

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00838700 (Q)

2012

ПИСАННЯ ТРОХИМА ЗІНЬКІВСЬКОГО.

Зредагував та життяпис написав
ВАСИЛЬ ЧАЙЧЕНКО.

КНИГА ПЕРША.

(с портретом авторів).

Друковано під доглядом К. Паньковського.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського

4р.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 11-35545

и 31251 / 1

ТРОХИМ ЗІНЬКІВСЬКИЙ.

Передмова.

В цій першій книзі читач знайде писання Зінківського з відділу красного письменства; друга книга складатиметься з наукових та є публицистичних праць. Чи скоро друга книга піде в світ — се залежить од того, чи скоро випродасться ся перша і дасть грошей, щоб видати другу.

Видання се спізнилося мабуть на рік. Сталося це тим, що довелося дожидатися хоч не багатьох матеріалів до життяпису. Потім і сама справа з редакуванням перешинялася часом іншими роботами, що і не можна було їх відсунути на далі.

Не вважаючи на всі наші заходи, нам не пощастило зібрати всі рукописи Зінківського, — тим, що де які з їх зовсім загинули, а інші може де й лежать цілі, та не знати де. Що ми не помиляємося, так думаючи, видко хоч би й з того, що з де яких робіт дійшли до нас тільки кланті — на пр. кінці (от як „Мишачі пригоди“, що були кінцем до більшого твору), а де чого, на пр. „Думки“, не було в тих рукописах, що ми маємо, а одержано її потім од людей. Зінківський часом дарував свої роботи приятелям і коли ті праці йому не подобалися, то не зоставляв собі списка, — так на пр. віршовані „Байки“ за того всі збереглися не в рукописах Зінківського, а в тому спискові, що він подарував авторові цієї передмови. Тим може бути, що колись вірне на світ ще який твір Зінківського, коли зберігся цілий. Але у всякому разі найголовніше мабуть пішло до друку.

Друкуємо ми самі вікінчені роботи, минаючи всі уривки. Редактуючи твори до видання, ми за того не торкалися до друкованих ще за авторового життя робіт — де-не-де тільки зробили яку відміну в мові, щоб виправити безперечний недогляд, що його автор сам невідмінно виправив би і який не виправити булоб редакторським недбальством. В оповіданні „На вулиці“ авторові не подобалась передмова, і він хотів її в другому виданні викинути, — ми звісно, можемо тільки занотувати сей замір.

Роботи, за життя авторового не друковані, дійшли до нас часом в першій редакції, в брульйоні, з усякими закреслюваннями та з виправками, що їх так любив Зіньківський. Сі вимагали тієї обробки, яку їм дає звичайно автор, пускаючи в світ, і без якої він не бажав їх бачити друкованими. Ми силкувалися скільки мога менше робити відмін і берегли характерні властивості авторового стилю. Погане становище редакторове, що хотів би і не відмінити тексту (знаючи добре, що робить се гірше, ніж зробив би автор), — і в той же час бачить, що без відмін не можна пускати до друку — зрозуміє легко кожен, кому доводилося робити таке діло. В оповіданні „Моншер-козаче“ зроблено кілька скорочувань, що їх позначив перед смертю сам автор.

Матеріялом до життянню були:

а) коротенька автобіографія по російському (початок тільки і писано для офіціяльної потреби);

б) три некрологи, друковані р. 1891 в „Зорі“, та один у „Правді“.

в) згадки про Зіньківського тих, хто його знав;

г) листи його до чотирьох людей та деякі листи до його;

д) автобіографічні його писання та

е) те, що нам довелося чути від самого Зіньківського і що дало змогу з затого цілковитою певністю вибрати автобіографічний матеріал з опов. „Сон“ та інших недрукованих, невікінчених праць.

Вважаючи на живих людей, мусіли ми обминути мовчки де які подробиці; про те вони такі, що

не могли б нічим відмінити тієї постаті, яку ми силкувалися намалювати у життєписові і яку знали в дійсности.

Велика подяка наша всім тим, що так чи інак посадили нам у нашому ділі, і найсамперед — високоповажаному батькові покійного, жінці покійного та дд. К. З., Б. К., В. К., М. К., О. К., Мик. С.—К., Ів. Л., Д. М., Л. П., Хв. Р., Л. С. та Д. Т. за те, що або прислали згадки про його та його рукописи, або взагалі клопоталися про видання та про кошти на його. Дуже жалкуємо, що не могли здобути права надрукувати всі ті имя повно. За копію з листа до О. Пипина мусимо дякувати товариству „Просвіті“, що дозволило з його покористувати ся та д. Костеві Паньковському, що гаяв час, списуючи його. Ще більш мусимо дякувати д. Паньковському за всі ті клопоти, яких він доложив, друкуючи сю книгу, — без такої щирої помочі важко було б їй побачити світ.

Думаємо, що громадський інтерес до такої людини, як Зіньківський, викличе й друге видання не тільки його творів, але й його життєпису. Тим дуже дякували б ми за всякі додатки й виправки до життєпису, за всякі нові матеріяли до його, — так саме, як і за всякі недруковані ще його твори.

1893. II. 11. (23).

В. Ч.

ТРОХИМ ЗІНЬКІВСЬКИЙ.

I.

Рід Зіньківських вийшов с Катеринославської губернії та й оселився у Таврії у місті Бердянському чи Бердянці. Батько й мати у Трохима Зіньківського були прості робочі люде: батько заробляв хліб власною працею, — спершу хліборобив, а потім був на поденній роботі так званим „конопатником“. Вкупі с Трохимом було в сімї шестеро дітей, і треба було добре заробляти, щоб усіх їх до розуму довести.

Трохим Зіньківський народився 23. Липня 1861 року. Змалку був хворий, і тричі було так, що не сподівали ся, щоб він і одужав. Про своїж хлопячі літа ось що він сам каже: „Перші вражіння дитини покинули в душі моїй найяснійші згадки. Та й хто не вважає дитинства за найяснійшу добу у своєму житті? Треба особливо тяжких обставин, щоб гірко було згадувати про ті часи. Батько й мати мої давали міні у всьому волю, не спиняючи мене передвчасними турботами про виховання“. І ось користаючись с цієї волі, Трохим живе рухливим та моторним вуличним життям, таким, яким звичайно живуть діти у нашого простого люду. Встав уранці, ззів чого та й гайда з дому; до обід пробігав, виголодавсь, прибіг, пообідав та й знову на вулицю (хіба мати коли спинить, звелівши що зробити), поспішається так, що часом і не до обіда: того-сього ухопив, шматок хліба в руку та й гайда. На вулиці всякі іграшки: паці, м'яч, свинка, коні,

довга лоза, шкопирта, а врешті й кулачки. Скоро увечері почується з вулиці: „Сто! сто!“ (то б то: ей, хто хоче битися, — виходь!), то вже й збігаються охочі до кулачок. Бої були добрі, і хлопці часом так розквасювали один одному носи, що аж кровю вливалися. Трохим був завзятий перебієць, — завсїгди починав перший і виходив з бою останній.

Були в дитинстві й інші лагідніші вражіння. Трохим дуже любив природу. „Поля, луки, сади, море — завсїгди причаровували мене“, — каже він сам; але море найбільше приваблювало його. Батькова хата стояла недалеко моря, і ось це близьке море завсїгди, увесь рік, закрашало хлопцеві життя. В зимі веселе, серед гомонючого гурту, бігання на залізних полозках тягло до моря. В літку найпершою втіхою було, звісно, купання — разів десять на день. „А проміж одним та другим купанням“, — каже Трохим, — „або дивишся, як линуть по водянному поверхові кораблі, а доросліші товариші розказують, як зветься те чи инше судно; або кидаєш плескати камінці на воду, залюбки дивлячись, як вони стрибають по воді. Їздити човном, щоб звичайно доїхати до великого „молу“ аж на верству од берега; надити рибу коло цього моху; купатися теж там, вважаючи се за найвищу мужність та відвагу, бо треба було гарно плавати, — все це давало безліч усяких любих вражіннів, — таких любих, що навіть і дорослій уже людині здаються вони привабливими, як згадує вона про їх: По весні і в осені вулиці бердянські, близькі до моря, нагадували Венецію — скрізь стояла вода. Тоді увесь той водяний поверх вкривався дитячими маленькими кораблями. Повистругувавши дома якомога кращі кораблі з великих поплавців, з рану й до пізна молоді море — плавці, — а з їми й Трохим, — позакачувавши холоші, бовтаються в калюжах, пускаючи свої судна: один триумфуючи дивиться, як його корабель випереджує товаришового; другий, маючи найповажнійший вигляд, навантажує свій „трамбак“, а то й ви-

кладає с своєї „шаландри“; а ще один лаштує на своєму судні вітрила...

Взагалі — море було найулюбленішою хлопцевою стихією. Хлопець трохи підходив до його і своєю вдачею: як і море, він був мовчазний та неподільчивий на те, що було у його в душі. Чи хто й скривдить його — ніколи було не скаже матері. Така натура була. „Змалку я був справжнім Вільгельмом Мовчазним“, — каже він сам. Хлопець ховав у самому собі свої думки й почування і завжди виявляв велике небажання звіряти їх кому. Часом од його, опріче еге або ні нічого не можна було випитати. Раз наприклад, як собака покусав йому добре ногу, то мати дізналася про це тільки від чужих людей, що одігнали від його собак.

— Чом же ти не сказав? покажи зараз ногу! — казала перелякана мати.

— На що вам? нічого нема! — невдоволено відказав хлопець, і матері чимало було клопоту примусити його показати ногу та дати її на гоїння.

Це бажання сховатися с своїм горем зосталося в Трохима на все життя. В найважчих становищах — він мовчки й гордо терпів, бо

„Немилі нікому журливі друзі“, — як казав він потім сам у своїй „Думці“...

Тільки море і все, що торкалося до моря, могло примусити його розбалакатися. Вже як йому було 13 років, трапилось, що по весні р. 1875 на морі коло Бердянського став панцерний військовий корабель. Батько повів його дивитися на небачене диво. І все те, що він там побачив, „так вразило його, що, вернувшись до дому, він почав с таким запалом переказувати матері про те, що бачив, що та аж не стямилась з дива: ніколи вона не чула від сина такої широї та палкої оповіді“. („Сон“.)

Дома Трохима дуже люблено за його тиху вдачу, але найбільш любила його й жалувала мати. Сам він теж любив сімю, хоча і не виявляв того словами. Товариші його поважали за завзятість, навіть трохи боялись його — за те, що, шанувавши

свою честь, не дозволяв нікому ображувати себе. Серед товаришів часто був за привідцю і навіть набрав з їх військо, а сам був за отамана.

Батько його, хоч був і собі простим робітником, алеж визначався своїм розумом та письменством, а в ті часи, років 25—30 назад, бути письменним — було це серед простолюду надзвичайною річчю. Він був прихильний до науки і сам почав учити сина читати по церковній граматці, а далі віддав його в науку до тітки, що, будиши письменною, бралася вчити діти своїм родичам. Трохим завжди згадував про неї з великою прихильністю і казав, що „се був той лагідний та щирий тип жіночий український, що причаровував до себе дитячу й не дитячу душу, особливе душу чулу і вразливу“. Сімя Трохимова була вельми побожна і до церкви щира. Побожність ця була і в Трохима, а тітка ще прибілила її, бо була теж людиною дуже побожною. Своім школярам та школяркам залюбки оповідала вона про Христа та про його муки, про святих та про те, як вони жили і за свою віру великих утисків та мук зазнавали. Ці оповідання чулу хлопцеву душу велико вражали: він слухав і не міг наслухатися. Він бажав сам робити те, що ті святі робили і казав тітці:

— Я піду в ченці, як виросту.

— На віщо тобі в ченці йти? — питалася тітка.

— Бо я хочу на Ахтонську гору зійти, як святі зіходили на ню.

— Та, голубчику, — важко туди зіходити! Гора крута, крута — аж під хмари здіймається: утомишся й пристанеш.

— Дарма! — відмовляв палко хлопець. — Як я втомлюсь, сяду, спочину та й знову подерусь — і таки видерусь!...

Вивчившись Трохим читати, спершу з запалом читав „лубочні“ казки: „Яруслана“, „Бову“ і т. н. Память мав добру і вдержував у голові все, що прочитував, то незабаром привабив до себе товари-

шів ще й своїми оповіданнями с прочитаного. Було ввечері, після кулазків, залізуть хлопці у стару хату-пустку, і Трохим усеім оповідає цікаві історії про Бова та про Ярусланів. Але з того часу, як намірився він іти на Ахтонську гору, найулюбленішими книжками зробились йому життя святих. Згодом, як уже пішов з тітчиної школи, він здобув собі біблію і з запалом читав її, бажаючи прочитати всю. За все це прозвано його поміж товаришами ченцем, і це назвище довго не забувалося.

Від тітки пішов (р. 1872 в січні) Трохим вчитися до парохвіяльної школи, а згодом до повітової міської. Була тоді вже в Бердянському й гімназія, але батько не мав стільки достатків, щоб туди його віддати. Довелось вдовольнятися с повітової школи і Трохим вчивсь там три роки. Увесь час, поки вчивсь, був першим школяром і за п'ять років учиття одержав п'ять так званих „похвальних листів“. Прихильність до читання ще побілшала, він не міг жити без книжки. Читати доводилось здебільшого увечері, бо більша половина дня ішла на школу; колиж батько або мати гасили світло, щоб примусити хлопця спати, то він світив лампадку коло образів і, стоячи біля неї, читав далі. Всього величезного „Дон-Кихота“ прочитав він так вечерами за три дні. Таким читанням зопеував він собі ще змалку очі.

Книжки читано всякі, властиво ті, які траплялись, які щастило здобувати: „дубочні“ видання: „Бова“, „Яруслань“, „Франциль Венеціань“, „Гуляк“, „Життя святих, Сервантесів „Дон-Кихоть“, Біблія, „Історія соціальнихъ системъ“ Щеглова, „Католицизмъ въ Россіи“ гр. Толстого, Майн-Рид — така була та мішанина с книжок, що нею годувалася хлопчава голова. Історичні книжки та подорожі особливо подобались хлопцеві. Майн-Рид так вразив його, що він день і ніч думав про те, як то гарно бути мисливцем ув американських та в африканських лісах, і коли вдвох з товаришом не втік

він в Америку, дак тільки тому, що не знав, як се зробити, а власного корабля не мав.

Все це читання було, звісно, московською мовою, але одного разу Трохимові трапилось прочитати стару книжку „Маяка“ за 1852. В їй він знайшов українські вірші. Дома в його завжди балакало по українському; українська мова була Трохимові рідною з-малку. Стрівши тепер в книзі українське слово, він — дарма, що досі читав тільки по московському, — ні трохи не здивувався. Він просто читав ці українські вірші так саме, як і московські твори, як звичайну річ. Він не помічав мовної різниці, — так саме, як не помічав, що він дома балакає по українському, а в школі по московському. Одначе йому сподобалось українське читання, і як трапились йому потім до рук твори Квіткини, „Чорна рада“ Кулішева, „Кобзарь“ Шевченків, — то він залюбки їх попрочитував. Про те — вони не збудили у його національного почування, бо не було в його теоретичного ґрунту, на який би міг він зіпертися з новими поглядами. Він знав з школи, що є „Малоросси“ та „Великоросси“, але не шукав нічого далі. Він почував себе Россом, Росіянином і величався, як то звичайно буває серед російського міщанства та панства, тим, що Росія така велика та дужа. Багато попрочитував він українських книжок і хоча, як доводилось у розмовах становити одного проти одного, Українця та Москаля, то він, звісно, обставав за Українцем, — але всеж національне самопізнання не прокидалось, і йому судилося виробитися у хлопця значно пізніше.

Р. 1876. Трохим Зіньківський здав останнього екзамена є своєї повітової школи. Батько силував сина до своєї роботи, але його не туди тягло. Йому пораджено піти до вчительського інституту, щоб навчитися на вчителя. Батько згодився і тим зберіг Україні письменника. До інституту приймають починаючи з 16 років, а йому було тільки 15. Трохим Зіньківський зостався при своїй школі за „старшого школяра“ ще на рік, а р. 1877 поїхав до м. Кара-

субазарь ; — туди, через війну, переведено тоді Теодосійський учительський інститут. Грошей на дорогу в його було дуже обмаль, — тим він доїхав тільки до Теодосії, а звідти до Карасубазарю довелося йти пішки. На лихо екзамени почалися не зараз, і Зіньківському довелося дожидати і... голодувати.

— На моє щастя, — казав потім Зіньківський, — недалеко від інститута росли горіхи, — я пролізу туди, набузую повну пазуху горіхів та й їм цілісний день.

Екзамен він здав як треба, і його прийнято до інституту. Отже він там пробув не довго, -- не більш, як два тижні. Трапився випадок, що вкрай одмінив Зіньківському шлях у житті. Очі в його давно вже були поцсовані читанням уночішним, а тепер він занедужав так званою „курячою сліпотою“.

— Не бачу, — казав потім, нічого, а особливо увечері при світлі — хоть очі повиколой.

Директор інститутський почав страхати Зіньківського, що він украй осліпне учившись і порадив йому їхати гоїти очі. Вчителі скинулися грішми Зіньківському на дорогу, і наляканий хлопець подався до Харькова.

Поїхав Зіньківський до Харькова, а дома ніхто не знав, куди подівся він с Харькова, бо він не озивався і рік і другий ані єдиним словом. Батько турбувався, мати виплакала всі очі і нарешті почала вважати сина за мертвого.

Тим часом Зіньківський не вмер, але стояв у такому становищу, що не зважувався писати до дому. Приїхавши у Харків, він зараз подався до окулісти Гиршмана. Директор налякав по дурному, бо хвороба була тільки простою трахомою. Зіньківський гоїв очі у Гиршмана, а тим часом ті невеликі гроші, що мав, витратив він усі і незабаром у його не було й шеляга. Поки була така-сяка кошійчина, Зіньківський потроху їв, але потім довелося голодувати. На щастя хлопець стрів таку хлібопеку, що можна було найнятися до його, і він найнявся. Він мусів що-дня носити на базарь і продавати там періжки

та ладики. Вибувши кілки часу у хлібонеки, — Зіньківський знайшов собі вже кращу роботу у харківській друкарні Счасії. Зіньківський був у їй простим робітником: крутив колесо від машини і мав за те 5 чи 6 карбованців на місяць на хазяйських харчах. Після голодування та біганини по базарю є періжками таке становище було б ще не зовсім погане, як би не доводилось працювати по 14 годин на день (з 7 ранку до 9 вечора) у важкому, зопсованому усякими вонючими хварбами, оліями та шпигинарем повітрі. Деякі робітники ішли ночувати до дому, але Зіньківський не мав куди йти і спав у робітні долі, вкриваючись своєю одежою. Все що zostавалося в його з мізерного заробітку, він приховував, щоб зібрати гроші на дорогу до дому. Без грошей не міг Зіньківський добувати собі й книжок читати, а читати хотілося дуже. На Зіньківського щастя один робітник у друкарні знайомий був з хлопцем, що служив у книгозбірні (бібліотеці) і познайомив Зіньківського з їм, якось зустрівши того на вулиці, і з того часу Зіньківський почав здобувати від його книжки. Заносячи часом Зіньківському книги до друкарні, добродій той бачив його не один раз і каже, що увесь той час був він худий, змучений, з запалими грудьми, з безкровним як земля обличчям, с червоними хворими очима. Одягнений був убого: коричнева баволняна сорочка, довгі чоботи, стареньке пальто й картуз — добре заношені та залязовані. З людьми соромився, балакав мало, з дуже помітною українською вимовою і часто вживав українські слова.

Тепер зрозуміло, через віщо Зіньківський не писав до дому. Знаючи його горду вдачу та велику сумлінність, можна запевне сказати, чого се так сталося. Пішов Зіньківський з дому, не схотів пособляти батькові й матері в їх роботі, подався кращого шукати. Кращого він не знайшов, а, відбившись од батькової роботи, він міг тільки надати зайвої ваги сім'ї та ще й примусити її втрачатись, висилаючи йому в Харків — на життя, поки вігоють-

ця очі та на дорогу до дому. Нічого цього Зіньківський й не хотів, не хотів бути вагою сім'ї і ось через віщо він мовчав: гарного не було, а про погане не хотів писати. Тим часом мати його не знала що й робити, бо ні молитви, ні відразу в семах церквах відправлені панахиди „за впокій його душі“ (люде казали, що душа хлопцева, коли жива, обуритьця, що її „за впокій“ поминають і примусить його вернутися до дому) — не пособляли. Батькож уживав практичніших способів і шукав сина поліцією. Тим часом і Зіньківський підгоїв свої очі та зібрав грошенят на дорогу і в піст р. 1879 написав до свого товариша у Бердянку, просячи його піти до батьків, і сказати, що син їх живий, очі підправив, а незабаром і до дому приїде. І справді того-ж таки року (Липня 5 [17]) вернувся до дому.

II.

Дома йому було, звісно, трохи нїяково: Хоч він сам і невинен був, але так сталося, що він мов не додержав свого слова — кинув інститут та й не мов на шию батькові знову сїв. Ув інститут йому вже не можна було йти, бо йому було 18 років, а туди приймають або до 18 або після 21 року, як відбуде парубок військову службу, або врешті коли хлопець має волю від служби, а Зіньківський її не мав. Тим він, укупі с своїм сусїдою й товаришем змалечку на вулиці й у школі, д. В. К., намислив піти до служби військової з власного бажання, так званим „вольноопредѣляющимся“, а потім податися до юнкерської школи, що давала змогу бути офіцером. Приготувавшись до екзамену на того „вольноопредѣляючагося“, Зіньківський здав його, укупі с тим товаришем, при бердянській гімназії у Вересні того-ж року. 24 Вересня, у вечері, поїхали пароплавом до м. Керчи, щоб звідти їхати до м. Симхверополю, де мали служити. Але приїхавши другого дня вранці до Керчи, пожаліли грошей (бо взяли з дому тільки карбованців по 10) і пішли пішки.

Ця піша їх мандрівка далася добре їм в знаки так, що вони ніколи потім не могли її забути. Спершу, поки було їжи трохи, то ще нічого. Тільки черевики довелося зараз же порозувати: гострі камінці різали їх, і можна було боятися, що, прийшовши до місця, доведеться ходити босака, бо на нову обуву грошей не вистачало. Увійшовши за день 45 верстов, відпочили трохи подорожні, не сплучи, на заїзному дворі і вночі-ж пішли далі, гублячи шлях та помацьки шукаючи його, поки розвиднилось. Намучившись без води пекучим днем та вимокши над вечір од ливного дощу, заночували хлопці на слободі у мужицькій хаті. Там їх вишущено, нагодовано і положено на печі спати, а другого дня, як вони спиталися, скільки треба господині заплатити, то та аж росердилася:

— У нас, — каже, — не постояле, щоб ми з бідного люду брали гроші!...

Ще й прохала підождати, поки здоїть корову та дасть молоко, та хлопцям було сором дурно брати, — тим вони хоч і не мали їжи, подякувавши рушили степом.

На лихо колючки, що набивалися у підошви, а потім гострі кременці, — так їм поранили ноги того дня, що вони спершу затого не могли йти, поки не звикли до болю. До того дошкуляла й нестерпуча спека серед широкого степу, а води не було. Подорожні зїли тільки скільки яблук, що купили у татарина на шляху — то їм була і їжа і пиття на цей день. Над вечір знову ливув дощ, зробилася велика грязюка і незабаром стемніло. Дощ був перестав, а тоді знову ливув як цївкою. Темно було, хоч у око стрель і тільки блискавка, осьвічуючи раз-у-раз стовпи телеграфні, що стояли по над дорогою, давала змогу нашим подорожним йти, куди треба. Щоб не зблукатися, один заставався стяти біля стовпа, а товариш біг до другого і як знаходив його, то гукав товариша. Довгенько так вони бігали, ноги поробились як колоди, але, боячись упасти й заснути, той, кому доводилося дожидати товариша, не сто-

яв тихо, а умисне місив ногами грязюку. Одного разу за малим не попадали у глибоченке провалля, та блискавка присвітила і спинила їх над краєм. Після провалля дорога в долині проміж двох гір ще погіршала: грязюка зробилась така, що ноги доводилось витягати з неї руками, пособляючи один одному. Спати хотїлося страшенно — аж валяло... Нарешті почули рони собаче гавкання, побачили вогні і через кілки часу були в Карасубазарі, увійшовши за ці сутки 65 верстов. Зіньківський у темряві увірвався ще у рів і там скунавшись долїз таки з товаришом до відпочинку на заїздному дворі. Другого дня, пройшовши ще 42 верстви, були вони на вечір у Симхверополю.

В тій господі в Симхверополю, де спинились, жили вони спершу в кращій, „панській“ половині; але там було плати аж по злотому (15 коп.) с кожного на сутки і це було їм дорого. Тим днів через три вони перейшли до простішої сьвітлиці. Тут було два поверхи: один унизу, а другий прироблений у горі. Вгорі спати коштувало три, а внизу пять копійок. Неохайність, нечистість була там надзвичайна. Усякі людоджерні комахи так і сипалися з горішнього поверху на спідній, а їх там було безліч, бо той поверх не чищено ніколи. Наші подорожні могли знати всю любовість од такого комахового дощу, бо жили у спідньому поверхові.

Військовий начальник, що мусїв приймати їх до війська, вимагав копій з якихсь там документів, і як хлопці вдалися до поліції с цим ділом, то поліцейський офіцер хотїв був узяти їх до арешту. Але-ж їм пощастило впевнити його, що у їх грошей нема і нічим буде викупитися — тоді їх пущено. Тим часом справа з службою задлялася, бо військовий начальник кудись поїхав. Хлоці жили тим, що брали що дня на двох одну порцію борщу за 12 коп. з якоїсь поганенької „харчевні“. Але згодом дожилися до того, що вже грошей не було. Та на щастя 17 Жовтня прийнято товариша до війська (до 60 резервового баталйону), і він міг ділитися з Зіньків-

ським своєю салдатеською їжею ; 17. Жовтня прийнято туди й Зіньківського.

Нові обставини відразу гнітюче вразили молодого хлопця. Військовий лад вязав його, здавався йому диким, незрозумілим, ворожим його вдачі. Чимало примусу над самим собою мусів ужити Зіньківський, щоб після вільного життя звикнути до дисципліни, починаючи з таких дрібниць, як позастібані гудзики на мундирі. Становище гіршало ще від надужиттів. Надужиття починалися з їжи. Консерви, що готувалися ще за великий час перед російсько-турецькою війною та позоставалися й після війни, були з пржею та с черваками, що так у їх і кишіли. Бідолашні салдати мусили їсти цю гидоту. У салдатеській кухні уся стеля була вкрита тарканами; як зніме було кухарь покришку з казана, а з відти запарує, то ті таркани всі так і сипались у салдатеську їжу... Тільки на тиждень раз товариші могли трохи поласувати нікчемним чаєм без сахарю (на сахарь не вистачало грошей) в недалекому шиночку.

Не краще було і с самою службою. Оцей факт мусить свідчити проте. Над тією ротою, де був тоді Зіньківський, настановлено нового начальника. Ще не приймавши роти, він побив її за що, ні про що „фельдфебеля“ та підфіцерів, а підійшовши до роти зарепетував.

— Хаосники! (та й загнув паскудну московську лайку) Арестанты! У меня порядокъ долженъ быть! Вольноопредѣляющіеся, выйдите изъ строя!

Зіньківський з іншими вийшов, а копитан почав тим часом старих салдатів уряд бити, аж поки вдовольнився. Другого дня вивів він роту вчити, підходить :

— Здорово, братцы! (офіціяльне привітання).

А ті мовчать.

— Здорово, ребята! — каже вдруге, злякавшись.

Ті знову мовчать.

Бачивши той, що справа виходить кепська, пішов у ротну канцелярію, покликав усіх „взводных“ та й почав їх прохати умовити салдатів, щоб не бунтувалися, а він уже буде їм добрим начальником.

Не відомо, яким би він був начальником далі, бо скоро начальство про цей випадок дізналося, зараз же роту скасовано і салдатів роспорошено по інших ротах; копитанові не зроблено нічого...

А от ще один цікавий факт з того-ж oddілу. Влітку р. 1880. пішли салдати у польові табори до Севастополю і там начальник тодішньої військової округи одеської генерал Дрентельн робив їм військовий огляд. Зіньківський стояв позаду. Дрентельн скинув очима по всьому баталіону, а тоді показуючи пальцем на Зіньківського, закричав:

— У „вольноопредѣляющагося“ с першої роти у другій півроті, задня лава, четвертий с правого боку, одірвано вгорі на мундирі гудзик, а щоб той гудзик державсь, то він зашпилив його с середини налічкою. Гляньте! Ви, панове, дивуєтесь що я знаходю такий нелад? Але про це не важко дізнатися, бо в цьому місці у його край з мундиру випався наперед. Поставити цього „вольноопредѣляющагося“ на сім суток без черги на службу!

Діло було погане, бо після цього Зіньківського могли загризти на службі. Тале-ж на щастя він тільки три дні відбував кару, бо 24 Серпня р. 1880. обох товаришів послано нарешті в бажану юнкерську школу в Одес.

В Одесу обидва товариші так добре здали екзамен, що змогли обминути найнижчий клас і через те пробули у юнкерській школі тільки по два роки. Життя в цій школі було важке. На щастя з межі вчителів трапилася людина гарна, розумна, освічена, талановита і прихильна до свого рідного краю, до України. Цей учитель вчив російської історії. Його лекції зробилися найулюбленішими лекціями не тільки Зіньківському, але й усім путящим юнкерам. Вже будши і в останньому класі Зіньківський,

з деякими товаришами користувався з усякого випадку, щоб послухати лекцій його с старої історії, що той читав їх у найнижчому класі. Цей учитель дав змогу Зіньківському своєю невиразну більш інстинктову прихильність до всього українського заснувати на твердому теоретичному ґрунті. Учитель звертав увагу у своїх школярів на українську історію, вязав історію с київської доби с козащиною і показував сліди українського слова по старих писаннях, по літописях, у „Слові о п. Ігоровому“ і т. и. Він дбав, щоб показати, який відрубний політично-соціальний склад український від московського і як багато Москва придбала, як прилучилася до неї Україна. Все це, у купі с читанням по за класом, зробило те, що Зіньківський з того часу цілком стає на національному українському ґрунті, починає балакати й писати по українському. (В цей час, р. 1881, пощастило підписаному познайомитися листами з Зіньківським, і відмова Зіньківського на перший лист, що з їм підписаний вдався до незнайомого йому юнкера, показувала вже палкого патріота українського.)

Але поруч с цим гарним впливом був ще вплив инший — вплив од дисципліни військової; із їм не могла ніяк погодитися вільнолюбна натура Зіньківського. Йому доводилося коритися найсуворішій дисципліні, — вимагалась бо зразкова „солдате́ькість“. Зброя та одежа давали безліч зачіпок до всяких кар, і кари ті вживано з непохибною суворістю. Карано за все: за погано почищені гудзики, чоботи чи пояе, за недоладу поприбіране ліжко і т. і. За все це однімано право виходити з школи, арештовувано, становлено без черги на службу (це викликало завжди безсонну ніч). Ротний начальник школьний найбільш дбав про такий важкий юнкерам лад. Цей начальник з деякого погляду був надзвичайна людина: повинність службова була в його найсамперед у всьому та несхибна суворість без жалю. Завсїгди скрізь він зорив за юнкерами, усе бачив, усюди був, одшукував „безпорядокъ“ та „у́пущеніє по службѣ“

і карав, карав суворо, методично, зостаючись завжди спокійний, з незакаламученим духом. Навіть у ночі не покидав він доглядати своїх вихованців: часто серед ночі ходив він по хатах, де спали юнкери, шукаючи „безпорядковъ“: напр. несимметрично поставлені біля ліжка чоботи, то був уже „безпорядокъ“, що неминуче викликав відповідну кару.

Але найбільше виявляв він свій хист на муштрі, на всяких зборах і т. і. Оце увечері вдарив барабан і юнкери зібралися у величезній залі „на повёрку“. Один з дежурних стереже біля дверей унизу, коли прийде ротний. Тільки почує він ходу, зараз убігає в залу і гукнувши: „іде!“, стає на своє місце. Тиша надзвичайна, ніхто не шелесне, але, не вважаючи на те, „підхвებель“ кричить:

— Смирно.

У кожного всі жили натягаються стояти так, щоб начальство бачило, що він стоїть. Тільки ротний у хату, зараз „підхвებель рапортує“, що мов усі є. Прочитали за́гад, прочитали хто на скільки без черги на службу. Тоді ротний командує:

— Дежурнимъ являть ся!

Підхвებель командує за ним те саме. Дежурний на всю роту іде з свого місця паралельно роті і щасливо доходить куди треба, ступнувши стільки разів, скільки треба, повернувшись там, де повинно, і спинившись там, де вимагають. За їм іти Зінківському, бо від „днювальний“. Іде він, але йде неспішно.

— Кароче ногу! разъ-два! разъ-два! — кричить ротний. — Перемѣните ногу! Лѣва́й! лѣва́й! Не умѣете ходи́ть! Юнкерь Зинковскій, — кругомъ маршъ!

На лихо той якось не так повертається. Тоді вже починається ходіння перед ротою, і ходить безщасний доти, поки ротньому здасться, що він уже навчився ходити. Але на цьому не край: юнкер Зінківський іде таки до того дежурного, прикладає руку до шапки й „рапортує“:

— Господинь юнкеръ, по першому взводу все обстоить благополучно: юнкеровъ по списку 40, въ госпиталь — 2, въ околотки — 1, въ отпуску — 1, на лицо — 36.

Проказавши все це, повертається як треба та й іде на своє місце, радий, що вже край. Коли це

— Юнкеръ Зиньковскій ковляється (хитаючись ходять), — нарядить его не въ очередь на службу!

С цим юнкер Зиньківський нарешті доходить до свого місця, а ротній тим часом муштрує саме таким робом вже інших невдалих юнкерів, і це муштрування перепиняється на хвилину хіба тим, що якогось бідолахи потягнуть с залі неспритомного одливати водою: не витерпівши страшенно напруженого становища, впає зомлівши. Нарешті перемущеновано всіх дежурних та „днювальних“, а вони самі вже все, що треба, повідрапортовали, — здається, зараз молитву читатимуть та й пустять. Коли це відразу вражає вуха.

— Ті-та-та-та-дра-та-тії — юнкеръ Зиньковскій!

Це ротній просьпівав військове гасло, а юнкер Зиньківський теж так мусить просьпівати, а коли помиляється, то й тут йому впаде „без черги“. І бували такі бідолахи, що ніколи с тієї „без черги“ не вилазили.

Але найбільше горе бувало тому безщасному, у якого ротній добачав потайну опозицію начальству, то б то помічав пасивність чи глузливість (іронію) до його, ротнього, системи. Невблаганий він тоді був, маючи на бачности „долгъ служби и пользу отечества“. І Зиньківський здавався йому грішним с цього боку. Зиньківський бо всі начальницькі уваги та грімання вислухав мовчки, мовчки скорявся усяким карам і ніколи не виправлявся. Це просто обурювало ротнього, що любив, як юнкер виправлявся. Він у Зиньківського мовчанці добачав якийсь схований бунт проти „властей предер-

жащихъ". Це його такъ обурювало, що він, не вважаючи на свою непохитну спокійність, починав іноді кричати. Одного разу, картаючи Зіньківського за якусь дурницю, він лютував-лютував, грімав-грімав на його, а той стоїть як стіна — ні пари з уст. Тоді він не стерпів.

— Что вы философствуете?! Какое вы имѣете право философствовать? — — зарепетував він. — Нарядить его на два раза не въ очередь на службу!

Можна собі уявити, скільки мусіла витерпіти волелюбна горда душа Зіньківського у таких обставинах. Тільки велика сила над самим собою, що була у хлопця, давала йому змогу витерплювати таке життя. Інші силкувалися хоть чим небудь надолужити за таке становище і скоро вихоплювались за шкільні мурі, зараз чинили бешкет. Шинки та відомі „веселі“ місця найбільш тягли до себе юнкерів, що забували там хоч на де-який час своє становище. Зіньківський, будиши вельми моральною людиною, з цього боку був бездоганий. Але у свята ввечері він завжди тяг і товаришів.

— Ходім, брате, визволяти своїх!

І ото йдуть по всіх закутках і, знайшовши паних товаришів де в шиночку або й просто на вулиці під яким парканом, привозять їх до школи і нишком утягають туди. Таким робом обрятовано не одного юнкера від вельми важких карних послідків.

Нарешті два роки важкого життя дійшли до краю: Зіньківський здав останнього екзамена. Але ротній намігся і досяг, щоб його випущено „по другому разряду“, хоча Зіньківський мав право на перший, бо вчивсь він краще за всіх. Це зменшувало його права на офіцерство і примушувало довше коритися таким добродіям, як оцей ротній. Обурений Зіньківський не схотів відфотографуватись (як то робитьця звичайно) з юнкерами та з учителями спільною фотографією, щоб не бути йому вкупі з ротнім. 7. Серпня 1882 р. скінчив він юнкерську школу і, щоб не дожидатися через лад довго у своєму

баталйоні офіцерства, попрохавсь до Рильського полку; поки-ж мусів їхати на старе місце — у Симхверополь.

III.

У Симхверополі Зіньківський дізнавсь, що одна рота з резервового баталйону стоїть у Бердянському. Він попрохавсь у ту роту і другого дня вже був дома. Тут він пробув трохи і за той час вперше закохався, хоча раніще проповідував, що мужчина мусить не знати жінок, — тоді тільки він буде вільний і здатний до чого путнього. Отже вродлива дівчина-міщанка, сестра одного його товариша, своєю вродою та добрістю примусила його плакати с кохання. Вона не потурала йому, бо сама розуміла, що йому не до пари, будиши неосвіченою (бо тільки читала чимало романів), старішою за його і до того хворою. На щастя 6. Листопаду прийшов наказ їхати до Рильського полку і розлучив їх. Листування-ж було не на користь кохання. Обличчя, що так причаровувало голову любого, вже не було; а листи не показували нічого білше, тільки світоглядаку звичайної міщанської дівчини. Скоро Зіньківський зрозумів, що вона казала правду, що йому не до пари.

Зіньківського послано було спершу до тієї роти, що стояла у м. Сьмільї (Київщина). Там він ухпився до вчиття і почав самотужки вчитися французької мови. Через півтора місяця йому пощастило перейти до тієї роти, де був його товариш — у м. Шполю (Київськ. губ.)

15. Травня р. 1883. зроблено Зіньківського офіцером. С цього часу життя покращало: були хоч невеликі свої гроші і можна було краще їсти. В юнкерській школі годовано юнкерів путяще, але після того на салдатеській страві доводилось скрутно: Зіньківський затого не міг її їсти, бо в його зараз починалися болі в шлункові.

Отже, хоч цього лиха й збувся Зіньківський,

так було инше: він зовсім був неприхильний до того діла, до якого поставила його доля. Пішовши до війська тим, що йому однак до його довелося би йти, він тепер не міг ніяк звикнути до цього життя. Зберігся лист його, що в йому, є поводу відомого роману Л. Толстого, він каже про „усю гидоту війни, цїєї різанини дурних людських отар, нацькованих одна на одну“. Він не надає війні ніякого „прищепленого нашою дикістю ореолу геройства, слави та инших чепурно — дурних розуміннів; вся вона виявляєтьця варварством, звівуванням“.

Зрозуміло, що з такими поглядами важко було служити війні. До того вся обстановка навкруги була така, що відпихала від себе живу душу.

Офіцерське товариство стояло дуже низько своїм розвитком, своїми поглядами. Інтелектуальних інтересів за того не було, а коли що й було, дак хіба на кшталт Ясевої „біології“ у „Моншер-козаче“. З того мізерного клантичка науки, що давала юнкерська школа чи хоч і військова гімназія, за того нічого не зоставалося в головах у людей, що не читали, не цікавилися наукою. Таких типів, як Убийвовк або адютант з „Моншер-козаче“ було найбільше. Життя у їх складалося так: муштра; а потім вільні часи, коли треба було щось робити. Робилося-ж звісно те, що могло робитися в такому товаристві. „Роспушта, піяцтво, буяння, ламання ребер та вибивання зубів (звісно — салдатам), залицяння до панночок та неугавне ламання язиком — ось ті високі властивости, які має кожен жителяць з тієї помийної ями, що зветьця „товариство офіцерське“ — так гостро характеризує один офіцер, у листі до Зінківського, своїх офіцерів (такі-ж були й Зінківського товариші з яким одним чи двома винятками) і наводить потім зразки повсякчасних розмов офіцерських — розмов, що не можуть виявлятися друком. В такій обстанові тяжко було жити людині, що мала зовсім инші погляди, що хотіла освіти, поривалася до вищих ідеалів. Те, що треба

було бути начальником, мучити муштруючи салдатів, ще додавало гарту.

Вийти с цього становища можна було Зінківському тільки одним способом: освітою досягти иншого. Зінківський надумав піти до університету і тому почав готуватися до екзамену на „аттестат доєшпілости“, що без його не можна переступити університетського порогу. Доводилось учити три мови: латинську, грецьку та французьку, не кажучи вже про инше, бо юнкерська школа мало чого навчала. Зінківський сидів що дня 12—18 годин за книжкою. Товариш В. К. відбував за його муштру і, дякуючи цій дорогій підмозі, міг Зінківський зовсім віддатися книзі (баталйон бо стояв у м. Шполі без начальницького догляду). Примусовий похід в лїтку „у лягері“ під Житомир та примусове ходіння на стріляння верстов за 4 перепинили науку і трохи підправили Зінківському здоров'я, що починало занепадати. Але вернувшись до Шполи в осени він знову закопався в книги. Між люде виходив з рідка; в один з таких виходів, в кінці р. 1883, він стрівся з Ганною Сервичковською, що сталася потім йому жінкою.

Тоді-ж, в кінці р. 1883 почав він і де що писати. Йому хотїлося будити національну самосвідомість серед народу, і ось він розпочав писати популярну українську історію. Невідомо, чи він її викінчив, бо до нас дійшла тільки перша частка, хоча видно, що й далї було.

Вчиття й літературну працю перепинила на деякий час хвороба; Зінківський мусїв їхати до лікарів у Київ в кінці Лютого р. 1884 і там тижнів зо два чи й білш пролежав у військовій лікарні, поки вігоївсь і міг знову вернутися до Шполи. Незабаром прийшла весна, і четвертого дня великодних свят баталйон поведено з Шполи до Уманю (повітове місто у Київщині) і з 18 Квітня він став під містом у наметах на літо.

Життя офіцерське мало хоч те гарне, що давало змогу трохи знайомитися з народом. Перехо-

дючи з одного місця на друге та стаючи на відпочинок по сільських хатах, придивлявся Зінківський до народнього життя, вчився мови, записував етнографічні материяли, читав селянам книжки. Опріче того, салдати-Українці теж давали чимало етнографічного материялу. (Частина цих записів збереглася і жде видавця). Тепер в Уманю Зінківський натрапив на иншу картину з народнього життя. Бувши дежурним, притомний був, як виправляли в дорогу арештантів. Вперш це йому довелося близьче придивитися до цих людей. Він пише в листі, що його вразило; що всі ці арештанти мають обличчя з таким виглядом, що ніяк не можна полічити їх до тієї звірам рівної категорії людської, до якої їх полічено. Особливо дві жінки наvertsали до такої думки. Одну засилано на каторгу на Сахалин, бо обвинувачувано її, що вона отруїла свого чоловіка. З усього видко було, що вона ніяк не розуміла, яка кара її дожидає і тільки, як руки їй почали заковувати в кайдани, вона облилася гіркими сльозами. Це нерозуміння, таке виразне, нахияло Зінківського до тієї думки, що справді за злочинства треба обвинувачувати не злочинників, а громаду, „середину“, бо вони є тільки її продукт, наросток, що має коріння в тих ненормальностях та в тій неправді межі людських відносинах, що повстають через суспільну темноту, і що через це злочинці, відбуваючи кару, власне є тільки „козлы некуплення“. Ще більш нахияла до цієї думки друга жінка, що мусіла йти за своїм засланим чоловіком на Сибір, маючи четверо дітей малих. Такі випадки поособляли йому зрозуміти, як він сам каже, — скільки люде ті нещасливі і скільки в тому винні инші люде, ті, що роскошуючи ледарюють та по фарисейському погордливо обвинувачують тих нещасливих, не розуміючи, через своє туподумство та зопсованість, що в значній мірі мусять себе обвинувачити за ті муки.

Відпочинок од таких важких сцен та від служби знаходив Зінківський у новому товаристві: він

познайомився з відомим письменником Михайлом Комарем, що був тоді нотарем в Уманю. У його гостинній хаті бував Зіньківський що суботи на сходах словарницьких — тоді гурток прихильних до того людей працював під господаревим приводом, коло московсько-українського словаря. Звичайно спершу працювали коло словаря, а кінчали вечір українськими сьпівами. Та на лихо „власти предержація“ зараз побачили щось небеспешне в тому, що офіцер бував у „вкраїнофільському“ товаристві“, і Зіньківський де який час був під так званим таємним поліційним доглядом. Уманський гурток був першим українським товариством, що до його потрапив Зіньківський, і впливав на його дуже корисно, бо досі йому доводилося бути самотним на своєму українському шляху. Тут, здається, він почав перекладати по українському Щедрина. З московського письменства йому дуже подобались Гоголь та Щедрин, і він часто в розмовах цитував їх, здебільшого перекладаючи цитати досить путяще по українському. Ото-ж першою його перекладною роботою були переклади з Щедрина: він переклав з його кілки оповіданнів та казку „Заєць, що себе жертвує“. Опріче останньої, всі zostалися недруковані; казку-ж надруковано в „Зорі“ р. 1885, ч. 14.

Та на лихо Зіньківський занедужав знову і недугував затого до кінця свого пробування в Уманю. 15. Вересня вийшов він з баталіоном звідти знову до Шполи. Там сїв за книжки та й сидів та й сидів так, що не виходив с сьвітлиці по тиждну. Тільки инко́ли дозволяв він собі відпочинок і в один з таких відпочинків його ініціативою відіграно в Шполі жарт „Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка“, і Зіньківський грав ролю Шпоньчину. Зиму й початок весни пробувши в Шполі, рушив Зіньківський укупі з військом в кінці Квітня залізницею й піхтурою до Житомиру і прибув туди 3. Травня р. 1885. Під Житомиром Зіньківський пробув літо, відбуваючи, як звичайно, службу. Це хоч і не подобалося йому, бо відривало його від науки, але-ж

було корисно, бо ходіння та всяка муштра на дворі гарно впливала на його здоров'я. В кінці Серпня чи в початку Вересня Зінківський с полком вернувся знов до Шполи, але військо було в їй тільки до 20 Листопаду, а потім перейшло до Сьмілої — там оселився й Зінківський. Вся зима та початок весни пішли на вчиття і в половині Квітня р. 1886 поїхав Зінківський до Києва здавати екзамен на „аттестат досьпілости“. В Києві він пробув до половини Червня, увесь час клопочучись з екзаменами. Тут він познайомився через д. М. Комаря з видатнішими київськими Вкраїнцями. Опріче того силковався працювати для української літератури і розпочав перекладати статтю д. Пипина: „Епизоды изъ малорусско-польскихъ литературныхъ отношеній“ з („Вѣстника Европы“). Та незабаром д. Кониський нахилив його до иншої праці — перекласти частину історії Литви д. Антоновича, що мала піти до розпочатої тоді у Львові „Історичної бібліотеки“.

Нарешті, щасливо скінчивши у другій київській гімназії екзамени, 14. Червня поїхав Зінківський через Сьмилу до Черкас клопотатися у начальство, щоб перевело його до Одесу. Там він мав яко вільний слухач, слухати на університеті лекцій. Один офіцер з Одесу згодився помінятися з їм місцями; та на лихо офіцер був Поляк, а по полках на Україні може бути тільки відомий % Поляків — і в Рильському полкові було вже досить їх, — через те Зінківський мусів зоставатися на старому місці. Таким побитом надія на університет згинула. Зоставався тепер инший спосіб досягти вищої освіти — піти до якої військової академії. Зінківський обібрав правничу військову академію, що давала змогу вирватися з війська. Щоб мати право їхати до неї, треба було спершу здати екзамена в Києві в окружному штабові і через те Зінківський почав клопотатись, щоб його „прикомандировано“ до війська в Києві (там бо лекше було вчитися), але цього не досяг і мусів укупі с своєю ротою, йти на зиму до Черкас. Там він знову сів за

вчиття, особливо за німецьку мову та за хімію, — він їх тільки починав і мусів за рік вивчити. Замість же потрібного йому руху й фізичної діяльності видавав таку штуку; стоїть біля столу, що на йому лежить книжка, у ту книжку зазира, а в руках має рушницю і тією рушницею махає, щоб була „гимнастика“. Зрозуміло як мало добра було з такої гимнастики...

Тим часом він не покидав і перекладу свого з Антоновича, дописав його в початку Вересня того-ж року і одіслав до Києва, — трохи згодом роботу цю відруковано у Львові в „Історичній бібліотеці“.

Праця перепинилася на де який час хворобою. Ще не зовсім видужавши рушив (17. Грудня 1886) Зіньківський до дому до батьків, а їдучи, заїхав і до автора цього життєпису. Хоча він з їм листувався уже шість років, але бачитися доводилося вперше.

Висока худа постать, — видно що хвора людина. Ласкаве, але трохи захмарене обличчя, з невеличною підстриженою бородою, з рівним носом, з лобом, що насувався, звисав над очима; очі глибоко заховалися.. Офіцерська одіж якось не личила цій постаті, цьому обличчю.

Розмова не швидка, завжди повна серйозного змісту і щира. Балакано про його заміри й надії, про українську справу взагалі. Особливо зацікавлювала тоді Галичина та галицькі видання. Про їх як і взагалі про українську літературу балакано тоді багато. Часто поважна розмова перехоплювалася довгим невпинним реготом: то зустрівано яку рутенську перлу у „Зорі“. Виявилось, що Зіньківський у любому йому товаристві людина весела і жвава вельми. Не вважаючи на недугування, був тоді він повний надій на нове краще життя. Він мав, як він досягне до академії, житиме в Петербурзі, познайомиться с петербурськими земляками, як вони гуртом працюватимуть, працюватимуть!... У його вже мріялось у голові кілки праць... Балакано про те, що можна заснувати в Петербурзі український місяшник, хоч виключно літературний...

Через три дні Зінківський подався у Бердян-ку до батьків, а після сьвят — в гостину до своєї молодої. Звідти знову вернувся до книжок у Черкаси.

Треба ще було, щоб начальство дозволило здавати екзамен в академію. С цим дозволом трапила-ся халепа. Зінківський жив вкупі з одним офіцером, що посварився с полковником і навіть пожа-лївся на його старшинї. Полковникові-ж здавалося, що це Зінківський направив того офіцера жалїти-ся за свою кривду. І ото, як той прийшов до його прохатися до академії, він на його й грїмнув:

— Ви підбурюєте офіцерів, — ви не поїдете в академію!

Обвинувачування могло мати зовсім не гарні послїдки. Щоб не зазнати їх, Зінківський подав до полковника так званого рапорта, просючи повідомити про дїло вищу старшину, щоб вона вчинила слїд-ство і довідалась правди. Полковник злякався. Він не мав нїяких фактів, і як би слїдство, як він міг сподіватися, нї до чого не довело, то став би він у негарне становище. Він забажав згоди і так-сяк дїло до неї дійшло: Зінківський узяв назад рапорта, а той йому дозволив їхати до академії. Цей дозвіл да-вав йому цїлковиту волю від служби, щоб готува-тися до екзамену.

3. Липня він був в Київї, щоб здавати екзамен в окружному штабові; 10. Липня ті екзамени поча-лись, а 3. Серпня скінчилися. Здавало восьмеро, а здало тїлки двоє: Зінківський та ще один. Через два тижднї, зробивши все що треба на Вкраїні, Зінь-ківський поїхав до Петербургу і 18. Серпня вже був там. У Петербурзі теж почалися екзамени і скін-чилися 11. Вересня. Всього здавало 57 чоловіка, а прийнято 25. Зінківський здав п'ятим і прийнято його з додатковою платою (це давало змогу мати 995 рублів на рік, а як мав Зінківський й жени-тися, то грошей йому було треба.) 15. Вересня про-читано офіцерам, кого прийнято до академії, а 16. вже почалися лекції. Увесь час до Рїздва пішов у Зінківського на науку та на готування до сїмйо-

вого життя: вишукував відповідну квартиру, купував мебелі і т. і. Яко офіцер, він не мав права женитися до 26 років; потім це діло відсунув трохи екзамен до академії. Тепер же, поїхавши на Україну з початку Січня (1888), вернувся до Петербургу з жінкою.

IV.

Петербург не сподобався Зіньківському: „п'яниця, капиця, ікони просто на вулиці та загальна фальсифікація“ — так характеризував він у листі своє перше враження. В академії земляків затого не було, а хто й був, з тим ще не довелося зазнайомитися. Потоваришував тільки Зіньківський з одним товаришом-Поляком, згодом польським письменником, що із їм зазнайомився ще в Києві, як здавали вони екзамен. Повеселіщало Зіньківському, як оженився, а потім почав і з людьми зазнайомлюватись — з петербурзькими земляками.

Лекції в академії були від 10 годин вранці до 2 $\frac{1}{2}$ вдень; але, звісно, доводилося вчитися ще й дома і чимало. Не вважаючи на се, знаходив Зіньківський час і на літературну працю. С початку р. 1888 послав він до „Зорі“ замітку про український театр у Петербурзі; трохи згодом його обурили московські часописи своїми заходами коло цього театру. Силкуючись одхилити людей од його, доводили ті часописи, що український театр мертве діло, що він не може вийти з „наївної драми“, і лукаво радили Заньковецькій та Кропивницькому не занепащати своїй славі та йти на московський театр, щоб грати не Карпенків, а Шекспирів та... Островських. Проти цього написав Зіньківський розправку та й вдався з нею до редакції російського часопису „Новости“. Редактор обіцяв надрукувати, але-ж обіцянками самими й здохр'їти довелося.

Тодіж заходивсь Зіньківський складати народний календарь український, користуючись з друкованих етнографічних матеріалів (та прохаючи това-

ришів на Вкраїні прислати йому нових); але ма-
буть не викінчив його, бо потім не було про його
ніякої чутки. Була ще одна робота: Зінківський
схотів перекласти де-яких старих класиків і між
іншими — Плутарха, Віргілія, Езопа. С Плутархом
справа чомусь спинилася с початку; переклад „Ене-
їди“ теж не пішов далі двадцятьох яких віршів;
але Езопові байки він не покидав перекладати. Як
переклав скільки, йому заманулося написати на де-
які сюжети віршом — так повстало 16 віршованих
байок. Але-ж він не покидав і перекладу і с пів-
сотні байок переклав тієї зими. (Потім він, через
іншу роботу, кидав на деякий час цей переклад,
знову вертався до його, але встиг перекласти тільки
с сотню байок.) Тієї-ж зими написав він і свою
алегорію; „Історична казка“ — першу свою роботу
белетристичну.

Відбувши по весні екзамени, в кінці Травня
поїхав Зінківський на Вкраїну і прожив літо у с.
Зеленьках (Київщина — Київськ. повіт). Там теж де-
що понанисував, — між іншим оповідання „На ву-
лиці“. В середині Серпня виїхав Зінківський знову
до Петербургу, залишивши жінку у її матері.

В Петербурзі почалося те життя, що й перш:
наука та літературна робота. Однак жити було
важко. Тут, на чужині, любов до рідного краю ще
дужчала. Блискучий, погордливий до „провінції“,
Петербург боляче вражав Зінківського. Почування,
що їм повна була тоді душа його, можна було б
охарактеризувати тими словами, якими він сам ха-
рактеризує почування у героя в своїй початій тільки
повісті „Кася“:

„Що могли почувати люде, такі, як він, котрі
усеєю душею кохали країну свою, прибиту лихом?
Що білш вона несла його, то палкіша росла нена-
видь до її гнобителів та мучителів... Яку муку му-
єїли носити сі люде в серці, бачучи на власні очі,
як виймають душу у неї, як нищать її мову, доро-
гу, розкішну і бездольну мову! Нищать навіть не
люде, — ні, не люде! — віродки поганіші, підніж-

ки й раби брутальній силі... Мов мара яка, думка, одна думка стежила його, куди б він ні пішов, на щоб він ні глянув, щоб він ні робив: думка, що гине вкраїнська мова, що нищать її, що не дають їй жити, що вже задавали її люто, — і все йому нагадує про се: візьме він книжку яку нову московську — ся книжка нагадує йому, що вкраїнської такої нема і не може бути, а могла б бути!... Подивиться він у газету — ся газета нагадує йому, що він мусить читати газету московську, а не вкраїнську, а міг би... і не він сам — як би ще те! — а вся інтелігенція вкраїнська мусить гартуватися в московщині на шкоду вкраїнству — і зникає в її думках повага і сила рідної мови, зневолоної бути мовою, що її починають соромитися вже й семилітки, почавши слезбизувати московську граматку!... Гірко, боляче, пекельна мука, отрута в жилах, а не кров!... Погляне він у каталог журналам — „Боже, яка сила, яка міць письменства і вся та сила, вся та міць ще більшою стає, що далі, то більш сковає кайдани духовні наші, а в нас нема нічого, а могло б бути, та...“ Читає він про те, як розвивається шкільна справа, як заводять нові московські школи по вкраїнській землі — і не хотів би навіть знати про се! „Боже мій! я щиро бажаю просвіти рідному краю, — але се хіба просвіта? Се змоскалювання нашого народу, се тим міцніша перешина справжній його освіті, се національна деморалізація, се люта кара над бідним краєм нашим!...“ Іде він у театр, слухає... „Чому-ж я в ріднім краї не чую в театрі рідного слова, рідної пісні? Чому, чому? хто має право забороняти йому отут гомоніти? Сила дика бере се право — і драми вкраїнської нема, а могла б бути краща незмірно, ніж оця лакейсько-канцелярська нісенітниця!...“ Іде він слухати відчита публичного, — а по вкраїнськи читати не дають!... І безліч, кожен ступінь на вулиці, в сьвітлиці, кожне діло нагадує йому, що панує чужа мова... на шкоду рідній, задля свого панування незмірні злочинства над рідною роблючи,

що чужа мова відчужує кожного Українця, найбільш письменного; від рідної, зневажа її, топче, каляє, знущається з неї, з його рідної мови, дорогої (йому) над життя, над світ увесь!... Він ненавидів не тільки гнобителів, але й їхню мову, що задля її панування вони відібрали дар божественний, святищі народні у мільйонів, відібрали у їх право і змогу розуміти нею божий світ і розвивати її."

На докори, що ненавидіти націю не годиться, він одмовляв: „Я ненавижу не московський народ сам по собі, як людей, але тих його провідців, що нищать нашу народність; навіть певніше: я ворог тій нелюдській, кривавій, варварській ідеї, що нею вони дишуть, що з нею поводяться, як вороги наші. Людина з московської народности — міні як кожна людина — я до неї, яко до людини, не маю жадного лихого почуття чи ворожнечи. Скоро Москалі в своїх відносинах до нас зійдуть із згубної стежки винародоювання нас, — і зненависть наша де й дінеться. Народи як одиниці, можуть жити братерським життям і се на користь тільки їм (було б). Але-ж що робити, коли Москалі не дають нам жити? Чом ми можемо байдужо, по людському думати й говорити про Французів, про Німців etc.? Сила зненависти відповідна гнобительству — закон фізики — противосила рівна силі! Чого-ж ви хочете від нас? Ми люде, ми відчуваємо ту зневагу, те море лютого гнобительства!"

„Економічний гніт і неволя незмірно менш вадить народности, ніж гніт культурний, і я сміло й упевнено кажу, що гніт турецький, або якої хоче дикої орди, не що як благодать перед гнітом од нації, попсованої вже цивілізацією, такої, що знає, де дошкульніше вдарити. Дика орда руйнує економічно, рабує, але сї лиха такої-ж природи, як усяке стихійне лихо: гряд, посуха, трус земний — найшло, понищило, зруйнувало господарство й зникло, і всі ті економічні втрати праця зараз надолужить і знаку їх не зостанеться. Не те — панування quasi — цивілізованого варварства. Се варварство

вже знає табличку помноження і вмів лічити на міліони навіть; крім того, воно розуміє, що йому не буде волі, коли підвладні йому матимуть иншу від його натуру — ergo — думка дика готова: щоби нас більше, щоби голів у нас більше і м'яса військового, то більше шашлика ми можемо видерти у сусіда, більш сакель у голого зрабувати, а щоби се м'ясо так і зоставалось м'ясом і забуло про свою людську натуру, нахильну все-ж до розумного життя та до добра, — треба усіх підвести під один копил, так, щоби тільки йменням і можна було відрізнити Івана від Степана. Скінчивши таку працю, матимемо грандіозну силу в руках, машину, м'ясива міліони, щоби загарбати — ну, хоч півсвіта, а то й увесь світ; — хіба се не ідея? І чим ідея такого грандіозу менш фантастична, ніж Калигулине бажання, щоби люд увесь мав одну голову, щоби її відтяти за одним махом? І от оттакі культурні варвари вважають головною річчю виїняти душу з народу, знищити його культурну й моральну істоту, асимілювати. Що може буде народности дорожче від її духовної істоти? І от, оттаке варварство, що вчора тільки навчилося слезізувати, — бере в монополі освіту, культуру, мову, — все чим виявляється дух у народі, — перекичує і краде чужу історію навіть, накидає иншим свої варварські гидкі ідеали деспотизму, ідеали, вироблені під батогом, кайданами од степового варвара і завинуті у ризи й омохвори патріархів византийських та їх помішників лукавих, єхидних, як їхній предкоколишній Уліс велесудний, і таких стидких, як Терсит, quasi — служителів Бога, що самі наругу чинять щоденно над його престолом, що є распинателі Христа, гірші од архиєреїв жидівських; — тоді повісили Христа, і тепер не втік би син Маріїн, і перші б вони сказано закричали: „роспини його, роспини!“

Такі думки викликав у Зінківського Петербург, найблисучіший осередок у московській культурі, в тій культурі, що мала б то поглинути рідну йому українську культуру. Ці думки не давали йому спо-

кою. Його палка та без міри працьовита натура не могла не кинутись в бій за рідний край. І Зіньківський починає працювати з усієї сили, вживаючи кожну вільну від обов'язкової науки хвилинку на працю для рідного краю. Вважаючи за необхідно потрібну річ, щоб, здобуваючи собі волю, поєдналися недержавні народности у Росії, — він пише статтю „Національне питання в Росії“ (Правда, 90, IX.), кажучи про становище національне затого всіх недержавних народів у Росії. Без міри люблячи свою мову, кажучи: „народність і мова — синоніми, і народність без народньої мови, — байка для дітей та еліпороджених“ („Кася“), він, зовсім не фаховець, починає самотужки вчити філологію і звертає увагу на все, що може здобути написаного про вкраїнську мову, починаючи з Міклосича і кінчаючи дрібною заміткою у часопису. Маючи написати українську граматику, він студіював і народню, і стару книжкову українсько-руську мову. На лихо, смерть не дала йому викінчити цю роботу, і він тільки систематично звів і обробив матеріяли, більш-менш виробивши саму фонетику. (Маючи на меті надрукувати граматику в Росії, Зіньківський мусів, з-за цензури, писати її по московському.)

Окрім літературної роботи, Зіньківський дбав що те, щоб порозумітися з петербурськими земляками і довести їх до якої спільної позитивної роботи. У Петербурзі було й в чимало земляків, що признаються до вкраїнської національності, але якої путящої праці від їх досі не видко було. Зіньківському здавалося, що може бути инакше. У його було кільки літературних плянів у голові, між иншими такий: заснувати часопис хоч російською мовою такий, щоб він боронив українську ідею. С цією думкою він вдався до деяких визначних петербурських „українофілів“, але пуття з того не було ніякого: всі то тим, то иншим викручувались од цього діла (хоча й згожувались, що це річ можлива навіть і з невеликими грішми на початок) та так ніхто й пальцем не ворухнув, — самому-ж Зінь-

ківському брати все діло на себе було, звісно, неможливо через багато річей — хоч би вже тим, що він не мав грошей і мусів поки вчитися.

Так саме не пощастило йому і з другою справою. Давно вже була думка у його заснувати український журнал. Були підстави, що цензура його дозволить — аби він складався з самих творів з красивого письменства. Хоча це було і дуже мало, але все краще, ніж нічого. В Петербурзі почув Зіньківський од одного з тих визначних українофілів, що і в їх є така думка. Зрадивши, почав він клопотатися про це, але-ж і тут сталося так саме, як і з тим часописом: ліниві земляки одвлялялись і від цього, а йому відмовили:

— Вкраїнський журнал тепер не до шмиги і не до часу через те, що може пошкодити „Кіевской Старинѣ“*)

Таке ганебне поводіння з українською справою не могло не обурювати Зіньківського і не відпихати його від „старих“. Де далі він до їх придивлявся, то все більш помічав, що ці люде — Українці тільки словами, — ділами-ж се були або байдужі, або навіть добрі слуги московському асиміляторству, бо саме тоді, як вони не знаходили часу й змоги робити для українства, вони щиро працювали в московському письменстві. Своє лінивство та ледарство в українській справі вони звичайно закривали тим, що мов „обставини“ і т. н. не дають працювати. Спершу Зіньківський думав про це ще і так, і саяк, але після справи з журналом впевнився, що всі ці балачки вживаються на те, щоб закрити власну ледачість.

*) В паперях Зіньк. знайшовся список з „Прошенія въ главное управление по деламъ печати“. В йому проха він, щоб дозволено йому видавати журнал „Слово“, на кшталт „Основи“, тільки з вузкою (через цензуру звісно) програмою, а саме: 1) Твори красивого письменства та 2) Етнографія. Вище наведена розмова була в кінці р. 1888, а під „Прошенієм“ стоїть 13 Травня 1889 — мабуть Зіньк думав сам видавати журнал. Нам не відомо, чи видавався ж він справді до цензури і коли видавався, то що йому відмовлено.

Не менш обурювала Зіньківського і справа з Шевченковими творами, ся темна справа, що з нею так ховалися ті, що мали її в руках. На запитання Зіньківського про те, як стоїть це діло, той добродій, що має його в руках, відмовив:

— „Се — тайна!“

Зіньківський бачив, що, дякуючи сій „тайні“ твори нашого найбільшого поета досі не відомі народові, і не міг не обурюватися. Згодом він написав про це до „Зорі“ (1891, ч. 5), але це, звісно, не побило...

На при кінці свого пробування у Петербурзі Зіньківський уже впевнився цілком, що минаючи одну-дві людини, всі останні старі Українці в Петербурзі „нікчемність та погань“, як він писав у одному своєму листі. Звісно, в цьому можна було бути певним і не бачивши тих добродіїв, а бачивши тільки їх „українську діяльність“, але Зіньківський був такий нещасливий, що впевнився в цьому і з власного досвіду...

Од цієї сумної картини ледарства та нікчемности одинокий у Петербурзі Зіньківський рятувався тільки роботою. В кінці р. 1888 написав він оповідання в гумористичному стилі з салдатеького життя: „Сидір Макарович Притика“. У його майнула в голову думка: коли вже не можна здобутися свого журналу, то чи не спробувати пролізти з українськими творами в який московський, як то було в старовину. Він дав прочитати оповідання відомому московському і трошки вкраїнському письменникові. Той дуже похвалив.

— Як би його надрукувати, — каже.

— Писніть, — одмовив Зіньківський, — якому панові редакторові -- хай зласкавиться.

Той подумав...

— Та-та-та! — каже, — згадав: N, редактор „N.“ — він же земляк щирий.

N. справді був с тих Українців, які іноді згадують, що вони Українці і кажуть при такій нагоді:

„И я не множко Малороссъ“. Ото до його й написано листа. Пішов Зінківський до „широго земляка“.

— По українському? — і скривився. — Не можна! клопіт буде, доведеться вірізати.

Зінківський й почав упевняти на тему, що не такий страшний чорт, як його малюють та що спробувати у всякому разі можна. Але се нічого не побило.

— Як би, — каже редактор, — хоч самі українські діялоги; перекладіть по російському.

Зінківський, звісно, подякував за таку ласку і нарешті не втерпів — вилаяв російську журналістику „ліберальну“.

— Ви, — сказав, — словами прихильні до нас — покажіть ділом, а інакше ваша прихильність — шага ламаного нам варта!

— А хіба, — каже редактор, — ви тоді бачили б прихильність, коли б, надрукувавши, довелося вірізати?

— А вже-ж так! — відмовив Зінківський. — Ви думали, як важуть прихильність — на гроші?

На тому й спинилася в їх розмова, бо Зінківський не став далі й балакати. „Притику“ свого злучив укупі з оповіданням „На вулиці“ і подав до цензури під заголовком „Малюнки справжнього життя“.

Тодіж Зінківський намірявся скористуватися з закону, що дозволяє видавати у Петербурзі книгу без цензури, коли в їй не менш, як 20 аркушів друку, і видати український альманах без цензури, а коли б не можна було через заборону самий український, то вже хоч і є частиною московського. Але на великий альманах треба було багато і творів, і грошей, а їх не було. Довелося кинути цю гарну думку*). Хотів був хоч цензурований невеличкий альманах видати, але й на той щось неназбиралося материялу... Але тимчасом він виготовував розправу

*) Звертаємо увагу на цю думку. Чому б справді не скористуватися з такої змоги? Нехай ді з мляки покажуть, що вони справді люблять рідне слово і знайдуть гроші і змогу працювати,

про те, як західно-європейська критика дивиться на Шевченка і 25. Лютого (1889) на Шевченкових роковинах сказав промову, скорочено викладаючи зміст своєї статті*). Цим він чимало здивував відомого російського вченого і ще де-кого з гостей-Москалів, що ніяк не сподівалися, щоб можна було по українському так гарно викладати такі „абстрактні речі“.

Трохи згодом він одержав с цензури дозволу на книжку „Малюнки справжнього життя“. Йому вже не подобалось „На вулиці“ своєю зовсім недоладною передмовою, але одміняти було не можна і довелось надрукувати так, як було. Не знайшовши видавця, видрукував книжку сам. (1889.)

Прийшло літо р. 1889, але Зінківський не поїхав одпочивати на Україну і залишився в Петербурзі, страшенно нудьгуючи й сумуючи. Свою журбу він вилив у оповіданні „Сон“. Серед обставин вигаданого сюжету чується тяжке стогнання враженого серця, пекучий біль, що обнімає людину...

Цим літом працював він, перекладаючи L'avare Молієрового (на жаль до нас дійшло тільки дві перші зовсім невіршені дії), складаючи свою граматику та збираючи fragmenta українського письменства XVI—XVIII. сторіччів, писані народною мовою, здобуваючи їх то з друкованих видань, то з рукописів. Ці fragmenta він хотів видати однією збіркою, правдиво гадаючи, що „така збірка дасть змогу знати, що у нас є традиція літературна; а се річ чималої ваги“, бо „чи багато й Українців навіть знає, що сьогоднішнє наше письменство починається не з І. Котляревського?“ Така книга була б дуже корисною книгою, але спершу вчиття, а далі хвороба та смерть не дали Зінківському до-

щоб видати кілька таких книг. Тут я, звісно, кажу не про тих тільки земляків, що у Петербурзі, а про всіх; салясти можна в Київі, а друкувати в Петербурзі. А чей, побачивши це, почне і цензура дозволяти укр. альманахи

*) Друковано в Правді (90—91 р.) під псевдонимом: Т Зв'язочот.

вести до краю це діло (як і багато інших), хоча він і зібрав уже чимало.

Тоді-ж виготував він та й одіслав до цензури збірничок для народнього читання „Бджола“, що складався с переробок та с перекладів з Авербаха, з Гримма, з Езопа та с кількох власних пісок на позичені теми. Хоча Зіньківський і не писав, що се переклади, а zostавив збірник без підпису, поставивши тільки авторські ініціали під кожним оповіданням, — але цензура заборонила його вкупі з иншим збірником з віршів усяких авторів „Квітка“ (що приручено було Зіньківському подати до цензури). Зіньківський лагодився вже був подавати скаргу на вчинок цензурний з тими обома збірниками, — коли це наспіла звістка, що заборонено альманах одеський „Розмова“ і редактор його, д. М. Комарь, приручив Зіньківському офіційально прохати у „Главнаго управління по дѣламъ печати“ копії з заборони. Зіньківський спинився жалітися за ті два збірники, ждучи, що скаже „Главное управление“ про „Розмову“. Покійний російський письменник Данилевський Г. П. (Українець, тоді редакував „Правительственный Вѣстникъ“) пораяв йому не жалітись зараз міністрови, а спершу „попрохати, любенько побалакати з начальником „Главнаго управління“. Феоктистовим. Зіньківський так і хотів був зробити, але-ж „Главное управление“ навпростець відказало, що „прошеніє Комарова не подлежитъ удовлетворенію“, — тоді Зіньківський зараз же подав скаргу міністрови, а в їй звертав увагу і на те, що закон 1876 року *de jure* гварантує українську белетристику, — тим часом *de facto* практика цензурна „лишила украинскую беллетристику всѣхъ правъ состоянія, что есть очевидное упраздненіє существующаго, Высочайше утвержденного, закона“. Але міністер відказав те, що й цензура...

Тим часом, не знаходючи Зіньківський чого бажав серед старих Українців петербурських, зазнаюмлювався з молодіжю, силкуючись перелити в неї свою любов до рідного краю й народу. Незаба-

ром під його приводом склався у Петербурзі гурток з молодіжки, що мав метою освічуватися по українському і так готуватися до роботи на користь рідному краю. Під надхненням приводом Зінківського, що прищеплював молодіжці любов до рідного краю, до волі, до рідного народу, оживало в душах українських пригнічене московською псевдо-культурою національне почування українське, розбуркувались сили до праці. „Не помилюсь, коли скажу“, — говорить один український письменник, що знав тоді Зінківського, — „що тут у „московській пальмірі“ покійничок був апостолом молоді „заплаканої матері“: він і на роковинах батька Тараса над усіма голос подавав і палким словом ворухив заснулі серця Українців. Коло його, мов бджоли коло матки, тулились молоді хлопята наші“. А ось як малює Зінківського в той час один Українець, що бачив його раз-два в товаристві. „Раз якось запросили нас наші молоді земляки, здебільшого студентитехнологи, до себе в гостину. Там зустрілися ми з одним офіцером, що його всі називали „дядьком Трохимом“. Я й тепер уявляю його собі таким, як тоді бачив: висока постать з довгими вусами по запорожському, чоло хоча й задумане, але в очах добродушний погляд і якась повага, особливо, як він слухав наші молоді горячі спірки. Сам же він до розмови не вступав; коли-ж ми до його вдавались, щоб рішив, яке питання, що з за його сперечались, то він коротко й тихо виясняв обом антагоністам і дуже легко їх погоджував“.

Ми не можемо не навести ще оції характеристики Зінківського, який він був того часу, з листу до нас згаданого товариша Зінківського, польського письменника. Ось що він каже про його (лист писаний по українському): „На дні його серця лежала велика сьвята любов до краю і народу і сьвята теж ненависть до всього негативного, шкідливого і зрадного. Він цілим серцем бажав, щоб право кожного народу до життя й самостійного розвитку сталося директивою суспільного й горожанського жит-

тя; любив, фанатично немов, принцип свободи і обурювався на пануючі азіатські інстинкти і витекаючу з них систему. Систему цю він розпізнавав так, як ворожий табір, умів логично з'язувати в цілість всі її прояви, і оком своїм добачав їх навіть там, де люде менш глибокого розуму бачуть якусь надзвичайну людськість і євангельську науку. Можу сказати, що бл. памяти Трохим був чоловік цілий з однієї скелі викований, словом монолит. Цілий його розум, все знання, вся поезія його чистої душі — все становило одну цілість гармонійну під легітом великої любови до свого краю і народу. Він працював без спочинку, то виучуючи історію, то життя народу, яко одиниці етнографічної і національної, то збираючи материял до раціональної граматики української мови, то до словаря, то писав свої „Малюнки справжнього життя“ або поезії“.

Але-ж коли молоді й немолоді щирі прихильники до рідного краю, і навіть чужі люде, могли тілки радіти з Зіньківського, то деяким землякам не до вподоби припадала та його зважливість і щирість, яка давала йому змогу не вагаючись одкидати і звати шкодливим усе те, що на його думку стояло на перешкоді розвитку українському, хоч би й яке воно було досі поважане. Цей антагонізм проміж їм та згаданими людьми виразно виявивсь 25 лютого р. 1890 на роковинах Тарасових*). Цього дня прочитав Зіньківський зібраній громаді свій реферат „Молода Україна, її становище і шлях“. Критикуючи в йому усе культурне життя українське, починаючи з византійської купелі, висловив Зіньківський ту думку, що як би ми охрестились од латиньства і мали своєю мовою латинську, то швидче б дійшли до культурного зросту й р'єсквіту. Цер-

*) Перших, бо були того року у Петербурзі й другі і там так саме деякі тости здавались фіїстерам западто сьміливі, — такі напр., як про український духовний Піямонт-Галичину або про сивів України, що, не маючи притулку на своїй землі, по чужих краях типуються

ковна бо наша мова, така близька нам (хоча й незрозуміла народові), дурила нас мало не 900 років, примушуючи думати, що вона є наша рідна літературна мова, і тим не давала народній мові й літературі розвиватися. Тим Зіньківський звав „отрутну визатійщину“ найгіршим ворогом українській культурі. Така думка не могла не здатися занадто сміливою людям, що виховались та зросли на тій визатійщині і не мали стілки сміливості й критичного розуму, щоб зрозуміти, яке є шкідливе те повітря, що серед його вони жили. Проти Зіньківського піднялися протести; особливо один добродій кинувся палко обороняти церковно-словянщину... Він просто не давав говорити, перепиняв речника галасуючи. Зіньківський спершу відмовляв йому, а потім, бачучи, що той просто не дає балакати, рубонув:

— Дозвольте міні скінчити і тоді вже маєте право говорити.

Після промови прискочив той добродій знову до Зіньківського з запалом:

— Як ви сміли виступати з такою промовою тут? Хіба ви ручитесь за всіх?

— Я не ручуся, — відмовив Зіньківський, — але господар хаті ручитьця. А вам яке діло? Ви тільки перелякались чогось і отсе усе — *inde ira* — і тому ражу вам: туди, де можете перелякатися, — ніколи не ходити.

Той аж присів — так це його вразило — та —

— Та-ж все, що ви казали недоведено, — каже. —

А один з гостей-неукраїнців на те:

— Не доведено — се одна річ, а що ви перелякались — се друга річ!

Вся ця суперечка несподівана дуже всіх вразила, отруїла їм радість святкову, хоча молодь (переважно) гучно приплескувала речникові.

Тим часом приходив уже край академічній науці, і Зіньківський почав марити про инше краще життя.

„Я хочу кидати службу військову, скінчивши академію“, — писав він, — „і zostаватися тут у Петербурзі „присяжнимъ повѣреннымъ“. Як пташка, почувши весну, не може вдержатися, щоб не летіти до рідного краю; як весняна вода ламає кригу, намагаючись до широкого моря, — так я, так у мене прокинулось серце, бажаючи волі, бажаючи скинути з себе кригу субординації й падлюшного рабства. Міні так хочеться подихати життям вільної людини, так міні остобісіла ся навісна салдаччина, що я радийший вхопитись за найменшу змогу збутись її, збутись хоч би промінявши на гірше. Я ще не знаю, як я се зроблю, але я муш у зробити, хоч у зробити“.

І ось, з мріями про нове вільне життя з усієї сили працював Зіньківський, за одним заходом і готуючись до екзамену і складаючи статтю про українську літературу до ню-йорських часописів, бо д. Кропивницький думав тоді їхати до Америки і треба було спершу познайомити Американців з Україною.

В Травні р. 1890. скінчив Зіньківський академію „по першому розряду“ і вже лагодився виїздити в гостину на Україну, як несподівано занедужав. Здоровля, поцсоване замолоду голодуванням, українська зламала невсипуща праця. Досить було застудитися Зіньківському, щоб занедужати важко на шлункову хворобу. Усе літо пролежав він хворий і хоча встав але здоровий уже не був...

Тепер не було вже змоги кидати службу, бо не було сили до упертої праці, що мусіла зустрітись на новому шляху. Зіньківський одсував свій виїзд до того часу, як вернеться здоровля. Але воно не верталось...

V.

Вичунавши трохи, подався Зіньківський на Україну і заїхав у с. Потоки до жінки. Він пробув там трохи білш, як місяць, написавши за той час оповідання „Моншер-козаче“ та працюючи коло ин-

ших своїх робіт. В кінці Липця поїхав він звідти у Київ, бо туди послав його уряд служити „прикомандированим“ до військового прокуратора. До київської військової округи належить Харків та Курськ, — тим Зінківського посилали туди вести судові справи. Від 1 (13) Серпня до 1 (13) Грудня він їх і вів через силу то в Курському, то в Харкові. Тим часом здоровля його видимо гіршало, — він уже не міг балакати голосно, його мучила гастрична пропасниця. Лікарі казали, що у його горляні сухоти, але Зінківський не няв тому віри, певний був, що в його сама тільки шлункова хвороба. Тут додалися ще особливі моральні лиха. 1. Жовтня вмерла його мати у Бердянському, і він не міг опроститись з нею. Ця смерть страшенно вразила Зінківського. (Згадаймо, якою безкраєю любов'ю до матері повіває од оповідання „Сон“... Він і потім не міг балакати про це без сліз)... Це, а також інші турботи страшенно погано впливали на його здоров'я. Він знесилився так, що не міг уже служити, йому дано волю від служби с 1. Грудня, але без плати звичайної*). Лікарь заборонив йому виходити з хати та балакати в голос і від 13. Грудня він уже сидів у хаті. Гроші витрачувалися, не було чим платити лікарям. На його щастя д. О. Я Кониський знайшов йому молодого лікаря, що, будиши путящою людиною, взявся лікувати хворого дурно. Але-ж лікувати вже було пізно: сухоти, катар шлунковий та невідповідні обставини нищили здоров'я швидко.

Сидючи в своїй темниці та бачучись тільки иноді з двома-трьома людьми, Зінківський ті часи, коли йому бувало легше, вживав на працю, виробляючи написане або дописуючи недописане. Найбільш він тоді працював коло трьох робіт: одна була „Історія штунди“, — він почав її в Петербурзі, а те-

*) Сталось се тим, що як одружувався Зінк., то, маючи тоді дуже мало часу (саме тоді були різдвяні екзамени), чи не поспів, чи не міг здобути від свого начальства дозвіл на одруження і одруживсь без його. Тільки тепер повідомив він начальство, що має жінку й дитину, — його й покарано.

пер доводив до ладу, готував до друку (він не встиг довести її до краю); друга: „Українська енциклопедія“ — він збирав до неї матеріяли; врешті третя: „Монографія про порівняння карного права на Україні і в Московщині в другій половині XVIII в.“*) Мабуть тодіж чи трохи раніше написав він листа до д. Пишина с поводу його відомої рецензії на книгу д. Огоновського, оступаючись в йому за українське письменство та за його право на вільне й широке життя. На жаль тільки він чомусь не підписавсь під листом**).

Але робилося погано: часто й густо мучила його пропасниця, сили все меншало та меншало. Та все-ж він певний був, що одужав. Він покладав надії на весну та на село, — туди він хотів їхати. Отже весна була холодна, сира і Зінківський тільки 14. Квітня р. 1891 виїхав з Києва. Знайомі, знаючи його здоров'я, умовляли його не їхати; але він не послухавсь. Він вірив у село і писав до автора цього життяпису такі жваві листи, що не можна було думати, що він так небезпечно хворий. Він поїхав у Корсун до жінки, що жила там з маленькою дочкою, а другого дня великодних свят рушив з відти і, заїхавши до свого товариша у Черкаси та побувши там сутки, подався до автора цього життяпису (бо той жив тоді на селі) і приїхав туди 25. Квітня.

Здоров'я його було й так погане, а їдучи він ще страшенно застудився. Тим йому значно погіршало; тепер він білше лежав, страшенно кашляв, працювати зовсім не міг і навіть листа написати було йому важко. Балакав пошинки і тільки іноді міг розмовляти. В ці кращі хвилини він з запалом балакав про дорогу йому українську справу — тільки про неї та про те, що торкалося до неї, він і міг тоді балакати. Він нарікав на кволу нашу діяльність, на наших здебільшого ледачих діячів, він ка-

*) Від цієї роботи до нас нічого не дійшло.

**) Подаємо сей лист додатком до цього життяпису, переклавши з російського на українське.

зав, що конче треба пропагувати українську сімю, бо без неї нічого не вдіємо. У його самого було безліч планів на всякі роботи — тих робіт стало б на 20 років принаймні. Він рвався до роботи, але не міг. Перемагаючи на яку годину свою хворобу (щоб потім ще гірше занепасти) брався він у двох з господарем перечитувати та виправляти то свої то господареві праці... Він голубив думку писати історію українсько-руського письменства і прохав господаря, що виїздив до міста, купити йому деякі потрібні до тієї роботи книжки. Він такий певний був, що не вмере, стільки душевної сили кипіло в йому, що, не вважаючи на його безнадійне становище, тим, хто з їм балакав, здавалося, що він не вмере, що він може одужати й одужав...

Але-ж йому не щастило. Весна в тих краях була надзвичайно холодна, і йому зтого увесь час доводилося сидіти в хаті. Як йому на деякий час трохи полекшало, він поїхав 30. Травня у Бердянку до батька, на море, і 1. Червця був там. Та переїзд і останнє здоров'я в його взяв. Він прожив дома зтого вісім днів і увесь цей час лежав. Як не було пропасниці, він або через силу балакав з батьком або читав. Іноді, як бувала через лад велика горячкова пропасниця, він ставав непритомний, уставав, сїдав і балакав, то уявляючи себе на службі в суді, то в інших місцях. За день до смерті він листом запитувався, чи куплено йому книжки, потрібні, аби писати історію українського письменства. 8. (20.) Червця попрохав він одягти його, устав і пішов по хатах, а потім попрохав послати по лікаря. Лікар, звісно, не міг нічого розважного сказати... Через кілька годин Трохима Зінківського вже не було: він тихо вмер 8 (20) Червця у 5 годин у вечері.

VI.

Так нещасливо скінчилося життя, що могло б бути щасливішим; так рано та невчасно перепинилася діяльність, що могла б бути довгою та широ-

кою... З Трохима Зіньківського мали ми людину, що від неї могли вчитися розуміти, що таке діяльність. З його мали ми людину, наче спеціально на те сформовану, щоб бути борцем за українську ідею. Трохима Зіньківського можна назвати здеякого погляду ідеалом того, яким мусить бути такий борець в наш час.

Найсамперед се був прихильник до волі цілковитий; він любив її фанатично і фанатично-ж ненавидів усякий примус. Вийшовши, як і наш великий поет, с простолюду вбогого, він зазнав цілу систему неволі та примусу і ось через віщо він їх так ненавидів. Він шукав справжньої волі людської і вмів показувати на примусові принципи там, де інші, приваблені позверховною формою, хотіли бачити здійснення визвольних принципів. Ось через віщо він у своїй „Молодій Україні“ повставав проти сьогочасної республіканської Франції, що завела в себе добрий державний централізм та деспотизм, і, будучи він лютим ворогом усьому попівсько-езуїтському, гудив французький уряд за його втиски над єзуїтами. Будучи вольнолюбцем, не міг він не бути демократом і казав, що справжній свідомий Українець, коли тільки хоче не різнити с своїми ідеями, мусить бути народолюбцем. Зазнавши на собі, що воно таке є вбожество та голодування, не міг Зіньківський дивитися байдуже на погане економічне становище нашого мужицтва, був стільки-ж прихильником просвіти, скільки й дбанню про народній добробит, і обурювався проти української інтелігенції, старої і сьогочасної, — інтелігенції, що „не має в своїм народі коріню, не дбає про його просвіту, а намагається тільки до того, щоб стати поверх народу, загнущати його і панувати через його криваву працю.“ („Мол. Укр.“)

В справах просвітних обстав Зіньківський за вільну широку й поступову просвіту, не вкорочену ніяким офіційними чи неофіційними цензурами і за народню школу, віддану до рук самим громадам, що мусять бути автономні у цілком федератив-

ній державі. Просьвіту-ж він инакше не міг розуміти, як просьвітою на національному ґрунті, — без цього просьвіта не може бути просьвітою.

Національності надавав Зіньківський велику вагу. В своїй „Молодій Україні“ він каже, що для поступу й культури треба національних організмів і звав марними сподівання асиміляторів з усього світу, боцїм культура нищить національні відміни і веде до воляпюка. Він дививсь на національність, як на колективну одиницю, до того ще прирожденню, а не штучну, твір історії, а не волі одиниць, а тому твір об'єктивних початків, а не суб'єктивної волі. Він не тільки обставав за безперечним правом кожної національності на життя („коли за одиницею признають право і потребу жити, мати своє я, то ще білш така одиниця, як народ, що складається з мільонів має право жити“), але доводив, що „європейська культура і взагалі світова посувалася генієм національностей, і букет цивілізації згубив би свою красу розмаїту і свої пахощі, коли б на світі запанували воляпюкисти або хоч самі Москалі“. Він думав, що „після визволу індивіду є під деспотії корпорацій та авторитетів усяких — визвіл національних одиниць (і всяких інших колективних одиниць) є під утиску та гнобительства інших національностей — і взагалі від деспотизму державного, від знуцання однієї колективної одиниці з другої — сей визвіл, ся друга частина великої культурно-історичної роботи — неминучий логічний послідок першого визволу одиниці, і як такий — дальша ступінь людського поступу в упорядкуванню громадського життя“.

Щоб забезпечити волю таким національним одиницям, треба по тих державах, що складаються з багатьох народів, ладу федеративного, заснованого на широкій вольнолюбній конституції. Цей лад мусить бути і в тих державах, де живе тепер українсько-руський народ, і всі свідомі Українці-Русини повинні бути федералістами і єднатися є поступовими та народолобними елементами з інших, що в

в тій державі, народів, щоб гуртом досягати такого ладу.

Перестерегаючи, що прапором національним закриваються часто такі гасителі народньої волі, як Катков чи Муравйов, він каже, що се не повинно збентежувати прихильників до націоналізму, правдиво зрозумілого. Цей націоналізм він не становить супроти космополітизму. „В чистім, благороднім розумінню, націоналізм, як почуття природне, мусить бути під контролем ідей гуманізму; — любити свій народ, працювати для його — не значить зневажати й ненавидіти иншу яку народність. Кожна людина мусить дивитися на всіх людей однаково, як на людей, поводитися з ними, як собі того бажають. Сього вимагає гуманне космополітичне чуття, і в такім благороднім розумінню кожна людина мусить бути космополітом. Громадське добро кожної народности, кожної громади, кожної людської спілки не повинно суперечити гуманним космополітичним початкам, — се б то: націоналізм мусить бути космополітичним; добро, що зроблено його в одній громаді — се здобутки усього світу, усього космосу; такий націоналізм, що суперечить людським вищим гуманним ідеям — не націоналізм, а просте варварство, і тільки звичайно прикриває свою погану і мерзотну вдачу чистим святим покровом націоналізму; націоналізм же“, — каже Зіньк., — „ми розуміємо як практичне виконання в житті космополітичних гуманітарних бажань та ідей, — тим космополітизм і націоналізм стоять як ціле і частина, як розуміння родове і видове; той, хто зве себе космополітом і пурається позитивної праці для свого народу, той нероба і ледащо; щоб же бути космополітом, треба працювати для світового добра, а найпродуктивніша дорога сій світовій праці — се праця для свого народу“.

Найголовнішу с поверховних національних одмін — мову — становив Зіньківський дуже високо. Протестуючи проти тих quasi — народолобців з української інтелігенції, що хочуть робити добро

своєму народові, застаючись Москалями, він каже, що сі люде не можуть зрозуміти „одного, найпотрібнішого: що перша і найживотворча нитка між інтелігенцією та народом — се мова; мова бо не значить тільки спосіб балакати людям, — мова органічний витвір усього життя народнього; в їй відбивається, як у дзеркалі, його душа, його думки, його погляди“. „Наші помоскалені народолюбці сього не розуміють, не розуміють, що цураючись, зневажаючи українську мову, вони тим самим, може того не постерегаючи, виявляють свою спанілість, свою погорду та зневагу до самого народу, гордуючи тим, що виражає йому душу й думу“.

Ціх своїх принципів Зіньківський додержував твердо і силкувався прищеплювати їх людям. Певне, що його діяльність, як би смерть її не перепинила, не зосталася б без послідків, а найбільше, коли згадати ще назвичайну працьовитість його. Зіньківський до смерти затого мусів учитися, пробивати собі шлях до кращого становища, і це вчиття однімало в його затого увесь час. Не вважаючи на се, він працює так, що за яких сім років дає стільки роботи, скільки наші письменники не дають кожен нарізно і за все своє життя (окріче небагатьох винятків, звісно)... Ми кажемо тільки про його викінчені роботи; але в його паперах (до нас же вони й не всі ще дійшли) ми знайшли десятки планів на нові роботи, показчиків материялів до їх, початі роботи і т. п., і т. п. Звісно, багато де чого с цього так би й зосталося не викінчене (як то звичайно буває у всякого літературного робітника), але багато й викінчилося би та ще й нового зробилося б. У всякому разі все виразно свідчить, що Зіньківському його українська праця була не забавкою, а справжнім серйозним ділом та що його діяльність мусіла бути широка й енергічна. Здається ми не помилимося, коли скажемо, що тепер Зіньківський увіходить до українського письменства тільки яко талановитий працьовник; але через яких 10—15 років ми мали б з його діяча, що стояв би поруч с перворядними нашими ро-

бітниками літературними, є тими, що стоять зараз після Шевченка, — завжди у нас самотнього. А в нас таких діячів так мало, так мало!... Ось через віщо з великим жалем спинаємося ми перед Зіньківською домовиною, ось через віщо сумуючи дивимося навкруги, шукаючи, хто міг би стати замість його, хто міг би так, як він жити одним — любов'ю до рідного краю. Перед сією любов'ю схилються, не можуть не схилитися, всі чесні народолюбці, що бажають добра своїй країні і своєму народови...

1893. I. 4 (16).

В. Чайченко.

Додаток до життяпису.

Лист Т. Зіньківського до О. Пипина

є поводу його статті „Особая исторія русской литературы“
(Вѣстникъ Европы, 1890, IX.)

(Переклад з російської мови).

„Врешті письменство церковне.. сотворило в пароді (загально-руському?) ту глибоку свідомість свого християнства, що нею опісля він так гостро відрізняв себе від усякого чужовірця східного й західного. Відомо, що в північній. Московській Русі, це довело врешті до безмірної релігійної нетолерантності, що стала національною“.

Шановний Добродію!

Я виписав цей уривок з Вашої статті „Особая исторія русской литературы“, маючи на бачності сказати Вам кілька слів про сю таки статтю. Через віщо

я вдаюся особисто до Вас — на се в мене є подвійна рация. В російській пресі, Ви це самі добре знаєте, ті, до кого се торкається, Вам відповідати не можуть. Відмовиться Вам в іншому місці та в іншій пресі, але найпевніше, що Ви про се не знатимете. Друга рация така, що я знаю Вас не єдино як публіциста, що має ґрунтовні знаття в тих питаннях межисловянських, про які каже, але так саме яко людину цілком чесну, що саму правду шанує в науці. Ніхто не схоче балакати з якими там „Кієвлянинами“, Наумовичами та іншими такими, що думають бачити Вас своїм певним прихильником (союзникомъ) поцсувавши вмисне вхоплені у Вас віслови. Погорда невимовна буде єдиною відмовою цим мізерним та вбогодухим наймитам поганої справи.

Я зважуюся вдатися до Вас зовсім не яко прихильник безумовний до книги Огоновського — вад у неї багато, і найголовнішу показали проміж іншим і Ви, що „викладом не стільки визначається загальний хід руху письменського, скільки номенклатура та життєписи письменницькі відповідно застарілим поділам“. Я власне захожуюсь Вам відмовити на деякі Ваші тези, що займають вже і питання про право істніти українському письменству і взагалі про змогу самостійно йому розвиватися, що їй Ви йому заперечуєте, хоч Ви й кажете, що не належите до його ворогів (треба й за те дякувати!) але видимо хотіли б дозволити його єдино яко плохенький провінціалізм, обмежований вельми вузькими межами місцевої белетристики та сцени. В цьому — усе значіння Вашої відповіді, те значіння, що Ви і не гадаєте, щоб можлива була українській мові та письменству ширша побать, — то б то заперечуєте їй право бути тим органом, що їм виявляються усеї культурні потреби. Навпростець Ви цього не кажете, але се виходить з усіх Ваших міркувань. Не забудьте того, що Українці в Австрії мають свої народні школи, кілки середніх та кілки катедр на університеті львівському та черновецько-

му; мають право вдаватися до суду та до адміністрації своєю мовою і вимагати відповіді від адміністрації тією-ж мовою. Скоро Ви се пам'ятатимете, то не дивувати-метесь з того, що Галичина та Україна російська помінялися ролями. Галичина стає Піємонтим культурним України російській, а через те й заступницею її і посередком у культурному житті. Найщедріше ще, що Ви дозволяєте Україні російській — се провінційальне письменствечко та воля етнографічним працям! Це дає зрозуміти, через віщо Ви полемізуєте проти О., бажаєте бачити у стародавній письменській єдності Півдня с Північчю непохитний довід тому, що в українській мові нема початків живущих, потрібних, щоб самостайно розвиватися. Нам здається, що саме це і є та національна московська нетолерантність, що не стерплює тепер поруч с собою хоч би й невеличкої культурної самостійності української, — от як релігійна нетолерантність вбачала в тих такі Українцях єретиків, не стерпіла автономної єрархії української і навіть тепер в Українцях вбачає „обливанцевъ“. Ваша стаття тим дивна, що на підставі мов би то наукових, а справді непевних (?) тез, заперчується право на духове життя цілому великомиліоновому народові. Дивна ця стаття тим, що писала її людина, яка так цалко воювалася проти тенденційності в науці д. Духинського, що так образив Москалів своєю теорією. Та мабуть своє й чуже не однією мірою міряється. Хай Ви скажете — і Ог. тенденційний. Так неже-ж Вам швидче можна вибачити тенденційність, ніж Дух. та Ог.?

Але погляньмо, скільки Ви довели свою тезу. Найсамперед зверну Вашу увагу на деяку однобічність у Ваших жалях, що Галичане, як інші Слов'яне, не гаразд знають Росію. Однобічність є в тім, що про се незнаття кажете без порівняння (безотносительно:) не сказано до цього, чи знають „Россіяне“ Галичан хоч би стільки, як ті їх. Щоб зрозуміти се діло, покажу Вам, Шановний Добродію, на той факт, що найостаннішими часами, як

російське так зване словянофільство виявляє себе надто гучним та галасливим, — я не міг в „Публичній Бібліотеці“ в Петербурзі знайти кілких періодичних видань інших словянських народів (лічучи сюди й неросійських Поляків), ані навіть хоч якого б там видання з Галичини, де народ такий рідний загальнорусам і такий близький серцем. Тим часом московські видання та інші легко знайти не то уві Львові, але й у Відню. Я навіть нахилиюся до тієї думки, що галицька публіка знає Росію з деякого боку далеко білш, аніж те дозволено Росіянинові, і коли Галичане не зможуть написати ідилії с часів кріпацтва, — дак за те про вдячу і ролі російського суспільного побуту, про причини й послідки усяких „усмотрѣній“ та „реформъ“ можуть не тільки тенденційно, але й правдиво оповідати. То ж жалі Ваші, що Галичане не знають Росії, жалі, що мають побічну мету впевнити публіку, що про Росію вони не можуть у всякому разі видавати свій суд так непомильно, як Росіяне про Галичину, — не можна не вважати за трохи односторонні.

Вдаючись до книги О., я мушу сказати, що відразу берé очі дивна трохи Ваша образливість с поводу того, що Огоновський узнає в стихиях великоруського племя примішку финського. Образного в тому нема нічого і наука мусить визначити відносини обоїх і вплив одного на одного цих племен; у публицистиці-ж доводиться вдовольнятися тільки хитливими чи й зовсім безпідставними гіпотезами. Ваше впевняння, що багато финських племен с північної Росії (Мордва, Чуваши, Зиряне, Корела, Іжора та и.) zostалися цілі, як на Вашу думку після тисячерокового впливу на їх од московської культурно-державної сили, — ще безпідставніша гіпотеза, ніж гіпотеза О., що вважає їх за уривки, за решту від племен, що колись були „цілі“. Балакаючи про етнографічний склад у московського племя, Ог. тим ще не становить проти його „певної (подлинной) чистоти“ південного племя і не образитьця певне, коли йому показати, що у деяких жителів

є південного Наддніпря і тепер ще беруть очі обличча, як у Торків, як у Берендіїв і т. п. Знов кажу, се питання, що їх ще треба вислідити, і нема потреби мішати до їх національну пиху. Те, що Маляри певні Туранці, не перешкожає їм бути „Європейцями“, жити в менш гнітючому повітрі, ніж нам та більш-менш чистим Слов'янам.

Один з найдужчих аргументів проти думки О., що дає українському письменству відносно до московського таке місце, як у данського чи голландського відносно до німецького або у романських відносно одно до одного, — Ви знаходите в тому, що мов би то напр. Французи, Таліяниці та Шпанці ніколи не були одним народом, ніколи не склали однієї держави, з одним спільним письменством, а от південна Русь є північною склали колись одно плем'я та одну державу і мали одну письменську мову. Важко і знайти щось більш безпідставне. Я трохи чудно почуваюся, нагадуючи Вам, що „колись“ і Італія, Шпаничина, і Франція не тільки склали одну державу, але теж були одним латинським племенем, що так саме колонізувало Шпаничину та Францію, як південна та західна Русь колонізувала східню; що вони також мали довго, досить довго одну письменську мову — латинську. Не кажучи вже про голландське письменство відносно до німецького чи про португальське відносно шпанського. До чого-ж тут всезнищительна сила „колишньої“ одноплемінності Південної Русі є Північною, коли до того се „колись“ губитьця в історичній темряві, і вже по перших літописах племя руські існують розділені (являються обособленими) маючи „кожного свій нрав“, коли з самого початку історичного життя північна та південна Русь виступають з досить виразно визначеними відмінностями (особенностями) національної вдачі й духа. І до чого тут найбільше знищительна будучині українського письменства спільність письменська у Півдня є Північчю є початку історії, коли ще згадаємо, що Південь давав те письменство, а Північ бра-

ла його! Хиба самотності російського сьогочасного письменства буде яка шкода в будучині тим тільки, що тепер, навпаки, Південь змушений єсть користуватися с продуктів північних? Чудна се нам логика!

Але підемо далі. Щоб письменство було самостайне, Вам не досить ні особного племя, ні мови а треба безумовно державности та історично виявленого типу культурного життя. Щоб довести, що південне племя цілком не має тих початків, Ви не вагаєтесь заперечити державність у південного племя до татарського лихоліття, звучи сей період „спільним руським державним та культурним з'язком (союзом)". Нема потреби Вам доводити, що сей „спільний з'язок" саме й був державою південноруського племя, де московське мало місце підлегле (соподчиненное) і у всякому разі не перешкождало самостайно розвиватися південноруському історичному типові та його державним початкам. Вам не важко самим, маючи трохи безсторонности, бачити, як Ви івалтуєте факти, показуючи, що нема у південного племя історично виявленого „культурного типу". Ви проміж інших показуєте, що православє в йому в значній частині замінила унія, що зосталася на частку Галичанам і тепер (а тепер, зауважимо, ще й штунда заміняє православє). Важко зрозуміти, що Ви розумієте під висловом „історичний культурний тип". Коли під сим типом Ви розумієте тези, що я їх виписав мотом до мого листа, і думаєте, що се спільний обом племям тип, то я маю цілковиту підставу обстоювати на тому, що український народ під той тип не підходить. А про те Ви зараз же себе й збиваєте, зауваживши, що у українському народі православє византійське зазнало шкоди від унії; але се говорите Ви тільки на те, щоб знову сказати, що сей вплив од чужого типу тільки „псував" загальноруський, а зовсім не був самостійною рисою. Ви таким побитом непомітно може самому собі починаєте дивитись так, як ті „московські" історики та публицисти, що у всякому культурно-історичному чинникові (факторі), що впливав на україн-

ський народ за часів „розєднання руських племен“, вбачають „зопсуття“, — і так стався врешті український народ зопсованим від „Ляхів“ і заробив бюрократичного прочищування; таким „зопсуттям“ видається Вам унія, „що не належить до споконвічних (исконныхъ) початків руської (то б то : і московської і української) народности“.

Отак-ó бажання в'яєнити річ так, як Вам хочеться, доводить Вас до фарисейсько-містичних „исконныхъ началъ“, що їми так щасливо і так результатно підперли „колись“ і непризнавання українській мові права жити навіть у дозволених од Вас межах, яко мові „зопсованій спольщенням“, як Ви тепер підпираєте їми неістіння у Українців „історійного культурного типу“, — теж, щоб довести, що українській мові не можна дати прав самостійної мови. І нам не можна не бачити, що різниця тут не в сутті, а єдино в скілкости. Звісно, бездержавність сьогочасня заважає багато розиткови українського письменства і через неї навіть зовсім спинилося письменство українське в Росії; але це зовсім не визначає ще того, що Ви бажаєте сказати; це не визначає ще, що Ви маєте яке моральне право заперечувати українській мові право жити (не в тому мізерному та кумедному обсязі, який Ви ласкаво їй призовете ; це визначає тільки, що автор розбіраної у Вас книги мав підстави показати на нелюбу Вам правду, що Росія зовсім не дозволяє Українцям самостійного розвитку, який став тепер можливим під захистом австрійським. На щастя — останнє є сьвята правда, і Ваше заперечування українській мові культурно-історійних умов до самостайности неправдиве відносно до всього українського племя. На щастя Німці, „споконвічні“ вороги Слов'янсьству, дозволили в Австрії державні й культурні обставини, потрібні українському письменству, щоб самобутнє розвиватися. Не забудьте, що Ваша-ж увага, мов би то української мови не виєтає, щоб бути явітелькою суспільних відносин у Галичині, — по правді жалю варта-ж і на відмову я тільки пе-

рефразую Вас*) в цьому місці є цілковитою підставою: „публицистична мова по російських часописах пересипана словами латинськими, німецькими (ще французькими), тільки переписаними російськими літерами“. А воно-ж і „державність“ і всі інші потрібні життєві умови існують Росіянам трохи раніше, ніж галицьким Українцям. Я обстоюю на тому навіть, — може Вас те здивує, — що навіть мова у поезії та в белетристиці у Москалів далеко менш народня своїм словолодом, ніж мова у українській письменській поезії та белетристиці, бо російська мова і досі ще має на собі уривки од ломоносівщини.

Не менш чудним є і те, що Ви не даєте Огоновському, що пише історію українського письменства, права відділяти до спеціальної належності цьому письменству за старих часів те, що писали на російському Півдні України є помітним впливом од народньої мови, — тим, що з цього письменства користувалася і Північ. Кому-ж належить це письменство? Адже-ж не можна віднімати у Болгарів, у Сербів права вважати за твори свого старого письменства такі, що вони написали і навіть специфічними ознаками їх живої мови, — тільки тим, що з тих творів користувалася і Русь тогочасня, а може й інші Слов'яне. Не можна-ж через се звати такі твори спільними всім тим слов'янським народам, які з їх користувалися. Адже й Ви самі не заперечуєте того, що це спільне письменство сотворене на Півдні, було південно-руським не тільки через те, що на Півдні повстало, але і властивостями, вдачею (вдача південно-руських і північно-руських літописів), що певне відбивали народній дух, його творчий образ.

*) „До какой степени нар. языкъ въ русской Галиціи въ то время, когда она достигаетъ національнаго самосознанія, мало служитъ даже для отношеній общественныхъ объ этомъ легко судить, читая галицко-рускія газеты; ихъ публицистическій языкъ пересыпанъ словами латинскими, нѣмецкими и наконецъ польскими, только переписанными русскою азбукою“. Пыпинъ. Ос. вст. р. лит. В. Е. 1890. IX., б. 260 — В. Ч.

Різнация проміждо „Словомъ о Пълку Игоревомъ“ та його північно-руським наслідуванням вельми сѣтня. Запевне та вага і той вплив од південно-руського письменства на Північ тільки побілішують його історичне культурне значіння; але виводити с цього, що Українці не мають права полічити напр. „Слово о пълку Игоревомъ“ до творів свого письменства старого, — що найменше — чудно. Адже-ж Москалі дають цьому й иншим південно-руським творам місце в історії своєї літератури, одержавши його с Півдня, — через віщо-ж се не дозволяється Українцям, що сотворили його і виявили в йому свій поетичний дух? Хіба тільки тим, що Москалі бажать його, як і все південно-руське старе письменство, вважати за свою письменську „русскую“ традицію. Коли не логично, то консеквентно що до „объединенія“ та „единства двухъ народностей“, яке викидає одну з історій й життя. „Єдність“ (единство) ця є, тільки не така, як Ви розумієте. Ця єдність письменська староруська є властиво затого цілковитим неістінням самостайного письменського віяву на Півночі та користуванням з творів південних. Цієї єдності ми не заперечуватимемо.

Кажучи про те, що О. взагалі неприхильно оцінює стару церківщину та візантівщину, Ви зауважаєте, що се є „отсутствие правильного исторического понимания вопиющее.“ Я не займатиму цього питання, — хто розуміє річ більш правдиво. З Вашого погляду це не заваль (хламъ), не мертвота, бо здебільшого...*)... а що в їй де далі, то більш знаходиться освітних і навіть поетичних впливів на народ, що, як Ви-ж кажете, виявилось сотворенням в народі російському тії „глибокої свідомости свого християнства“, через яку світ у московських людей поділився на дві частини руських, людей православних, Русь святую, та на бусурменів, поганих, до яких додавано, як часом треба бувало,

*) Не сгая слів у рукописови. В. Ч.

навіть католиків та лютеранів". Поставте це, Шаповний Добродію, проти свідомости свого християнства, і Ви зрозумієте, в які византійсько-татарські петрі Ви зайшли, маючи таке великолюбне почування до письменства, що довело до цього християнського результату. Зрозуміло, що Вам здається, що О. нестерпуче (вопіюче) не розрізняє народнє од простолюдного, та що Ви не розумієте, через віщо О., дивлячись на церквівно-византійщину в південноруськім письменстві неприхильно взагалі, — вкупі з тим викладає історію тієї церквіщини. Я Вам виясню, що про се треба писати і се вияснити через теж, через віщо треба описувати в життю народів не самі щасливі історичні періоди, але й „шкодливі“ чинники (фактори), мусить і їм бути оцінка й вияснення. Дивно вкупі с цим зустріти у Вас думку, що те, що О. належить до унії, впливало на неприхильність його до „византійської традиції“. Чому б і міні, здаючись на сей прецедент, не сказати Вам, що те, що Ви належите до московського православ'я, яке противетановить „Святу Русь“ усьому иншому „поганому“ світові, впливало на Ваші помилвні відносини до тієї-ж традиції, що ви її помішали ув одно з євангельським християнством.

Певна річ, що вислідити, скільки важила робота південно-руського елементу с половини XVII. сторіччя в заснуванні освіти в Росії, як Ви сказали, вельми важливе; але Ви показуєте на сей недогляд у О. знов таки с погляду тієї двохзначної „єдності“, що про неї Ви так піклуєтеся; тим часом південно-руський елемент не тільки оснував розвиток освіти в „новій Росії“, але теж чимало попрацював і на користь польському письменству, де навіть є особна „українська“ школа, Вам добре відома. Ці факти суть нам тільки доводом багатства духового у українського народу. Чимало було й є голосів і в польському письменстві, що віднімали у Українців право на письменський вплив через письменські зв'язки з Поляками та всякі колишні й сьогочасні

„єдности“ і т. н. Москалі є правдивим обурінням нападались на Поляків за їх домагання двохзначної „єдности“ з нами; але-ж се тільки що до Поляків; скоро-ж мовитьця про відносини Півдня є Північчу, — логика стає вже „самобутна“, „національна“, і авторитет Миклосичів лехко збивається авторитетом Ягичів — собі на втіху. Вам дуже не подобається, що д. О. „уєдинаєть южно-русскій народъ отъ того цѣлаго, съ которымъ онъ связанъ тѣми или другими нитями“ і думаєте, що коли Українці користуватимуться з німецького та є польського письменства та з науки, то се їм пошкодить, а єдине їм джерело — московська наука й письменство. Цевне і О. зовсім не думав, щоб було шкодливо його народові знайомитися з московським письменством та з наукою, і Ви даремне се на його звертаєте. Знайомитися з їми дуже корисно — саме, як і знайомитися є польським письменством та наукою (Вам наперекір — скажу се) і річ не в цім, а в тім, що деякі „нити“ можуть бути є погляду „частини“ дуже незручні і бути кайданами пониження, рабства, а не „нитями“. Ото-ж „уєдиненіє“ від таких „нитей“, показання на їх шкодливість — є патріотичною повинністю людини, що любить свій народ та його добро, яким є людське існування, а не намагання зневолювати та понижати людей.

Ось вам кілки слів правди, і Вам не погано б зрозуміти, що південне письменство не може вдовольнятися з тих обставин дитячої забавки, яку Ви милосердно дозволяєте, — воно намагається і завжди намагатиметься, спіраючись на Галичину, зробитися органом усьому культурному життю південного народу. Ви се зрозумієте і краще зробите, коли перейдете до табору „ворогів“ української мови й письменства; інакше Ваше лицарське оборонювання „провінціалізму“ вкраїнського та „етнографічних вислідів“ не пошанує по заслугі одна з інтересованих сторін. Ваше пересвідчення, що вкраїнський народ — то провінційальна одміна московського, звісно, може zostаватися з Вами, — ніхто не може до

того мішатися. Але як Ви в своїй статії ігвалтуєте історію, щоб виправити звісно quasi науковими доводами деспотичні відносини російського уряду до духового розвитку цієї „відміни“, то се вже инша річ, трохи навіть не красна річ, що на неї я, як і кожен, маю право Вам показати. Імення мого Вам знати не треба. Коли-б же Ви схотіли відмовити — можете зробити се друком.

(Перекладано с копії с листа, що лежить в музеї т-ва „Просьвіта“.)

Другий додаток до життєпису.

Вже як одіслано було життєписа до друку, настигли до мене згадки про Зіньківського, що списав їх д. В., а прислав д. М. К. Обом їм щиро за се дякую; не маючи в руках життєпису, не можу завести до його те, що є в згадках цікавого. Тим подаю хоч тут сі згадки, скоротивши їх. В. Ч.

Згадки мої трохи на рік часу охоплюють. По-знайомився я з Т. Зіньківським у Петербурзі здається так як у Жовтні р. 1889 серед невеличкої купки студентів-Українців, яких свідомість своїх моральних обовязків до рідного народу з'єднала. На-лежав до сього гурту й З. Усі ми перед собою одну мету мали: скільки хто зможе стати в пригоді дорогому рідному краю. Про те, особливо с початку знайомости, не всі ми однаковий погляд мали на те, як досягти тієї спільної мети: коли до нас сучасні терміни прикласти, то тоді вже одну частину нашої громади можна було б назвати радикальною, другу — народовською. Отже коли один одного ближче пізналисьмо, радикальна думка гору взяла, і виголошена незабаром в „Народі“ програма радикальна хіба в деталях від нашої відрізнялася. Поглядами своїми був Зіньківський ближчий до народівців.

Що-разу, як ішло про стосунки нашої громади до інших поступових громадок загально-російських та про ближчі взаємини з їми, ба, навіть про спільність через те, що було багато спільних інтересів, — Зінківський був завжди проти такого з'єднання, кажучи, що він навіть маленької громадки московської, яка б саме наше право жити визнавала, — не знає; що Москалі взагалі негативно до українського, як і до всякого иншого руху наційного, відносяться. Усей склад московської вдачі, що віками виробилася, усі погляди, звички у Москаля такими противними вдачі, поглядам, звичкам у Українця суть, що симпатія між ними двома націями є неможливою.

Москаль, — було каже небіжник, — історично виробив абсолютну монархію з її паралізуючим централізмом — лад державний, цілком противний духові Українця, що все виробити децентровану республіку на лад козацький намагався. Се намагання через усю історію українську дається помітити.

Такі думки вже не раз і до З. виголошено, але він приклав їх до сучасности й чути не хотів про жадне єднання взагалі з Москалями, до якої б там партії вони ні належали. З сього само собою виходило, що спільне життя з Московщиною Україні неможливе є [Стаття Зінк. „Молода Україна“ каже де-що инше. Вона каже тільки про неможливість жити вкупі в таких відносинах, як тепер, але не доводить, щоб, коли й виборемо інші відносини, це неможливе було. В. Ч] До такого добалакався одного разу Зінк. у одній довгій приятельській розмові зо мною.

— Що ж далі? — спитав я в його. — Де ви виступ є такого становища бачите?

— Австрія обрала собі певний шлях! відказав він, — шлях той веде до федерації народів з цілковитим саморядом у себе дома.

— Та ж сей шлях показав для Росії Драгоманов.

— Я гадаю, — відповів Трохим, — що племя московське з роду-віку самохіть на народню федерацію не згодиться. Тільки стусани з боку, як от

війна європейська, могли б змусити його до такого політичного ладу; та сї ж „стусани“ стїлки нашу західну границю одмінили б, що тєнер трудно показати, яка частина є території вкраїнської могла б є тієї федеративної спілки з Московщиною користуватися. Додам до того, що нї за що не можу пристати на кшталт федерації, який Драгоманов пропонує, бо той кшталт нищить єдність народу на користь якогось там проблематичного зиску економічного.

Усею своєю душею, навіть до хворобливости, належав Зінківський справі вкраїнській. Одного разу він вдався до мене, яко до лікаря, по раду.

— Останні роки, — казав він мінї, — фантазія моя все в одному напрямку працює. Я білш у євітї фантастичному, нїж реальному живу, а мрія моя — нїщо, як Україна. Лєдвє кину я те, що мене цікавило, — книжка або розмова яка, — вжє знов у євіт мрій поринаю і починаю марити є того пункту, на якому попередня мрія моя зупинилася. Я змушую себе вийти є такого стану, до працї взятися, але не завжди це можу.

Як познайомилися ми, організм З—го вельми роєхитаний вжє був. Воно й не дивниця: найдужчий навіть організм під вагою такої працї, такої надмірної трати енергії, зломитися мусїв би. Вжє й тоді, глянувши на його, можно було постерегти страшенну хворобу, що його завчасу в домовину поклала. Він дуже лєгко на дихання нездужав і незначна застуда вжє на де-кілка дєнь його до ліжка клала. Уся постать його — тонка, висока, трохи похила; його блїдний, змарїїлий вид, утяжена грудниця, усей його, кажучи по медичному, — *habitus* — присутність невблаганого гостя — сухотів — виявляв.

Хворобливий, зденервований та вразливий, він про те нїколи без працї не був. Опрічє обовязкової роботи в військовій академії правничій і сполучених з нею праць дома з єпецїальности своєї, він таки знаходив час майжє ненастанно працювати й на рідну літературу. Білшу частину творів своїх на чергових зібраннях громадських читав і тим вельми самороз-

виткові сеї невеличкої громадки пособив, яко головна її сила літературна. Коли йшло в товаристві про яку діяльність на користь України, Зіньк. завжди охочим серцем до того приставав; так він пособляв складати збірник ідейних пісень українських з нотами, щоб ширити їх межі вчителями шкіл народніх, а через їх і в самому простолюдю; брав участь у перекладах з московської на мову українську та ин. Тоді саме він аїтував, щоб збиралося колективно материяли для популярної історії Вкраїни для народу, яку писати лагодився був. На веїх бєсєдах, що вряджу-вала громадка на розмову з рештою молодї вкраїнської, яка до громадки неналежала ще, Зіньк. яко речник виступав.

Коли балакалисьмо про старих громадян узагалї, то Зіньк. сумуючи казав про їх, яко про людей, з яких користи Вкраїні дуже мало. Відвідував їх він вельми рідко.

Одного разу в кумпанїю молодї на чергове зібрання він запросив московского літерату д. М., який у-ряди-годи і по вкраїнському обзивався. Сам Зіньк. того вечора свою статію „Про штунду“ читав. І молодь, і д. М., в ґрунтї людина гарна, — веї ми почували себе нїяково; та й не дивниця: межі віком д. М. і нами стояло два колїна людей.

Зіньк. жив дуже тихо. Наймав собі один невеликий покій поблизу військової академії правничої. Він був завжди або в себе за працею, або в суспільній книгозбірні, і тільки в ряди-годи відвідував кого з своїх небагатьох знайомих. Зіходився Зіньк. с товаришами доволї, а приятелював мало с ким.

У Зіньк. я бував дуже зрідка і що разу розмова наша на якомусь ідейному питанню кінчалася. Я де в чому не поділяв поглядів З-го, и ми завжди й багато сперечалися. На вечірках З. багацько балакати любив, часто-густо цілі промови й тости виголошував і взагалї вельми живою людиною був.

З. переважно рідною мовою балакав, а ми, пєтербургські Вкраїнці рідною мовою балакати не вмїли і звичайно балакалисьмо по московському, особливе,

коли нам висловлювати ідеї абстрактні доводилося. З., яко консеквентний Українець, та ще й знавець у мові, розмовляючи з земляками, єдино мову українську вживав. На великих зібраннях, навіть як от роковини Шевченкові, коли завжди чимало й не Українців збиралося, З. відважувався, не вважаючи на свою уніхворму російського охвіцера і на те, що тут бути могли поліційні агенти, — виголошувати по українському такі тости, як на пр.: „За край, де слово наше вільно лунає!“, або: „За тих, що не з своєї волі по за кордоном блукають“. [Це було р. 1890 на других того року роковинах Тарасових. В. Ч.] Росіянам мої слова про „відвагу“ Зінківського певне зрозумілі.

Своєю вдачею Зіньк. був дуже симпатична людина. Щирий, простий, провітний, zarazom вельми соромязливий і потайний був. Прозвали-сьмо його „дядьком Трохимом“, бо він віком був над усіх настаріший та ще й над свої 30 літ виглядав і був дуже поважний і до того вельми добродушний. У йому не було ані крихотки дрібязкового самолюбства; ніколи він не намагався верховодити; не було в йому й того, щоб конче погляди його гору взяли, а навпаки — залюбки опонента свого вислухав і коли той впевняв його, — на його думку приставав. Не відаю, щоб він через одміну в поглядах не симпатизував кому, що так часто бачити в громадках трапляється.

Про минуле життя своє він міні ніколи й нічого не казав, крім загальних річей, з яких було знати, що життя се йому в знаки далось. Тільки вже з некрологів довідався я, яким важким шляхом дійшов він до вищої освіти. Щоб перейти такий шлях, треба було бути людиною надзвичайною, а він і справді такою людиною був.

Працював він силу і, треба признати, умів таки працювати, і відносився до праці своєї завжди дуже гостро.

Скінчивши академію, вже с Києва писав він до мене про свої нові викінчені літературні праці („Моншер-козаче й інші), а також про белетристичні

й публицистичні роботи, які писати ще лагодився, і прохав добути йому для їх деякі відомости в суспільній книгозбірні. І се він писав уже під той сам час, як лиха хвороба зруйнувала вкрай йому здоров'я і смерть вже за плечима стояла...

BIP III.

Байки.

І. ДВА ПІВНІ.

Лицялося два півні до однеї курки, —
Відомо-ж, що півні завзятіші, як Турки, —
То вже не обійтися тут без бійки:
Зійшлись — і зараз до чубійки!
Скубуця до загину,
Летить із їх аж пірря!
Але зазнав один вже в щасті зміну:
Побитий мусів утікати с подвірря.
Не до лицання вже! Забився десь у лободі
Та й нічирк! А що подужав, той тоді,
Неначе Лях по Берестечку,
Злетів на тин, росівся на вершечку.
Як кукурікне!.. Глас підняв такий
Що по всьому його містечку
Почув-би навіть і глухий.
Ще йшла луна по лузі с крику,
Як принесло на гвалт шуліку:
Замовк навіки крикунець, —
Сумний побіді був кінець!

Так живемо ми всі в тумані
Бундючимось, не маючи ще поки вшину
А наша доля — пані
Уже штовха нас до загину.

II. ДРАБИНА.

Не неси́сь висо́ко,
Бо за́пороши́ш око. Нар. пр.

Якась валялася драбина коло тину.
Щаблі були однаковенькі
І вдачею тихенькі,
Пихи та гордошів не знали й за дитину.
Та надало господареві взяти
Драбину ту й поставити до хати.
Щабель, що опинився угорі
Вже й починає товаришів сьміятись:
„А я за вас найвищий, далебі —
Вам так ні за що не піднятись!
Нікчемні ви, не варті ви за мене!“
— А чуєш пак, Семене, —
Тут господар загомонів —
Що той щабель белькоче — він здурів;
Дивись несеця! — І за одним махом
Щабель, що так пишався аж під дахом,
Й неоглядівсь,
Як від землі на четверть опинивсь.

III. СПІЛКА.

Concordia parvae res crescunt,
Discordia magnae dilabuntur.

Хоч кожен зна, що гурт найкраще діло,
Про те буває раз-у-раз,
Неначе се не писано про нас,
Доки ще лихо не присьпіло.

Було синів скількох в Семена Пречки.
Та там чогось
(А може що накоїла жінота)
Пішло у їх на нелад щось
І повна хата суперечки.
От бачить наш старий, що чортова робота, —
Почав дітей мирити.

Так де там! Все що скаже — не до речі —
Не втише й батько ворожнечи!
Що в світі Божому його робити?...

„А кє лиш, сину,“ —

Гукнув старий Микиті —

„Оту товсту очеретину, —

Чи не навчу хоч сим вас жити!

Глядїть!“

Узяв очеретину й вмиє

Зламав її на цурочки дрібненько.

Набравши потім віник цілий,

З'язав цупкенько —

„А ну, сини, ламайте, що є сили!“

Та деж! хоча й були здорові, наче конї,

А тільки пошмугляли всі долонї.

„Отож завважте, діти любі,

Коли ви в згоді та укупі,

Нїхто нічого вам не вдїє;

В розладдї-ж будете, то й вітром вас розвіє!“

IV. ДОГАДЛИВІ НАЙМИЧКИ.

Була собі така невтомна господня,

Що скоро півень крикне іс півночі

Вона мерщій є кімнати

До наймичок та й сїпа їх що мочі:

„Чи чуєш, Гапко, час вставати!..

Ну, вже хропуть — хоч не буди!“

— „Та-ж рано ще до череди,

До печі теж“... —

„А пірря драти?“

Хоч се робота й не важка,

А докуча що-дня удосвїта вставати —

Солодка подушка мняка.

„Не чортів тобі книш“ —

Говорять наймичкі, — „нікóли не поспїш.

Як хочем спати ми впокійно,

То треба півня збавить неодмінно:

Без його не прокинеця сама, —
 Нам через його сну нема,
 Ні одпочинку,
 По правді, як сказать, і на годинку“.
 Гаразд! У вечері собі любенько
 Укрази півника тихенько
 Та з їм на вечерниці
 (Були тоді мясниці).
 Дак що-ж? зробилося ище скрутніше:
 Без півня, боячись заспати,
 Стара їх ще раніше
 Що дня будила уставати.

1888. VIII. 3.

V. БАТЬКІВ СМУТОК.

„Ну, як же, донечко, — яке твоє життя?
 Здорові діточки? с хазяйства є пуття?“
 Спитавсь Охрім свою дитину
 Приїхавши до зятя у гостину.
 — „Та поки, таточку, усе гаразд. Нічого
 Не треба нам од Господа творця,
 А тільки доброго дощу дрібного,
 Щоб уродило досить нам сей рік житця...“ —
 Аж ось і друга увійшла дочка Людмила
 (Ганчар її Тимоха був):
 — „Здорові таточку й сестрице мила!“ —
 „Сідай-же, доню. Правда се, я чув:
 Тимоха заробля н'вроку.“
 — „Ох, таточку, криз Бог би так, як того року;
 Що днини дощова година,
 Не мала й часу висохнути глина,
 Хоч би того дощу ніколи не було —
 Саме все сонце та теплò!“
 Аж батька сум обняв: „Кому-ж міні благи
 Од Бога помочи: одній все сонця треба,
 А та дощу благає з неба!“
 Та й справді — як їх поєднати?

1888. VIII. 3.

VI. РИБАЛКА ТА РИБА.

Що дужий та вельможний
 Гне просту в три погибелі людину,
 Хоча-б та й не гнучкую мала спину, —
 Про се зна мабуть кожний.
 Рибкі про сее не чували,
 А то-б вони либонь потанцювали,
 Як став рибалка Хвесь
 В сопілочку гарненько грати.
 Він думав — став увесь
 Збіжиця слухати його музику,
 Що підуть танці, регіт, сьміх,
 Що він рибок потішить всіх
 Та їхнього наслухаєця крику.
 Але-ж даремно Хвесь там надимався,
 Втомявся, одпочивав і знову грати брався, —
 На те рибки уваги не звертали, —
 Та що вже риба — навіть раки
 Й нікчемні слимаки усякі
 На дні байдуже спочивали, —
 Хоч-би тобі одне послухать припливло!
 Рибалку нашого аж серце узяло.
 — „Стій! — думає — тепер я знаю діло
 Навчу я їм чортячу їхню матір!“ —
 Та кинувши сопілку взявся за ятр —
 І все мов щось перемінило, —
 Бо скоро риба на землі там опинилась —
 Неначе показилась:
 Давай плигати, сїпатись, стрибати.
 Рибалка-ж їм почав казати:
 „Чому-ж тоді, як грав, — дурні
 Не танцював ніхто міні?
 Тепер не граю вже — і оєь
 Аж труситесь до танців ви чогось!“
 Не знати, що рибки сказали; їм
 Було не до казання всім
 А нам те лехко зміркувати,
 Що риба без води, то мусить вже скакати.

VII. НЕНАЖЕРЛИВІСТЬ СОБАЧА.

Укравши хліба десь окраєць,
 Майнув Бровко, неначе заєць,
 А бігти мав через потік
 На другий бік.
 Та норов-же собачий!
 Іде Бровко і баче
 В воді таке-ж, як він і сам, мурло,
 Що теж мов бігло через кладку
 І хліба шмат несло.
 Як можна не щинини звадку?
 І на чужий шматок
 Вже роззявля Бровко роток.
 Роззявив — хліб із рота плюсь у воду. —
 Вода його відразу підхопила
 Та й геть з очей йому ізмила.

Ото не наміряйсь робити другим шкоду
 Про те, що маєш, дбай,
 А на чуже не зазіхай.

1888. VIII. 5.

VIII. КОБИЛА ТА СВИНЯ.

„Гай-гай, як подивлюсь на тебе я —
 Яка здорова ти скотина,
 Що рідко білша є звірина“, —
 Промовила кобилі раз свиня, —
 „А водиш по одній дитині
 Це личить... ну, хиба людині!
 За мною-ж скілки, подивись, кувіче
 І кожне-ж „мамою“ мене он кличе.
 І наплодила я таку сім'ю велику,
 Що не даси і ліку.“
 — Се так, — кобила тут одрізала свині, —
 — Траплялося чувати і міні,
 Що кажуть так: плодюча, мов свиня!

Ти поросят черідку привела
 На те, щоб на заріз їх потім віддала, —
 А я хоч одного — за те коня!

1888. VIII. 5.

IX. КІТ ТА МИШЕНЯ.

Луччий нині горобець,
 Як завтра голубець. Прик.

Впіймавши котик мишеня
 Та замість зразу щоб строщити
 Почав мняшкурить бідаря, —
 Воно й давай-же пискотіти:
 „Котузя любий і коханий!
 Мій дядьку, батечку названий
 Та схаменися:
 Хиба, ти з мене наїсися?
 Чи ба', яке я маленятко,
 Було-б голодне й кошенятко.
 Ох не вбивай, пусти безщасного на сьвіт,
 Тепер хай лихе промине,
 А як дійду до совершених літ,
 То ти тоді впіймай мене, —
 То буде що і на обід.“
 — „Як подивлюсь — розумне ти нівроку
 Та шкода — з одного бач тілки боку“ —
 Йому відмовив товсто кіт —
 — „Чи доведецця ще тебе піймати,
 Того міні попереду не знати,
 Бо знаю я, що миша добре утіка,
 Тепер же с тебе хоч і їжа не яка
 І подивитись — далебі аж сьмішки,
 А підживитися все-ж можна трішки.

1888. VIII. 6.

X. ЧАБАН ТА ВІВЦЯ.

Вівця одбилась від отари.
 Вже їй чабан і на сопілку грав,
 Вже він її й словами прикликав:
 „Ходи сюди, любенька, — дам сінця!..“
 Не слухав вівця.
 „Коли не хочеш ти по чеськи,
 Ти матимеш по песьки!“
 Гукнув чабан, вхопивши каменяюку,
 Що тут лежала на дорозі.
 Шпурнув він на дурну тварюку,
 Улучив саме їй по розі
 Та трохи й наломив.
 Злякався чабан, вівцю почав прохати:
 „Мовчи, навіщо панові казати,
 Що рога був тобі не збив!..“
 (Хазяїн саме ту вівцю любив,
 Хоч в його їх була і не одна).
 — „Як маю я мовчати?“ —
 Йому відмовила вона:
 — „Я не скажу, то буде ріг кричати.“ —

1888. VIII. 6.

XI. МОРЕ.

На морі буйна хвиля,
 Понявши з берега човна,
 Геть на тріски його побила,
 Лютуючи, як навісна.
 Слізьми вмиваючи ся ревне,
 Рибалка море проклина:
 „Ох лишенько! погину вже я певне:
 Взяло ти в мене мов би душу, —
 Я тільки й годувався с човна,
 В йому була надієнька одна...
 Що я тепер чинити мушу?
 Бодай тобі на зрадніх хвилях білше
 Не довелось човна ніякого нести!“

Бодай зробилось від калюжі мілше,
 Щоб висохло, взялось щоб цвѣллю ти!^а
 Тут хтось до нього обізвався:
 — Кленеш, рибалонько, дарма
 І нарікаєш так на море —
 Його провини в тім нема,
 Що скоїлось тобі такеє горе, —
 У вітрові уся бо сила:
 Повіє він — все море спине,
 Горами ходе хвиля біла.
 Ущух, — то море і не дише...
 У його бо нема своєї волі
 Од вітру все це зло, —
 Як-би не він, — беспешно-б нам було
 На морі, мов на суходолі.

ХП. НЕВДАХА ЧАБАН.

Пропала десь ягничка в чабана.
 Всі балки виходив чабан, усі яри
 Він вилазив із низу до гори,
 А не знаходиця вона.
 „Але чував я, що сьвятого треба“ —
 Говорить він, — „гарненько попрохати:
 Буває так, що й поособляють з неба,
 Аби чогось там їм пообіцяти.
 Ох, Власію!“ (сьвятий се звісний над товаром)
 Чабан сказав ідучи яром, —
 „Направ, який там кат узав ягничку —
 Поставлю я тобі за гривню сьвічку.“
 Не встиг промовити — зненацька
 Уздрів того, кого бажав:
 В яру ведмідь ягничку доїдав.
 Хоч в чабана й була натура хвацька,
 Але такого вздрівши злодіяку,
 Поблїд бідаха с переляку
 Та сьвічку обіцявсь вже за п'ятак аж цілий,
 Щоб звідти утекти сьвятий йому дав сили.

XIII. БРЕХЛИВИЙ МУЖИК.

У ярмарок мужик свиню погнав, —
 На гроші він потребу мав,
 У нас порядки-бо такі:
 Хоч-би в яку тобі лиху годину
 На податі продай останню товарину —
 На те-ж по селах скрізь начальники.
 Пригнавсь у ярмарок, купців єднає там,
 Свиню що сили вихваляє:
 „Де иншим до цїї свиням!
 Такої иншої і на сьвітї немає!..“
 — А чи поросиця вже лешка і по скільки? —
 Спитався хтось, що надійшов ось тільки.
 „Де не поросиця! — На рік по двічі ма' діток“ —
 Одмовив тут купцеві чоловік:
 „У Спасівку, — то приведе самих тобі свинок —
 Повір — брехати я не звик! —
 На Юра-ж, чи на Тьрох Сьвятих Отців —
 Вже матимеш самісїньких кнурців.“
 Купець зареготався:
 — Чи не брехня цьому? — спитався.
 „Коли брешу, — то щоб я тут і вмер!“
 Почав мужик впевняти.
 „Ще білше я скажу тобі тепер:
 Купи, то будеш щастя мати:
 Кажу-ж, що раз на рік, Різдвяних сьвят,
 Свиня ця вже не плоде поросят,
 Але чи поймеш віри? — козинят!..“

1888. VIII. 7.

XIV. БРЕХНЯ.

Брехнею сьвіт пройдеш,
 Та назад не вернесся.

Як вже в людей пішов за брехунця,
 То хоч-би й правду вже сказав коли,
 А з брехунів не вийдеш до кінця —

Такії приклади були!
 Так і свинарь Максим Стонога
 З людей все глузував частенько;
 Кричить: „Ой вовк! рятуйте, вірує хто в Бога!
 Ох лелечко! ох ненько!“
 Роботу кинувши тут люде
 Біжать до його с косовиці
 Бо думають: ніхто не буде
 Кричати пробі від дурниці!
 Захекались, прибігли,
 Але плечима тільки здвигли:
 Регочецця свинарь: „а що? а піддурив!
 Повірили міні!“
 — А щоб тебе лихий побив! —
 Сказали люде, — сам дурніший од свині!
 Та й геть пішли. Максим же так, не раз, не два
 Робив, — що кожен вже й до того звик,
 Міркує так собі: „Овва!
 Обдуриш!..“ І не йде на крик.
 Як раз почувся голос: „вовк!“,
 Ще розітнувся раз скільки й змовк.
 Що се дурниця, думав те усяк,
 Хоч се вже й не була брехня:
 Увечері того-ж бо дня
 Знайшли Максимів так кістяк.

1889. VIII. 8.

XV. ЛИС ТА КУРИ.

Буває і в курей не без клопіт:
 Чи мо' з якої там печалі,
 Чи був на просо недорід,
 Але куріпочки нездужать стали.
 Ввесь курник пошесть збила с пантелику,
 Півні хвости і гребні попускали,
 Сьпівати весело не стали, —
 Не чути зовсім курячого крику.
 Лис з випадку цього хотів покористати
 І с курника хорошу подать взяти.

Убравсь за лікаря, у руки взяв патику,
 До сідала тихенько причвалав
 І так розмовоньку почав:
 „Як вашу, браця, я біду почув,
 У мене серце крів'ю обкипіло, —
 Ну мов за рідними боліло
 І я що вороги ми — вже забув!..
 І гоїти оце прийшов я вас
 Дав Бог-би помочі у добрий час!
 Кому тут треба пособляти,
 Просю міні не гаючись сказати.“
 Його старший тут півень припинив:
 — „Ну, годї, ка-зна-що плескати!
 На те за лікаря ти вбрався,
 Що їсти вже схотїв.
 А то чого-б за нами ти вбивався?“ —

1888. VIII. 8.

XVI. ЛЕЛЕКА.

Унадились погані журавлі
 До мужика літати в коноплі, —
 Наставить мусїв він сітки,
 Щоб злодїїв скількох спіймати
 Й на смерть їх тут-же покарати,
 Щоб иншим датися в знаки.
 В обіднюю прийшовши саме спеку
 Між журавлями вздрів лелеку.
 Тут став прохати лелека мужика,
 Щоб той пустив його з неволї:
 „Сам бачиш, птиця я яка, —
 Шанують скрізь мене доволї,
 На журавлів не схожа я ні трішки
 Вживаю гад самий та жаби,
 А до зерна-ж міні зовсім байдуже“.
 — Послухати тебе, то тільки сьмішки —
 Мов від дурної чуєш баби.
 Мене турбує те не дуже —
 Так відказав мужик лелеці:

— Не злодіяцької хоч ти породи,
Хоч не зробив ти може й шкоди,
Але як з ними ти злигався,
До того-ж з ними і впіймався,
То й кинь надію марну всяку:
Скараю мов-би й злодіяку“.

Петербург. 1888. IX. 29.

Мишачі пригоди с кютом.

(Сюжет з В. Жуковського.)

[Так мишенятм розказував батько про тії пригоди
Всякі, що мишачий рід зазнавав на війні з ворогами:]
Треба вам перш розказати, які лиходійства нам чинить
Що найлютіший наш ворог-двогніг-чоловік; се тварюка
Хитра й зажерлива: хоче загарбати сьвіт весь собі лиш,
З мишачим хвабрим народом воює на смерть; не злічити
Вигадок хитрих, якими він мишачий рід увесь хоче
Вигубить, наше ім'я щоб з історії зникло: то хатку
Мудру якусь поставить, повісивши сала шматочок,
Щоб нас привабити туди; то коржів напече та і дасть нам,
Добрий мов. Миші — це ласий народ, на принаду йдуть легко —
Потім не збудеся лиха: одніх він зачне й полове
В хатці, а иншії смерть собі знайдуть в коржах, бо пекельна
Злість його: так він коржа не дає, а з отрутою. Отже
Живши обачно, то злости людської ще-б можно було нам
Як втеретися, та лихо гірке, що збратався наш ворог
Лютий с кютом Опанасом, Безрідним на прізвіще; має-ж
Вулишне він ище прізвіще: Нявкало. Кара се просто
З неба на нас, бо затого що-дня устругне він нам штуку.
Слухайте, що оце раз ізробив він! Така пролинула
Чутка, що будім сього розбішаку повішено: наші
Бачили сє підглядачі. Ссунулись з глузду всі миші,
Крик, бігання скрізь, танці та галас. Содом тобі справжний,
Сам пак премудрий Пацюк наш упився; він перше бувало
Все нас, молодчих, навчав, як мусім мудро прожити,

Серцеві не потурати, а щоб панував над їм розум.
 Нині-ж упившись з радощів, десь загубив і той рбзум.
 Ставши на голову, дригав ногами, крутивсь і казився
 Панію він царедворку, у сварку із нею зайшовши,
 Дуже повівечив, носа геть чисто подряпав; на спомин
 Мусіли дати хвилозопові хлости різкамі за тее...
 Так всі раділи, — що-ж трапилось потім — те страшно й згадати.
 Діла гаразд не дізнавшись, похорон править котові
 Думали; вже і надтруннее слово піта славетний
 Гриць Вертихвістько наш склав (Вертихвістьком за те прозивався
 Він, що читаючи вірші свої все звичайно бувало
 Хвостиком крутить і в лад по долівці він стука до віршу.)
 От ми зібрались kota поминати: на похорон вийшло
 Нас там без ліку; і справді на бантині Нявкало висить,
 Пикою вниз, до гори-ж пак ногами і вищерив зуби.
 Витягсь увесь, і як мертвому тіло йому задубіло.
 Стали гуртом ми усі верещати: „А, згинув треклятий
 Лютий котюго анахтемський! Висни, старий харцизяко!
 Воля була тобі, клятий, — тепер же і нам буде воля!“
 Шестеро хлопців з нас хвацьких на бантину зараз подерлись
 Лапи котові тому од'язати; а лапи держались
 Якось самі, не прив'язані, — тільки до їх доторкнулись
 Хлопці, котюга до долу тегіпнув, неначе колода.
 Порозбігалися ми по кутках тоді всі с переляку,
 Дивимось ми, дожидаємо, що буде далі іс того.
 Тихо котюга лежить, ні чичірк, не рухнєдця ні трохи
 Навіть і вуса дихання йому не ворухить. Ми бачим
 Мертвий наш ворог лежить. Почали ми підходити ближче,
 Хто сьмілівіщий — ухопить за хвіст, але зараз навтіки;
 Інший покаже йому язика; найсьміліший за вуса
 Смикає довгого, — кіт непорушно лежить, як колода.
 „Гей бережіцца!“ — промовила миша стара Харитина
 „Знаю-бо добре kota я“ (він справді обдер їй всю спину
 Раз якось — ледві од його вона утекла). „Подивіцца
 Висів котюга на бантині сам без мотузка — погано!
 Кіт Опанас — то відомий дурисьвіт. Бою ся я лиха!“
 Тут ми усі засьміялись на те Харитинине слово.
 „Добре! глядіть, щоб не плакати — краще піду я до дому“
 Зараз збрала свої мишенята й од нас подалася.
 Ми-ж почали знов дуріти і ворога смикать усяко.

Врешті втомився трохи, круг його усі посідали,
 Гриць Вертихвістко, поет наш, на черево злізши котові,
 Звідти читати почав він надтрунне віршоване слово.
 Ми-ж його чувши усі реготались і так він читав нам:
 „Був собі кіт Опанаско Безрідний, ще й Нявкалом звався;
 Був розбішака великий і в злодійстві всяким кохався;
 Лютий котюжище був, ненажера, беззоднеє пузо,
 Пелька — як яма, а очі як відра, а вся головозна
 Наче казан той! Без злодійства жити не міг і хвилини,
 Все він скажений злочинства робив та нарешті і кара
 Люта спіткала його і повішено ось Опанаса.
 Край розбішацтву твоєму — радіймо, о миші завзяті!..“
 Тільки-ж і встиг те Грицько проказать бідолашний піта!
 Слово останнє в житті довелось оце вже читати:
 Раптом небіжчик схопився і першого Гриця поцупив.
 Кинулись навтікача ми, — де там! нещастя такого
 Знає гісторія прикладів мало: у Трої було що,
 Рим що зазнав, як Нерон підпалив його лютий, — те саме
 Трапилось нам теж зазнати у ту нещасливу годину:
 Двацять лягло із нас — а покалічено — й ліку не знати!
 Інший бесхвостком до дому вернувся, з роспаханним пузом;
 Хто-аж кишкі волочилися, — без вуха, без ока як инший.
 Ледві царцю за ноги втягли у нору — ізлякалась,
 Царь же і поса там збувся, а мудрий Пацюк хвилозна
 Зовсім загинув: найпершого кіт ухочив його з Грицем.
 Ось яке трапилось лихо, біда нам усім превелика.

1888. VIII. 2. Зеленьки.

Невільницький корабель.

(З Гейне).

I.

Добродій Мингээр Суперкарго Койк
 Сидить над рахунком в каюті,
 Свій крам оціня та складає лічбу,
 Який з його зиск має бути.

2

„І гуммі бак добре то й перець не зле —
Три сотні тих кухов не жарті!
Пісок золотий ще й слоневая кість,
На все — чорний крам отже вартий.

„Ба Негрів шість сот я оце наміняв
Страх дешево на Сенегалі;
І тіло цупке в їх і жили міцні,
З заліза немов їх кували.

„За їх і наместо, й залізний струмент
Давав я, а білш горілчину, —
Сот з вісім відсотків на цім би придбав —
Аби хоч довів с половину.

„Ба триста хоч Негрів зостанецця з їх
У гавані Ріо — Джанейро, —
Червінців по сотні від штуки візьму
Від спілки Гонзалес Перейро“.

Зненацька добродій Мінгеер Ван Койк
В рахунках своїх помішав ся, —
Ввійшов кораблевий бо лікарь туди,
Ван Шміссеном він прозивався.

Суха мов-би тичка ся постять була,
Вугрі йому носа обієли.

„Коханий наш лікарю! — мовив Ван Койк, —
Чи чорні живі, мої милі?“

Подякував лікар за ласку й мовля:
— „Я мушу сказать, щоб ви знали,
Що ночі цієї на чорних помір
Зробився таки вже чималий.

— „Що дня помірало загалом по два,
Сьогодні — аж сїм дало дуба:
Жінок трое й четверо чоловіків —
Записана в книзі ця згуба.

— „Їх трупи огледів я пильно тоді-ж —
Жди кривди від сього народу,

Бо є себе вдають оці шельми мерців,
Щоб кинуто геть їх у воду.

— „Звелів поздіймати кайдани з мерців
І так, як роблю се звичайно,
Покидати трупи у море назад
Уранці-раненько негайно.

— „А трішечки згодом на верх вирина
Акул ціле військо з безодні, —
Вони оте негряче люблять мнясе,
І в мене не будуть голодні!

— „Нас стéжуть вони від тієї доби,
Як в подорож вийшли ми пашу, —
Сих бестий принажує труп'ячий дух,
Жадоба їх чує сю пашу.

— „Цікаво на се й подивитись бува
Як стануть мерця жвакувати:
Та ногу, та голову цупить, а тим
Зосталось шматки доїдати.

— „Пожерши, зберуця вдоволені всі
Кругом корабель обступаять
Та й вирячують очі на мене, немов
За снідання дякувати мають“.

Здихнувши Ван Койк на сю річ одказав:
„Яку-ж собі раду нам дати
І як од помору ще більшого їх
В пригоді оцій рятувати?“

Відмовив тут лікар: — „ба винні самі
Сі чорні, що мруть вони вельми,
Бо воздух попсованим духом своїм
Геть в трюмі споганили шельми.

— „Багато вмірає їх ще і з нудьги, —
Сумують бо каторжні дуже,
Провітрити їх якби, танців, музик, —
За краші се діки послуже!“ —

„От лепская рада!“ аж скрикнув пан Койк, —
 „Мудріший мій лікарь коханий
 І від Арістота, що вчителем був
 Колись Олександрові даний!

„Хоча в голові товариства того,
 Що в Дельвті розводить тульпани
 Учености безліч, — та вам я усе-ж
 За розум дам більшої шани.

„Музику! музику! нехай на чердак
 Ідуть танцювати всі чорні!
 А будуть які сумувати й тоді, —
 Під пугою стануть моторні!“

II.

Блакитний у небі високім намет;
 Зір безліч зорить серед ночі;
 Звабливі, розумні, великі блищать
 Як в пишної дівчини очі.

Глядять з високости у море вони,
 Що гень повилося на милї
 У саяво мигтюче, в червоний туман;
 Принадно так плещуця хвилі.

Вітрила на судні невільницькім сплять,
 Стоїть розрештоване наче;
 Чердак тільки скрізь лихтарями горить,
 З музикою кожне там скаче.

Стерничий у скрипочку там виграва,
 А кухарь на флейту що-духа,
 До того хлопчя торохтить в барабан,
 У сурму сам лікарь наш дмуха.

Ось чоловіків та жінок кілки сот —
 Їм сьвято: крутня до пропаду.
 Гасають шалене і що підстрибнуть
 Кайдани бряжчать їх до ладу.

Доглядач — веселошам сїм голова —
 Він є пугою не без роботи:
 Недбалих танцюр раз-у-раз бадьорить,
 Їм ліків дає від нудоти.

І трам-там-та-та-та, і дум-дудуду —
 Привабив сей івалт, мов-би чари,
 З безодень, збудивши з безглузкого ену,
 Страшідла, морськії прочварі.

Півсоніїї вирнули з моря на верх
 Сотнями зубаті акули,
 Вирячують очі із дива вони:
 Такого ще зроду не чули.

Завваживши мабуть, що снідать було
 Ще рано — давай позїхати,
 Немов-би ті пащі, що повні зубів,
 Хотїли вони показати.

І трам-там та-та-та, і дум-дудуду —
 Кінця оті танці не мають, —
 Акули уже з нетерплячки самих
 Себе за хвостища кусають.

Не люблять, здаєця, музики вони,
 Як кожне такого-ж заводу —
 „Нелюбить музики“, — англійський сьпівець
 Казав так, — „не вірь йому зроду!“

І дум-дум дуду! і трам та-та-та!
 Десь танцям кінця і не буде!
 На щоглі передній Мінгеер стоїть,
 Блага, склавши руки на груди:

„Христа за для ради, о Господи, дай
 Цім грішникам жити чорненьким, —
 Вони прогрішились — але знаєш ти —
 Мов діти вони є дурненькі.

„Життя ох же дай ти їм за для Христа,
Що в муках віддав за нас тіло:
Як трьох міні сот не zostanieця з їх,
Пропало усе моє діло!“

1888. IX. 23.

Es liegt der heisse Sommer.

(З Гейне.)

Як літняя спека рум'янець
На лицях у тебе пашіть;
Як зімнія крига холодне
Серденько у грудях лежить.

Але-ж колись буде инакше,
О мила, найкраща міні:
На лиця зіма тобі ляже,
А серце згорить ув огні!

1889. ?

Думка.

(Елегія.)

Чи є де на світі така людина,
Щоб лиха не знала, їм не торгувала,
Кого-б незрадливо доля шанувала,
Кого-б не спіткала лихая година?

Коли-ж пак спіткає — ніхто не допоможе —
То-ж краще ховатись з лютим горем треба, —
Нема тоді втіхи — хіба прийде з неба, —
На його надія, — пожальсь, милий Боже!

Коли-ж стане тяжко і серденько в тузі,
 То нишком поплач сам тихесенько с-тиха:
 Багацько свого бо є в кожного лиха, —
 Не милі нікому журливії друзі.

Свою нудьгу кожен від людей ховає
 На иншого заздрить, а инший щасливий —
 Собі кленé долю, й йому сьвіт немилый,
 З журбою де дітись, сїрба не знає, —

Під тягаром лиха, умівшись гіркими,
 Не баче нічого — тільки свої бблі:
 „Усім“ — каже — „Боже, не відмовив долї,
 Лиш я, безталанний, не радїю з ними“.

А всі ми бездольні настирні благання
 Шлемо неугавно, здіймаючи руки:
 „Зміни, Боже, долю, вїзволь нас із мукї.“
 Змінилася доля, — та знов бїдування:

Уже незабаром усе пішло в воду,
 Ридаємо знову, б'ємо себе в груди
 [Такі вже вдалися химернії люде:]
 В новій долї бачим нову пригоду...

Петербург. 1888? 1889? 1890? IV. 16.

THE
THE
THE
THE
THE

THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE

THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE

THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE
THE

Драматичні сцени.

ДРАМАТИЧЕСКАЯ

СУМЛІННЯ.

I.

[Пишний палац панський XI. віку, замок на Рені. Сидить граф Оттон в сьвітлиці. Увіходить чернець].

Чернець. Поздоров, Боже, ясневельможного!

Оттон. Здоров, здоров панотченьку!

Чернець. Вельможний пан хай не здивує, що я насьмілився прийти до його мосці не з тим, щоб любим йому бути, але щоб правду всю сказати...

(Оттон дивиться на його здивовано).

Чернець. Як Анахтан, сьвятий пророк, перед Давида, так я перед вельможного стаю; я зважуюсь сказати правду щиро: і бучно, й пишно в тебе в замках; на сьвітї роскошуєш ти; нема того бажання, ні тієї утіхи, знади, щоб ти собі відмовив. Що-дня музики грімотять в твоїх сьвітлицях, галас, сьпиви, регіт на милї йде круги луною. Щасливий ти і сяєш розумом, осьвітою, красою. Господь тебе обдарував дарами кращими своїми. А тілки, тілки... твої підданці несуть свої прокльони аж до неба, неситим зьвіром, недолюдком вони тебе звуть, скрегочучи зубами з муки. По всій країні голоднеча люта, люд гине з голоду по перехрестях, роздоріжжях, — а ти у їх останню працю забираєш, про все тобі бадуже! Тим часом, поминувши вмерлих, поглянь хоч на живих твоїх підданців! Сї люде бідні, що образ божий носять на собі, в тяжкій щоденній праці своє життя конують й за працю не-

всипущу живуть немов звіри, в багні, у злиднях і пухнуть з голоду — усе іде в твої високії комори. Ба, навіть сьвята божі вони мусять, натомісць слово божее послухать, хвалу і дяку Тому воздати, що усіх в своїй руці нас держить, — то мусять працювати з рана та до пізна, переливати піт-кривавицю у злото панське, собі-ж не маючи й шматка цвілого хліба!... Зглянься на Бога, пане, схамейся, згадай про Його, врешті, суд і не мордуй оттак людей: всі рівні перед Ним, перед Його престолом вічним, і ти не більш єси, як та-ж людина, робаче тлінний перед Ним!...

Оттон. Байки міні розказуєш, панотче! Либонь ти добре, думку маю, пізнавсь на Арістотовій науці й шануєш велико сього божественного мужа. То знати мусиш, якої думки він про чернь-рабів — такої й я держуся: ті думки є, що чернь, то се підвалина, підмуря те, на котрому збудовано величною оселю осьвіти і науки. Мусять бути раби, як тепер є, як бувало по всі віки і як до віку мусить бути. Бо-ж і справді, коли-б зрівнятися усім, щоб кожен працею себе морити мусів — щоб сталося тоді із славним лицарством, з мужами вченими, з життям високим духа і осьвіти? Хто-б знав тоді про Арістота, про Плятона, хто-б зрозумів тоді закони мудрїї сьвітобудови, що Птоломей так виконав незрівняне, хто-б міг свій час віддати на славную науки працю, що вже дива такії показала? Усе-б се цвіллю узялось, усе-б забулося, а люде без науки та осьвіти — щоб вони були такеє, чим-би вони стали? І ще-ж не все пак розказав я. Хто-б пильнував лицарювання, хто-б натомісць тримав-би прапор чести вгору, хто міг-би і хотів служити їй, шляхетні заповіти пильнувати, високих лицарських ідеалів досягати? І відкіля-б взялись тоді славетні ті юристи, ті мудрії законовіди, сүдді, що на Юстіянових новелях ще краще знаються, ніж ви, ченці, на віри правилах, канонах? Та й ви, попи, ченці та біскупи, — як-би ви змогли при рівности людській так вільно і без праці жити, канони та Письмо Сьвятеє

пильнувати? Натомістць, ви-б мусіли чи під пекучим сонцем, чи й під дощем, негодою лихою, за плугом та за ралом швандять; ви-б мусіли серпами добре володати або яке ремесство пильнувати.

Чернець. Вважай, ясневельможний, — ми й так все сее робим, до того і науку ще пильнуєм: і божественну науку і людськую. От глянь лиш, подивися, якого тих ченців, мужів величньої осьвіти, розуму і духу, що роблять хліб, як справжні хлібороби, в ремесстві, що кохаються усякім, що веяку працю, як Бог її велів, пильнують, Його сповняючи завіти: свій їсти хліб, у поті зароблявши. А скільки тих, що покладають усе своє життя страждінням людям на послугу: недужих доглядать, слабих, — їм муки на душі й на тілі улекшати.

Оттон. Твоя то правда, тільки от що: перш, ніж стали вони вчені та письменні, — скажи, що мусіли вони робити? Вчитись? А відкіля-б їм взяти того вчення, коли-б в їх не було даремного прожитку в монастирях та скитах велелюдних? Та і на віщо їм оте письменство, та наука? Адже вони його геть чисто забувають із черню панькаючись завжди, або життя усе марнуючи в роботі чорній. Вони й не покориються з того, з тієї духовної утіхи, яку осьвічена людина мусить мати з божественного дару осьвіти і науки. Я-ж, я не розумію життя злиденного такого і згодитись на його не можу. Мій є девіз, що Епікур його на брамі написав в саду у себе, — девіз життя розкішного, солодкого і тіловни й душі.

Чернець. Я й не турбуюся про те, вельможний пане мій, щоб ти покинув свої замки пишні, одягся щоб з одеж порфирних у цупке дрантя, щоб годувався esi замість нектару й амброзії чверстим окрайцем, — чи житняком, чи яшним гливаком давився; не хочу теж, щоб твої панські і пухкі й тендітні руки від безугавної важкої праці зашкарубли, пухирями вкрились. Я далєбі про те не дбаю, щоб відцурався ти утіх і радощий веселого життя. Крий, Боже! Се подвиг є не задля тих, чия мета в житті

— утїхи, се не для тих, кохаються щó в Епікурї; се подвиг тим лишень по силї, щó кращої науки і не знають в сьвітї, як та, щó проповідав її в своїх глаголах Божих Син Вседержителїв і Божий. Бажають й волять подвигу сього се тільки ті, щó вище від Плятона й Арістота і мудрих всього сьвіту й віку Сьвяте письмо вважають і держать; щó вчать-ся жити не по Епікуру й по софістах, а за зразок собі беруть сьвятих пророків, побитих, мучених за правду апостолів її; щó їм вся мудрість людська тільки тоді єсть варта ваги, коли, як у славетній книзї, в *Christi Imitatio*, вона слїдує слїдом за Божим словом. Ні, я вже про се і не гадаю, вдаюся тільки я до серця до твого, його порушить хоч я, помнякшити, щóб жаль воно почуло до мук й нещастя братнього. Твої бо скринї і сховницї під тяжаром добра, одеж розкішних гнуть-ся; сам ти в єдвабах, адамашках, шовках, в гаптованих, цяцькованих у самоцьвіти шатах, — а щó-ж, чи дав ти голому сорочку, чи дерту козушину тому, щó мерзне на морозї в час лютої негоди? Ба ні! Ще і останню свитину, останню сорочку-дранку велиш здирати в бідаря за чинш, щó не заплачено завчасу. Твої комори і житїни є повні збіжжя завжди, щó там гниє і тліє непорушне, — а ти-ж чи мірку хоч коли відсипав із голоду сімї опухлій? Ба, де там! До незлїчених скирт, до переповних збіжжям вже комор велиш узяти останнього снопа у мужика, наказуєш той колосок, щó удова з чужої ниви підняла, узяти й кинути до купи — на згнів, на тїн даремний. В твоїх скарбах згромаджено срібла та злата либонь ще білш, ніж у Кордовського калїфа, — а щó-ж, хоч шеляга, шага злиденного хоч дав ти на церкву Божу чи старцеві слїпому? Ба, ні! Твоїм сїпакам-старшинам, не працею, а загорьвованого кривю шага, чи попід віконню за Христа ради на хлїб насущний випроханого, ти кажеш відбирати і до скарбів, до срібла й злата, — крив удовицї прикладати! В твоїх палатах веселощий широке море, музики, сьпиви, раювання, —

а що-ж, хоч раз ти за життя утер сльози вдовиці? Ба, ні! На сльози ти сьмієшся, не хочеш навіть віри пяти, що є вони на сьвітї, ба більше ще: розлив єси сліз безневинних море! Твоя трапеза, то не сором і цареві єсти, а хоч коли маслак ти кинув тому, хто руку простягає Христа ради? Ба, де там! Останнюю козу, вівцю береш у бідаря, останній в старця шмат гнилої ковбаси, щоб пси твої нагодувати, щоб переситить. Ти кўпелї береш в солодких вінах італійських, не тільки пєш їх, — а хоч чи кухлика води казав єси подати подорожньому, засмаглий його уста від згади покропити? Ба, ні! Ніхто з колодязїв, криниць чи копанок в твоїй державі води не сьміє зачерпнути, не заплативши і за ню, за божий дар, на вільний людям вжиток даний. Коли-ж, безщасний, за кївш води не сплатиш чиншу, то умирай від згаги вільно — того ніхто не заборонить. Єдинеє твоє єсть право — вмерти!

Оттон. Гай, гай, панотче, та й наказав ти тут багацько всячини, а білш -- то на вербі груш. Коли-б се слухати тебе, то-б справді страшно стало. Не дурно-ж бо єси учився, як душу розволожити, у пана ретора, у Квінтїліяна: шануємо і ми і знаємо творця *de oratore* і знаємо тому всьому цїну, але усе-ж сї жалібні речі побережи, мій друже, для аудиторії, придатної до того... Чого ти тільки не наплїв в своїй промові дикій: і сльози удовиці, й старече рубя, крївавї шеляги і талярї, і згага... Забув єси іще багато дечого, я мушу зауважить — забув про материй ридання, голосіння, про крик та про прокльони дїточок маленьких в сповиточку, сирїт невинних про одчай і муки і дечого іще ти не згадав, — а шкода чимала: картинка вийшла-б ще білше прикра і сумна, ще жалїснійша і білшою мене звїрюкою іще-б намалювала... Кажу-ж, що слухача невдячного єси надібав і дармо серця запал благородним потратив пак. От, як збереться в тебе перед амвоною твоя громада щира й жалїслива, що слухати раднїйша усякїї чернечї бриденьки, — ти певен будь, що не змарнуєш часу й твоя

орация прекрасна придбає серце слухачів тобі, — а я хоч як шаную вельми твою діалектичну вченість, але про те не розіллуюсь на сльози пекучі з каяття, не розпанахаю свої я шати дорогії й не одягну натомість дрантя й не сяду в попелі, як Йов староденний, і не посиплю порохом свою пещену голову, — я навіть тому не йму і віри, що ти отсе наговорив міні. То правда є, податок збираю свій я так, як треба і грішми, й працею, й збіжжям. Ще правда й те, що не даю я хлопству марнувати часу в піяцтві по шинках, у ледарстві ледачим, до котрого вони такі прихильні єсть. Але-ж вони сліз не проливають стілки, як тут се наказав еси; ні тих вони не чують злиднів, в яких вони живуть і мруть: потреби їхнього життя такі малі й немудрі, що те, що тобі лихом, паноченьку, здається лютим, — їм воно байдуже й звичайна річ й инакшого вони чи можуть і бажати. Чверстого гливака шматок вони їдять з таким сáме смаком, а то ще може й більшим, ніж ми найкращії наїдки поживаєм. Курінь або землянка хлопови така саме привітна оселя єсть як королеви золоті палаци. А праця? Та й щоб робив-би він без неї? Зледащів, розпіячився, розбещився-б до решти. А хоч йому і мультко трішки часом виймати таляра на чинш ясневельможному, або у його на ланах яку годину попрацювати зайву — то що-ж по тому? То хіба ясневельможний мусить сам іти в старці, сам мусить сїяти, косить, громадити, або-що? Дурницї, пане-брате! Бог хлопа й сотворив на те, щоб панству було із чого жити і євїт собою закрашати, — бо коли-б панства не було, кохана чернь твоя так запаскудила-б його, що й глянути-б було на нього гидко. Ні, проповідь твоя даремна!

Чернець. Ясневельможний пане, схаменися, побійся Бога! Він нам всеправедний суддя усїм — він покара тебе колись незримо й люто, твоє сумління заговорить й не дасть тобі спокійно в розкішному м'ягкому ложі спочивати; твої одежі золотії важкі, мов ті кайдани, тобі стануть; ростопленим

пекучим воском удовині сльози на душу упадуть тобі; солодкій напої і наїдки тобі згоронить піт кривавий і солоний змордованих неситістю твоєю. Вже не одна душа волає до Бога про помсту на тім світі за марне згублене життя, за мордування-муки, якими ти катуєш, хто завинив перед тобою чим, — чи — краще — без вини, — твою неситість не маючи нагодувати спромоги.

Оттон. Ну, ти вже наказав як на вербі груші, а на осиці ростуть кислиці: муки, й мордування, і небесну помсту, і сумління. Ти далєбі міні уже обрид, — іди ти геть собі і покій дай міні, щоб і тобі не довелося на тім світі на безсердечність нарікати мою.

Чернець (*журливо здихнувши*). І я піду, не набридати му тобі, вельможний пане, бо правда коле очі й мудрим: не хочуть її собі й на очі підпустити, — не всі такі, як був Давид, пророк і цар, що смирного послушався од Анахтана гласу. Нема серед дотеперішніх державців і серцем лагідних і богобійних Давидів-пісьнепівців. Прощай-же, пане, й вибач, що для страждених ради потурбував я мосць твою, — прощай! (*Виходить*). Але не забувай: на небі Бог ще є — він і тобі правдивий судня!

Оттон. (*сам, ходячи по світлиці*). Ото-ж й набрид міні і остобісів сей дурень із своїм братерством, рівністю людською перед Небеским Володарем, Богом, і з гнівом Божим й з помстою Його! Аж очортів! Усе-ж отсе мене обходить так, як мертвого, мовляв, кадило! Байдуже пак міні і кров і піт людський — хай служить він міні у злото-самоцьвіті перелившись, на втіху, владу, панування, бо се єдина річ, що нашого життя й уваги варта. Нехай дурні і невігласи тремтять, жахаються розгнівати Того, що там десь у високостях сидить на хмарах грізно, як кажуть нам попи, ченці сї юродиві! Я не боюсь його, сього Юпітера нового: він сам живе у мріях лиш людських, утвор він тільки мозку в людського! Його я не боюсь, бо ані пекла, ані раю моя душа

не зна і не розуміє їх. Доки живем ми на сїм свѣті — у нас душа є, розум, тіло, чуття тонкі, розкошувать бажання, раювати; доки живем ми — спочуваєм і голод, й холод і муки серця, муки й гніт злиденного життя — се пекло, а то рай! І те і друге на землі, а иншого якого нема нїде! Небесний рай, підземне пекло — хай темна чернь годується такими бриденьками — се й користна річ нам — инакше-б захотїла і вона свій пай у сїм житті узяти, коли-б нї пекло не лякало, нї рай її не потїшав... Тодї-б чи нам зосталося багачко?... Гм! Умреш бо, чоловіче, і все з тобою слизне, розійдеться мов слїна по водї, ввесь свѣт погине із тобою, не тїлки сам ти: він є, покіль і ти живеш, такий, як чуєш ти його, яким ти розумієш: твої чуття, твій розум, твоя пак *vitalis* творить усе округи тебе. Тебе нема, — нема й нїчого — *nihi!* Дак відкіля-ж тут взятися якомусь раю, якомусь пеклу там, посмертному життю якомусь та иншим вигадкам чернечим? (*Іде до скарбниці, відмикає скриню і каже, пересипаючи на руці червінців жменю*): Божественний метале, як першеє кохання мінї любий! Душі людської царю, держителю розкошів всїх землі, — пан над владиками єси й царями! Що більше є тебе у мене, то почувую білшу силу я в собі, то білш приточую собі життя, то білш його я споживаю! Коли на бучних й пишних забавках лицарських в палацах королївських збереться розкіш, квіт всеї держави, — то хто там є такий, щоб не вшанував Оттона дуку, того, що бєнкети над королївські пишні славетному лицарству він справляє? Яка високошляхетня панї, красою дивною над янголів небеських пишна, — не забажа Оттона серцем володїти? Оттонови хто ємїє суперечить, його не слухатись, не поважати? Хто не бажав-би порівнятись з ним? Ба, і король запобігає ласки в його? Тебе, Оттоне, злото до королївського стїльця зблизїло, воно тебе зробило можновладцею й державцем — без його був-би що ти? Шляхтич невідомий, темний, що за попихача життя усе своє поневїрявся-б помєжи панством пишним,

служив-би десь за челядина якомусь невігласу, що є не варт твоєї і подошви! Тепер-же пан єси ти над панами, володар тисячів людей, владика тілові їх і душам... І міць, і влада, і шаноба, але це не усе: хто, що може тобі дати розкоші всі в житті і твою душу напоїти пахощами з раю, пестити розум твій і тіло, купати їх в тих вабах, що їм і вїслову, і виразу нема, в тім морі втіх, веселоший, і безжурного, безклопїтного споживку всіх дарів природи — моря, суходолу і повітря! Без тебе, мій метале найдорожчий, — сухе, непривітне життя, клопїтнява нудна, чверстее мізкування про ті щоденні злидні, що сушать мозок, душу холодають, життя окрасу й милощі у нївець повертають, веселощі ясні у темну ніч, в безрадісне та сірее чвалання до труни. Тепер-же море иншого життя, і кожна мить, година кожная міні підносить сього солодкого напою кубок повний, що весело шпуге й на сонці самоцвітом, діамантом грає і вабить твою душу, серце твоє гріє, і кожну годину, кожну мить я почуваю, я поживаю втіхи цілеє життя і ціле море!... Так є воно! Мій Бог, моя ти заповідь єси, ти все, в що вірю я, на що молюся й поклоняюсь!...

II.

[Бенкет в палацах у Оттона. Гості].

Оттон. Ходи сюди, мій джуро любий! (*Джюра підходить*). Що се я чув за бовкання що-дня? Що се таке? О і тепер...

(*Чути подзвіння по мертвоу*).

Джюра. Та се, вельможний пане, велика пошесть на людей: мруть дуже вельми: торік був неврожай, сей рік теж недорід великий, — то й голоднеча, пошесть, недуги всякі, і люд як мухи мре, мовляв, ув-осенї.

Оттон. Але! у мене бенкет, а тут се бовкання по мертвоу — от наче назнарошне!... Чи се на сьміх міні подзвіння? Щоб я не чув його вже білш ніко́ли? Чи чуєш, що кажу я?

Джура. Так, чую, я закажу, щоб білш ніхто не сьмів дзвонити по душі.

Оттон. А то-ж бак, закажи! Бо за подзвіння карати му як за образу маєстату — псувать міні життя ба хочуть?!

(Джура склонившись виходить. Трохи згодом чути знадвору гомін все чутнійш і чутнійш):

— На Бога милосердного, нехай вельможний зглянеться на наше лихо люте!

Голос джурин. Гетьте, йдіть собі! Його мосці не до вас!... Чого сюди набрались? За се вам буде ще! Як сьмієте ви пана турбувати, юрбою цілою д' палацу підступати?

(Оттон, почувши голоси, зривається і вибігає на рундук. Стовпище народу коло брами — галас, гармі-дер, скигління).

Оттон. Чого се тут вас назбиралось? Що се таке? Се бунт? Не слухатись наказу слуг моїх? Призвідників за се я покараю люто — на палях голови стреміти муть їх завтра-ж... Геть, розійдітеся мені ви зараз! *(Гомін з невдоволення).* Й мене не слухатись? Мене?!... Мовчіть мені, ані чичирк! Усіх скараю, повішаю на шибениці всіх!

Перший голос. Згляньсь, панотченьку вельможний: з біди, із лиха прийшли єсьмо до тебе... із зголоду вмираємо — не дай загинути твоїм підданцям!

Другий голос. Молити мемо Бога весь вік за тебе, Ваї! Мосць! Не попусти нам діти бачити свої у лютому із голоду конанні!

Третій голос. Усе тобі відробимо, все віддамо сторицею, — не дай на смерть нас, бідолашних!

Четвертий голос. Уже й тепер — хай знає Ваша Мосць! — що-дня вмирає з голоду по скільки чоловіка.

Оттон. Але-ж як сьміли ви, нероби прókляті, харцизи окаянні, як сьміли набридять мені і стовпищем нахабливо сюди аж підступати? Ще й хочете, щоб я віддав на ззідень вам весь хліб мій, все збіжжя на рострату, а сам хоч з голоду тут

згинув? А ви-ж робили що? Натомість панови іще-б яку користь принести, йому чим небудь заплатити, що він за вас піклується що-дня, хистить від нападів дряпіжного гультайства, — натомість і мене ще хочете-сте розорити, зрабувати? Нероби прокляті, ви сподіваєтесь, що пан вас нагодує, — то до роботи й рук не прикладали, на хліб собі нездатні заробити? Сю-ж мить, кажу вам, розійдітесь, а там уже побачу, кого за бунт сей покарати.

(Між людьми глухий гомін).

Перший голос. Ми не відступимось, поки нам хліба не даси! Ми тут зостанемось вмирати біля брами... Хай Біг тебе скара за нашу муку!

Другий голос. Що тут нам панькатись із розбишакою отсим? Ламайте браму!... Коли не візьмемо почеськи, то певне — вже пощеськи треба!

Оттон *(люто кидається до брами, витягнувши меч)*. Що? що? се зрада! бунт! Гей мої слуги вірні, сюди! Я посічу вас, пошматую, у пень проклятих ледарів повитинаю! *(Збігається десятків зо два челяді замкової)*. Гей слуги, джури мої любі! Провчімо погань сю ледачу!

(Чути стукання в браму друччям, зброєю, чути крики).

— Убем його, поганця! Спалимо на попіл, на цурочки палац сей розбішацький рознесімо!... Палац сей нашою умився кривю і муками та горем нашим веселиться!... Бий!...

Оттон *(до челяді)*: Пильнуйте брами, щоб ще єї харцизяки сюди не вперлись! *(Спинається, міркуючи)*. Проклята чернь забунтувала... Що маю я чинити? Опріч двадцятка челяді, немає, як на те, тепер у мене війська. *(Іде в світлиці до гостей)*.

Оттон *(в світлиці)*. Мої кохані гості! Ви чуєте оттам за дворницем сей галас навісний? Моя се чернь бунтує. Нає всіх із челяддю й півсотні чоловіка не збереться, а їм там — безліч, і хоч опріч ломак, сокир та вил, в їх іншої немає зброї, може проте нам скрутно мусить бути. Але волієм краще вмерти, аніж податися поганій черні... Лицарська честь на-

казує нам узброїтись і боронитись до загину... А я пішлю гінця по військо, що позавчора вийшло у похід.

Перший гість. Чого-ж бунтує чернь? Чого їй треба?

Оттон. Прокляті харцизяки, байдикувавши, не заробили буцім то й на хліб собі, — то й намагаються, щоб я віддав їм своє збіжжя...

Другий гість. А чи не краще-б такечки було, шановний пане господарю, щоб люту чернь задоволити, віддати збіжжя їй оте?... Бо нас усіх тут небагацько, і доки поміч прийде там яка, нас як курчать поріжуть, на вогні живцем спечуть, а з наших спин ремені виріжуть собі на паси — ти звістен єсть, що чернь не знає чести й лицарських звичаїв... Ми всі поповним своїм збіжжям твою страту...

Оттон. Проклятий день, година та, що чую в себе я таку мову! Коли-б ти, пане мій, не був єси у мене гість, то не почув-би білш ніхто від тебе гласу!... Бо за свою образу так тобі-б я відказав, як гонор й честь лицарська вимагав!... Мені не шкода збіжжя, ні! Але боюсь безчестя й сорому несвѣцького я — черні зробитися за іграшку! Але не в тепер той час, щоб нам сваритися оттут...

Третій гість. Се правда, пане господарю, — але скараєш чернь тоді, як можна се зробити, — тепер-же треба зміркувати, що за даремне віддалися-б ми на люту смерть. Ну, далєбі, се не годиться!... Ніхто із нас не затремтить і навѣч смерти, хоч сто разів, хоч тисячу, але у чеснім бої... Не ляк, не жах в міні заговорили отсе тепер. Ось подивись лишень на мене спільна: шрамів чимало на виду й по тілу скрізь за свѣдків будуть хай, що я не із лякливих. Але... але... хоробрий мусить теж і мудрим бути і обачним.

Челядин (*вбігає*). Ясневельможний пане, чернь розбива зовсім вже браму... Ми вже не здужаємо оборонятись... Що маємо чинити далі?

Оттон (*стоїть замислившись якусь годинку, потому каже*): Утихомирте чернь, скажіть, що я віддам їй збіжжя, скільки треба. (*Челядин виходить*).

Джура (*незабаром увиходить*). Ясневельможний пане! Чернь вгамувалася і жде, що скажеш їй тепер.

Оттон. Звели... Комори відомкни, пусти їх, — хай набере собі по лантуху чи борошна чи збіжжя кожен.

(*Джура виходить. Трохи згодом чути веселе гукання*):

— Віват ясневельможному! Многая літа нашому батькові!... Ясневельможного!... Ми хочемо бачити ясневельможного!...

(*Оттон виходить. Шапки полетіли вгору*).

Оттон. Мої піддані любі! Розваживши і роспитавшись, бачу, що справді ви бідуєте і безневинно... Мене узяв великий жаль, — я й досі бач не знав, яку велику нїжду терпіли-сте: від мене-ж слуги покривали все, — за це належну кару всі винні незабаром приймуть. А все і лихо й кривди, які чинились вам моїм іменнїям, — нехай забудуться: від сього часу їх не буде білше. Мої-ж льохи і комори, збіжжям повні, вам вже відчинено тепер, — беріте, скільки кому треба...

Голос перший. Батечку наш! голубоньку сивий! даруй нам милостїве і пробач неїречність нашу й бешкет, що ми нахибно в браму перлинь.

Голос другий. До віку-суду ласки ми твоєї не забудем.

Голос третій. Слїдочок твій ми цїлувати мем, твої обїллем слїзми ноги.

(*Кидаються до його, руки, ноги й одежу йому цїлюють*).

Оттон (*вириваючись*). Ну-ж годї, люде добрі, годї! Дайте міні спокій і йдїть собі... Он в ту велику шопу: я застелити ще звелю столи тим часом — я вас нагодувати хочу моїх діток, підданців, моїх щирих, бенкет вам урядити... (*Гука на слуги*): Гей ви, — понакривать столи у шопі! Іде в світлицї).

(*Народ радісно йде про дворище. За скільки*

часу в шопі чути веселий гомін — їдять і пють і співвають):

Слава ой нашому панови, слава,
 Слава по всяк йому час!
 Божая кара змінилась на ласку,
 Лихо покинуло нас!
 Годі-ж і сліз, і журби уже годі —
 Біди минули страшні,
 Радість і втіхи до нас завитають,
 Знати мем красні дні!
 Маємо доброго пана такого,
 Кращого-б і не знати!
 Гріх-же прокльонів на його великий,
 Боже! сей гріх нам прости!
 Мати муть дітоньки наші се ймення
 В їх янголиних устах,
 Дяку і рано, і вечір до Бога,
 Славши в святих молитвах.
 Богу-ж ми дякуймо, серцем радіймо:
 Байдуже голод, зима!
 Слава-ж ой нашому панови, слава, —
 В світі такого нема!

Оттон (*прислухаючись до співу*): Послухаю, якої заспівавте ви за годину. (*Кличе до себе пальцем джуру*). Збери ти миттю молодців і перш кажи замкнути браму, щоб ні чоловік не вискочив звідсіль, ані забрів сюди. Потому шопу зачини і засувом припри — зроби се раптом, швидко і премудро, щоб ще сього не постеріг хто і шелесту заздалегоди не зробив. Потім гарнесенько кругом соломкою всю шопу обклади, й дровами теж і підпали усе отсе із звідусюди. Зроби-ж міні це все хуленько й чисто — я у вікно дивити мусь на вашу працю... Гайда!

Джура. Все миттю ізроблю. (*Виходить*).

Оттон (*ходить по світлиці стурбований, лютий*). Ледаче хлопство попилось уже, як слід, — не постережуть вони, як несподівано біда їм упаде на розбуялі голови, на їх скажений розум. О, до схочу помщуся я над вами — гній проклятий, ле-

дача твань, смердючес багно! Мене, мене ви нахвалялись вбити, зрабувати, мене оттак зневажити!... Горять із сорому у мене ліця, кипить і жовч, і кров моя на згадку про те, що я допіру мусів перед ними удавати, що хоть на мить одну я мусів догоджати їм! Стривай, проклята ледаре! (*Зазира у вікно*). А, уже замкнули, уже багаття підкладають. (*Кричить зійнявшись у вікно*): Мерщій, мерщій паліте! Верніть міні мій гонор, честь мою, — позолочу вас, вірні слугі! (*До гостей*): Сюди мої кохані гості! сюди лицарство благородне! Я покажу вам огневу картину, чудову вельми й дивну — ви ще не бачили такої, — тепер-же подивітеся, що граф Оттон не каляв своєї чести й лицарства він свого не зганьбив, на ласку хлопству не віддавшись. (*Гості збігаються й у вікна зазирають. Шона в кінці замкового двору окутана вже димом і полум'ям, а звідти смертельної муки галас чути і прокльони*). Дивітеся, се шона там горить моя — повно збіжжя, що шкода наче-б то міні його... Дивітеся, що се брехня! Казав його я запалити, щоб вам було чим по бенкеті побавитися й розважитися трішки — я не пожалував на те і коштів — нехай згорить, нехай і миші з ним згорять — он чуєте, яка там піскнява у їх і вальт! Горять всі миші там, нечуться на вогні, шкварчать!... Як любо слухати музику сю міні! О, ще, іще!... Печи їх, підкладай, підпалу ще підкинь, щоб чули смерть свою, щоб зрозуміли, що мука є, щоб пекло вбачили й спочули за життя!... Оттак! оттак чортячу їхню матір!... Носіте білш підпалу! Мало!... Хіба носить не посьпіваете, чи що? Я сам піду його носити, коли так... (*Вибігає*).

(*Гості починають виходити*).

Перший гість. Який він лютий, — мов той звбір!

Другий гість. Він зовсім ісаказився.

Третій гість. Він справді збожеволів, знависів: спалити тисячу якую люду, їх муки смакувавши! У мене серце мліє!...

Перший гість. І справді божевільний: побіг носити дрова на підпал.

III.

[Світлиця Оттонова. Він сидить у фотелю. Бе в долоні, — ввіходить мажордом.

Оттон. А що... як тая шопа... знаєш, що згоріла... Її розібрано уже? Вона міні проклята сниться уже в друге — я аж прокинувся і білш не можу спати. Мишви проклятої вона міні приснилась повна, що все пищить, як навісна, — от аж тепер в ушах лящить!... Кажі її знести, щоб ані цурочки там не зосталось... Такі в їх очі — злі, маленькі, так дивляться на мене люто, — вони ті миші, вищеривши гострі зуби, і так пищать голодні, людськее мясо вчувши, — а як пищать, — мороз іде у мене поза шкіру...

Мажордом. Сон — мара, ясновельможний, а Бог — віра! На сні не слід багато й уважати.

Оттон. Я геть від шопа втік сюди — се у-вісній таке було — вони за мною гнатись — от-от здогонять!... — насилу вскочив я у двері й на засува мерщій їх зачинив. Вони — ну гризти двері, мури й пищать пекельним писком. Тут я прокинувся, увесь обливсь потом. *(Замислився)*.

Мажордом. Чудний се дуже сон і так неначе нятякає...

Оттон. Що, що він нятякає, кажеш?... людей голодних?... Чи чуєш ти, вони й тепер пищать... А глянь лиш у вікно — нема їх там? *(Сам зскакує до вікна і з ляку кидається назад)*. Вони!... вони!... он під дверима вже й під віконню?... Скоріще двері замикай? Мерщій, мерщій, бо загризуть вони мене!

Мажордом. Та схаменіться, пане мій! Ніяких тут миший ніде не видно і немає.

Оттон. Кажу тобі, що двері замикай! *(Той іде і замикає)*. Замкнув? Ну, гаразд тепер!... А що, як і крізь двері?... Ні, ні, — крізь двері не пролізуть!...

*

*

*

[Кімната Оттонова в башті серед Рену. Він лежить на ліжку, спить. Коло його сидить лікар і сповідник].

Шп-сповідник. Побила нас лиха година й нешаслива — ясневельможний зовсім збожеволів: усе йому ввижають ся страшні ті миші, що буцім то загризти його хочуть... От як дались йому ті миші, то й дались!... Ізхопиться вночі і ну галасувати про-Бі, що у кімнаті повно їх. Збіжиться челядь, почнуть його втишати — де там! Забется у кутку на ліжку, очима так несамотиво водить, а сам тремтить увесь, махаючи руками: „Ось вже вони на ліжко лізуть!“ — кричить він гласом не своїм, — „визміте геть їх, повигоньте звідси! Ратуйте-ж ви мене, ратуйте, бо загризуть! Чи чуєте пекельне пи-скотіння люте?...“ І потім він не втихомириться, аж поки не почнуть вдавати кругом його, буцім мишву вигонять ту непевну. А вдень то і нічого, тілки похмурий та сумний і все щось дума день увесь, наморщивши чоло. Ізмордувався сам геть чисто і всіх помордував круг себе. А раз оттак, у вночішню таку турботу, почав казати нам, що буцім якийсь чернець йому в-ві-сні з-явився й грізно так повідав, що вже нема йому ратунку, що сила божя мишви тієї із пошлу на пожарині наплодила без ліку і без міри, і не вгамується мишва голодна доти, аж поки пожере його вона, свій голод вгасить. Через якийсь час в страшенній був трівозі, а далі духом звеселився і радісно загомонів був: „Доміркувався пак тепер, як від Твого суду я утечу: не знайдуть вже мене і не дістануть, — не переплінути широкого їм Рену, потопнуть всі, геть чисто всі почезнуть...“ Й казав себе перенести у башту серед Рену, що порожнем стоїть уже відколи — тут думав він від Бога заховаться. Та й тут не довго він спокійний був і тихий. Я став читать йому Письмо Свiate, щоб просьвітилося у його серце глаголами святими. Уважно спершу й пильно слухав, і розум, супокій вертався вже до його. Але як прочитав йому я з псалтиря отті святі слова: „Камо піду я й убіжу від Духа Твого Свiятого?“ — Йому вид раптом

похмарнів, і вже спокій і тиша не завітала більш до його в душу. Він проказав собі отті слова: „Камо піду й убіжу від Духа Твого Сьвятого?“ й схопив себе за голову з гризоти: „А я, я думав бідолашний втікти від Його і сховатись. Його суду хотів я утікти, в отсї нікчемні мури зачинившись! О, безуме пребеззаконний! забув єси про божий присуд і міць Його, і силу, й владу!“ І знов промишлі нависні: „Та де-ж тут бути їм? де їм узятись тут?“ його питають, заспокоїти бажавши. — „А он не бачите хіба, — он, річкою пливають сюди і Рен увесь широкий загатили... Як жар блищать в їх очі по воді“. — „Та то від місяшного сяйва сріблом по річці відбива“, — відказуть йому на речі божевільні. — „Ба, ні — я чую як пищать уже...“ — „Та то, вважайте, хвилі плюскотять...“ На дарма все: — „Вони мене і тутки знайдуть, і тут я не сховуюся від його помсти! О, Боже, Боже!...“ — і руки ламле й рве волосся на собі. Й до сьвіту такого лиха повно. Тепер вже знову наступає ніч, і я не знаю, що то буде... Вже позасьвічувати-б сьвітло треба — час.

Оттон (*прокидається, тихо підводиться на ліжку і сїдає замислившись*). Яка вага у мене в серці! Мов дві гадюки люті в клубок звилися вкруги його й впилися з обох боків і ссуть і випивають кров із нього!... Чернече, чоловіче божий! Чи знав ти, що єсть таке сумління муки, душі розшарпаної муки, що їх вона не знала з віку й не думала про їх ніколи? Тепер вони мене спіткали люті... Я загубив на сьвітї душ чимало — я їх губив байдуже, без уваги, без спомину їх я забував. Душа моя міцна була, як зброя лицарська, як згубнее залізо й така-ж холодна, як воно, і люта. Я не діявав ні в віщо віри — ні в людськеє добро, анї в небесне. Добро і зло були минї — се тільки слова два, без жадної ваги, порожні, як повітря... Ніколи моє серце не болїло за муками людськими, я не любив нікого в сьвітї, опріч себе, — і я щасливий був — минї здавалось так — і так бажав я жити і умерти.

А от тепер всі муки, бачся, тих, що я замордував, бездольними зробив їх, — всі муки тисяч тих, — вони усі злились у мене в серці і палять, рвуть його і душу розкидають і не дають спочинку їй на мить. Такі пекельні муки люципер, пекла володар, терпіти мусів, коли із янгола він чистого відпалих сил небеських ставши ватажком, після небесних кар до розуму приходив і оглядався на свій тисячепекельний гріх, на гріх ворогування з Богом... на гріх, що їм тьми-тем він з янгольського чину загубив, у пекло звабивши з собою. (*Відразу кидає очима на двері*). Ви їх не зачинили?... Вони сюди біжать!... біжать... Убігли вже!... пропавже я!... ратуйте! ратуйте, вірує хто в Бога! (*Забивається в куток і дріжить*). Женіте з ліжка їх, сюди уже плигають... Обороніть мене!... В вічу у кожної я бачу чоловіка — отих самих, отих самих, що в шопі погоріли!... Вони мене заріжуть і ззідять!... (*Закрива руками очі, потім схоплюється з постелі й хоче дверима бігти, але раптом відвинувся з відти*): А, тут їх мільйони і всі на мене з лютим пискотінням!... *Пада до долу*).

Лікар (*кидається до його і подержавши живчика йому*). Вже вмер!

Петербург. 1889. IX. 12.

Оповідання.

ІСТОРИЧНЯ КАЗКА.

I.

Десь далеко, не в нашому царстві — і давно вже се було — стояло велике та багате село, Веселий кут звалося. В тому селі жили два мужики хлібороби: Грицько Козаренко та Іван Богоносець, по вулишному Збродня. Зараз за селом стояла окономія панова. Пана того на селі звали — Хвалько Пилипко; сам же він говорив, буцім рід його від пана Енея, а через його від Кесаря Римського.

У Козаренка сім'я була велика: сини жили з батьком та й працювали вкупі. Жив Козаренко в достатках: мав чимало поля, сіножатий, левад, пасіку, млинок — добре жив. Не журиться наш Грицько, живе та Богови дякує; — викохав синів-соколів, високих та чорнявих парубків, дочок цілий та-ночок — чорнобривих, карооких, — а сьпівочих — то Боже ти мій слухав би і не наслухався. Обмолотиться було Грицько — цілі мажи на продаж лагодить до міста, що коло моря стояло. Спрода — і грошки у нього в кишені бряжчать: є за що ласо попоїти-попопити і хороше походити. По весні вози риштував та виправляв двох синів у чумачку з наймитами — ціла валка було їде (60 паровиць мав) по рибу та по сіль. І чумачка давала йому добрі гроші; — було з чого дочкам посат готувати; — кожна мала по дві скрині величезні на колесах ще й штучно розмальовані: по синьому полю червоні квітки та яблука з листом!

Грицько наш був чоловік богобоязливий, непитущий, ласкавий; горілку вживав хиба у сьвято і то білш у своїй господі з чесним товариством. Нічого було він не робить — не порадившись з жінкою та з дітьми: „Чи гаразд пак буде, жінко, діти оттак?“ було каже. Скоро сини його дійшли своїх літ, та поженилися — то зараз ділитися схотіли. Оженився старший: пожив якийсь час у батька, — отже незлагода у сквекруги з невісткою постала — звістно жінота: де дві зійдуться — там і сварка.

— „Відділіть мене, тату“, каже син, „може краще буде“.

Батько відділив. Саме те і з другим, і з третім і з четвертим сином; зостався з батьком пятий, ще парубчук. Воно-б нічого, коли-б і відділнвшись сини білше слухалися батька, а жінок своїх цокотух менч, та й рятували-б один одного у якій біді — так на лихо не завжди була згода у їх, і вони вже не так розкошували, як живучи при батькові.

Другий мужик — Іван Богоносець, теж мав сімю чималу, мав і жонатих синів, тільки жили вони вкупі з батьком. Іван був чоловік крутенький, і хоч жінку та діти і любив, по своєму, отже ніколи не радився з ними: усе робив, як сам знав; — жінка та діти мусіли тільки наказу слухати, і коли-б який з синів натякнув про те, щоб відділитися, то він би йому показав, як ділитися.

Збродні землі мали не багато, і жили вони вбого. Хата деревляна, похилена, віконця малі, піч без димаря; тим коли топиться у хаті, то дим стелиться попід стелю і мусять вже двері відчиняти. Ходили у личаках. А їли вбого та неохайно: вже хиба в сьвято яке варять капустняк з яловичиною і пшенишного хліба напечуть, а то яшним гливаком було даються.

От через таке вбожество сини мусіли в найми ходити або до сусід, або куди на заробітки: косарі та копачі з їх добрі були; часом за гуртоправів були та все-ж убожество у їх було велике — бо ніде правди діти — горілочку цупко тягли, та вже

хоч би горілочку лепську, а то-ж горілуху смердючу, аби дешевшу. Хоч про те дуже були богобоязливі — як увійдеш до їх у хату то скрізь боги, боги, уся хата завішана; та не сама хата, а й в сіннях, і в коморі, і в стайні, навіть на воротах. А як підходять до воріт, або й до стайні, то здіймають зараз шапки, хрестяться на образи і низенько кланяються. І вже що горді були з своєї побожності — то Господи! — „Веї“, каже, „оті бусурмени — та хоч би й Козаренко — що з того, що вони християне зовуться? А чи є в його стілки образів, як у мене, хоч він і дука? — а в стайні або де в дворниці і хреста крейдою ніде не намальовано — не то що. Всього й образів тілки що на божнику в світлиці з пучками, позатиканого за ними зілля-васильків, то що, та рушниками пообвішувані. А тут же біля богів малювання усяке нечестиве. А що він єретик — то певне. Батюшка міні казав, буцім у його на божнику образ Діви Марії з єретицької землі, бо й малювання відмінне і написи якісь жидівські, або що. І йому се байдуже!“ — „Аби“, каже, „Бог, аби Богородиця“. — „А бий тебе сила Божа!“ — Або хочби піст; не то що чай не з цукром або з медяниками, а ще як одного разу поскоромився в Пилипівку то й каже: „скільки скорому, стілки й гріха! Хиба я чоловіка вбив або скривдив кого? Бог вибачить“. Та клятий і з письма ще: „не те сквернить чоловіка, що в уста увіходить, але те, що з уст: брехня, прокльони, лайка, злії думки.“ — „А, бодай тебе! Як на мене, то менш гріха вбити людину, ані-ж поскоромитись! А що вже отой Хвалько — панок нікчемний, так то вже на скрізь бусурмей, невіра поганий, про того вже й казати нема що. Сісти за страву з ним уже-б тяжким гріхом було, я-б мусив руки мити, коли-б до чого доторкнувся, що він своїми нечистими руками споганив. Де-ж пак, — їв, кажуть, у середу молошне й яйця! І вже як його грім не скарає, як його земля носить, роступиться і не поглине, як Дафона і Авирона“.

Довгенько таки жили отсї дві сімі обіч, по сусідству, часом ляднаючи, часом і сварючись. Жінки ходили у гості одні до одних. Збираючись було до Зброднихи, стара Козаренчиха напече горішків, візьме насіння, то що — се дітям гостинця — повитавшись з старшими до дїтїй:

— А ось я вам гостинця у зайчика одняла, біг через дорогу, а я й переняла — їжте-ж на здоровячко!

Чоловіки часто було сходились то у оранді, то в полі або у громадї. Було в шинку, випивши трошки, Грицько сьпівати зараз жалібної: „Тяжко-важко в сьвітї жити сиротї без долї“, а то й божественної: „от юности моя многі борють мя страсти“. Отже Збродня не такої був вдачі: він зараз ушкварить тропака, піде навприсядки — і в веселі сьпіві: „Грай, грай, воропай, по дорозї гоп!“ а як що — зараз у сварку, в лайку та битись. То Гринько було плюне та й піде, а Збродня попове попереду у жиди да посуд, налається до схочу та й поплентається до дому, ще з жінкою воюватись, а дорогою все шпетить когось та сварить ся. Жінка та діти було заздальгідь виглядають і як побачуть, мерщій поєусїдах, та й перечасують, поки він переспить, а то лихо!

Або коли Грицько спиня його у шинку, то той у лайку:

— А, хіба я не знаю, що ти в бусурмени пошився, хіба я не знаю, що як позаторік онука хрестив, то підмовив батюшку, (пять карбованців дав), щоб той не спускав дитину у воду, як християнський закон вимагає, а щоб обливав тілки: набрати в пригорщі води та й хлюпнути дитинці на голову. Обливанець ти, єретик бусурмен!

Та кулаками об стіл, аж чарки задзвенять.

— Не попушу, кричить, не попушу!

— Або в громадї, знов каже, що ти багатир то сьмієш старшинї у поперек ставати, га, бунтовниче? Начальство сказало — істинно і справедливо, нічичирк, пари з уст не пусти, так Бог велїв: „нїсть

бо власть, аще не одъ Бога!...“ а він ще розп'якувати почне: „Се діло треба розжувати“, та ще й землю цїпком колупав... А бодай тебе на млиновому камені розжувало! Другим призвід даєш з начальством за панібрата бути... О, гадино, гайдамако! Не животіти тобі, бунтовникови! На мене — зведить старшина — рідних дітий поріжу, на жертву віддам, як Оврам Ісаака, не то що тебе, капосного...

Та й пнеться битись, аж поки впаде та захроне.

II.

Старші два сини Козаренкові повертали з чумачки. Під'їздячи до села, воли стали жалібно ревити, собаки почали вити: бідна товарюка прочувала якесь лихо. З'їхавши на шпиль, що з його видно було село, наші чумаки побачили страшну картину. Геть чисто все село було спалене і сплюндроване: де самі крокви стремлять, а в другій господі і мури зруйновано; де-не-де ще курилась яка покрівля і в попелі ще жевріло. Анї лялечки. Тільки пси бігали по вулицях, жалібно скиглючи, та де-не-де вештався товар, шукаючи їжи: не стало вже мабуть невеншущого господаря, що піклувався-б своїми воликами та коровками, та прудкими кониками, що були задля його скарбом найдорожчим, бо-ж без скотинки не було-б і билинки!

Як уздріли се наші Козаренки, то аж остовпіли, заридали вони гірко і затужили, — догадались сіромахи, що якась люта, якась пекельна пригода спостигла їх рідне кубельце. Ідуть вулицею, — то в тому, в другому дворі трупи лежать... Коли під'їхали до батьківського двору, серце в їх забилося, мов пташка в клітці.

В сплюндрованій господі не було нікого. Довго вони ходили не тямлючись по дворищу, голосючи та ламлючи руки, і не знали, що думати і що почати. Коли чують, під коморою стогне хтось — вони туди.

— Хто там?

— Се я! — жалібно відказав голос.

Вони пізнали свого наймита Хвесьька.

— Се я! — сказав і виліз зпід коморі. Страшно було на його й подивитись: покарбований, знівечений увесь — кров йому позапідклав на голові і на виду. Аж заплакав сїромаха.

— Голубчики мої, лебедики: Позавчора ще у ночі набігли розбишаки. Сторожів не вислали, хоч і радили деякі в громаді — бо в нас кожен хотів бути старшим, ніхто не думав про спільне діло і не думав задля того коритись і послухати старих людей. Не зібралось десятка чоловіка на сторожу, пильнувати спільне безпеченство!... А як розбишаки запалили село — та-ж незлагода — кожний хотів отаманувати, а ніхто коритись... Що-ж сталося? побити людей, пограбували худобу і ще бранців багато зайняли; у бранці-ж попав і Збродня з сімєю, а батько ваш і дехто з сімі втекли з села: куди — не знаю. Ох, лишечко, ох лелечко!... — зарідав знов Хвесьько. — Трьох сестер ваших: Одарку, Марусю та Настю забрали розбишаки... жінок ваших теж... Ох, краще-б живим не zostались!... Хто боронився — порубано, постріляно, і я живий zostався тільки через випадок! Як мене вдарено шаблею по голові і я впавав додолу непритомний — мене покинули — думали, що мертвий, а я й підліз під коморю.

Поплакали, посумували, та й надумались їхати шукати своїх. Зараз за селом текла річка. За річкою лука, а далі все ліс — там жив карбівничий на призвіще: „Був кінь та з'їздився“. — Чи не туди повтікали? — Посідали на коники та й гайда! Вони не помилились; сім'я їх була у карбівничого та й багато з села там було. Карбівничий був жвавий мисливець, хоч був чоловік неудокований, читати навіть не знав. Про те людина була доброї душі: він пригостив безталанних, долею прибитих людей, а розбишаки боялись зазирати до його в діброву, бо лицар він був не аби-який.

Оговтались там, опамятались і стали гадати, що їм чинити тепер?

— Не бійтесь, — каже карбівничий: — ідіть, коли хочете, у своє село, а коли розбишаки візьмуться за своє, то я не попусти! Є у мене чимало вірних слуг — віджахаємо поганців. Та й вам самим треба пильнувати: маєте держати варту і поставити віхи. Скоро стане чутка про розбишак — що наближаються — вартовий мусить запалити солову на вісі — на гасло: і я з моїми юнаками зараз же на поміч вам поспішаю. Тільки-ж і ви мене спомагайте, коли міні трапиться — скоро гасло подам — зараз на підмогу поспішайте.

Поверталися наші люде додому та й заходились відбудувати хати та господарство опоряджати. І хоч не скоро а опорядились. Розбишак же тепер не так страшно було і не одного разу розбишацтво дізнало, яка то важка праця з такими хоробрими та обачними юнаками. І вже наші Козаренки та їх сусіди стали забувати лиху годину, вибиватись із злиднів, стали знову багатіти. Хоч карбівничий і був за старшого — та не кривдив: була се людина справедлива і життя у їх спільне було лагідне.

III.

Казано вже, що коли тії слободи була окономія панова Хвалькова Пилипкова. Досї його мало знали наші спільники. Так чули про його від людей дещо. Він був панок таки заможненький, хоч не так, як вихвалявся. Що вже брехати, то митець був: його за се й Хвальком прозвали. І хотів, щоб слава про нього лунала по всьому світу. А гульно любив!... Було бєнькет день у день... музики троїсті, сьпівні... а вино — замість води лилося — та не аби яке — угорське старосьвіцьке... Вийде було на ґанок — ряновусий такий, уродливий — у хорошому кармазиновому жупані, у шапочці на чотирі ріжки, з червоним верхом — шаблюка при боці, бо й лицар був не послідний — як тупне ногою, як

дзенькне острогами: „Пиймо поки петься, лиймо, поки леться!“ та й сипне челяди червінцями та ще й з латиньська: *pereat mundus, valeant vinum mulieresque!*... Не витерпить сердека, моргне музикам, сам з ганку та у боки, та у скоки. Отже не вистачало батьківського добра на такі нескінчені бенькети — забрали панка до рук жиди — векслів їм надавав у трое білш, ніж коштувало все його майно. Окрім того багацько програвав у карти, грав необачно на великі гроші. Було стане програвати — розпалюється, лається. „Не хочу у се, давай у три листика“. Але й „три листика“ мало йому спомагали: у нього хлюст, а в другого ще білший — козирний хлюст — так було бідолаха програється, так програється!

Одного разу прокинувся пан раніш, як звичайно, голова болить з похмілля — а тут жид з вексями... А в його у кишені аж гуде! Став він жид да бламати, щоб пождав трохи, поки гроший роздобуде. Відчепивсь той. Ходить пан по сьвітлиці та журиться:

— І що його в сьвітї божому чинити? Ну й закрутився-ж я, хоч утопись... Ще доведеться у тюрмі посидіти. Лишечко міні та й годі!

Ходив, ходив, аж почорнів бідолаха з гризоти. Далі як ударить закаблуками, аж зрадіє:

— Дурню ти, дурню, пане Яблуновський (Хвальком його звано по вулишному), а ще у школах вчився!... не знаєш, який у тебе скарб є: гай, гай — такий скарб, що на весь вік стане тобі венгерське пити! Адже маєш дочку уродливу — адже ти чув — инший обідранець, гольтяпака, робить собі хвортуну з красною дочкою, а я-ж пан, та ще й не аби-який! Віддам мою Лесею за багатого мужика. У карбівничого синаш є: правда гевал неписьменний, мугирика... А може ще й Олеся скомезиться, бо вона щось надто солодко поглядає на того голодранця — Олексу Швидкого. Що з того, що він пан і гусарином служить?! Та брехня — мусить батька послухати — не топитися-ж міні...

Він тричі ляснув у долоні. Увійшов челядник.
— Поклич-но міні панну — скажи пильне маю діло.

Пішов той, а пан знову міркує:

— Хоч карбівничий і не розкішно живе — бо-ж смаку не знає в житті — сказано хлоп! *Es-sentia vitae* лише нам утямки... але-ж лісу у його — Господи — на мілйони... де на мілйони... на кси — ксилйони!... тілки він, дурень, не дотепний скористуватися з сього добра... Та до того він у спілці з багатими мужиками з Веселого Куту! У тих, певно, і грошики готовенькі є... від чумачки — де в кубушечках у схові. Можна буде й їх зискувати — віддавати му їм землі на чинш — їхні-ж землі — скажу потім, — що мої мусять бути... панські. *Nobilitas est dominus orbis terrarum*.. Хто сей мудрий, що так лепсько сказав? Ну байдуже... не тягатимуться-ж вони зо мною — та й жиди поможуть.

Пан Яблуновський аж руки потер з утіхи: сади, млини, пасіки, левади з Веселого Куту майнували у нього перед очима і аж слинка йому покотилася.

Рипнули двері і в світлицю уступила панна Олеся. Що то за личко було хороше! а хода яка... і не бачивши видочка — по ході одній, напевне можна було сказати, що се райська, небесна урода!

— На що мене, тату, кликав? — як на срібних дзвониках задзвонила.

— Та, доню, пильне діло... Сядь, кохана, ближче... зараз розкажу... знаєш... я... ми...

Пан висякався в шовкову білу хусточку, покашляв, хоч ні сякатиєсь, ні кашляти йому потреби не було.

— В твоїх руках, доненько, — сказав він тремтючим голосом, — лежить наша хвортуна, білш навіть... життя моє і смерть!... Мусиш мене вирятувати: я винен жидам стілки, що коли захочуть — запроторять мене у тюрму!

— Що-ж я, безталанна, чинити му?

— Заміж іди!

— Заміж? Таточку, я сама вже хотіла тобі сказати, щоб віддав мене за пана Олексу... та я все соромилась...

— Що-ж тобі Олекса допоможе? Він сам може винен не менш мого. Проживати пак зиму у в столиці не мало коштує... Я от на провінції та й то проциндрив батьківщину, а то... Мусиш, дочко за хлопа йти... за карбівниченка!...

— Ох, лишенько! — проквилела бідолашна та й зомліла, схилившись на бильця в креслі, як підкошена билинка, як квітонька притоптана.

Годин зо дві потім панна сиділа у себе в кімнаті умиваючись гіркими... На килимі коло ліжка сиділа мамка і таке їй говорила:

— Люба моя панна мусить вийти за карбівниченка: дві важні на се уваги є: перша — визволити татка із біди, а се велика заслуга перед Божою, як виповнити четверту заповідь: „Чти отця та матір твою.“ А друга, чула я, який то карбівниченко невіра, блюзнір: не хоче знати ні пекла, ані раю, а коли йому хтось сказав, буцїм Ісусе Навин спинив сонце, то він засьміявся та й каже: „Хотїв би я побачити такого молодця, щоб сонце спинив: нема ні гори такої високої, ні дерева, щоб видержись на їх, було-б можна сонця досягнути — та й думаю собі, не спинив би, а тільки пучки собі пошк би“. От тут вам велике завданє привабити блазня сього до церкви Божої, і щоб він повірив в чортів та в янголів: таким робом спасеться нечестива душа і зрадять небеса, а ви собі уготуєте царство небесне.

Панна слухала та тільки тихесенько плакала.

Діло скінчилося на тому, що карбівниченко став родичем панству. Що пан Яблуновський не програв а виграв — про се свідчило те, що він ще вище став голову задирати, було йде вулицею і не гляне ні на кого. Не минуло сповня і два роки, як він усіх забрав у шори. На при кінці і до Козаренків підлабузвився.

— Ви, — каже, — маєте дякувати міні по вік-вічний, люде добрі. Хто вас від наглої смерти зрятував, хто вас і потім боронив, як не мій сват та зятько? А вони та я — все одно: то-ж мусите сплачувати міні чинш, списати на папері, що й по вік його платити мете, а ні — то не то що полишимо вас на поталу усяким харцизякам та комишникам степовим, а ще й поможемо їм вас здавити. Згода?

Подумали, поміркували наші Кутяне та й кажуть:

— Сількісь! платити мемо вже — хай йому всячина — аби спомагав нам у пригоді.

Ото й погодились. Якийсь час жили вони лагідно, але усе-ж дійшло у їх до смертельної сварки. Як се сталося, потім буде видко, а тепер міні ще треба згадати й про Богоносця — що трапилося йому після того нещасливого дня, як зруйновано Веселий Кут.

IV.

Літня спека. Степи, степи навкруги, скільки оком скинути. Та й степ не веселий: трава погоріла, почорніла та пилом припала; а як де степ зовсім голий. Ні міста, ні села не зустріне подорожний; тільки стріне часом табини коний, череди та отари, що їх пильнують чабани з довгими закарлюченими гірлигами. Далі стрів би подорожний річку широку, почув би гомін великий, скрипяву від гарб, іржання кінське. Се табір якийсь: геть по долині розкидано намети. І коли-б подорожний міг увійти в найкращого намета, то побачив би, що в йому на ліжку сидить здоровий чоловік з вузьенькою чорною борідкою; круг стоять збройні люде, а перед ним навколїшках, з колодою на шиї, у кайданах, стоїть Збродня.

— Ну, що ти там ще маєш міні збрехати, — суворо промовив чоловік на ліжку.

— Ясневельможний пане отамане (се був ота-

ман над розбишацькою ватагою) не посьмів би я брехати перед своїм милостивим та великорозумним паном, а бажаючи вашій мосьці усякого добра, можу тільки от-що сказати. Звели, великий пане, кайдани з мене здійняти і з моїх синів та й пусти нас. Ми зостанемося тобі найщиршими та найвірнійшими рабами і нам буде добре і тобі зиск — раз що не їсти мемо у тебе хліб дурно, а друге — вештаючись поміж людьми заробимо дещо і собі і тобі сплачувати мемо податок, який накинеш, та ще могли мемо дещо розвідавши і твоїй мосьці подати звістку: ти-ж приллеш ватагу молодців, то вони й зароблють дещо, на онучі.

— Чи-ж ти правду кажеш, чи не збрешеш?

— Хай мене хрест убіє, щоб наді мною сьвіт не сьвітив, щоб мене земля похлинула, щоб... і довго ще присягався.

— Їж землю! — сказав отаман.

Богоносець узяв грудку землі і зїв.

— А щоб ти, сьвітлий пане, був певніший, — то лишаю у заставу своїх онуків. Хай тут ростуть та розуму вчаться.

— Добре!

Скоро після сеї розмови можна було знати, що Збродня добре працює у селі Веселому Куті та округи: настановив шинків і ну коверзувати. Як з ким посварився, то зараз-же:

— Та ти, знаєш, що я тебе і з сьвіту зжену... Мусиш мене поважати, ба не поважати — навколїшки ставати передо мною... Я муж єсьм праведного життя... я... я новий Ізраель, а ти що?

Догадувались, що у його пересипжують у шинку розбишаки, що вночі завдавали жаху добрим людям: частіш стали між людьми нещасливі пригоди: то обдеруть кого, то й зовсім убють. Стали його боятись, а він усе багатів та багатів з людей: зовсім став розбишака, тільки Богови став молитися ще більше та на монастирі подавати. Став жити вже у великому будинку; паном, хоч такий неодокований — читати навіть забув. Зазирає він уже неситим оком

і на спілку нашу, та поки нічого не сьмів вдіяти: спілняки у згоді жили, то його й не боялися. Аж ось хвортуну йому посприяла і тут, наче у найми пішла до його. Сидить одного ранку Богоносець замислившись; невеселі гадки снують йому в мізковниці: остатні часи йому скрутно. Узявши засилля на всю околицю він вельми загордів.

— Вознесися умом висоти ради сана свого, величаюся гражданом, яко і племенем їх укори, — так сказав про його веселокутний дяк та й не дурно: загордів Богоносець і став паньську міць і силу зневажати.

— Подужаю його, — сказав собі та й счепився. От тут і не похвортунило: разів зо три стинався і що разу давав йому пан доброго прочухана.

— Та з ним самим я-б упорався, — міркував собі Богоносець, — зімняв би жевжика на кабаку, так що-ж, їх трое: отой костюрбатий карбівниченко, та бодай йому всячина — клятий Козаренко. Підмовляв його на пана (чув, що не ладнують вони), думка така, що він мінї поможе, а він сибірний... щоб їх за серце узяло... Як узяли мене в трьох та об землю... А Козаренко ну успятками садити під ребра... Ох, аж тепер болить, як згадаю... А як би мінї їх посварити! а то не дадуть вони мінї просвітку.

Коли се двері риц... Збродня й віри собі не поняв: перед ним стоїть не хто, як Грицько Козаренко. Йому аж у грудях заграло: він чув, що щастя само до рук дається.

— Просимо їдати, дорогий гостю, — каже.

Козаренко був зажурений; сївши на ослона так почав говорити:

— Привела мене до тебе, сусїде, лиха година.

— Як то?

— А так. Як і сам ти знаєш жив я у спілці з паном Ябдуновським та с карбівниченком. Спершу усе гаразд було: повинні ми були панови тілки чинша давати. Присїкаєть часом — дай та й дай гроший, хоч я йому чинш завжди наперед віддавав. Кажу:

нема. Не остатнє-ж віддати, треба і самому на людину скидатися і з'їсти треба і спати та й сім'я. То він: „Давай, хлопе, гаспидів сину, давай гадино, а то зарубаю“. Ну вже я тут було розсердюсь, розпалюся та дулю йому під самісінький ніс так і дам: „Коли ще лаєшся, капосний жевжику, то я тебе з хати в три вирви, а спробуй шаблею — то твоя дурна голова швидче під лавою опиниться“. То він вже й назад: „Та чого ти, Грицю, так розрепетувався: я пожартував. А коли в тебе нема грошей, то я й не намагатимусь, перебудусь якось“. Ну, було й помиримось і по чарці випемо та й на полювання. Правда челядь була у його клята — самі тобі шибеники та злодії — жнуть де не посіяли — так я й їм не потурав: було скрутиш вязки одному та другому, то й втихомиряється. Так що жити-б нічого, можна, бо яка коли халепа, то й добре: нас троє не те що один. Так чи не сам дідько, щоб йому болячка з чирячкою, устряв до нашого життя. Заздрісно мабуть йому стало, що люде не гризуться на смерть та думають з упокоєм хліб-сіль до віку вживати, от він і почав коїти біду. І от тепер прийшов мабуть край нашому ладови, бо міні так скрутно стало, так скрутно... що хоч би у саме пекло — прийшов я до тебе: усе-ж колись вкупі жили і в школі у одного дяка вчилися, у Пиндоса Побережного, памятаєш, як по одному часословцю хармаркали.

— Ну, ну, далі кажи! — з нетерплячки підго-
нив Збродня.

— От, маєш, Ябдуновський наче сказився: вже скоро і унука мати ме, а забандюрилось йому у друге оженились, ну й оженився. Так що-ж би ти думав? З відьмою побрався — і кажуть з при-
рожденною: хлопці якось підгладіли, як купалась, що в неї хвостик — з веретено добре завбілшки. Де він її видер — вже кат його знає. Не знаю з чого, тільки зненавиділа вона мене й мабуть хотіла, щоб душа Люциперови на знущання дісталася: посилав пана до мене, щоб я крівю з власного пальця під-

писав квиток, а в йому такі слова: „Віддаю мою душу й тіло великому чарівникови і зьвіздочотови Захребетному, мушу йому служити, як накаже, послухати йому маю не лиш за страх, а й за совість“. Видима річ, що я страшенно перелякався і підписувати не схотів ні за що. Ну, з того часу й почалось у нас безладдя: сварка, лайка по всяк час, челядь панська руйнує моє добро, калічить наймитів моїх, а відбиватись у мене вже і сили нема. Скоро знищать мене до останку, і в кінці й головою наложити мушу. От у такій халепі і надумався я удатися на поміч до тебе, бо він давний ворог і тобі.

— Та воно так, — каже Збродня, тільки дурно, ні за понюх табаки, я помагати тобі не буду, а хіба от станеш до мене на службу, мусиш бути моїм служкою на всій моїй волі.

— Ну, на таке я не пристану, хоч би й загинути довелося. Та й те сказати — куди не підускрізь приймуть мене до спілки за того як рівню, бо й добра в мене тричі білш, як у тебе. А вже до тебе удався — думка все-ж наче з рідні.

Збродня поміркував.

— Ну вже прийму його до спілки, щоб не вискочив ще з моїх рук, а там я його приборкаю, голубонька: та не те що слуга буде — раб немовлячий... То той дурень, Яблуновський, не знав, як з таким треба поводитись — він допускався панибратства з ним — а сей, певна річ, дибки став, як що не по його, сам же розказує. Ні, голубоньку, в мене борсатись не довго будеш: увірвеця тобі нитка!... Ну, згода! — сказав він у голос: прийму вже тебе і до спілки: шкода міні тебе стало — згадав, як колись ми з тобою жили по братерському, то аж серце міні обкипіло крівю, бачучи, яку ти тепер наругу терпиш від того єритичого сина; — я його й за чоловіка не вважаю, а ти у братерство з ним поліз: може се тебе й карає тепер Бог за сей тяжкий гріх. Ну, та нічого згадувати — добре, що мене не поминув — я не памятозлюбивий і щиро

тобі поможу, аби слухав мене, як син, а я тобі за батька рідного стану — нехай єї родинні почуття нас звязують. Гай, гай, як хороше та любо жити мемо: я стояти му за тебе, як за самого себе, а ти до того навчиш мене хоч як небудь слєбізувати по книгах — далєбі за працею все з голови вилєтіло.

— Ні, я-б хотів умову написати, щоб у їй і ти обовязувався не мішатись до мого господарювання в моїх власних справах.

— Не вже ти міні не їмеш віри так без умови? — каже Збродня. — Чудно міні се — ну та єїлькісь — спишемо й умову.

V.

Минуло два роки. Пан Яблуновський так таки не втік від своєї долі: пробенькетував геть чисто все. А Збродня став дукою срібляником на всю губу, поскуповав панєкї векелї та й скрутив-же пана; забрав геть чисто все, що зосталось, а за невиплачене примусив Яблуновського дати на себе запис, що він, пан Яблуновський, служити ме поки його віку Збродні за писаря — а попросту пошихача з пана зробив. Писарем же його величав Збродня, поважаючи його пиху панєску колишню. Хай мов бавить ся хоч назвищем чепурним. А вже з Козаренком Збродня не панькався: вбившись за його помочію в колодочки, скрутив свого спільника потроху так, що через два роки той навіть забув не то що про умову, писану з Зброднею, але й те, що він колись був чоловіком і вже став годитися з думкою, що либонь мачуха доля судила йому бути волом під'яремним, робити на чужу спину та й годї. Став він тим козаком -- нетягою, що про його сьпівають слїпї лїрники:

На козаку бідному нетязї,
Три сїромазї,
Опачина рогозовая
Поясина хмельовая.

На козаку, бідному нетязї, сапаниці —
 Видно п'яти пальці,
 Де ступить — босої ноги слід пише.
 А ще на козаку, бідному нетязї, шапка бирка —
 Зверху дірка,
 Хутро голе, околиці Біг має;
 Вона дощем покрита,
 А вітром на славу козацьку підбита.

Отакий зробився Козаренко. Щодня з ранку до вечора на чужій роботі мовчки і тільки часом тихенько поплаче, згадуючи колишнє...

VI.

На дзиглику сидить п'яний Збродня. Перед ним понуро стоїть пан Яблуновський, Козаренко та декілька інших з челяди.

— Я, я — не я... — мурмоче Збродня. — Матері вашій сто чортів і копиця. Ви смієте щось думати — я вам пан та й годі. — Нічичирк міні! Баїкаєте, що ми ось що! Я думав, ви забули про колишнє — аж ні — бачу, пане писарю, пане... тут Збродня зареготався: бачу, що ти згадуєш і про свою палату і про все: Та не те, що згадуєш нишком — а в голос — щоб і другі чули, на своє лихо нарікаєш. А ти мурло, — обернувшись до Козаренка сказав він: іще міні не вдячен, що службу мою пильнуєш — мусиш за честь велику уважати щоб міні скинути — ні, він харцизяка сперечається та про умову згадує. — Хоч ти і мовчиш, але я по очах твоїх, гадино, бачу, що згадуєш... Ах ви хами! Он скільки в мене крепаків — усе своє життя мовчки живуть — немовлятка удались — тільки ви, широкороті, — щоб вам заціпило!... Казав — навчітьсь моєї говірки, мого голосу, навчітьсь так свистіти, як я — не навчилися, бо не хочете... Бунтівники, сепан... сепан... ристи... Я вас... Від цього часу наказую вам мовчати — не говорити зовсім — тільки пантоминами й можете говорити — і се ще вам багацько: на другого, то й пантоминами розмовляти

заборонив би. Ну, та Бог з вами... Гетьте з очий, дивитися на вас нудно...

Ті вийшли.

— Гай, гай, — здихнувши промовив він, — що то за невдячний люд отсей: скільки їм добра робиш — день і ніч піклуєшся, як би то краще, як би краще... а дяки не сподівайся. Чи другий би так піклувався про сих чортів?... Нема людини добрійшої, щирійшої від мене, здається сорочку-б зняв бідареви. Ну, та вже видко від Бога тільки й сподіватися нагороди за свою велику добрість. Так було усім праведним душам.

Та й потягся до кінви з горілкою. Пив три дні і три ночі, на четвертий, як лежав з похмілья — перелогі узяли. Коли се знову приходять Яблуневський, Козаренко та інші.

— Вам чого? грізно кинувсь він до їх.

— Змилосердись, вельможний пане, подозволь балакати нам, вживати дар Божий — слово, бо далі не стерпимо, далебі!

— Що? не стерпите, хами? Се бунт, інтрига, розбій! Нічого не можеж звеліти у себе в хаті... Ну, коли ви не стерпите, коли вам цвенькати так уже забажалось, що ви сьмієте міні набридати — то я вам роти позашиваю — тільки ще хоч слово скажіть!

Бідолахи добре розуміли, що се не жарти і похнюпившись мовчки вийшли тяжко здиhaючи.

Минув місяць — другий. Збродня розпився так, що на його й дивитись вже було гидко. І став він у голову заходити. Було роздягнеться посеред двору, розглядає свою голу постать та все щось белкоче:

— Чого тобі, Іване, треба? усі тебе бояться, усі заздять, та всі і невдячні — кому я добра не робив? От хочби й родичі — жінчина рідня — по чужих людях тиняються, у наймах, а до мене не хочуть... кажу їм, що у мене краще, що вони навіть по закону мої крепаки, через жінку в спадщину дістались, що я з сусідами за їх бився, кров

свою проливав — невдячні і не зважають, а ще кепкують: кажуть: „Як і бився з сусідами, то за-
для себе, а за нас і горілки не проллеш, не то що
крови“. Хами вони, не розуміють, яка я людина.
„Он“, кажуть показуючи на пана Яблуновського та
на Козаренка, „яке щастє нас дожидає, борони,
Боже, коли-б тобі повірили“. Не хочуть кляті, ві-
рити, що пан Яблуновський виродок. Кажу їм, що
Козаренко кращого життя і не бажає, у мене йому,
як у раї... не вірять кляті, сьміються... А добре-б
їх собі у крєпачтво повернути! усе-б я їм згадав...
Гай, гай, чого се я такий череватий став?... Все
мене боїться... велику силу маю. Та що, чому-б се
міні та царем не бути? Ні, я, я ще вище — я про-
рок або апостол. Ні, не дурно в мене черевко росте
— не дурно — я бо-го-но-сець. Розумієш тепер,
Іване, за що тебе з малечку так прозвано? Я той
сосуд скудельний — мене Господь взяв за сми-
ренність та добрість мою незмірну і вселився в ме-
не, в нутро моє... Увесь сьвіт зогнив, гнилий став,
погибає у тяжких гріхах, як перед потопом — у
безбожестві, в студному самарянському житті...
Де Бог. де?... питаються і не знаходять, де він дів-
ся, нема, нема... Горе нам беззаконникам, митарям
та хварисеям!... Аж гульк! я їм і появлю Бога...
загубленого... Гай, гай... В міні самому істина, в мі-
ні самому сьвіт, я сіль землі, я сьвітільня... Я...
І проречу їм усім отим, убогим серцем, і проречу
їм нове слово, що дасть їм пізнати сьвіт і одсахну-
тись від темряви, дам їм нові словеса: через мене
тілки пізнають Бога.

Тут йому розум заморочився зовсім. Він став
ревти по медвежому, битись головою в що попаде,
а далі на стіну почав дряпатись. Усі з жаху повті-
кали і поховались по закутках. А в його стало тіло
поростати шерстю, де не взялиє пазурі страшенні
— зовсім звір став. Вибіг на вулицю, реве та на
людей кидається.

Не знаю, що було-б далі, коли-б де не взяли-
ся мисливці — вони підстрелили скаженого звіра,

пообтинали йому пазурі і спутали залізними путами, а до шиї привязали довгого ланцюга. Та не знаю, чим все се скінчилося: чи дійшов він знову образу людського, подібно Навуходоносорови, що сім літ звірлом пробував, поки Бог його не помилював, чи так і залишився причтою язикам і в науку людям — не знаю.

Петербург. 1888. III. 28.

II. Сидір Макарівч Притика.

I.

Спитай мене хто — чи я знаю хоч одну таку людину, що і з себе була-б задоволена й з усього на єввітї, — чи є щаслива така людина, котра заздрощами не гризе собі душі, котра живе сьогоднішнім днем повно, смакуючи, мовляв, кожную мить з свого життя, не так, як звичайні люде, що все буцїм лагодяця тільки жити, котрим здаєця, ніби вони ще не живуть, але мають жити тільки, як скінчать те, а те, здобудуть те, а те: „оттоді, мовляв, почну я жити“. Дак кажу-ж, коли-б мене спитали, я анї трішки не вагаючись, так-би і сказав: я знаю таку людину і се не хто, як не Сидір Макарівч Притика, „зводній“ у третій ротї. Еге! Хто-б, питаю вас, не схотїв бути на його місці, або хто, питаю вас, не позаздрив-би йому? Хйба-ж бо наважився-б хто сказати, що Притика не щонайкращий „ундер-цер“ на всю роту? Та й що я кажу — на всю роту — чи не марна-б була надїя ваша знайти такого і по всьому баталїйону!... Подивітеся тільки на його, як він рапортує ротньому, будши дежурним. Хотїв-би я знати, хто так жваво підїйде, як струнка рівнесенький, хто так розміркує спинитися на три ступенї — ні бїльше й не менше — хоч умисне змїряйте! Хто так приставить праву ногу до шультги, цокнувши підкївками і вкупі є тим руку до козирьку візьме! Хто? питаю.

— Ваше благородіє, по дежурству все стоїть благополучно, — мов є книжки вчитує, дивлючись

ротньому, у вічі й не зморгнувши, не блиснувши віями! Субординація ба того потребує -- вже як служити, дак служити.

— Іди, — каже ротній, — коли все благополучно.

Але Притика, блимнувши тільки тепер оком, каже:

— Ваше благородіє, Передерія та Ковальчука я у карцер посадовив — учора побилися на ярмарку з мужиками... івалту такого наробили...

— Іди.

Притика, не одриваючи руки від козирька, хвертом, дзиґа сказав-би та, обертаюця на лівій нозі кружка, так саме цокаючи присталя одну ногу до одної і йде... як іде!...

— Бравий ундер-цер, — каже ротній до свого „субалтера“ — такий триньчик*) він у мене — скажу я вам!... Око, око яке! як дивиця!... Пітхвебелем зроблю!...

Чує се Сидір Макарович і все йому нутрo грає: він уже не йде, а пливе — пливе якось у повітрі!

На вашу думку, може, се дурниця око добре мати на начальницький погляд? Ні, се не аби що — добре, пильне око — се, сказав-би вираз внутрішньої приголомшености і приготованости „живим до Бога лізти“, аби начальство утішити тільки, бо воно аж сумує тоді й обурююця вельми, коли не баче мов на долоні твоєї дисциплінованої душі крізь твої ясні очі. Ротній розказував потім своєму субалтерові ідучи з роти, як начальство на сю річ мусить дивитись.

— Як ще я був, — каже, — юнькерьом у в училищі... уже так над вечір, по обіді, спускаюсь я з верхового поверху у низ — збиралася кумпанія почаювати — іду так, знаєш, по вольности, мундюр росхристаний, черес висить почеплений з боку

*) Педант у службі. (Триньчаки — се дрібні ремінці при салдацькій мундирі.)

за гаплик... страшенне діло, я тобі кажу!... аж гульк — ротній назустріч — чортяка несе його — ну, де вже тут — не встиг ні застебнутись — нічого... „Юнькеръ Задорожний!“ кричить: „що се таке, що се за роспушта!? Два рази дневальним не в-чергу — скажіть пітхвебелеві!...“ Бодай тобі нудно стало думую, де тебе чорти принесли — досадно знаєш стало — нічого йому не одвітую — мовчу і не дивлюсь на його, а кудись у-бік. А той все стоїть, дивиця на мене — чекає поки подивлюсь йому со-колом у-вічі й гукну жваво-весело: слухаю, гаспадинъ падпалковникъ! Я все мовчу. Хоч-би вже йшов як чортовій матері, думаю, — там десь і чайник унизу прохолоне... „Юнькеръ Задорожний!...“ сердито та грізно нагадує ротній міні, що він чогось чекає. Я мовчу — їдзь мене тоді наче напав і все у-бік дивлюсь. — „Юнькеръ Задорожний, що ви хвилозохствуєте?!... На місяць без одпуску!“ вже не своїм голосом репетує. Тут тільки догадався я — підвів голову й пронизав його очима. От-що!

Тим часом Притика вертаєця до свого діла. Похвала од ротнього піднесла його ундер-церську пиху до найвищого ступіню. То він й до того муштрував свій „звод“, а тепер і того гірше, ще більш став кричати. „Триньчиком бути, дак вже триньчиком!“ мелькало йому в голові.

„Кругом! марш!... Мигуренко! не в ногу! Мужик, мугиряка, коли с тебе люде будуть! Всю пику тобі потовчу... в мене служити, дак служити... Ровняйсь! — на право дивись... в вічі дивись начальникові, коли він іде по „хрунту“ — їж начальника очима!“ репетує він коло шереньги своєї згадуючи слова свого ротнього: їж начальника очима! Дуже хороше сказано, дуже хороше! Притика іде поуздави москалів, пронизуючи їх поглядом, а ті „їдять його“ пильно й суворо приглядаючись йому у-вічі, як він допіру свому ротньому дивився й етежуть за ним очима, поки пройде. А він йде так саменьки гордо та думно, як се робить ротній та инше начальство... О, тепер він так рсеходився, так завзявся

в муштрі, що й знати нічого не хоче. „Ширінька товсь! Ширінька плі-ї!“ одно галасує він.

Уже ротам і на обід прогнали, а він все службу пильнує, вже й „підхвებель“ прислав сказати, що треба роту на обід вести, а він все служби пильнує... Що йому й обід, що йому й рота, й підхвებель сам... Врешті треба й кінець дати. Але він не хапаєця: і з муштри вертатись, то вертатись як слід, с піснями, з барабаном (хоч до ротного двору гонів зо два, зо 3. Він сам перед веде, як лебідь виступаючи, він сам голосно та дзвінко затинає:

Як-би міні салдатику, горілочки чарку,
Тютюну на люльку, дівчину Ганнульку,
Гей-гей! охо-хо! дівчину Ганнульку!

Підхоплюють жваво, присвистуючи москалики:
Горілочку пив-би, люлечку курив-би,
Дівчину Ганнульку до серця тулив-би,
Гей, гей! охо-хо! до серця тулив-би!

„Ну, підтягнись!... Ле-вай! ле-вай!... ас! два!... ас, два!“

Трошки з-перегодом затина вже другу:

От слава гремить трубой,
Ми дралися з галавой,
Па гарам твоїм капказ
Раздалася слава в нас!

Гей, гі, го! тррр... додають хисту веселі вояки:
От мундѳор, от мунѳор,
От наш ротній камандѳор!

І щасливий мій Притика... Як вже триньчик, то й джикгун. Хто так штепненько одягався, як не Притика, в кого чоботи так блищали наче дзеркало, на кому мундѳор сидів, як улитий — не на кому-ж, як на Притиці! Триньчик не може чоботи узуті так, щоб вони не вилискувались на Шполу,*) але сї чоботи пошіє с салдацького реміню салдацький

*) Містечко у кийськ. губ. В. Ч.

швець і — головніша річ — „по хвормі“. Джикгун, звичайне, зневажа хворму, — замість широких та низесеньких корок височенні та тонесенькі мов шпичка закаблущя, халяви „з бутельками“ та з вирізами. Триньчик одягне що — усе по хвормі ні більше ні менше — джикгун переступа хворму: бере охвицерські білі рукавички, що їх носити ще можна тільки пітхвебелеві, чепля до чобіт шпори, що знову не подобенство — тільки-бо носяця у кавалерії. Я-ж кажу, коли на службі триньчик перемога в йому джикгуна, то знов у неділю або в кумпанії де — зостаецця один-однісінський джикгун! Та й який ще джикгун... А про те, думаєте ви — хіхоньки се чепуритись та джикгунити на службі?!

Коштів, коштів скільки, а жалування того мовків наплакав! Ну, коли ти не дурень, то викручуйсь. І наш Сидір Макарович викручувався не згірш за кого иншого.

Як приспіче було, то він і писне листика до батьків: так і так, любезні ви мої родителі, дучилась міні біда, горе можна сказати велике: загубив я щолкуна казенного чи пак скарбового, — треба — нада 25 карбованців виплатити, а як не сплатю — біда — під суд оддадуть і засудять ув орештанські роти — Сібер — катаржну роботу — на поселення, а то може й під рострел піду! Дарма, що се дурниця, що „щолкуна“ за які три шаги купити або й самому вистругати не мудро — дак хіба-ж там тямлють в наших справах що небудь? І батько шле 25 карбованчиків, переляканий „щолкуном“! З розумом треба жити!...

Але! як то' любо, як хóроше, яка то роскіш і подивитись, як Сидір Макарович іде у неділю ярмарком. Як поведе вусом, як моргне бровами, як блисне рукавичками білими, то у дівчат, у міщаночок, що ген, по під крамницями стоять — тільки тьох! тьох! тьох! А Притика іде поуз і мов не бачить, і не дивиця! Що йому дівчата сі — не таких він бачив... Іде й чує позад себе:

— Ох, сестричко, яка-ж подобонька міні цей салдатик... аж серденько тіпаєцца, коли почую тілки, як він шпорами: дзень! дзень! дзень!... Хороще як, — Господи!

Яким пером можна списати, якою мовою вимовити, якими словами висловити те почуття щастя — раювання, що доти тліло тілки, тілки жевріло в серці у Сидора Макаровича десь на самому дні, а тепер спалахнуло і полум'ям розлилося по всій його бравій істоті! Та я й не важусь про се писати... Не міг Сидір Макарович затримати себе — несила! Озирнувся... спинився... обернувся:

— Миластивії мамзелі! — повагом промовив він і підступився до їх. Руки в білих рукавичках якось мимоволі зібгалися бубличком і попід боки вперлися, шульга подалась уперед випроставшись, а права трохи назад, зігнувшись у коліні — так саме, як вони се звикли робити на хвехтовці під команду: „випад!“ По такому приступові Сидір Макарович зразу був не збагнув, що далі йому казати і трішечки замнявся, та не менч браві дівчата визволили його с прикрого становища:

— Чи ви охвицер, — запитала ємніючись одна, що Пазькою звалась, — чи ви тілки ротній?

Тут Притика почувся вже зовсім собі вільно й покручючи вуса та маючи білою рукавичкою став поважно говорити:

— Анї я вам охвицер, анї я вам ротній — але можна сказати, не менч од їх значу! Охвицер — що?... тілки прийде вряди-годи в роту, — що він тямить — не дуже-то! так, трихи мнихи, поку-рив цигарку та й пішов, а наш брат ундер-цер все робить... усю службу наш брат пильнує! Та захоч я тілки — зараз поїду у „юнкерське“ — і в охвицери! Хиба що? Пусте!... Було баталійонний не раз каже: Притико! дуже я тебе уподобав, дуже, такий ти справний, — такий можна сказать триньчик і службу вже так тямиш, так тямиш... Чим тебе наградити?... Хоч їхать у юнкерське? — „Ваше Високоблагородіє“, було кажу: „послужу ще Богу

й царю ундер-цером — ще десь служба моя буде йому ползительна“...

Невідомо до чого-б наш Притика добрехався, коли-б зиркнувши в сю мить на бік він не побачив москалика, що геть далеченько никав ярмарком.

Який бравий ундер-цер при такому випадкові та не захоче показати себе начальником?! Нехай вони побачать на свої очі, що він таке, хай побачать, що він не аби що!

— Калюжний! — гукнув він майнувши велично рукою у повітрі: ходи сюди, Калюжний!

Москалик озирнувся, побачив начальство й підщопцем хутенько підбіг до Сидір Макаровича, яко мога краще, по молодецькій, ставши перед ним. Грізно подивився на його Сидір Макарович, начальницьким голосом грімнувши:

— Я тебе у карцер посадо, за те що... — та й зупинився, не знаючи, за віщо йому Калюжного у карцер засадити, а нагрімати треба, як можна!... — Рота вже обідала? — питаєця далі.

— Так тошно, Сидоре Макаровичу, обідала! — випалив той скорохвацько.

Тут Сидір Макарович почав пирхати та суши-тись, почав плечима перебірати, дошукуючи все способу, про щоб так побалакати, щоб знали вони, що ми.

— Дак що рота, ти кажеш, не обідала?

— Так тошно, Сидір Макаровичу, не обідала!

Сидір Макарович не постеріга, що ся відповідь цілком перечить першій — та чи й до того йому! і знову:

— Ти либонь ще не почистив міні пояса?

— Так тошно, не почистив!

— Пусти руку, я дозволяю так говорити з мною... с прохвалá... не бійся!

Але москалик не пускав рүки од козирька і тільки визвірявся на начальника як треба по субординації та прислухався, щоб чути останнє з начальницького запитання і неодмінно так і відказати —

потверждаюче — коли питання потверждаюче, — чи відмовляюче — коли й питання відмовляюче.

— Я думав, що ти міні пояса вже почистив, — замислившись каже Притика.

— Так тошно, почистив!

— Ну йди собі! — закінчив Сидір Макарович, вичерпавши всі свої засоби туману щоб напустити.

— Господе! — каже Пазька, що зачепила перша Сидір Макаровича, — як у вас на службі строго!...

— Не можна инакше... Дисципліна, устав! Дай їм волю тільки — тоді й сам нерадий будеш... траєкторія така вийде... й доторкнутися тоді не сьмій — паничі роблюця, що ну! Ото за Яневича, за першого ротнього — чи торкнеш, чи не торкнеш — жаліться зараз — привчив їх так. Ну, той, чорт його зна... зараз визьвіриця на тебе: „Галуни є тебе спору!“ кричить. Овва! так то й спореш! чорта пухлого... Та тепер здихались його: а то чиста з ним тобі рахуба — дисципліни ні-каторої!

Незабаром кумпанія наша зовсім обізналась проміж до себе і вже балакали як старі та давні приятелі.

— Ну, Сидоре Макаровичу, — каже моторна Пазька, — купіть нам гостинця.

— А якого-ж вам?

— Міні инджіру, — каже одна.

— А міні ріжків, — каже друга.

— Чому не купить, купимо, грошки в нас бряжчать! — каже Сидір Макарович, долонею по кишені вдаривши. Удовольню вас, любезні мої барішні. Хадьом! — С тим словом — одну руку бликом Пазьці — другу Варці: — Пазвольте вас узять по під руки!

Ті, звикши вже ходити „по благородньому“, просовують йому свої руки і наш Притика з двома „дамами“ по під руки повагом виступає по инджир

та по ріжки. „Дами“ йдучи проз ярмарок потиху заводять пісню:

Коли-б міні сїрий кінь,
То-б я сїла поїхала,
Де милого знаю.
Приїжджаю до милого
Велять міні сїсти,
Дають міні бараболю
Нечищену їсти,
А я на ту бараболю
Скоса поглядаю —
Сидить милий із другою, —
Сама добре знаю.
Із-за горі дим курить,
Машина приходить —
Кондух двері відчиня,
Сашінька виходить.
Чорні брови та кучері
Вони мене замучили;
Чорні брови та глаза
Ріжуть мене без ножа.
Посіяла буряки,
А вродила свекла
Коли-б міні Бог поміг
Від батька до свекра.
Коли-б міні Бог поміг
Свекрухи діждати —
Заставила-б стару відьму
Халїндри скакати:
Скачи, скачи, стара відьмо,
На курячі ніжці,
Ой щоб знала, як годити
Молодій невістці.

II.

Було-б се не зовсїм правда, коли-б сказав я, будїм Сидір Макарович так таки вже ніколи й не зазнав, що то таке гризота, що то таке нудота та

розрада. Не можу гріха потаїти, — трапилось се і з нашим бравим Сидір Макаровичем, але додаю, трапилось се з ним один тільки раз, одну разиночку — не білш, та й то на найкороччий час. Буває, бува, що й браву людину, котра доти жила щасливенька на заздрощі заздрісним людям, собі на добрий пожиток, бува що й таку людину почина раптом щось гризти, почина щось їсти, мов иржа залізо. Сказав-би обкурено його, або дання яке дано — звісно, без пригоди люде не живуть, усього буває... Так і з нашим Сидір Макаровичем одного осіннього ранку непевне сподіялось щось: чи то може ранок сьогодні такий — хмарно, мряка, що й на серці якось смутно, якось нудно. Не видко уже у Сидір Макаровича того любого усьміху, що завжди грав на його губах, через що вид його вродливий так і пашів щастям з удоволеного незакаламученого життя. А сьогодні вже нічого свого нема! Він супищя, він морщищя, крекче, зітхає...

Госпode, що се з ним таке? Мушу вже вам розказати, як сам знаю. Бачте, либонь чи не сон йому приснився який поганий — тільки Сидір Макарович раптом почув себе гірко скривдженим, з'обіженим, занедоволеним. Все йому остило, все понялось якимся сїрим, прикро-сїрим колїром.

— Чорт його душу батька зна, що за паскудство отак і на сьвітї жити, — міркував він того ранку, — тут снагу всю свою покладаєш, служиш — із шкури як вискочиш! А що с того? ще ще й до пітхвебельства поки доскочиш... Чи то зводьне чи то ротьне вчення — так утну, що нехай і сам ротній умиєщя! Хоч серед ночі спитай: що таке є дисципліна? Крізь сон тобі викладу, не помиляючись: дисципліна состоїть... та що тут і казати... Або хоч прийоми: рушниця аж пищить у руках! І от-така правда в сьвітї! Чи-ж я міг думати, що отой миршавий „вольнопреділяючий“ Убийвовк, що в зводі у мене був — чи думав я, що тепер він в охвицери вискоче і мною командуватиме? Чорт його зна, чого їм вже треба!... Геограхвики там

якісь... А який з його воєнний був? Ні маршировки, ні хвехтовки, було й рушниці до пуття не подійме, — ні „виду“ салдацького!... Шпак,*) одно слово шпак та й годі! Було кажу йому: господин вольноприділяючий — не скінчить вам юнкерського. Од вас так шпаком ще й тхне, — ну, де вам! там треба таких — щоб тверда нога була, щоб „словесность“ знав: що таке знам'я, що таке воїнська дисципліна, щоб і вийти знав перед звод по молодецькій, а не по шпаківській, на сьміховище, та щоб і скомандувать зміг голосно, рівно, розлого: рота стройся па-а-зводна! А вам куди? Нехай мене пошлють — так, так! От, що хіба географіки... та се сама вже дурниця! не таке вчили — і гарнизонку, й ротне й арихметики усякі... Не сподівався! а тепер воно вже охвицер, а вам, Сидоре Макаровичу, дуля під самісінький нос. Тепереньке й потріпуватимемо тобою... А нічогісінько-ж не зна — я певний на тому... і десятої долі за мене...

Гірко, гірко стало йому. Яка кривда, яка зневага: сьогодні Убийвовк той прийде в роту уже начальником й загадуватиме йому! Аж сплюнув Притика с пересердя й забув за гадками сумними, що звод його стоїть вже вшикований на дворищі й чекає. Не до зводу йому, не до служби йому, — нічого не хочеця робити.

Сердитий Сидір Макарович і лютує, і приска, і кричить на москаликів:

— Який ти в біса салдат, — кричить він одному, — чортова на тобі голова, свинячі вуха! звод увесь з ноги збиваєш!... Мужлай — за волами тобі ходити, або свинарем, а не рушницю носити!

І замислиця Сидір Макарович: що тепер за салдат став: мужик! Служба йому неволя — коли каже, я вільний був, або: коли я піду на волю! Духу салдацького катма — не ветиг із служби вийти — дивися — вже ярмаркує, весь у мужицькому геть чисто — й не пізнаєш, що на службі був.

*) Невійськових так військові дражнють.

— Їх благородне, — каже йому вістовий, прапорчик Убийвовк казали, щоб ви занялись у школі та словесністю, а вони самі не будуть.

Гірко всьміхнувся Сидір: — на наших плечіх вижджатиимуть їх благородне, загадувати — будуть здорові — видко, а бувати в роті — не сподівайся. Та й толку якого, коли й буватиме. Закладе руки назад себе: „Командуй, Притико, зводом! Командуй кругом! Звели марширувать під барабан!“ Бояти-меця сам вбрехатись: багацько до сина навчилися у юнкерському. Побачимо от, як в-літі доведеця вашому благородню та командувать зводом у лагерьях, побачимо тоді, які ви спритні будете...

Гірко йому, а с тим тут же трішки й розважа себе: згадує він, що слава російського вояцтва на його, Притичиних, плечіх спочиває, що він, він „робе“ з мужика салдата, а ті паничі, що їх роблють охвицерами за геограхвики, тілки так, лихий вже його й зна на віщо, — задля видимости хіба тілки... О, як-би хороше, якби любо було, коли-б вище начальство та дізналось, на свої очі щоб побачило, що от він, — ундер-цер — усе так добре знає, так щиро службу пильнує, а той паничик і за єхврейтора — то-б не здатний!

І лине він крилатою думкою із Шполи у Житомир. Літо. Муштра полкова. Прапорщик Убийвовк, як почуєця яка команда, знай усе питаєця у свого ундер-цера, у Макаровича. „А де стати міні, а що скомандувать, а коли зробити те, а коли те?“ — Оттам ваше, благородне! одказує знай жвавий Сидір Макарович. Скінчилася муштра. Полковник дякує за пильність, але тут-же й вирікає де-що. „Треба з жалем завважити“, каже він „що в деяких ротах ундер-цери краще своє діло знають, ніж панове охвицері. Сумна річ, дуже сумна! Замість, щоб самим бути для всіх зразком, — вони тілки через те ще так-сяк муштру сповняють, що позад їх стоять ундер-цери й підказують їм! Гай, гай!...“ Тут він якось, ненароком мовляв, кинув очима туди, де стояв прапорщик Убийвовк та Притика. Убийвовк

якось непевно потоптався й похнюпив голову. „Найбілша-ж моя дяка“, додає полковник, „ундер-церам — спасибі, ундер-цери, спасибі!“

А то друга картина, не зменш утішна. Рота стоїть в струнку „на інспекторескім“. Перед нею ходить генерал, ходить, розпитує: „Сколько правиянтіу тебѣ дають на день?“ питається у „молодого“. Молодий мовчить — чи не знає, чи може злякався. „Гаспадин прапорчик, сколько?“ обертається генерал до прапорщика Убийвовка. „Два хунти... два хунти... два хунти“... якось напружуючись, мов вагу ворочаючи тягне прапорщик Убийвовк. Генерал робить нетерпучий рух. „Сколько? ундер-цер!“ — „Два хунти 25 с половиною золотника мукою, хлібом три хунти, сухарями два, Ваше Привасхадительство!“ мов ножем одтяв Сидір Макарович. Далі в мріях своїх він уже не знає ніякого впину, не вдовольняючись таким, вельми можливим skutком і що раз то білш буває химерною думкою.

Ось-ось має об'їздити лагері вище начальство. Його, Сидора Макаровича, звод зараз за передньою лїнією“. Він, Сидір Макарович, вже попідкувався про те, щоб коло кожного намету по присіці було понасажувано квітів, зілля усякого — його звод квітує немов садочок той — і ніде білш нема сього, тілки в його... Та у його ще тілки „дневальному“ на лїнії є затишок — він казав зробити с соломн плетінку, настромити на віху, щоб дневальному було куди сховати голову від спеки. І ніде-ж то білш, ніде сього нема!.. Ніхто про се не дбає... „Дежурних на лїнію. „От під'їздить начальство. Спинається! „Гаспадин полковник!“ гукають його превосхадительство, „минѣ дуже, очень приятно, що в третьей роті дневальному здѣлано халабудку. Хто ета так умно распарядився?“ — Се дежурний по роті, ундер-цер Притика, Ваше пре...“, вискакує ротній, визволити щоб полковника. „Харашо. А ета хто развѣов біля палаток такой прекрасной садик? Чудо як харашо!“ — „Ундер-цер-же Притика распарядився, Ваше пре..., відказує знову ротній. „А де он

тут, Претіка? “ Всі ззираютьця в той бік, де стоїть Притика, всі дивлютьця на його! А він стоїть, та такий вже бравий, та такий молодчага — і пильно, пильно дивитьця начальству в вічі.

„Молодець!“ каже генерал. „Радий старатьця, Ваше пре...“ „Призвести його в пітхвебелі і послать в юнкерське, з його охвицер буде не аби-який“...

Ні, не так, — се не зовсім до-ладу, а то ще доведетьця й справді з геограхвиками мороку мати. Краще оттак: зостаютьця саме пітхвебельство, а до того ще ось що. Військо має проходити поуз генеральські очі церемоніяльним маршем. Третю роту вестиме прапорщик Убийвовк. Вести роту „по цирмуляру“ — се не жарти й на кого ничого! А вже Убийвовк сей... Який він бідолашний, аж поблід. Чує вже заздалегідь халепу собі із сим цирмуляром... От уже музика гра, уже роті казано „ногу взять“, вже прапорщик Убийвовк скомандував, рота пішла... Але-ж Боже ти мій, Господи, як пішла... Убийвовк зараз же збився і сам з ноги, а за ним і рота... той туди, той туди шкентильгає... розгърдияш такий... „Прапорчик Убийвовк!“ кричить несамовито баталійонний, „ви мене хочете зарізати!... ногу візьміть, ногу... Боже мій, ногу! Та чом ви досі шаблю не витягли“... Тут вже неборака до решти збився с пантелику — витяг с поспіху вже якоесь шаблю, а вже от-от до генерала близесенько... „Ротній што подвись не берють!“ гука на його вже превосходительство. „Равнения нікоторого... Ноги нема ніякой... Што ета? на обахту його!“ Назад вже, вдруге, роту веде пітхвебель, Сидір Макарович. Сам ступає — до землі не доторкаютьця, рота йде — не треба краще! А „подвись“ як уджикнув! Всякий ротній нехай умиетьця... „Я такого пітхвебеля в офицери призведу“, чує він на ході голос начальницький... Тут Сидору Макаровичу хтось сказав, що москаликів давно вже зібрано в школу та на „словесность“, прочнувся мов зо-сну с своїх солодких мрій Сидір Макарович і попхався до школи.

— Читай о́це, Передерій, — сумно каже він увійшовши, — і прокажи, що прочитаєш.

Передерій чита: „онъ былъ невысокаго роста, но строень и имѣлъ прекрасные глаза“...

— Прокажи!

— Він був не високий і к строю не годився і мав красні глаза, — показав Передерій.

Сидір Макарович мабуть ще не зовсім прочу-мався с своїх уїдливих дум, бо, мовляв, не постере-гаючи в відповіді Передерієвій жадної хиби, вдався до другого, що прочитав йому: „Ефрейторъ Ивановъ споткнулся и розбилъ свою манерку.“

— А щоб то таке було манерка? га?

— Пика! Сидоре Макаровичу, — жваво дога-дав читач.

— На твого батька дурного! що то за неоду-коване тобі! — одказав с пересердя Сидір Макаро-вич і казав трейтьому читати вже з „Роднаго слова“ про те, як брат с сестрою у „волчка“ гралися, не розтлумачивши що то таке манерка — либонь був і сам не дуже певний, то й боявся вклепатися.

— Ну, що то тут значить „валчок?“ — пи-тається.

— Звірятко таке.

— Ну, а то-ж-то вовк, а то вовчик, валчок, звісно...

Далі Сидір Макарович пішов у другу більшу хату, де браві вояки пильнували свою „словесність“ під орудою ефрейторською. Сидір Макарович почав екзаменувати:

— Що таке єсть, Мигуренко, знамя?

— Знамя єсть, знамя єсть таке воображення... таке є воображення...

— Так довго тягти не можна, не знаєш зна-чить! — До другого, трейтього — так саме.

— Ну, а як-би ти, Калюжний, пізнав генерала, коли-б зустрівся?

— По очах, Сидоре Макаровичу! не зморгнув-ши оком утяв Калюжний. Аж вояки всьміхнулися. Калюжний постеріг, що він якусь дурницю сказав

і трошки збентеживсь. Сам невеселий досі Сидір Макарівч всьміхнувся:

— Тай багацько в тебе бачу розуму! А от міні скажи, хто в тебе зводній?

— Ви, Сидоре Макаровичу!

— Треба одказувати так: зводній в трейтій роті в трейтьому зводі господин ундер-цер Притика! А то що таке ви?

В таких цікавих розмовах з „словесности“ спливає час. О дванадцятій годині заграно на обід. Зовсім розважений, забувши зовсім про свою ранкову гризоту, уступив Сидір Макарівч у сьвітличку, присьпівуючи під сурмочку салдацьку обідню пісеньку:

Бери ложку, бери бак —

Наїсися борщу в смак,

А не хочеш, будеш й так.

Петербург. XII. 1888. 3. (16).

III. На вулиці.

Хотілося-б міні розказати вам, панове городяне, де чого цікавого про „вулицю“; не кожен з вас десь і зна, я певен, що то таке „вулиця“. На се ви може тільки засьмієтесь: „Ого, скажете, утяв до гапликів! де-ж пак не знати, що таке вулиця! Та й кому се краще знати, як не нам городянам; у нас бо вулиць тих наче дерева у лісі та й ще на великих вулицях таблички поприбивано з написами: „вулиця Незаймай-мене або: „вулиця Трьох Витрішківатих“. Де-ж пак не знати нам такої дурниці?“ Сказавши таку довжелезну рацию инший городян і губу закопилить вище носа: „от, мов, на тобі на закуску, селюче! Чим хотів нас здивувати!“ Та потім і говорити до тебе не стане. Гордий бо та пишний се народ, городяне — знаю я їх! Наперед вже чує моя душа таку одповідь, а в тім про своє кажу, бо вулиця в городі і вулиця на селі — зовсім, зовсім не одно! А вже-ж я маючи хоч грудочку глуду тільки і можу вам розказувати про селянську вулицю.

— А, він про селянську торочить! Ну, кат батька його знає, що воно там таке. Про те почуємо, що він нам набреше!

Не можу я байдуже чути такі речі і мене так за живіт і бере, так і пориває вилятись... Що то пак за невірний народ! Позвикали там брехнею жити, то по собі й міряють увесь люд хрещений. Тільки чоловік рота роззявив, а вони вже мов варом тебе: „почуємо, кажуть, що він там набреше!“ На-

бреше! Хоч хрестись їм, хоч божись, що розказуватимеш без вигадок! Та чи-ж і на божіння повірять теперечки? Ох, хо-хо!... Такий тепер час, такий! От і шановна паньматка отця Психисія таки, що вмер позаторік — так кажу й паньматуся Христодуля не раз міні говорила: „не квапся йти с своїми селянськими правдами та у городі, бо тепереньки там Хоми невірні на голо, глузарі, а як почують, що ти почнеш про тогосьвітне життє, або так про що сьвітове, звичайне у нас, то кажу тобі і засьміють, і закишкають — краще-б тобі заціпило“. Та таки й правда: чимало десь тепер і таких знайдеш, що може і в відьму, і в дідька не їмуть віри. (Хто його зна, може воно через те, що тепер нечисту силу в городі в ряди-годи хіба здібати — білш по селах тулятьця). „Еге синашу, говорила паньматка Христодуля, хіба ти не знаєш, що то за народ, оті городяне? Їм тілки, щоб покепкувати, як трапитьця, з нашого брата — бо що-ж їм з жиру та з нудьги й робити!“ Шановна паньматка, (як і я та і кожний с селян, не можна гріха потаїти) таки не волює городянських. Не може вона їм подарувати, що вони часом тяжко глумились з її небіжчика, з пан-отця таки Психисія.

Хоч, чи чуєте, пан-отець Психисій був пошанований і вже не молодого віку, протоерей!! А вчений був — Господи — що то за вченість була! Ні, і не кажіть!... Тепер по городах звикли кожного дурня, що його в школі й не бито до пуття, величати вченим: там такого їх розвелось тих вчених та великорозумних, а хотівби я послухати, як-би такий вчений та балакав розумні речі з пан-отцем Психисієм! Ого-го! він-би йому втер носа...

Сьміх і згадати, як пан-отець Психисій одного таки городянського хвилозона заставив у сїрка очей позичати. Був у нас такий паничик, що все с письма, все с письма — вченого с себе удавав. Якось пан-отець дивлючись на грудку дикого каменю і кажуть наче про себе: „і звідкіля-б то набралось у нас сього камінючя, адже-ж у нас нема кам'яних гір?!“

„Звідкіля“, озвався паничик „вже-ж не звідки, як не з Финляндії на кригах занесено — тут скрізь, по всій Україні було колінь море: на яку крижину там, у Финляндії нападає камінюччя, а по весні, як поламає кригу, його й несе на південь, де крига росте і губить свою вагу“. Тільки усміхнувся пан-отець, почувши такі небулиці: „Чи то-ж можлива річ, щоб камінь сюди занесено на кризі звідкілясь там, се ви шуткуєте (не хотів сказати в вічі: брешете — звичайний був небіщик!) На мою думку дак дикарь росте з землі — от що!“ Панич бачить, що здорово вбрехався, похнюпився, видно сором стало, та вже нічого й не сказав!... А то послушали-б пан-отця в церкві — який голос! Або послухать би вам казання його „про гріх пекельний любостяжання!“ Кожного сьвята було великого говорить пан-отець се казання, так, без книжки навіть. І кожного разу було виходиш с церкви утираючи слізоньки, хоч тільки й второпавш було кінець один: „стяжайте, братіє, царство небесне — довлеєть дневі злоба його“. О, дуже по вченому говорив, дуже! Оттакий був пан-отець! дак і з його не соромились глузувати! Гірко й згадувати — хай їм усячина!... Краще про вулицю почнемо.

У будень на селі мало кого, мало чого й побачити — по-де-куди діти граютьця, з під яких воріт собака гавкне, там ген на ставку качки полошутьця. Дівчя, що пасе їх, байдуженьки куня собі, чи може й спить, бо й не бачить, що черногуз, хопивши каченя, проковтнув його замість жаби. От і се. Трудящий люд увесь тепер на полі — літечко сьвяте — баби поряютьця по городах та по баштанах — тільки то там, то там забіліє сорочка, зачервоніє спідниця або чоботи. Ось уже й сонечко сїдає. Тихе село почина ворухитись; плугатирі поспішають с поля, череду женуть с черідки — здіймається така курява, що нічого й не побачиш — чути тільки, як товар реве, як свині кувикають, чути ляскіт чередникового ба-тога. Сонечко вже зайшло — всюди лягла сутїнь; у повітрі тихо та тепло. Тепер добрі люде вечеряють

загляньте у яке подвіря: коло порогу стоїть „сирно“, кругом на стільцях або й просто долі сидить сім'я, пораючись коло гречаних галушок або вареників. Чи ви знаєте, що то таке гречані галушки? Певне, не знаєте. Скажу вам тільки, що се не городянські лигоминки і до сили хіба селянським зубам та селянському шлункові, котрий не знає, що таке катар або яка там атонія у кишках. Попомучився я, поки навчився їх їсти: кожна галушка буде завбілшки з добру ханьку — на городянського їдця досить дві галушки, щоб наїстися. Як узав я в зуби — наче у дерево загнав, потім і розчепити несила — мусів витягати з зубів та покраявши на скільки частин так вже глитати, по трошку, бо розжувати хоч не берись — тільки лиха набересь — нехай вже там шлунок, як хоче, собі з ними порається. Живши у городі я-б побоявся такої надсильної праці йому завдавати, — а тут байдуженьки — за ласощі йде. А що вже про вареники — то краще мовчати — ви й віри не поймете...

По вечері, як смеркне, — молодь сільська висипа на вулицю: за жартами, сьпівами, веселощами та любовощами вона забува важку вденішню працю. Але про сю дівчачо-парубочу вулицю так вже багато наговорено, що не з моїм хистом чого цікавого або не відомого вже про неї розказати, тому я краще розкажу вам про бабачу вулицю, що збирається, звичайне, в сьвята. Одстоявши службу Богу (у нас дуже рано кінчають одправу — городянини ще либонь і очей не продер, а на селі люде добрі уже й Богу помолились) та упоравшись з обідом висипають на вулицю й баби і старі і молодичі — з діворою й розсаджуютьця по присах під хатами купками. Є і в нас, мовляв-би, громадського хисту баби, як єсть от мужі державні або що, що коло їх куплютьця усі, кому цікаві й дорогі публичні, громадські справи. Під хатою у такої баби збирається з цілого кутка, односердною що думкою живе, громадка з шановних молодичь. На кожній вулиці таких осередків громадського життя можна налічити скільки.

В сей час кожна така приєпа не просто собі приєпа! Щобисьте могли були яєнїш собі уявити, що то таке приєпа, подозвольте, шановне паньсьтво, нагадати вам про парламент який — ну, про англїйський наприклад: по один бїк праворуч — торї, лїворуч — ворожі їм вії, а ще далї радикали — що важким духом дихають і на торїїв і на віїв. Або краще зазирнїть у парламент французький: онде интрасїжани, а он орлеани, ген там опортюнистї а проти їх буланжистї! І все вороги, все вороги люті? Отак саме і на вулицї — кожна приєпа ворогує з другою — завзято ворогує, як тїлки ворогують політичні супротивники. Бо кожна баба, кожна молодиця має безліч „ворогів“ і неодмінно „лютих“, що раді-б утопити її бїдну в ложцї води, що раді-б за кожним ступїнем навпроти їй стати. Та що їй казати! Самі здорові знаєте, як воно тяжко на сьвітї, скїлки то лихих людей!... І не має того часу, нї години, щоб молодиця жила без ворїженьків: тїлки з однією помирилась, аж притьмом треба з другою полаятись... Де вже його так прожити!... Але вернїмося до приспї. І тут, як от і по парламентах багато дуже балакають. О, скїлки тут балачки! скїлки її тутечки!... Коли-б кожне сказане слово яка зле-люта відьма та захотїла-б обернути на малюсеньку попелину, то одного сьвяткового дня було-б досить, щоб набралось пошїлу засипати Геркуланум та Помпею чи пак Зеленьки з Росавою! Як і по парламентах і тут є речники-оратори, чи попросту цокотухи, що перецокоче, перекричить тобі усю вулицю, і тут оратори-цокотухи є супротивних приспї часом здїймають гарячу балачку і в патосї справедливого гнїву доходять до Геркулесових стовпів в елоквенцїї батькуючи одно'одного та наговоривши одно'одному з три міхи гречаної вовни. Та инакше-ж і не може бути. Справдї, ось гляньте — подивітєсь. Тихо та любо сидять собі двї приспї: одна під хатою у баби Палажки, друга під хатою у баби Павлихи. Палажка розказує, який їй сеї ночі непев-

ний сон приснився. Остання громада щиро слухає, іще щиріш лузаючи насіння:

— Я вже, молодички, й не знаю, проти чого воно: чую, наче до мене мій старий гомонить: „Устань Палажко та позачиняй двері та віконниці, бо мабуть на негоду йдеться“. Тільки що вимовив, — як зірветьця вітер, — позривало двері й віконниці, геть з завісами, а та стінка, що в Павлишин двір, — упала!...“

Тут оповідачка зупинилась, вельми зворушена своєю нічною пригодою. Де-які на се великозначно похитали головами, а де-які промовили зітхаючи:

— Ох, лишечко, погане се сниться!

— Господь його знає, проти чого воно, — далі кінчала Палажка. — Я й сама думаю, чи не на лихо яке.

Тільки одна старонезна бабуся трішки скептично додала:

— Та воно, мої голубоньки, часом таке верзетьця, що ні до чого й не притулиш; — зо мною бува, що як забудеся похрестити подушкі та прочитати молитви — то таке тобі навождення цілісіньку ніч... Воно люциперь тоді радіє й беспешно приступа до людини, а янголь плачучи відходить... Звісно й мара тобі всяка увижається... Треба не забувати подушкі похрестити, то й анічогісенько.

— А то правда, правда! — почудось скільки упевнених голосів.

Скінчивши про сон, переходять „звичайним порядком“ на иншу розмову.

— А ви знаєте, чого вчора вулиця так скоро розбіглася? — питається таки тітка Палажка.

— Еге, вже-ж не чого — відьма ота. — Тут Палажка принизила голоса, кинувши оком на Павлишину приспу: — Ота відьма розігнала: Митро прибіг з вулиці як несамовитий каже: — „дивимось, щось білим запнуто під Павлишиною хатою — ми до його, а воно клубком геть і покотилося... далі бачимо — клубка нема вже, а здорова свиня, ро-х

кає та до нас — збила з ніг Микиту, ми полякались — та в ростіч“...

— Господи милосердний, як уже нам оце й на світі жити, маючи таке сусідство.

А баба Павлиха с своїми щирими сусідками теж „судила“ Палажчину приспу. І все нічого, усе гаразд. Кожна приспа знає добре, що на другій річ не про кого, як не про їх, а в тім на вулиці згода і супокій. Діти з обох ворожих табурів, не знаючись на політиці, граютьця собі любенько на шляху. Одно бере цїпка і підпераючись наче стареньке, дигає зігнувшись, а останні гасають кругом сїпаючи й питаютьця:

— А куди, бабусю, ідеш?

— А те гугнявлючи як беззуба баба —

— У Київ, діточки, у Київ!

— Чого?

— Богу молитись, на прощу.

— Візьміть, бабусю й нас с собою — просятьця.

— Ідить, дітки, та не гарчіть, одказує з цїпком і далі йде підпераючись. А прийняті нові прочане і ну дратувати: „гир! гир!“ та сїп, та смик! А те обернувшись та навздогін, та палицею одного по литках як оперіще! Як-же заскіглить зобіжене, як залетїця та до матері. Де-ж матері та не пожалувати свого дитяти, де-ж не заступитись? Хиба-б уже серце камяне! І мати заступається. Ще-ж до того зобідив її Хвесья Андрій Хведорин, що з нею вона вчора полаялась за курку — тут вже хоч як, а не стерпить кривди материне серце!

— Це лиха година та й годі! — почина, — вже десь скоро й життя не буде: умисне мати навчає цїпком битись — покалічив геть хлопця — і не одійде...

— Який там їх чорт навчає — побились, то й помиратьця... А матерям нічого-б встрявати у дитячу сварку... Там вдарив чи не вдарив — а крику — Боже! Вже ротате!... — одгризається Хведора і чуючи бучу, мов кінь вояцький, що почув бойову

суремку — почина бадьоритись: здвигує сердито плечима, насуплюється і ширше як звичайне лузає насіннячко. — Ти, Хвенно, бачиш тілки як до твого доторкнутця, а того не знаєш наче, як Хвесь позавчора так телепнув мого, що той пасокою вмився... — додав вона, важко дишучи та широко ніздрі роздимаючи.

— А то хіба не навчаєш? Може то не ти учора напустила собаками курку няцькувати — хіба я не чула? То худобу калічили, а тепер вже дітей почали...

— І що вигадувати? То-б то я не мала чого робити — та курей би твоїх цькувала! Нема до чого прикипатись — дак на тобі!

Досі ще суперечка йшла в межах дозволеного, і хоч голоси двох молодичь лунали на пів села, проте не дійшли ще до найвищої ноти. Аж ось побитий Хвесь, що був уже перестав рюмсати, чуючи, що з-за нього йде війна — давай скіглити скільки голосу, мов-би показати, що є з-за чого воюватись. Материне серце защеміло ще білш і вона бере голоснішу ноту.

— Ну, хай не попадається отой Андрій... Сказано розбішацького заводу: його й батько такий...

— А стонадцять тобі болячок є чирячкою! Хто розбішацького заводу, хто? — заверещала Хведора, уражена до печінок.

— А то-ж хіба й ні: і худобу...

— Ба, брешеш, паскудо, брешеш! Не докажеш!

— Дбикажу! ба, докажу!... Як ти дівувала? Хто в пелені батькові приніс?

— Брешеш, сучко, ти сама байстрят привела... та й тепер, на весь куток звісно, що до тебе Андрій Гоя ходить!...

Тут я найкраще зроблю, як обітерши пірце, покладу його, бо-ж кажу, будь воно хоч із самісінького таки Бірмінгаму і хоч-би я мав навіть таку хебету повістярську, яка була у Шехерезади, авторки „Тисяча й одна ніч“, і май я хоч-би Мідасові вуха, — то не списати міні письменній громадї

й не переслухати до краю того дощу — що я кажу дощу — того потоку з слів — лайки, який поллється після такого красного почину. Краще вже я так, своїми словами про кінець розкажу. А кінець буває усякий: як ніхто або ніщо не перешкодить, то баби лаютьця доти, доки похрипнуть і їхній лексикон лайки (пребагатий треба додати) почина вичерпуватися. Коли голодна дитина підійде і почне смикати матір за запаску: „мамко папки хочу“... то вона дасть йому доброго ляпаса — де-ж пак в такий гарячий час заважає — одіпхне та й знову, та й знову. Похрипши, розходяться, але не відразу — поперед з вулиці у двори йдуть і звідти ще перегукуютьця добірними слівцями. Часом на гарячому слові яка аж до хвіртки прибіжить, кулак на кулак вдарить, або дулі потиче та й знову на серед подвіря — і з відти вже — коло чого з тим вкупі пораючись. Потім якомсь уже за поріг переступають у сіни і ще який час з відти чути голосних молодниць, але вже з довгими паузами, доки й зовсім не понишкнуть. Буває й инакше. Який небудь з чоловіків, будши дома та дожидаючи, щоб жінка дала по-полуднувати і не діждавшись, або й так чого сердитий бува — вийде на поріг та й почне гукати:

— Хведоро, чуєш, іди у хату!

Але Хведора не чує.

— Чи довго я тобі казатиму? — надходячи ближче.

Не чує.

— А щоб тобі позакладало! Чи чуєш жінко?

Аж нічогісінько не чує.

— Іди відьмо, в хату, кажу тобі, — вже вийшовши аж за ворота до жінки гнівливо кричить чоловік.

— Відчепишся сатано! тебе ще тут треба... Розмова скінчиться на тому, що чоловік зібє Хведорі очіпка і та скиглячи миттю зникає в хату і сварка обривається на середині, не дійшовши до свого нормального кінця.

А то буває... всяке-ж, кажу, буває — буває,

що натомісць, щоб розійтися по подвірях і ставши на порозі у безпешному місці, звідти шпетити одна одну — вони зійдуться так близесенько, що вже саме діло показує вчепитись одна одній в патлі і вони, звичайне, не минають такого слухного випадку. Ё-ж, усяко бува!

Досить иноді днинки однієї, щоб Хведора наша перегризлась з усіма на своєму кутку. Поки ще будні, то наша молодиця ще сяк-так перебуває лиху годину. Справді се лихो — нудитися самотною. Бо-ж не збігатись на день по десять разів с кожною сусідкою й не вести в таких разях довгих, Господи, яких довгих дипломатичних розмов — се така мука селянській молодиці, про яку може зрозуміти хіба наш брат — письменна людина, коли-б з незалежних обставин начальство невсищуще та одібрало у сеї людини книжки, чорнило, пера й папер і заборонило уживати сього добра. Без щебетання, без розмовонки хоч-би й лайливої — се не життя молодиці — і нудно, і сказати не можна як погано — робота навіть не робитьця. Чи шарнула віхтем по лаві чи не шарнула, чи сколупнула скільки шпарун, чи ні, захожуючись хату шпарувати, а вже в голові думка майнула, щаслива думка: „лишенько, щож матиму я чинити, адже в мене пісні не вистачить — чим я побілую... Ну, та дарма, побіжу до Олени“. І вже наша молодиця у сусіди. Спершу річ іде про що хочете, тільки не про пісню.

— Який у вас, кумо, мак хороший: оце бачила проходючи городом вашим.

— І де там вам, кумасю, хороший, — горобці прокляті геть чисто спили... та й уродило сього року не сказати, щоб уже дуже густо.

Се вже церемоніял такий — коли сусіда похвалить що у тебе — то господині осудить треба трішки — раз що й похваляться своїм — не годиться, а друге — ще щоб не наврочила... З господарських розмов, що стають замість пролога, молодиці наші — одна забувши, чого вона прийшла, а друга кинувши й собі роботу, користуючись з слухного

випадку — раптом починають „судити“ ближніх своїх. Хведорі відомо, що Олена не давиїш як учора полаялась с Хвенною Босою і от вона наводить бесіду про сю, знаючи, що знайде собі в Олені уважну і вдячну слухачку.

— А ви бачили, кумасю, що Прієська з-учора с Хвенною вже трохи не цілуютьця — давно бак даялись... Господи, що за народ... Та побачимо, чи до завтрього не розібють глека... Та вже пара п'яток їх — і та не любить хильнути і та не любить... Гульки все справляють либонь — оце допіру біжить кудись і щось під приполом держить — думаю — куди се вона, дивлюсь просто до Юдка, у шинк. Вже не дурно її й чоловік товче — та й треба такий, ще її й добрий, а на инчого таку досі-б у домовину загнав... А нехлюя там, ох моє серденько, ви й не знаєте — оце була якось — сьміття в хаті у-колїно, гайно, розгардияш, Господи! долівка не мазана, ямки — ноги поламаєш, шпатуни пообвалювались...

— Де вже, кумо, не знати по сусідству живши — я й не таке знаю про неї — може вам ще не втямки, що до сеї витрішкуватої Рябий щось дуже часто навідується. Учора бачу, смерком чоловік її кудись з двору поїхав... Бідний, нічого не зна, дійма віри їй, а вона... Тільки чоловік з двору, а так за годину, дивлюсь, щось через городи, через городи та у двір... Вже не хто, як не Рябий.

Хведора про се вперше чує, але і їй якось здається, що се не тільки так повинно бути, але що й сама вона не раз бачила:

— І не кажіть, сестро! Вже міні та не знати, що в неї діється. Я все бачу: ще торік вона сьому Рябому моргала — я постерегла на Прієчинім весіллі — та й не раз було бачу, що Рябий щось по за клунями вечорами шмигля. Ох, Господи, Господи, який то сьвіт став... Молодиці та парубків принажувати! Та вона й дівкою була — краще й не казати...

Тяжко казати, коли-б могли нормально кінчатися такі солодкі розмови; коли-б раз-у-раз що не заважало. Дивись, уже біжить яке-небудь з дівчорі: „мамко, йдїть до дому: Василько прокинувся та кричить“, але мамці байдуже — друге прибіга: „Мамо, татко приїхали, казали, щоб зараз ішли“. Але мама довгенько й про се не чує. Врешті:

— Ох, моя кумонько, була й забула... чи нема у вас глини, на піспу треба — не стало добілувати.

Але й глини узявши ще балакають, балакають... І вже дуже нехотя розїйдуться наші молодичі. Хведора біжить до-дому вже навзаводи — треба-ж надолужити пробалакане — починається жвава праця за десятьох, доки не лучитьця нового випадку побігти до якої иншої сусїди або й на другий куток. І все оте увірветьця, усе се неможливим стає — скоро Хведора полаялась не тільки з Хвеною, але й з Оленою й з усіма. Як ще будні, кажу-ж, то ще й сюди й туди. А вже як недїля чи сьвято тебе захопить у такій пригодї, ну, конешна біда! В хатї не висидїти цілїсенький день — нудно а про те їй нема вже ні піти до кого, ні пристати до якої присни, а кортить! Що має чинити? Там, у вас у городї, котрій панїї таке-ж лихо трапилось — не так важко раду знайти. Панї бере клаптик паперу з написом дрюкованим угорі: *ne riez pas!* і пише дрібен листик:

Дорога і шановна Варваро Сидоровно!

Ви були до мене несправедливі, що поняли віри усяким там наговорам — хіба-ж я яка? Задріпою я вас ніколи й не взивала — се той чорт бульканий, почмейстєрова, все набрехала; — її дух радується, коли бачить, що ми розраїні — одже дзуєки їй, нечосї — прошю білш на мене не гнїватись, і зробіте ласку — прийдїть на кохвїй до мене.

Ваш щирий друг *de coeur Marie!*

(Нехай милостиве вибачуть мінї городянські панїї, коли їм може здається, буцїм я брешу не знаючи до пуття, як пишутьця їхні листи).

Написавши такого листика, городянка може бути певна, що вона питиме сьогодні кохвій укупі з дорогою Варварою Сидірівною. А в нас се не так просто діється: наші молодичі писанням не грішні — треба якось инакше запобігти лихові. Вийде отсе молодича до воріт — по всій геть вулиці веселий гомін стоїть, по де-яких приспах купки щебетливих молодичь — аж за серденько візьме її бідну — нема їй, небозі куди й притулитись. Може скажете не гірко? Піти хоч-би до матері, так же далеко — аж на краю села — га й що вона там робитиме? Що тут в сьвітї Божому чинити? Спершу молодича стане у себе біля хвіртки і кудись пильно дивиться вподовж вулиці: вигляда либонь кого — і долоню пристає до очей і прищулює їх, а там наслухає, що говорять; насупроти онде по середині сидить Хвенна — з нею вона вже тиждень як ворогує — за глину посварились. Їхав якось глищик, вигукуючи: глини, баби, глини! Вона вже була й сторгувала в його шість останніх вальків за семигривенного. Де в ката піднесло Хвенну. Накинула гривню й одбила. Ну й досталося їй за те, і батькові, і матері її — і в печінки і в живіт! „Чор'зна за що і полаялись“ міркує вже молодича, „де в дідька взявся той глищик!“ Справді шкода, коли згадати, яка була щира приязнь у неї з Хвенною і що оце тільки на Полупетра Хвенна частувала її горілкою... А он, с краю, лузає насіння Олена: „наче проклята й забула, що я в сварці с Хвенною — се вона міні на злість, за вчорашне. Ох, Боже наш!“ здиhaє важко молодича завваживши таку зраду: „Сьогодні з тобою і їсть і пє, а завтра — дивись з твоїми ворогами злигалося!... Досадно, їй-же Богу!“ Молодича вертається у хату, бере насіннячка і двійко діточок і садить у себе на приспі сама і не дивиться на бабів, що саме навпроти. Чує — Олена розказує свою біду: „оце, сестриці, не знаю, що й казати: підсвинок мій — отой рябенький занедужав: собаки прокляті десь порвали — так стало ятрити,

стало ятрити — я вже й ради не дам — і шкопитарем вже заливали — не помага!...”

— „А до діда Мартина ви не ходили? Він же гоїть скотину — позаторік у нас телиця заслабла, дак...” перехопила наша самотня молодиця, рада як-би до розмови пристати.

— Та-ж правда! — собі підхоплює Хвенна, що таке незвичайно довге ворогування і її теж мучило: — Я й забула се вам сказати. А то й Ярешиха помагає: торік у чистий саме четвер я собі пальця врізала — вже було й дике м'ясоросло — в три дні порадила. (Хоч нї пальця вона собі не різала, нї дикого м'яса в неї не було.)

— Та йдїть-бо, кумо, сюди! — гукнула Олена до нашої молодиці. — Чо се ви там самі (наче й не в тямки їй, чого) йдїть та розкажіть мінї. Я пак ще й не знаю, щоб його зробити...

Тільки сього нашій Хведорі й треба було.

— Та кажу-ж, кумонько... і не ждучи, щоб її кликано двічі, підводитьця помалу і йде:

— Будьте здорові, молодички, з недїлею!

— Здорові були!

Крайня посуваєтьця, щоб дати їй місця — та сїдає. Починаєтьця розмова і наші вороги незабаром балакають по давньому, наче вони й не вони і про колишнє нема й згадки. Така-то пак селянська дипломатія!

1888. с. Зеленьки.

VI. С О Н.

(*Мрія.*)

An meine Mutter B. Heine.

Die Liebe suchte ich auf allen Gassen.
Vor jeder Thür streckte ich aus die Hände
Und bettelte um g'ringe Liebespende,
Doch lachend gab man mir nur kaltes Gaffen.
Und immer irrte ich nach Liebe, immer
Nach Liebe, doch die Liebe fand ich nimmer,
Und kehrte um nach Hause, krank und trübe.
Doch da bist du entgegen mir gekommen.
Und ach! war da in deinem Aug'geschwommen.
Das war die süsse, langgesuchte Liebe.

H. Heine.

Пізно увечері доволікся до дому Василь Піддубний — тяжкий йому був день сей! Не знаючи й сам як — дійшов до господи змордований, розбитий. В голові йому було наче порожнем: усі рухи він робив сліве несамохіть, усі вражіння приймала його істота якось посередно — то́рох з гучної вулиці, дзвоник, що він сїпав, — все наче чулось з середини його власної істоти, в самім серці, а про те відгукувалось десь далеко, далеко, не доторкаючись до його уха.

Двері відчинила йому дівчина хазяйська.

— Ви ще не спите? — запитавсь він у неї, аби тілки що сказати, й сам не знаючи на віщо, та таким придавленим се голосом сказав, що аж здивував дівчину:

— Що се з вами?... ви наче не своїм голосом говорите... наче з домовини... А йдїть лишень сюди до сьвітла ближче, я подивлюсь на вас, що з вами... — щебетала весела дївчина і потягла пана Василя Піддубного до лямпи, що вісіла посеред хати.

— Та я нічого! та се так, щось нездужаю трішки... — відказав той, подивувавшись тут-же на веселий та щасливий вид дївочий — йому було дивно й незрозумілим здавалося, що можна бути веселим і щасливим.

— Мінї й дивитись ажь чудно на щасливу людину — чи се в мене заздрість? — промовив він до себе й не чуючи, що йому відказала на се дївчина, пройшов до своєї сьвітлиці. Не засьвітивши сьвітла, роздягся він, чи краще позривав з себе одежу, й звалився на ліжку...

— Що-ж таке сталося, яка сподїялась пригода? Стара історія! Глузлива доля помудрувала, покепкувала з його вже в житті чимало, а тут ось знову трапилось, що *bricht das Herz entzwei*, що серце людське вражає вкрай. Зневаживши лиху долю він покохав щире, але вже с першого разу почув і побачив, що покохав серце, котре болїє по „милому далекому“, що відцуравсь сього кохання. Чи-ж варт себе оттут занашапати даремне? — міркував хлопець завваживши сеє. Довго він боровся сам проти себе, довго змагався, довго не хотїв віддатися пориванням серця себе опанувати — та не здолав!... Так нудно, так темно са́мому, така мряка, така павутина засновує тобі сьвіт життя... Несила... Чув він, як на його не зважають, бачив він, як „вона“ з одчаєм і вкупі з якимсь почуттям солодким схилилась над клаптиком паперу, що не їй прислав „він“, далекий. В сїм розпачливо-коханім поглядї побачив наш юнак, прочитав таке глибоке, таке вірнее кохання, яке не йому внятрити, не йому подужати. Все чув він, все бачив — і все ходив і все ходив; і все дивився й що раз то білш труїв серце своє, напував себе чарами... Так мелетик ветьця округи сьвітла згубного, чує, що воно йому

ворог смертедайний, але... скрізь за ним, скрізь оповива́ його тьма-темрява глу́па — а тут перед ним сві́т і тепло хоч на годинку, хоч на хвилину, хоч на мить одну...

Знав він, що його часи минулися вже, що не зазнати йому вже того щастя, на яке так сподівається свіжа незломлена ще сила молода — знав усе і — нічого не хотів знати...

— Чого се ви смутні такі, — було питає, — розкажіть краще що-небудь, ніж отак мене нудити.

Він здебільшого нічого не розкажує, або хіба часом пісню їй на здогад прокаже, або просьпівает, як парубка чарувала дівчина; як мати, побачивши, що діється з сином, питала жалібниці:

„Ой сину мій, синочку

Й жалощі мої —

Ой се-ж тебе вона чарувала...”

Так не догадалась, так не хотіла догадатись кохана дівчина... З стиснутими грудима вертається до дому бідолашний, щоб другого дня знов почути байдуже зневажливе слово, що мов холодом крижаним на серце йому ляже; а про те байдуже — ходив до останку... безнадійно... і тим здається, живий був, а часом і веселий навіть, принаймні на око, — що міг їй хоч бачити і чути в сотенний і тисячний раз ту-ж саму мову, що виразно й отверто йому говорила: дурниці, пане-брате! міні до тебе зовсім байдуженьки, а коли ворухилось в сьому серденьку що-небудь, або й тепер ворухиться, то не твоя нудьга його розворушила... — Чудна людина є! якесь бо́лізне, божевільне щастя, втіха якась в то́му є, коли ятрить рану твого серця рука тобі мила й любя, аби ти тільки міг за се стиснути її на: „здорові були“ та на „буйвате здорові!“ Якась любовіть і пекуча й гірка вбачати холодний усміх тих очий, що тебе спалили, що тебе струїли й так виразно про долю твою тобі промовляють, а все-ж бажаєш їх хоч такі, байдужі на ворожі до тебе, бачити, аніж зовсім не бачити їх; якісь чари приковують твоє уxo

до річій з тих уст, з котрих чув і чуєш зневаги білш твоєму горю, твоїм мукам, а хочеш все-ж чути їхню сюю мову хоч без кінця, аніж зовсім не чути — їх; якийсь супокій, якась ваба солодка огортає твою душу дивлючись на сей стан тонкий, гнучкий, розкішний, на сю голівку чарівну, на сі брівоньки на шнурочку — хоч знаєш добре, що брівних тобі не цілувати, що стану цього тобі не обніматиме, голівоньки сієї тобі не милувати... знаєш се, а дивитись все-ж хочеться... чарують тебе вони й ваблять і хвилька щастя мигне в твоїй душі зболілій... коли на мить забудеш усю правду...

Тепер і се щастя-безталання минулося! Вона поїхала, — далеко, далеко, далеко.. Нічого вже нема! Нічого! І в душі вже нічого не зосталось — навіть муки й нудоти нема; хоч муки душу були якось наповняли — він все-ж чув себе тоді людиною живою, у котрої може й боліти що, котрій можна чогось бажати, чимсь й веселитись... хоч у мріях, хоч у-віснї — тепер нічого! нічого... Страшне се слово!

І заснув юнак тяжким, важким та неспокоїним сном, приспаний своїм лихом, як ніч чорним, і приснився йому рідний край далекий, далекий від вогкої, мракою завжди оповитої фінської Пальміри; приснилися йому як рідний край веселі та ясні веселого дитячого віку давньої години під пестливим оком у неньки, що промайнули наче сон... і знову сон він сей переживає — бачить себе під батьківською стріхою тихим дитям, на погляд, мовчазним та неподільчивим на те, що в його було у душі... Чи хто зобидить його — ніколи матері було не скаже — не те, щоб він сумирний був такий вже — образи не дарував нікому і товариші поважали його завзятість і боялись його, — а вже така натура не подільчива: не любо йому було приймати ніякої ласки навіть від рідної неньки — йому було сором, коли було погладить його мати по голівці, понестить його і він, коли тілки міг, заздалегоди утікав, коли помічав у матері, що вважала його сумирним і то.

му жалувала найбільш, бажання його поцестити. Не те, щоб він не любив матері — він тільки соромився ласки — йому вона здавалась чимсь таким, що понижає, робить його мамієм, а не було йому гірш над усе неміле. Він мав горду душу. Обігаючи ласки матерньою — він затого не любив і говорити багатько з нею. Було що спитає та: „роскажи, синку, про те, чи те“ — він відбувався завжди: „та нічого... та на що вам“. Тільки одного разу [йому було вже років з тринадцять], як батько повіз його дивитись на небачене диво — броневий корабель, що зайшов був в його рідне море, стався з їм дивний випадок. Усі дива ті, що бачив він на сїм кораблєви, так вразили його, що вернувшись до дому, він почав з таким запалом переказувати матері про те, що бачив, що та аж не стямилась з дива: ніколи вона не чула від сина такої щирої та палкої оповіді.

А про те душа в його була добра, і підпадала жіночому впливови безборонно. Дядина його, людина вельми лагідна, розумна та релігійна перша вчила його письма. Часами розказувала вона йому життя Святих, про їхні муки, їхні подвиги. Се чуду хлопцеві душу велико вражало; він слухав і не наслухався і бажав сам робити те, що й Святі робили.

— Я піду в ченці, як виросту, — було каже він.

— На віщо тобі в ченці йти?

— Бо я хочу на Ахтонську гору зійти, як Святі зіходили на ню.

— Але, синку, там така крута гора, — почала дядина відмовляти, — що тобі й не здертися, утомишся й пристанеш.

— Дарма, я присяду спочити та й знову полїзу і таки аж на шпиль здерусь... — відказав завзятий хлопець.

І от вже як він виріс, як став двадцятилітком-юнаком, він прочував наче душею, яку рішучу, яку тяжку та сумну ролю грати ме в його житті жіноча ласка, якою вагою впаде йому на душу вона, до

якого одчаю й горя доведе його бажання сеї ласки, мов помстою воно стане йому, що не напившись материних пестоців, обігаючи їх, він мусить тепер жадати ласки жіночої, щоб невдовольнену, пекучу згагу загасити.

Так подорожній бува мандрівець, з не обачки солодкої водиці не напившись досить, у подорож йдучи із селища, забувши чи не знавши, якая путь йому через степи лежить безводні — скоро покинув людській оселі — мучитьця згагою лютою, — а тут ніде а ні криниченьки, а ні краплиночки, ні ріски... Він тоді радійший вже й з калюжі мулкої, брудної, а чи з гіркого солоного моря покрошити посмаглі уста, коли трапляється...

Прочував се буцім юнак і хотів боротися теоретично. Одного разу, зайшовши у розмову з товариством про те, як треба жити їм буде — він завзято обстоював за думку, що мужчина мусить, щоб не зробитись іграшкою жіночою, зневажати кохання і не знати, що воно таке, не знати жінок — тоді тільки він буде вільний і здатний до чого небудь путнього, инакше перед першою спідницею мусить зложити свої всі ідеали, думки, всього себе й не постерігши того... Бідолашний!... Він, що з палом говорив про се, він декілько місяців по тому гинув від кохання... від зневаженого кохання... Не знав неборака, що задля того, аби не кохати — треба пізнати жінок добре, — а сього без кохання, без сього Молоха-Ненажери, що цеує кращий вік людський — не пізнаєш їх, сих жінок страшних, не знати меш, схибнеш, помилишся й заплатиш лютю цїну за се що-разу. Покохавши вперше й нещасливо — мусів юнак далеко геть тікати; й в далекому краї опамятавсь не швидко... Довго ходив, як неприкааний, не мігши ніяк збутися ваги з душі... Буває часом яке одне слово, що вдарить в наші уші, що забренить в їх ясно, виразно, мов блискавкою освітить наші думи й дає сим змогу нам прочитати їх у себе, мов на папері виложено їх. Се так, се наша думка, наша гадка, кажемо собі; а доти, хоч розум

наш тілки над сею думкою і працював, а не міг її в виразних словах висловити, в певній формі визначити, не міг її піймати, не міг її собі розкрити і треба якогось випадку, якоїсь окольної прояви, щоб твоя власна думка вилилась тобі в зрозумілій ясній формі і заспокоїла і осявіжила твою знеможену душу... Як дощова хмара довго носитьця над висохлою від літної спеки ріллею, довго земля прагнучи не діждеться напитися, осявіжитись від посухи, довго хмаркі самі намагаються мовляв скупчитись в густі, грізні хмари — спека та сухе повітря їх розріжжя що-разу, сушить їх, розгбнить, аж поки громовини сила не переможе спеку й сухість, не зміцнить дощову хмару, поки не заблищить блискавка й не розіллє її краплями благодатними. Так його душа, знемігшись під молодим горем, жадала опочинку, бажала заспокоїтись — довго мозок його працював, як покінчити із сим питанням, як збутись ваги своєї — і не міг з-ясувати собі сього, не міг виразно собі сказати — аж поки не допоміг йому один випадок. Зненацька якось прочитав у одного письменника, що таке справжнє кохання: буває часом, каже той, що людина молода під тиском буйного розквіту сил фізичних, перелива пал свого серця на першу; що їй стрінеться людину в кохання, на людину, що її справді не може любити тією високою любовю, яка звязує дві душі, коли вони люблять не тілки один одного (що може бути дочасним і непевним вибухом молоді сили), але коли вони усім життям своїм, до загину, кохають щось трейте, що стоїть по над їх, чому вони молятьця, що вони за свого Бога мають — тілки тоді кохаютьця люде справді, люблять душу, а не саме тіло — инакше маня воно, кохання те, крови молоді бурханья, сил молодих поривання...

Як блискавка впали йому сї слова істини на мозок... Він зрозумів, що справжнього кохання не було в муках його серця і не мусіло його бути — і ожив, остербнув. Ожив та не на великий час. Скільки часу і новя пригода, нова хвиля поняла

його, нова хуртовина... та не перша, молода пригода, що й сліду не лишає по собі, не та пригода, що мов злегенька буйний вітерець ясної весняної днини нажене хмароньки на прозоро-чисті плеса небесні, подме на синім морі і здійме легенькі та веселі хвилячки, що почнуть гойдати байдака! молодого мореплавця, котрий вперше лишень й моря побачив, вперш керує байдаком легкоходим... Жваво-весело поринає, купається, мов кача́ хлюпочеться, байдак його на прудких жвавих хвилях; скриплять щогла, надимаються вітрила; ряхтить кедровина міцна... а молодому недосвідченому мореплавцеві здається, буцім вже він пропав, що от-от байдака й його укупі поглине хвиля-хуртовина, що йому здається лютою такою, зле-супротивною такою, лютійш над ню що і нема вже.

Сьміється тільки керманичний певний: — „Се не хуртовина, мій друже молодий, се тільки моря веселого жарти — та й нема звідки взятись тій хуртовині злій: он сонечко вже грає з-поза хмари, легесеньким серпаком що вкрила ясного оглядача землі й зникає геть вже павутиння нїби; байдак-же наш міцний, моторний і сї хвилячки не страшні йому — їм шкоди не зробити нам й на гич... А от мине якийсь час, помірявши синього моря, то може й доведеться справжню бачить хуртовину... Коли все небо хмарами як ніч позасновує від краю та до краю, коли не повз бережочок плисти мемо, а на серед глибокого моря опинимось, коли вир грізний зареве, коли рвуч-вітер — хуга розпанахає вітрила наші, коли й керувати нашого човна снаги не вистачить уже, коли скажена хвиля скакати ме до ніг нам — тоді є хуртовина справді; тоді надія одна в Бозі; тоді пропасти швидче, аніж промовить слово.

Оттаку бучу-хуртовину, лиху в житті пригоду, що сили підтинає, що нївечить і вдачу людську, пеує що віру в добру душу й розум, що серце сушить й каменить — таку лиху годину пережив він, впливши на серед море бурхливого життя... І хоч теоретично він признавав кохання, те, що про його пи-

шуть білше по книжках, хоч він і сам, йому здавалось, бачив таке кохання щирее на людях, та віри не діймав у власне щастя; надломлена душевна сила була аж надто вже вражлива на кожний фальшивий гук, на кожну нещирю ноту. Він постерегав, що його так доти м'яке серце, що так прагнуло кохання — робитьця байдуже і холодне. — „Ні“ — говорив собі він часом, вертаючись до дому з товариства любого, — „чую, що не здолаю вже кохати — міні вони (жінки), усі, усенькі, однакові здаються; усім їм одна ціна, на один копил їх шито всі... Трішки тебе полоскоче, — поки біля неї, — а скоро із очий — забудеш вже про ню... та здається й принажує тебе до неї з нічого робити тільки — через своє лідарство падлюшне не знайдеш діла собі розумнішого над нікчемне залицяння, над се псування сьвятого часу з сими „небесними“ потворами. Усяких я вже бачив, а ні жадна з них не перейметьця щиро якою гадкою високою, гідною божественним розумом обдарованої людини — ні жадна! опріч хіба на словах... Самі найгідніші, яких я бачив: і добрих і розумних, і сяких, і таких, — а що-ж таке воно справді є? А нічогоїсьнюк білш, як побачивши сестру свою з *demi mond'u*, що шпарко у колясці гонить Невським — зітхне й промовить (коли ніхто не чує їй здається): „коли-ж у мене такі коні будуть, сіткою блакитною з китицями вкриті?!“... Та ще й до того: чесну людину, щире і вірне що її покохала, віддала їй себе всього і що усю долю й надію поклала їй під нозі, людину душі високої хочай-би й розуму й осявіти — вона, і не вагаючись навіть, без борні, а з пташиною чисто необачністю та байдужістю, — проміня на першого прудивуса, хоч-би й неписьменного крученого джиґуна, дриґохвіста, аби їй зуби вищирив... не посоромитьця себе покаляти, честь людини подоптати, що поняла їй віри і віддала себе їй на поталу... Ніжними, тендітними пучками з небесно-пташиним осьміхом копір-сати-ме в скрівавленім серці, не розуміючи навіть свого паскудства й нікчемности — і все отсе, ви-б

— гадали, через що? на віщо й задля чого? А так собі з нудьги не білш, — так потім ще тобі сама і скаже... Чи-ж варт вони вогню сьвятого, сї пташки бездушні; чи-ж здатні вони є на що инше, як бути іграшкою на годину, бо-ж і самі нічого білше не бажають, самі що-хвилі, що години жадають новин і іще новин...

*La femme souvent varie
Bien est folle, qui s' y fie...*

Шкода лишень, що сього досьвіду ми не вибраємо в себе з молоком неньчиним, що тільки тоді зрозуміти сєє маєм змогу, коли сї вороги щастя людського від Адамових лїт, коли сї мучительки серця чужого твое власне життя понівечуть, коли власне твое серце пошматують... Тяжко досьвід достається...

Аж ось зустрів іще одну... Може й тут бачить він тільки те, що бачити-б бажав, може й тут не те справді, що здавалося йому, як і в попереднім разі, де він кохав мрію власну, власного серця твір, а не дійсну нікчемність; може се через те тільки, що серце його, ще молоде, не може погодитись з самотою своєю, боїтьця засушити собі найясніші, найкращі людські поривання і потреби, може... і може через те й дурить себе — бажає обманитись... Чи так, чи инак було, а трапилось тут, що частенько буває:

*Кохав один хлопець дівчину —
Їй инший до серця припав...*

І чужими вони zostалися, як і були доти... І все се, мука ся вся так іскраво, болізно так нудно над серцем його й розумом панує... Бігти куди? О, як-би від самого себе можна утекти, як-би захотітися куди, щоб не чути як бється, як тіпається власне серце, щоб усе забути, щоб не думати, не знати... Так-же не можна, так-же нікуди... Хоч-би заплакати, хоч-би вилити вагу на серці слізки — так і сліз нема, так нема на чийх грудях — тільки пече під серцем... Нема поради ні від кого... „Як ні

від кого? А мати?" — згадав він раптом й почув мов пільгу на душі — ніхто-ж мене так не привітає, як рідна-ж ненька, ніхто так щиро не заплаче наді мною! Тебе, тебе одну бажаю бачити, рідна... їду, їду мерщій до тебе, моя нене, криниченько чи-ста спаленій душі моїй — хоч умру так, що ти мене оплакаєш...

Ось він уже на порозі рідної оселі, ось вже зустріла його нене жалібниця, пригортає голову його до свого лона, цілує, на неї сльози ронить...

— Мамо, — каже він, ледві ковтаючи сльози, — я до вас приїхав, мамо у в останнє, — щоб умерти...

— Що се ти говориш, синку, — перелякана питається матуся.

— Так, мамо, я не жартую... Надто важка доля судилася твоєму синові, зломилася сила його під надмірною вагою й лишилося їй ще хоч стілки, щоб дістатися до рідного краю... щоб не поховано мене на чужині ніким неоплаканого, нікому непотрібного, усім чужого, в чужу землю...

Придивилася пильнійш на його ненька та й ударила старими руками об поли... сей вид безкровний, помарілий, сї примерзлі очі, сї безнадійно опущені руки сказали їй правди білш, як його власні слова. Нічого не промовила безчасна мати, тільки сльози покотились по її змученому виду, по її привялих лицах, важкі материні сльози.

Кинувся син до матері, як ніколи не кидався, припав їй до плеча та й заплакав слізми, як ніколи ще не плакав. Шкода йому стало, жаль невимовний обхопив йому душу, жаль на себе, жаль за матір'ю — ніколи він, як себе памятає, не пожалував своєї неньки, ніколи не пригортався до неї, ніколи не сказав їй любого пестливого слова, хоч любив її, матусю, не менч всякої пестливої дитини; і ся мати, що не бачила від нього ніже єдиної утіхи, ласки, ся мати болить його болем, страждає його стражданнями білш ніж сам він, ся мати, що коли знала лихо гнітюче серця, — то через свої діти і через

його найбільш може за всі, — а він, він тільки журби лютої їй додає...

— Сину мій безталанний, — промовила вона врешті, — надломлена силою молодая, квіте мій привалий, втіхо моя змарнована, надіє моя морозом мов прибита.

І почув давши сльозам волю полехкість на душі, почув утіху, до матері пригортаючись. Він тепер вже не бажав вмирати — він мусить жити для матусі — єсть на що жити... Йому аж дивно стало, чого се він досі наче забував, наче не знав, що в на світі серце таке, що радіє його радіщами, сумує його сумом, плаче його слізмами; що сього аж надто досить людині... Чого-ж шукав він? Чого ганявся за якимись мріями, за якимсь щастям, за якимсь коханням, що його одна мати йому давала й могла дати?

Петербург. 1889. Червень.

VII. Юдою йти?

(Різдвяна повістка).

Iter hac habui. Terrentius.

Tu ibi tuam viam. Plautus.

Давно се діялось, коли ще на престолі Риму сидів пишний Кесар Август, коли гордий Рим весь світ під свою владу підгорнувши, упившись славою і кровю людською, не дбав, що і його дні Парки полічили, що і його славі й пануванню прийде кінець колись — не дбав про се Рим, думав вічне панувати й пишатиця, виписавши на своєму прапорі гордий девіз: *Regere imperio populos Romane memento!* — утопав в розкошах і оргіях і не маючи вже куточка на світі, де-б можна точити кров людську за славу і владу Риму — проливав її на арені Колізея на втіху дикої черні... Коли й Богом улюблена Палестина, втративши свою долю й волю, зробившись гостинцем для преторів всевладного Риму, — покірливо несла ярмо чуже, сподіваючись лишень, що от, незабаром, прийде її Мессія грізний та можний, визволить її з під нової єгипецької кормиги поганів і... поставить Єрусалим натомість Риму! В сі часи Господь справді втомившись дивитися на неправду людську, хотів показати людям зразок до кращого життя: але не новий потоп думав він на їх наслати — ні, він хотів післати людям Сина свого, лишень не таким царем, яким його сподівалися сини Ізраїлеві, а царем правди і волі за-для усякого живого творіння...

Як перед потоном стародавним люде переступили міру всяку беззаконства та неправди, так і перед приходом Того, хто мав обмити душі людські від бруду гріховного — Рим, осередок землі, пан і володар сьвіту, зібрав в одно місце усі гріхи, усяю нечесть і погань на сьвітї, одяг його в порфиру й баграницю і кúревом обкутив запашним — так саме, як він зібрав богів усього сьвіту, збудовавши за-для їх пишний, чудовий Пантеон — мов-би, щоб насмїятися з самих богів, мов-би на те, щоб вони були сьвідки усього того, чим мусить гидувати усяке Божество... Справді, досить подивитись в Колїзей, щоб побачити, що сї люде збулись всього людського: на арену виходять глядіатори-перебійці: Ave, Caesar, morituri te salutant! У-горі, на хорах, мов діброва в осенї листям зашуміла — заплєскали в долонї: буде пак на-що подивитись! І бютьця перебійці смертельним боєм... на втіху... проливають кров свою, щоб Римляне не забували, яка вона є на колїр. От один пада і простягає руку в гору — просить милосердя, життя просить подарувати. Гнівлівий гомін у-горі: як, мовляв, маючи щастя вмерти перед очима Риму — він сього не вважа за щастя, він инчого бажає, — бажає жити! І руки, тисячі рук раптом махають до-долу — знак, що Рим не дає милости — і переможець діждавшись свого гасла — встромля в товариша в останнє згубнєє залїзо... Рясні плескання в долонї й дикі вігуки повітали послїдній стогін людини!... і ні жадна душа сих запеклих людей не почувала жалю, не здригнулась, не вжахнулась, ніхто-б з поміж їх не міг думати й сказати, що подїя, котру вони бачуть — тяжкє, несьвіцьке злочинство, що люде не повинні різати людей, будши самі люде, а не звїри — ніхто сього не міг сказати — усі дивилися на сю страшну подїю, як дивлятьця на саму звичайну забавку, усяк з них маючи перед очима крїваві кружальця — супокійно брався за шматок хлїба — він йому не пах кровю, а хоч і пах — байдуже!

Одна лишень душа почула се, одна вона вжахнулась, одна схаменулась — се була душа молодого Германця-легіонера, що служив Кесареві під римським йменням Люциуса. Германець скрикнув теж, але не криком дикої втіхи радісного Колізею, а криком кривавого болю — в глядіяторах, що вбивали один одного на втіху Кесареві й його рабам, він пізнав синів вільної Германії, братів, своїх кривних... він виразно почув, як конаючи глядіятор, що валявся на піску арени, прошепотів в останнє: „Германіє, батьківщино, прощай!...“ він виразно побачив, як рука другого, забійці, затремтіла на сей шепіт забитого, як забійця відкинув меч геть від себе й стояв остовпілий, несамопитий, забувши вклонитись, як то личило, громаді Колізейній, що кричала йому: bravo!... Він, запеклий глядіятор, почув, що забив брата свого, він може вперше почув, що і він син Германії, може вперше помислив про те, навіщо він живе і що він робить... Все те побачив і почув молодий легіонер Люциус, вибіг з Колізею мов несамопитий і геть пішов темними вулицями Риму, на вманій, не знаючи куди — подальш-би лишень від сього крику й гомону навісеного, подальш від сих людодів... Думки одна по одній, як сполохане гайвороння, тіснились йому в голові, просилися геть, просили одповіді, сьвітла, спліталися в якусь безладню мішанину і примушували лишень його все йти та йти, чи краще бігти, мовляв-би від себе самого.

— „Чи-ж я не такий самий глядіятор, як і сі безщасні“, — думалось йому, „чи-ж і я досі жив хіба не на те, щоб, коли-то треба, вбивати братів моїх?“

Раптом пригадалось йому, як він недавно вернувся з походу в непокірну Германію з Британіком, як він бився із своїми таки братами за-для слави неситого Риму, лишень не на арені Колізею, а на другій арені — на арені бойовища. І там він чув, як вміраючи Германці згадували свою миду Германію, але чому він тоді сього не розумів, чо-

му тепер лиш в тямки йому стало, що і він, чи воюючи за славу Риму, чи то нівечучи батьківські звичаї та мову дідів своїх на користь панського Риму, чи займаючи в полон Германців для ілядіаторських шкіл та рабства — що він не що, як ілядіатор, що ріже брата, що нищить батьківщину на втіху і вдоволення деспотичних примх римської і золотої і брудної черні... Лишень тепер зрозумів він, що дарма йому дивитись зневажливим оком на сих нещасливих рабів-бойців, бо він і сам такий, та не знав лиш сього, як не знав сього і той, що ось допіру вбив свого брата... Довго він ріс і набірався хисту та сили в школі ілядіаторській, довго привчався він, як треба колоти і встромити залізо в людське тіло — і байдуже! і от тоді лишень, коли почув, зарізавши брата, давно-забутий але милий гомін: „Германія“, тоді тільки правиця йому затремтіла, тільки тоді став, безталанний, думати про свої учинки... „А хіба-ж я не такий?“ думав Люциус, „хіба і мене змалку не взято до школи, як і того ілядіатора, тільки не до тієї, а до иншої, де напували моє серце отруйним зіллям римським, де привчали до звичаїв римських, де казано міні забувати й зневажати батьківську мову і звичаї, де призначено мене Римлянином себе вважати й соромитись своєї крові германської, бажати навіть забути про те!... Хіба-ж пак я не такий єсть самий ілядіатор? І мене, як і його Рим готував до арени, до арени нищити, руйнувати, несвідомо, навіть не догадуючись, Германію, що мене породила, що мене виховала... Хіба не я бився з непокірними Германцями, як з бунтівниками варварства, що не розуміють благ римської культури та освіти і хочуть власної волі, бажать зістатися самими собою... Міні здавалося, що я послугуючи Римові, побачу благо Германії, коли вона рабом таким, як отсі ілядіатори, впаде під п'яту Цезареву... Либонь-же я помилявся гірко!?...“

Так думав, так вагався серцем Германець Люциус, притулившись гарячою головою до стовпа на

форумі. Пусткою та сумом несло від сього славетного колись місця... а так ще недавно вільний народ обірав тут вільними голосами славних консулів та трибунів, ще недавно вільний народ давав тут мудрі закони для вселенної, ще недавно бачив форум сей скривавлену кирею великого Цезара, ще недавно луною звіден голосною неслася вільна, як колись народ римський, бурхлива як море, завзята як серце Муція Сцеволі, мова останнього Римлянина, що не вагався встромити меча у груди своєму другові коханому, коли побачив, що сей друг кує кайдани волі римського народу... Тепер на сей форум зганяють лиш п'їкчемні товпища чернї, що за динарій та дармове видище в Колізеї продає голоси на що хоч своєму панові Августу, — мине іще невеличкий час — і всевладний Август не матиме потреби грати білш і сеї комедії з тінню республіки...

Такі, слїве такі, думки мусїли промайнути в розворушеній душі Люціусовій. Низкою минали перед його очима минулі лїта. Смутно, як у сні пригадалися йому ті щасливі години життя, коли він ріс малим хлопцям десь далеко, далеко звідсеї, коло шумнодібровного Гарцу... Згадує він, як сні, повиті у туман минувщини, чудові казки, що йому неня пестуючи розказувала — про відьми Гарцу, про богів злих і добрих — Одина, Тора, про валькірій, — чудові піснї співала про славу дїдів, про волю-гордощі Германця. Який він був цікавий тоді, як пильно прислухався до всього, як бажав усе знати. Погляне на небо, засїяне зорями — і зараз до неньки: „А що то, мамо, на небі так блима хóроше та ясно?“ — „То, сину, зорі, чи пак віконечка в палатї у Одина, в Валгалї — через їх дивлятьця душі славних Германців, що полягли за волю батьківщини, бючись з Римлянами неситими: вони дивлятьця, чи й їхні сини йдуть їхньою тропою, і як коли побачать, що хто зрадить Германїю, поримщитьця, або побіжить з бою, як бігають жінки (тілки не германські — сї уміють як умерти), то як побачать що такеє, зараз-же Одинові скажуть і на віки для

такого Валгала заперта... І горе зрадникові... Коли побачиш, що зоря падає, се з пересердя так грюкнув хто віконечком небесним, побачивши погані вчинки зрадецькі, що воно геть одірвалося і впало... Пильнуй, синочку, щоб звідти бачили твої лиш добрі вчинки“.

Побачить дитя течійку, потічок срібловодий, що камінцями біжить журливо гомонячи, мов нарікаючи на кого...

— „А се, мамусю, що? а звідки се?“

— „Се потік — Журба Германської Матері“, — з повагом відказує матуся: „колись жила там, далеко, мати і син у неї був та зрадив батьківщину — перевернувся на Римлянина і бився із своїми... І коли безпашна мати дізналася про те, то не хотіла білш дивитися на сонце, не хотіла соромного життя і розлилась слізма, зробившись течією журливою, струмочком жалібним, що аж до-віку плакатиме й нарікатиме на долю, що дала їй породити зрадливого сина... І дивно єсть: вода в сьому потічку солона як ропіа, аж гірка, як сльози!... Дивися, сину, щоб і твоя ненька не розлилась гірким потоком...“

І поцілує його палко і пригорне любо та пестливо до материного лона чистого... І багацько розказувала йому ненья, але й вона всього не знала: „про се можна“, було скаже, „дізнатись хіба в школах в Римі — там все те знають“, коли не зможе вдовольнити цікавого хлопця.

— „То ти мене, нене, віддаєш до школи, щоб і я все знав?“

Здихне матуся гіренько та й скаже: „Ох мій синоньку, багацько, вже таких, як ти, ходило до шкіл римських, та чи багато з їх вернуло ся до дому, чи багато з їх зосталося синами вірними Германії, чи багато-ж то їх, щоб не хотіли проміняти сумні але розкішні ліси, яри й долини батьківщини на пишно-золотий той Рим? чи багато-ж їх не захотіли проміняти волю Германця на службу золотого раба Кесаревого? Чи багато тих, що не захо-

тіли статись сліпими челядниками Римлянам і спомогаючи їм звоювати наш вільний край — не плюндрували його, не нищили наші звичаї стародавні, не осьміяли батьківської слави і давних вчинків, котрі не гордували рідною мовою і кровю?... Боюся, мій коханий, щоб і ти не стався оттаким перевертнем гідким, яких у нас не мало; боюсь, щоб і ти не спаношився, не пороманився, не занехаяв рідний край... То краще-б мені тебе не родити, краще-б міні тебе маленьким поховати“...

І обіллетьця бідная мати дрібними сльозами.

— „Нї, мамо, я не зраджу Германію, я не хочу йти до Римлян, я битимусь із ними“... — палео скаже хлопя.

Потім він вже не пригадає собі, яким побитом опинився в Римі, чи його узято до війська, чи його просто віддано до школи вчитись мудрощей римських — тільки памятає себе вже в римській школі. Тут вже дізнався він про те, чого не могла йому з'ясувати матуся; тут дізнався, що і все те, про що матуся оповідала — брідня тільки, що нї Одина, нї Тора, нї Валгали нема, а є лиш Юпітер та инчі Олімпійні, що і зорі зовсім не є віконечка германського раю, а дрібненькі, романогрецькі божества, найславнійші з поміж їх Еос рожевоперста та Феб блискучий. Тут він дізнався, що його родичі-Германці — невігласи світові, дикі дібрівні мешканці, що дух ясний людський мусить горнутися до Риму, до його освіти і культури; і щастя Германії на тому залежить, щоб вона яко мога швидче сталась слугинею Риму — він дасть їй преторів, софістів і кайдани; він навчить її розуміти і читати Горація Флякка і співати з ним у-купі хвалу Августу як Богові та тільки й знати, що упившись, — тупати: *nunc est bibendum, nunc pede libero tellus pulsanda*, замість грізного крику: „Умрімо за волю і Германію!“ — бо Римлянам тоді тільки й волї було, що тупати вільною ногою в діл... Все отсе Римляне могли дати Германцям одібравши за те вільну й чисту душу; — добра, хоч проклята плата!... Усім мудрощам римським на-

вчивсь Люциус і сам став Римлянином. Якою темною, якою дикою та простацькою показалаась йому рідна Германія! І чуття зневаги до бідної Германії, до її звичаїв, до дикої її долі росло з ним у-купі. Як він бажав наблизити її до сього сонця-Риму, щоб промінь, сяйво від його освітило хоч трошки сумні ліси Германії. В душі його на дні зберегалися несвідомо чисті поривання до вищої правди на землі. Роскішно-погане й розбещене повітря Риму не торкнулось своїм брудним, отруйним подихом до її, — і коли-б він виріс в пущах Германії — він-би бився за волю її й долю; він-би не знав ні Гомера, ні Гезіода, ніже розумівся-б на рабських віршах Горациєвих, за те-б зневажав розбещених, пещених розкішників Риму й ненавидів його золоті кайдани, в котрі він кує народи; — воля Германії була-б для його вища правда на землі, безперечна правда і бездоганна. Але, кохаючись в чудових гексаметрах безсмертних Греків, розуміючи красу Піндара, бачучи культуру Риму ступінем вищого життя, пізнавшись на софістичних мудрощах, на диялектиці, розуміючи загальну високість духовного й культурного життя — він уже мусів дивитись на сьвіт Божий очима Римлянина: він бачив у волі Германії дике варварство, в борні її за що — війну з культурою. І хоч дух його не міг вдовольнитися роскошами культурного життя, хоч дух його шукав, жадав сьвятої правди на землі, але-ж хто йому про неї міг сказати? хто міг сказати, де вона, яка вона, що робити, як треба жити на землі? Все той-же Рим, розкішний, мудрий і паскудний, а не зневажена, простацька Германія його. І от тиняється він по стогнищах Риму велелюдного — напевне скажуть мудрі, наймудріші в Риму, славетні стоїки. Питається він стоїків, розшитується. Мудрі вони речі кажуть але байдужість їхня до всього на сьвітї нелюба всть йому: в отсій байдужості до сьвіта, до його справ, — вбачається йому бажання супокійного, незакаламученого життя, бажання зберігти мудро спокій та рівновагу душі в сім неспокійнім й нерівновагим

житті, ще мудріше вмерти. Але сумиритись так могла лишень душа зневірливої, втомленої життям романської громади. Душа Германця, що не міряв ні сил своїх, ні не потомив рук, ні ще не заохолодив серця — байдужість се мудра здавалася не мудрою, — йому хотілося життя, учинків, хотілось праці — байдужо-рівновагий стоїк не міг йому вказати певної путі — він міг путь показати до власного супокійного, щасливого життя, але Германцеві хотілось жити для людей, внести і свою долю в скарб добрих вчинків на землі... Спитатись в римського народу, що йому потрібно для щастя. „Що потрібно для твого щастя, Риме?“ — питається він.

— „Для мого щастя й слави, каже Рим, потрібно ось що: коли в убогої вдови твоєї матері є остання телиця, нам треба взяти її на Кесаря порфиру і щоб йому було на-що уряджати римській голоті грища в Колізею, щоб йому було за що дармовим хлібом нагодувати чернь римську, що дала йому за се здоптати останки вільної республіки; коли у тебе є брат, остання утіха твоєї неньки у старощах її — нам треба його взяти чи в ігладіатори чи то до легіонів, щоб було ким звоювати ще тих Германців та Парфтян і инчих варварів, що не бажають лизати ніг римському володарю“.

— „А правда-ж ваша де?“

— „А ось де наша правда — Кесар. Він носитель правди на землі, він знаменує Бога, йому ми ставимо божниці вже і вівтарі“...

— „Невже се так, невже се правда, найвища правда?“ — думав він. І в муках, у невірі та в розраді, в війні з самим собою ішов він в Сирію, за Рен, воювати Германців й инших варварів. Тепер збираючись ще в Палестину держати неспокойних Гебраїв під владою й ступою Риму, він завітав у цирк, у безславний Колізей, де й перш бував, де й перше бачив те що і тепер. Тільки раніш йому се не здавалось диким та нелюдським — душа його і очі звикли бачити пролиту кров й не важити життя людське, ніхто бо його не важив, ніхто не бачив

в Колізею нічого окрім театру, окріч видовища — нічого. Тепер же та подія, як два Германці билися на втіху черні й вмірав один, вмірав зі словом любовим: „Германія“ — тепер вона, ся нелюдська подія, вразила і розворушила його душу, насунула і прояснила йому гадки про давню-давнину, прокинулася його германська кров, пригадалася йому матуся... Її речі любі...

З важкими думами, і з смутком в серці, з лютою нудьгою їхав він другого дня до Палестини. Йому лежав шлях до Єрусалиму, до претора Пилата через невеличке місто Вифтлеєм Юдейський. Наближаючись до Вифтлеєму, він побачив блискучу велику зьвізду над одним будиночком убогим. Ніхто не міг йому, коли він зачудований почав розпитуватись, ніхто не міг сказати, що се таке мусить значити. Він спинився в Вифтлеємі, щоб переночувати. Прокинувшись в ранці, чує янголині сьпіви: „Слава во вишних Богу!“ бачить округи себе дивний, небесний сьвіт, чує якусь радість, полегкість душі, озирається і бачить чудову людину в лелійно-білих шатах, невимовно хорошої вроди, з лагідним, чудовим поглядом. Такої вроди земля ще не носила.

— „Хто єси, чоловіче добрий?“

— „Я янгол, ісланець Божий. Знай, що місце се сьвяте, тут недалечко, на подвір'ю он того будиночку, що над ним сяє зьвізда, родився сам Христос“.

— „Хто-ж се такий Христос?“

— „Се Син Божий, сам Бог, істинний, єдиний, що прийшов спасти людей — так се призначено од віку“.

— „Коли се Бог, то йому бажаю поклонитись“.

— „Іди за мною“, — сказав янгол і вони пішли.

Перейшовши проз заїздний двір — Люціус вступив у якийсь захисток, наче-б печерю, де й побачив на сні в яслах Божественне Дитя: округи сиділо двоє вбогих людей, Марія Мати Божя та сьвятий Йосип; над яслами ремигав товар, подихаючи

теплою парою на Дитину, наче щоб Її захистити від погожого пораннього повітря. Здавалося в очицях Рожденього відбивався розум вищий від людського, здавалося сей розум жив й сьвітисвя вже од віку, все знає й знав і знатиме; що йому нема початку ні кінця і здавалося, в очицях сих небесних вся сила й влада сьвіту, землі і неба, того, що вже було і буде. Округ головки Дитяти Передвічного сяйво чудове із етеру розливало сьвіт на всю печерю.

Люциус поглянувши на сю Дитину, почув у серці якесь нове, невідоме чуття, якусь надземну радість, млість якусь, й спустився на вколішки й припав до-долу. Сяйво над голівкою Передвічного сліпило йому очі.

— „Я не можу білш дивитись на се Дитя“, — каже він своєму повожатому — „виведи мене звідсі“.

Коли вони вийшли, Люциус каже:

— „Я бачу, що се дійсне Бог, але мене одно дивує, чому се Він в такій убожій прийшов на землю?“

— „Я тобі ще не те скажу“, — відказує йому сьвятий повожатий — „Він і вмере ще скатований, розіпнутий на хресті, самою зневажливою, ганебною смертю, з розбійниками укупі“...

— „На-віщо-ж се, для чого се? Хто-ж його за Бога тоді вважатиме?“

— На те, щоб спасти людей! Інакше-ж се зробити не можна. Я се тобі зараз з'ясую. Щоб люде зрозуміли, як їм жити, — вони мусять мати зразок такого життя, котре вони могли-б побачити і повік згадувати; щоб образ сього життя стояв їм перед очима живою наукою, живим прикладом. Коли-б Господь прийшов на землю у короні і порфірі, у золоті і у єдвабі, коли-б з'явився Він в царських палатах чи вельможних — то люде так-би і гадали, то так-би й розуміли, що багрянниця лишень і коро-на, що золото лишень й самоцвіти гідні вєть блисько бути до Бога; коли-б родився Він в палаті — то-б думали, що як й Господь минає вбогу хату, то значить їй і призначено бути в зневазі людській; коли-б з'явився Він царем могутним і всевладним,

то-б і ніхто не думав, що в тілі вбогого теслі, яким буде се Дитя-Бог — може вміщатися дух Божественний, може від тепер блищати частка Божественного розуму; коли-б Він прийшов з мечем кари й влади — люде-б думали, що Божественного ладу ознака — се меч сили й кари. Ні, навпаки, Господь умисне все зробив не так: Він не хотів навіть в найбіднійшій хаті родитися, Він родився у печері і не на ліжку едвабному, а в яслах на сїні; не царі й вельможі бачили появу його на сьвіт, а перше за всіх воли і осли. — Він показав сим, що коли товар годен був побачити появу Бога на землі, то годен Він хоч лагоди і ласки від чоловіка; не царі зі Сходу перші принесли Йому дари і поклонилися, а найубожійші з поміж людей — чабани; сим Він показав, що прості, зневажені од сильних й мудрих, єї прості найбільш щирі Його слова слухати і хвалу Йому віддати. В снасть тлінну людську, в тіло, одяг Він Божественний свій Дух, шлях вбогого й злиденного життя, зо всіма його пригодами, злиднями й стражданнями Він собі призначив; наділив свою снасть всіми потребами людського тіла — чутливу до холоду і голоду: утому чути й жадати відпочинку, як і людське тіло придатне чути болі й муки. І саму душу Він свою вподобив до людської, що підлягатиме гніву, і спокусам, і ваганням. Як справжня людина проживе Він життя своє сьвяте, поклавши кожную його мить на послугу людям, усім оттим убогим, сирим, безталанним, що у зневазі у всіх славних і вельможних: усім, що нужду матимуть в підмозі, ласці і утії... і врешті — умре за сих людей, на хресті розішненим... Для чого-ж се? питаєш, на віщо се єсть потрібно? А на велику науку людям й приклад: щоб послужити людям — їх треба полюбити, так як полюбив їх Бог, аж до смерті Своєї; а щоб їх полюбити так, то се зразок дав Христос: потрібно єсть єдине бути з ними, потрібно все те відчувати, що й ті, котрим маєш служити; потрібно жити їхнім життям, їхніми потребами, їхніми радощами і смутком їхнім, треба свою душу

зілляти з їхньою душею і піднісшись духом в високости зоставатися їхнім братом... І коли ти хочеш Христа собі за Бога мати — йди Його слідом, Його ступою — на скільки людський дух може бути до сього здатний — іди до тих, до котрих душа твоя найближче, іди до тих, де ти родився, чиї і радощі і горе мусять бути тобі найближчі — тільки там душа твоя найповнійше відчує те, що і вони чують, тільки там її обійме найпалкійше полум'я любови до людей й бажання найревнійше і жити й вмерти за-для їх, твоїх коханих й серцю близьких... Для того і Господь, щоб взята їм на себе снасть людська понялась найбілшим палом любови до людей, мусів родитись від людей і жити так між тим людом, де родився. Не до Фарисеїв, не до можних піде Він — ні, Він візьме в свою оборону люд темний і убогий, люд безпритульний й покривджений. Огон жерущий свого слова гнівливого Він виляє на тих фарисеїв й можних, катюг людських; їм кару прорече небесну: „Горе вам книжники і фарисеї!“

І зник божественний вістовець. Люциус був як уві сні — все зрозумів він тепер, все йому стало ясно, став видкий йому шлях правди й волі на землі...

— „Покланяюсь Тобі Боже вбогих і малих й беру твого життя будучого про образ моїм малим й нікчемним силам на приклад і науку! Зриваю з себе шати золотого раба римського владики! видераю, викореняю із моєї душі усі прикмети рабської душі римської, що защепило їх мені життя із ними спільне, що їх надихавсь я в повітрі римським отруйним. Омию, омию в Рені ріднім я римського підніжжа плями, з повітрям вільним рідної безпечної вдовиці-неньки, Германії моєї, вдихну я знову, верну я знову любов і пал до щастя її й волі; поновлені згадки про літа дитячі щасні вернуть мені і чисту душу і відваги за правду її стати, поновлять в мені бажання для неї жити, для питомої країни, що топчуть тепер її легіони римські й псують, мордують нещасливу. Сонце твоє побачивши, діброви твої, гори і долини, серце в собі германське почувши, те-

серце, що билосся так, дитям ще, за-для неї лиш, нененьки моєї, для щастя й волі рідного краю. Зірвавши, скинувши із себе Римлянина, я станув тим, ким мушу бути й почую в собі силу і бажання йти тим шляхом правди, що вказує мені Господ новоявлений... Германіє моя убога, сіра, зневажена і темна! тобі від сїєї години усе моє життя, уся любов моя, весь пал душі моєї — з тобою, з твоїми синами, я розділю твою сумну долю й полон, і муки, і зневагу, що завдає тобі блискучий, в золоті й крові втопаючи, проклятий, на гибель люту слізми і стогоном народів обречений Рим... І смерти самої, дай Боже, Христе Святий, мені, щоб не злякатись прийняти із рук катів твоїх, моя свята, рідна земле, за тебе, за волю твою й долю і за твою правду“...

Так помолився щиро біля Вифлеєму в святий день народження Божого перший християнин Германії.

Петербург. 23. XII. 89.

Моншер-козаче.

(Гумористичне оповідання).

I.

В наші працюваті, сухо нудні часи, як всім очі пориває на самі достатки, коли кожен бачить в житті самий материяльний бік і все важить і цїнує на карбованці та на шаги, — коли ніхто не хоче виграти менш, як 200 тисяч, навіть ті, що в їх і білета вирашного дасть-Бі; коли словозбір людської мови так з'убожів, що здебільшого чуєть самі міждомеття, і тільки словниця лайки поширшала, — дак в такі часи як наші, людина з високими, ідеальними думками та пориваннями мусить страшенно часом сумувати та нудить світом. Де оком не скинь — все грошозапводи та нігілісти, що їм увесь світ, усе життя широке, ясне та глибоке, мріється в одній мізерній цяточці — копійці, за котру купується життя ще мізерніше, і опріч — анічогісенько більше — чистісіньке нігіль! Сим я не хочу себе виставляти, буцїм я от, справді вже, так кохався в високих думках, що притьмом мусїв себе завжди почувати в нігілістичнім товаристві зовсім чуженицею та нещасним. Ні, та й знов ні! Я робив теж, що й усі: пив, гуляв, в карти грав, муштрував і муштрувався, часом не памятаючи ні про які думки в світі, — тут усякі думки геть повискакують з голови. Ну, скажіть на Бога, чи не мусить вам здаватися дурістю яка вичитана думка про яке там *fraternité* або що, коли тільки й чуєш: ляп! лясь! люсь! Ото маєте, — брат брата частує. А намірєсь тут пару з ро-

та пустити, що мов усе-ж таки fraternité... „Що? що?“ — візвиритьця Убийвовк: — „Хвра-тер-ни-те! відкіля се ви такі вискочили?“ Та й в речі: „Га-га-га! хвра-тер-ни-те... га-га!“ — і уся громада за ним, і мусиш теж усьміхатися падлюшним усьміхом. Я навіть, як і всі, страшенно бажав 200 тисяч витрати і не тільки в мріях їх вигравав, а навіть почав на виплату білета купувати... Правда, я не купив його і таким робом не зашморгнув себе налигачем в кормигу мрій щоденних про 200 тисяч, що от-от з неба тобі упадуть. Хвалити Бога, „агент“ перші-ж 20 рублів виплати прихерив собі, забувши прислати міні квитка і я занедбав справу, вигоївшись так дешево від срібллюбства. Кепський з мене, як бачця, був ідеаліста, — тільки й знав, що шкереберть падав з високости своїх мрій. Про те, хоч кого обніме нудьга живши усе в товаристві з Убийвовком: і сьогодні він, і завтра він, і без краю все він, Убийвовк... Я став сумувати і самотно жити. Діло було в літку, „в лагерьх“, і спека літня, здається, додавала гарту моїй нудзї. Не знаю, як довго-б я міг стерплювати свою самоту і чи не довелося-б міні через се геть до решти зопсувати своєї вдачі, коли-б доля та не послала міні, скоро я одлюдьком зробився, товариша — ідеалісту чистої води. Ми зараз зрозуміли одно одного і стали незабаром найщирші друзі і побратими. На ймення звали його звичайно Ясем, а на призвище Моншер-козаче. Призвище — то правда єсть — химерненьке трішки і вельми тяжко зрозуміти, за що йому його дано. Як бачця, складається воно з двох частин і до того зовсім не однакових. Частина друга — „козаче“ — могла походити ось від чого. Хоч усі наші товариші говорили „амунія“, „хранцузький“ замість „французкой“ і таке инше, а про те сього зовсім не постерегали і вважали себе до решти вишарованими й виколірованими в найсправжній підпанковий колір, в одно слово, уважали себе людьми осьвіченими і навіть до такого оптимізму доходили, що мали за

свій виключний привілей, політичний звичай осьвіченої громади, руку подавати, здоровкаючись.

— Я не можу, — було каже Убийвовк, — без злости і сьміху дивитись, як сї камчадали (показуючи на яких сїрошинельників) здоровкаючись, руку подають одно одному — скоро вже, падлюки, по хранцюзькому заговорять...

Дак не вважаючи на те все, що помилки в мові у наших товаришів часом переступали міру звичайну, не постерегаючи того, філологія мого друга вже переходила навіть міру несвідомости у наших товаришів: він говорив: „бэлый, бэдный, копэйка, ребѣйонокъ, овѣйосъ“ і таке инше, так що навіть і Убийвовк не міг не зауважити на се і, вбачаючи тут, може несвідомо, вплив місцевий, вплив буцїм-то козацької землі — Убийвовк (се він напевне) — приточив до першого „моншер“ другу частку — „козаче“... Звідкіль пішла перша частина — моншер — лехко мінї було догадатись: мій друг вчився Французької мови і вмів між иншим говорити: „моншер“, — слово, що він його вельми часто вживав у розмові. Се було перше слово, що я почув від його. Ну, та про се потім; тепер же мінї треба оповідати шановним читачам, що було ідеалістичного в моєму другові.

Річ се досить важненька, бо моїх читачів при звичаєно вже так, що від ідеалісти вони сподіваються ходячого Прометея — сє раз; потім — щоб він носив завжди (зауважте це завжди) нерозважний вельтшмерц в росшарпаному серці; щоб їв і пив за горобеня та й ще щоб визначив собі в житті яку химерну і недосяжну мету — наприклад там — робити штати європейської речі посполитої, або що. А „двівиці“ (не панїї самі) ще сподіваються, щоб він був на вроду коли не Аполоній то хоч Адонїс, блідий щоб був і при місяці стоя (а то хоч і сидя) умів-би „двівиці“ солодко вірші промовляти про чулі та тендітні речі. Коли роздивлятись на мого друга з сього, трішки пристарілого погляду, то чимало чого недостататиме. Друг мій і до Адонїса навіть а ні кришки не був підхожий, навіть не був високий на

зріст, блідости і в заводі не було, а навпаки — обличчя у мого друга було як мідниця с темно-червоної міді; уха йому були більші, ніж треба; ріт теж широченний і їв він надивовижу добре і смачно (цим велапився ще бувши в „корпусі“) і на шлунок не страждав (хоч про те, думав, що саме таку хворобу має і що дивнішого с пристарілого звиш реченого погляду, — була се людина зовсім таки веселої вдачі. Сьміявся друг мій ще білш, ніж їв. Правда в потрібних випадках і особливо в чужих людях друг мій прибірав поважну і герду постать, як у Римляна і тільки часом забувшись, несамохить, своїй веселій вдачі оддавався. Мушу додати ще: його голові не були чужі і химерні недосяжні думки (про що потім буде річ), навіть вірші любив говорити — здебільшого власного скоропостижного надхнення, наприклад:

„О зорі, зорі сьвідки наших вчинків,
Колі, колі вас я побачу?“

або:

„Моя дружино смерте тебе я призиваю
Прийди, прийди, вгамуй стражденну душу!“

Але що найважливіше — умів він прибірати всякі коліри — і Чайльд-Гарольда міг удавати с себе і що хоче — і все те щиро без хитроцей та ехидства, а так, с поривання своєї багатої ідеалістичної натури.

Найсамперед Ясь завоював мою прихильність своєю щирою простосердністю. Жадної інтересової мети не мав він у житті і з усім палом серця віддавався чистій науці — він пильнував біологію. На столі у його завжди можна було бачити казюк усяких, поганенького мискрокопа, фотографію Дарвінову та якісь виписи с „Пронсхожденія видовъ“... Треба зауважити якого гарту душі вимагала усяка наукова праця, маючи сусідою Убийвовка. Прийде отсе до нас у намета (ми як друзі жили вкупі), сяде та й слуха нашу розмову — вона його зараз драгувати починає:

— А на мою думку, — вкінці промовить, — дак усе оце чорт батька зна що! Мінї аби рота добре ходила та стріляла — начальству сього тілки й треба, а всі оці бивології — дак вони нашому братові чиста роспушта! Я прийшовши с стріляння візьму та й прочитаю що з „ротнього“ або що, — воно мінї на вечір і здастьця, а ваша бивологія нащо? Дома бивологія, а на вченні не второпаєте що й до чого, — як учор — пів години шукав свого місця! — кивнувши оком на мене, урічливо додасть Убийвовк та й вийде геть.

Але с твердістю непорушною ідейних людей ми на його не вважали.

А то ще було приїде адютант нашого (4) батальйону — Шумицький. Сей, правда, не докоряв нам, але набридав страшенно. Він тверезий бував в незвичайних хиба випадках свого життя, невідомо чому йому подобалось говорити раз по раз яку дурницю, а на́дто — польські віслови: „пшекленґа душо“ і „чеґо ти кшичиш“. Як і з усіма затого поводився він з Ясем за панібрата. Приїде оце у намета, мовчки сяде на постіль біля Яся. Ясь свого там Олендорфа коло столу мимрить, або що, сидючи боком або задом до Шумицького; я, на другому ліжку лежучи, теж читаю. Ніхто не звертає на Шумицького уваги. Тодї він:

— Ясю! Ясю!

Ясь поверне голову:

— Чого тобі?

Тодї Шумицький з веселим сьміхом, пригравуючи пальцями на губах, присьпівує йому двадцятого разу на день:

„Жеби Ясьо бил Москалем —
За ніц не позвалям!“

або яку иншу нісенітницю. Мій Ясь усьміхнетьця та й знову до книги. І вдруге так сáме, і втрете, — мій друг що раз повертає голову і хоче бути супокійним, за жарт все приймаючи. (Він виробляв свою вдачу по Смайльєу і мусів пійти до

незвичайної супокійності і влади над собою). Потім Шумицький з иншого боку починає:

— Ясю, а Ясю! — кличе.

Ясь не вважає.

— Ясю, маю щось сказати!

Ясь врешті мовчки повертає голову с суворо-допитливим поглядом, — набрид бо вже.

— І чого ти кшичиш?! — витріщається на його Шумицький.

Ясь знову очі до книжки.

— Ну, чого он кшичи? вдається до мене Шумицький с комічним дивуванням і знову починає кликати мого друга. Той ні за що вже голови не зведе. Тоді Шумицький бере Яся обома руками за голову і силоміць повернувши її в свій бік репетує:

— А пшеклента душо, ну чого ти кшичиш? Ну, скажи міні, чого ти кшичиш?

Мій Ясь тут губить свою поважність, когрю думав дошкулити настирного „отютанта“ і примусити його тим вийти, — регочеться сам і виштовхує геть з намету гостя, котрого ще довгенько чути:

— Я зайшов до його, а он кшичи, а он кшичи! І чого он кшичи?.. Пшеклента душо, одно знай кшичи та й кшичи!

Здихавшись і Убийвовка і „отютанта“ друг мій частенько по обіді, замість читати рідну муштру, брав свого поганенького мікроскопа і велично проходив у близький луг, що рясно оточав лівий беріг Тетерева (стояли ми „лагерями“ в Житомирі.) Твердість душевна у мого друга була така велика, що він ніколи не ховався с тим, що біологію пильнує, як то роблять де-які страхополохи вчені, лякаючись сьміху та очуди од якого Убийвовка-невігласа. Ні, його мікроскоп та записна книжка завжди блищали йому в руках — він їх не ховав по кишнях. Як хто питає: — „Куди йдете?“ або: „де се ви були?“ то він зараз:

— Та отсе в луг (або з луку) йду — знаєте, я біологічні питання де-які розрішаю.

І мікроскопа в руках повертає, що аж грає на сонці.

В лузі-ж він усяких казюк розглядав через мікроскопа і все щось записував, записував... Мінї, як другові, він признався, що записів таких уже на чималу книгу набралось, і він їх обробляє, — обіцявся прочитати мінї де-що, але я боявся не зрозуміти провідної думки в необробленім ще матеріалі. Я прохав мого друга швидче впорядкувати сю дорогу працю, — тоді-б і я міг цікавість свою вдовольнити. Праця та мусіла мати титло: „Додатки та справки до Дарвинової теорії“. І мій друг, як усякий ідеаліста, кохався у далекосяжних і на перший погляд буцім би то й химерних думках, хоч найсправді вони мали підставу в тих записах біологічних на цілу книгу. Як кожна людина з думкою великою, — друг мій випережав події, зазираючи в будучність. Ось буцім уже він написав книгу свою; прочитує мінї, — я не стямлюсь з дивовижі перед таким науковим придбанням. Тоді друг мій посилав рукописа в академію десіане, але Академія присилає йому рукописа назад с приписом, що як автор зовсім невідома ще людина у вченому сьвітї, то вона не зважається друкувати його книги, щоб своєї вченої поваги не зопсувати. Удар смертельний дрібненькій натурі, душі хисткій, але друг мій являє твердість душі. Він десять років відклада в особливу скриньку грошенята, не доїдаючи, не допиваючи, сам стає як кістяк, тілки очі блищать вогнем надхненням, і врешті збирає потрібні кошти — друкує книгу вже в двох томах (через десять років мусіло-ж щось додаться) з багатьма малюнками перш під псевдонїмом „Невідомий Академіям“. Праця ся робить величезне вражіння в ученім сьвітї (за два місяці усе видання віпродано).

— Хто автор сеї праці? Хто він?

Нїхто не зна! Сам Дарвин оголошає по часописьмах, що він вельми бажав-би побачитись і познайомитись з автором книги, що стїлки сьвітла пролила на деякі „темні місця“ в його теорії, і прохав

автора неодмінно прибути до Парижу, де вони мали-б змогу побачитися. Друг мій не забарився поїхати до Парижу — стрівається з Дарвином — момент, що його не сила описати!...

— Ви, — каже Дарвин, — зміцнили мою теорію на віки: то вона, мовляв, стояла на двох ногах, а ви їй наче ще й третю приставили. Дякую вам, дякую!...

Увесь вчений Париж його знає... скрізь його запрошують, скрізь витають... Академія десїяне схаченулась була і піднесла йому диплом на свого члена, але він тепер гордо нагадав їй припис — і не схотїв диплому... Найкращі парижанки шукають його товариства, проходжується він там собі де-небудь в Булонському лісі, — маркиза божественної вроди пізнає його (по фотографії):

— А, мосьє Дарвіне Другий, — яка я рада вас бачити — все шукала випадку з вами познайомитись, та до вас не дотовпитися. Парлє ву франсє?

— Уй, мадам, сіль ву плє, — відказує друг мій, страшенно гугнявлючи за кожним словом, — того, як на його думку, вимагає французька мова...

Прокидаючись після сеї будучої подорожі до Парижу і вертаючись до сучасного стану річей, друг мій щиріш брався за Олендорфа і завзято вчив вокабули з його. Олендорф — се була чорна пляма на ясних плесах в житті у мого друга, бо французька мова якось не вчилася йому: над самими правилами вїмови французьких слів він сидїв два роки... Ну що, як до того часу, як їхати в Париж, та він ще не вивчитьця так, щоб з маркизою гаразд розмовляти міг? Ся чорна думка, як шашель точила йому серце, і ясне чоло іноді йому захмарювалось, — тілки все це було не на довго: надїя зараз-же вертала в душу до мого друга, і щиро брався за працю.

— Ну, як моншер, — вдавався він до мене, — чи поступаю я хоч трохи наперед в французькій мові?

— О, та поступ сей, можна сказати, що-дня помітити можно; та є такою працювитою натурою,

як твоя, не що французьку, — китайську мову можна проковтнути.

Потішений цим, друг мій весело усьміхався с серцем повним гордих радощей і надій.

II.

Як всі дослідачі природи, друг мій любив її і розумівся на її красі. Звідси консеквентно випливало незмірне, чисто природознавче, поклонення в мого друга ідеалові краси, живим, найкращим виразом котрої, як відомо всім, є прекрасна половина людської породи, — се-б то — жіноцтво. Та і життя жіноцьке, як на його думку, належало неодмінно до біології — так широко розумів свою науку друг мій. І жива краса жіноча незмірно більш порушала серце в мого друга, ніж навіть сама біологія — і се легко зрозуміти. Жінка — се було божество у мого друга і він йому служив з запалом лицарського серця. Панночці або панї у його не було слів: „не можу“, „нема“, то що. Увесь той тяжар, що вимагає від людини служба паничівська і лицарська — він ніс, як ніхто, без усяких вивертів с щирою хіттю. Чого-б не забажала панночка чи панїя, — увесь він тут: „сілву пле!“ Одно-однісіньке слівце, а скільки воно значить! Все одно, що сказать: „в руці твої предаю дух мій“.

Чим більш можна догодити жінкам? Певна річ що танцями і більш щирого танцюристи, як мій друг, може й світ не бачив. Правда, спершу він таки поганенько танцював, але чого не дійде чоловік, як що в голові у його цвяшком засіла яка ідея? Друг мій швидко сю науку осягнув: було хоче вивчити якого лепського викрутаса, візьме стільця за даму і гайда гасать по їдальні (в „лагерях“ в їдальня офіцерська) та так шпарно та щиро гаса, що до вечора й второпа все...

Чарувати і чаруватись, служити всім жінці, яко носительці краси одвічної, намагатись яко мога краще видатись перед нею, яко мога більш бути

„емабль“ (як друг мій говорив) — се ідеал найчистіший, чистий, як криштал, без жадної інтересової плями. Навпаки, — служачи йому, друг мій приносив багацько жертв моральних і матеріальних.

Але як і скрізь в справах людських не часто вельми бува, щоб усе було гаразд, так і в мого друга в справах лицарсько-паничівських не все було до ладу. Все йому випадало задля його незвичайно щирої служби: тисячі мерсі, тисячі стискані руки і чулих поглядів були йому нагородою, так що мій друг не без рації мислив, що на вроду він мало чим не Адоніс. Але душа його страждала. Друг мій чув і знав, що щоб цілком причарувати кожную жіночу душу йому одного недостача: адютантських ексельбантів. Було по суботах, як у нас танці бували, друг мій користувався с повної уваги жіночої тільки доти, доки не прошелепастьця отютант який — тоді все пішло шкереберть; хоч друг мій — можна сказати — роспинав свою душу задля жінок, а скоро отютант блиснув ексельбантом, — і очі їх і думки не для мого друга вже і йому врешті зостаються які покидьки, що без того просиділи-б увесь вечір, прикипівши до стільця й разиночки ногою не дригнувши... Лехко звідси зрозуміти, що ексельбанти стали метою, таємним бажанням у мого друга. Хай на се ніхто не здивує, що така поважна людина вчена, як мій друг, дбала про про такі речі, що до науки зовсім не стосуються. Річ видіма. Вже одно те, що друг мій мав приставити трейтю ногу до теорії, що вважає за пра́батьків наших між иншим і малпу, — вже се одно досить свідчить, який радикальний розум був друг мій. І певна річ, що коли дивитись на його змагання осягти ексельбанти с погляду ідеального, с погляду безінтересового послугування жіночій красі, вагу котрого самохіть підняв на свої плечі друг мій єдино с поклику своєї ідеалістичної душі, — як я й дивився на сю річ, — то сї змагання мусять здаватись зовсім логічні і ні на кришку не суперечні радикальним поглядам. Отже можуть бути люде, що не дошукуються в речі

до самого са́ма, а судять по верхах. Друг мій, не знавши ще мене, як слід, мав рацію думати, що й я можу бачити в ділі тільки мовляв гичку саму і не догадуючись, що в гички од путящої якої рослини мусить бути корінь — найголовніша річ! Тому то друг мій, не маючи вже снаги носити довше таємницю у себе в серці і бажаючи зі мною поділитися, не сказав отже усеї правди, а де-що прикрив:

— Знаєш що, друже, — говорить якось, — баталіоновий міні натягнув отсе, чи не захотів би я за отютанта стати після Шумицького. Воно ці всі цяцьки, ексельбанти там, то що, страшенно міні не до вподоби... Серйозній людині се якось ніяково, не лічить... Але мене одно клопоче, що ти на се скажеш? Раз, що бувши отютантом баталіоновим, я матиму двічі, тричі білш часу вільного на свою працю, бо яка там робота у баталіонового адютанта сам здоров знаєш! Мої „додатки“ може на два, на три роки раніш побачили-б сьвіту... Се раз. Тепер ще от що. Я готуюсь, як ти знаєш, в Академію... Знаєш, буцїм ніхто не дає ваги формі там, або що, а справді придивись, то й побачиш, що ексельбанти де-що — і не мало часом — і тут заважуть... людське серце вже я знаю — скільки вже літ працюю над цим. Все таки шанс! Я цілком згодився з другом моїм... Правда, для серця моему другові не ці два доводи стояли на переднім місці. Читательки мої шановні мусять догадатись, що перше місце, найважливішу причину в сїм ділі треба дати культові краси, що йому віддалась ця ідеальна душа. От цієї головної причини друг мій і не сказав міні, — але я й не судив його за се: я знав, що високі душі (а ви-ж бачите, що в мого друга висока душа!) мають рацію боятись, що їх можуть не зрозуміти і найближчі до їх люде. Хиба мало таких прикладів в історії. До того-ж друг мій ще добре мене не знав. Рацию мав, що й казати!

III.

Золоті дні нашого друзяцтва текли нам непомітно. Друг мій через свою добрість та простодушність швидко признав мою зверхність і повагу й слухався мене. З усіма своїми біологічними та іншими непорозуміннями він радився мене, і мій присуд, мій погляд велику вагу задля його мав. Я підбадьорював його до біологічної праці, розважав його в журбі, що йому часом завдавав Олендорф і помагав видержувати непохитно зневагу та глузування Убийвовчі. Я був наче старший брат, а друг мій молодчий. І таке побратимство, таке щире друзяцтво розбилося від дурнісінської дурниці! Боже, Боже! яке все крихке на сім крихкім сьвітї!

Навчаючу історію нашого розраiania мушу розказати, не ховаючи нічого.

Друг мій затого ні с чим од мене не ховався — не було у його, здається, жадної таємниці від мене. Тільки з однією-однісінською річчу!...

Друг мій мав звичку не зовсім звичайну — до самого себе листи любовні писати. Напише од тієї, од другої, од третьої, підпише за їх, віднесе на пошту, адресуючи собі, та й дожидає, як того-ж або другого дня йому приносять купу листів, що він сам їх написав. Але про те друг мій чита їх так саме залюбки, с таким саме тремтінням сердешним, якби справді не він сам їх писав, а ті, що їх імя там поїдеувані. Се найбільш може сьвідчити про ідеалістичну натуру в мого друга: він міг щасливий бути від любовного листа, сам-же його написавши! Тепер я не можу без сліз згадувати сеї порушаючої душу чистоти ідеалістичного надхнення... Де ти тепер, друже мій? Чи не виявило чверсте життя і с твоєї душі сю ознаку вищої натури і ти тепер читаєш тільки певні, автентичні листи і навіть без тремтіння сердешного?

Прихожу якось з муштри. На столику у мого друга, постерегаю, купка листів між Олендорфом та „Происхождением видовъ“. Друг мій мабуть думав,

що я того не бачу і поспішився звернути на їх мою увагу:

— Се маєш! — показуючи на листи каже: — все сьогодні тільки прислано.

— Не вже? — дивуюсь — яка в тебе одначе кореспонденція!

— Подивись на штемпель — листи все мійські. Дивом дивуюсь, — що се мусить значити!

— А читай, коли маєш охоту — від тебе не ховатимусь — се все любовні...

— Любовні? — аж мов опекло мене! Розгортаю одного, дивлюсь на кінець, підпису попередчу шукаю: Наталя Ш. Догадуюсь, знаю хто, одна з рожевих квіточок з житомирського садка. Жадібно читаю:

„Мій коханий Ясю, як нужусь я, не бачивши вас від суботи! Коли забудете мене, хвилі Тетерева будуть свідки останніх моїх страждань і зради вашої... Посилаю вам на спомин, як ви прохали, пару панчішок з моєї ноги“. (Кинувши очима по столу пильніше, — бачу справді панчішок пару жіночих), „бережіть їх і нікому не показуйте — вони частина мене і свідки німі нашому кохання. Листа, крий Боже, нікому не читайте... Ваша в домовині Наталя Ш“.

— Видко, що закохана до дурости писала, — кажу. — Не сподівався бра', що так вона в тебе втелющитьця...

Друг мій сидів і сів сяєвом з раю:

— А справді — любить мене до загину!

Він узяв у мене листа і став перечитувати все ще с сяєвом на виду. Я взяв другого листа читаю:

„Шановний Йосипе Павловичу, я довго думала про все те, що ви міні з Дарвіна розказували... Після нашої останньої розмови над Теревом я все зрозуміла і думаю, що ми тепер з вами згідні в найважливіших думках та принципах. Ми можемо бути щирими друзями. N. est cepas? Як-би нам ще побачитись... Чи не роздобули-б міні Бокля? Ви-ж якось обіцялись. Щиро прихильна до вас Мотря Л.“

Мене аж у бік шпигнуло!

— Мотря Л... щось не вгадаю.... Став я удавати не́зная.

— Луцикова! — допоміг міні вгадати друг мій.

— Маєш тобі! і Луцикова!... Листи написано видимо вперше... Ну, ну, та ти братіку справній Дон Жуан... забалакав я, щоб не виявити своєї стурбованости. І що білш я вражався та дивувався, то білш сяв мій друг ідеалістичним щастям. Листа од Мотрі Луцикової я буцім ненароком поклав собі в кишеню. Лиця міні горіли, я чув легеньке тремтіння у всім тілі, се була пропасниця з зраженого кохання. Мотрі Луциковій лицався я вже чималий час і не без надії. А тут такий лист!...

— То правда єсть, друг мій хиба трошки кращий від Отелло, але-ж ся жінота!... Сам кат не вгадає, який у їх смак. Адже покохала Дездемона пана Отелла за одну розмову. Чому-ж Мотрі Луциковій не здуріти після того, як мій друг перебрехав їй Дарвіна. Хиба-ж вона тямить, що він не тямить того, що їй розказував?...

Такі несправедливі думки снували в розпаленій голові у роздратованого коханця.

— Щось я не пам'ятаю, — почав я знову, — щоб в тебе так багато відразу закохувалось і ніколи я не бачив у тебе листів таких... Хиба ти ховався?

— Бувало, голубчику, і раніш, — вдоволено промовив друг мій, але не такими оберемками — так, на тиждень листів два три: не було чим і хвалитись. А тепер, — ти хиба не рошчовпав в чім річ? Адже баталіоновий обіцявся мене взяти за адютанта. Ну знаєш, ексельбанти, остроги — уся ця дурниця задля панночки... Ось на, прочитай сього ще листа!

Розгортаю, читаю с середини:

„Найбілш цікава я знати, коли то вас зовсім отютантом зроблять. Чого ви ховаєтесь від мене і навіть зовсім про се неговорите — адже я все знаю... Як до лица будуть вам ексельбанти:

Всі вродливі откютанти.
 Носять гарні ексельбанти —
 Втіхонько моя!

— Чорт батька зна що! — аж крикнув я с пересердя, не дочитавши до краю. — Не вже можуть бути і такі ексельбантичні дұри?

— Усякі є відказав фільозофічно друг мій...
 (В розмовах зо мною про жінок він часом вольнодумствував.)

IV.

Нудьга, досада, злість — отак було в мене на серці того дня. Блукаючи по „лагерях“ я крутив у руках нещасливого листа од Мотрі Луцикової до мого друга і думав гіркії думи. Господи, як одмінюютьця погляди людські під впливом того чи иншого почування! Досї я дивився на жінок через що — найрожевіші окуляри.

— Я поклоняюсь тільки двом божествам, говорив я палко панї над моїм серцем, — се жінці і сонцеві — вони бо єдині живодавчі джерела на землі — без їх не було-б ніякого життя.

Бувши тоді, яко ідеалїста, палким прихильником одвічної згоди, я покладав, що ніхто сього не доконає, як тільки жінота.

— Жінки, — говорив я Мотрі та иншим, — зауважте тільки, завжди луччі за нашого братчика, вищої пак натури. Візьміть письменсьтво, подивітесь на сї постатті, на Антигону, Офелїю, Дездемону, Маргариту й безліч инших — всі вони чистіші душею і вищі за чоловіків. Жіноцтво одверне свїт од війни, крови й неправди — аби йому осьвіти хоч трошки.

І багато де-чого такого говорив я. Мотря Луцикова по своєму розумїла, що вона носителька найкращїї частинї натури людської і не була міні невдячна за такі щирї богляди. Так прихильно дививсь я на жіноцтво до того фатально листа, — тепер один цей нікчемний клаптик паперу геть чисто виятрив рожевий колір з моїх поглядів і вони в зовсїм, зовсїм

одмінний понялися. Намість Антигон, Офелій та Джулет міні стали ввижатися Клитемнестра, Фульвія, Ксантиппа (кара Сократова), Леді Макбетова, Далила і навіть амазонки дагомейські. Згадка про сї останні геть украй розвіяла мої мрії, буцїм жіноцтьо обрятусь сьвіт од війни.

С такими думками неприязними дождався я вечора, щоб піти до церкви, де завжди можна бачити ту, чи того, кого тобі треба. Я мав на думці рішуче побалакати з Мотрею.

Прийшов я саме до шмиги — вечірня тільки скінчилась і с церкви виходили квітки житомирські, що колись мають нашу планету поновити. Тепер я дивився на їх иншим оком... Кожна підходила до якого крученого панича або той до неї підходив і вони парами розходились, куди кому було треба. Здибав і я свою Мотрю. Ми пішли у захистний куточок, яких так богацько у славнім місті Житомиру. Я йшов мовчки, похнюпившись, насупившись і не тілки не ховався с своєю нудьгою, але навпаки, — бажав, щоб Мотря постерегла її швидче і дала-б міні змогу наговорити їй гіркої правди, — самому почати якось не було в мене зважливости. Лист муляв міні в кишені. Мотря справді незабаром побачила, що я страшенно намурмосився.

— Що це з вами таке? Чого се ви такі, наче гніваєтесь? Недобрий — і слова ласкавого не промовите! — докірливо почала вона.

— Так, нічого, щось нездужаю трішки... А скажіть міні на ласку, — раптом обернувся я до неї — ви цікаві читати Бокля або Дарвіна.

— Бокля... я його читала... Але дуже давно, тим тепер-би залюбки перечитала, коли-б ви міні роздобули, — там такі високі ідеї!...

— Ви читали Бокля?!... Ви про ідеї говорите! — глузливо-злобно промовив я, наче ніколи доти не чув од неї нічого такого. — Ніколи ви його не читали і не читатимете і коли про се базікаєте, так

через те, що усі ви Кукшини!...*) Ідеї! хіба їх про вашого брата писано?...

Тут я зовсім дав волю своїй злости:

— Вашого брата, — вже криком кричав я, — ніколи не цікавить яка суха матерія, що вимагає освіти і сякого-такого, а не пташиного мозку. І все те, що зрушує увесь світ, що задля ваших братів, чоловіків, батьків — діло життя, за що вони бютьця, страждають, — все те вашому братові, жіноті — річ незрозуміла, дурниця, сьміховина... У жінок нема жадних ідей! Мужчина навіть лилипутського розуму може мати хоч оттакісьнюку ідею (тут я показав на кінчик нігтя), але жіночій натурі... 0,999.999 усіх жінок на світі ідея — чужа чужаниця. Не обдуриш нікого тим, що у нас є так звані „розвиті“ панночки, що часом палають просто усякими наймоднішими ідеями. Багацько я бачив таких дівичь ідейних (хоч справді, тоді ще я дуже мало бачив усяких „дівичь“), але скоро вони налігають на ідею якого, хоч поганенького, чоловіка, — всі їх ідеї, що полум'ям жажтіли, в один мент згасають першого-ж дня по шлюбі!...

Тут я спинився, бо с турботи й пересердя довше вже снаги не ставало говорити. Доказавши свою Филипику, я почув, що втратив затого увесь гнів, і зілість моя зникла. Я прибрав умисне-насуплений вираз і в трагічній постаті, відхиливши трохи голову назад і виставивши праву ногу наперед, дожидався, що вона мінї відкаже. Бідолашня Мотря Луцикова, вона не сподівалася від мене нікбди нічого такого і сиділа наче приголомшена. Я й до сього часу знав, що їй байдуже усякі Боклі на світі, а цікава вона була на самих-кручених і всякої породи паничів і не задля кого-ж, як не задля їх вона вивчила ймення Боклеве, Дарвинове та ще яке з славетних та

*) Кукшина — се один с персонажів с повісті Тургенева „Батьки й діти“. В їй автор намалював тип московської панійки, що силкується вдавати себе вчену поступову жінку, — тип негативний. [Ред.]

модних мужів, бо-ж були між ними (між паничами) й такі, що несумінно, після першої цікавої та щирої розмови, й втелюють їй яку науково-поважну книжку і починають сим робом панночку „розвивати“. Мусіла-ж вона, небога, брати таку нудьгу і навіть вивчити заголовка в книжці і навіть казати, що прочитала розумну книжку і дуже їй вона подобалась і чи не можна ще таких книжок здобути, — і все таке мусіла вона говорити, що вимагали обставини.

Знав усе отсе я й доти, але благодушно дивився на таку природну й малюєїньку ваду.

— З заголовку починають люде читати, — міркував я. — Хай лишень перше призвичається до заголовку, а там коли небудь може й далі піде і... напевне піде.

Так я доти благодушно дивився на речі, а тут на тобі, мов Пилип с конопель! Ледві очунила Мотря Луцикова.

— Та-ж я... та-ж, що се ви... Та хиба я вам що сказала?...

— Ви нічого міні не сказали, але гірш того: ви де-що вчинили, чого робити не годиться.. Ви-б краще міні сказали, то я-б і не ремствовав...

Тут я витяг с кишені зібганого листа і подав Мотрі. Та стала його читати здивована й стурбована.

— Що се за падлюшність якась? — крикнула. — Хто се Йосип Павлович, що я його й не знаю?

— Кажіть, говоріть кому иншому, що не знаєте! оце зараз так і пойму вам віри!

— Та що се за лиха година?!... Подивітесь, адже й писання не моє!...

— Велике діло — писання не ваше! Та давайте, я вам хоч під чортяче писання підпишуся, не то що.

Тут Мотря Луцикова ужила останнього доказу жіночого — вона заплакала, далі заридала і заголосила вже, а нарешті й зомліла... Хиба-ж я міг в сим разі встояти на своєму запеклому жорстокосердю, не

похитнувшись? Панич я тобі був на сльози жіночі вельми чулий — я навіть каюся в своїм груб'янстві, поспішився дати Мотрі першу елементарну поміч і розважити їй трішки. Розійшлися ми помирившись, але червоточина, проїдена у мене в серці була чимала: я не няв уже повної віри присяганням та палким речам Мотриним...

V.

Днів два чи три по тому прихожу я якдсь з міста опісля обіднього часу. Підійшовши до намету (намет у нас був дерев'яна хатка, покрита полотном з дверима), чую через відхилені двері з середини, як бачця, жваву розмову.

— С ким бо то, — думаю — Ясь мій так розгомонівся?

Прислухаюся — один усього голос Ясїв — і за себе і за когось иншого гомонить. Се мене вельми зацікавило і я став коло дверей, щоб він мене не вздрів, а я-б міг бачити, що діється. Я став свідком вельми цікавої розмови. Мій друг очевидно мав за бесідницю якусь поважну персону, якусь панію високого коліна, бо в розмові величав її иноді грацинею. Друг мій робив пробу розмови с сією великою панією, готовою в його закохатися і котра, звісно, істніла тільки в мріях у його. Розмова пересипалась французькими словами — чулось усе: моншер, мон жолї гарсон, і т. и. Але щоб не робити мови перистою, я перекажу розмову без сеї окраси, хоч певне вона втратить на сьому чимало... Друг мій стояв перед дзеркалом в поставі стілки-ж лицарській, як і принадній; усьміх грав у його на устах. Керей спадала на одно плече, наче тога римська. Видимо, розмова була не в світлиці, а в садку або де-инде. Друг мій промовляв солодким (скільки зміг) голосом:

— Моя панї безподобна, я боюся, чи не завадить вам тут трішки вохке повітря.

— О ні, — уже найтончішим дишкантом відказує собі за панію грапову, — ні, мій гарний хлопче (мон жолї харсон), зовсім я не чую вохкості, — та й як би вона була, коли жвава і розумна розмова з вами розпалила моє серце, і моє тіло не чує вже нічого...

— О, грапине, я не стрівав ще в моїм стражденнім житті кращої на вроду й розум людини, як ви, і моє найпалкіше, найсвятіше бажання — мати спроможність хоч инколи, вряди-годи одну годиночку побути вкупі з вами, щоб заспокоїти хвору душу в щирій, святій розмові... Я щасливий би був стати вам за слугу останнього... аби з вами... аби бачити вас... — жалісним, порушуючим серце, голосом додав мій друг, похнюпивши голову та спустивши руку мов злочинець, що чекає останнього собі приєду.

Я так собі міркую, що після цього панї грапова схилила на лоня свою білу херувимську голівоньку і замислилася трішки перш, ніж дати відповідь моему другові, бо в наметї стало на яку годинку тихо, як у вусї. Видима річ, панї вагалась... Врешті стурбованим тихісіньким, тендітним (я ледві міг дочути) голосочком, кращим, солодчим від усякої музики (так мусїло бути, хоча друг мій досить зле віддавав сю солоднечу) сказала:

— Мій гарний хлопче, будьте моїм лицарем джурою, будьте моїм адютантом (пильніш придивившись через дзеркало, я побачив, що друг мій справді був в адютантських ексельбантах...) боронїть мою честь, як стародавні лицарі... Я певна, що коли лицарсьтво може воскреснути, то тільки в вашій лицарській персонї; я знаю, що у вас... таке-ж лицарське і велике серце, як у того лицаря, що виїздив колись усю Німещину, викликаючи кожного на герць, хто не згожувався признати панію його серця за найвродлившу в свїті... Сподїваюся, що й ви будете таким моїм лицарем... Тут друг мій спустився на одне колїно і схилив голову на руки. Я міг тепер зрозуміти, що нанї грапова сидїла на ослонї

ровка і повернули назад. Командировка-ж Шумицького була зовсім одмінна і не схожа ні на яку в сьвітї иншу командировку. Ось яка вона була.

Одержавши 20 дня місяця що-місяцьову плату офіцерську та випивши добре в буфетї, приходять він до себе і каже постелити собі долї. Тут вже у головах становитьця добра сулія та дзвоник. Шумицький лягає і вважаючи себе на поштарському візку, кричить швидче його вести (пильне, мовляв, службове діло). — і незабаром засне. Прокинувшись сїпає дзвоника — се значить, на станцію приїхав, а в такім разї кожна статечна людина каже собі чарку горїлки подати. Увіходить Личардо, що його отьютант в сїм разї уважа за станционера і вони починають так розмовляти:

— Налий!

Налива.

— Яка станція?

Джура, вже при звичаєнний до сеї комедії, шпарко одмовля:

— Випивайлівка, ваше благородіє!

— А!! — добра назва! Ну, ще налий задля того!... Та й змерз же я!... Ке ще чарку!... А конї є?

— Як не бути, ваше благородіє, є! За вашого благородія я отсе допіру посварився с полковником Н. (Сей полковник звичайно мусїв бути або баталїоновий або полковий командир, що частенько садовили нашого отьютанта під арешт). Присїкались до мене: давай конї та й годї! В одну шкуру: давай та й давай!

— Нема, кажу, ваше... теечки...

— Як же ти сьмів!? Ти знаєш, хто я?

— Ваше, — кажу, — як там, — ви їдете не через службову потребу, а через свою, а в сїм випадкові я маю право давати конї хоч-би й простому прапорчикові, що з-за служби їде, попереду, ніж вам... От прапорчика Шумицького сподїваюсь, він що-місяця в цей час їздить у командировку — йому мушу приховати пару...

— Добре, добре їй-же Богу!... Ну вищий чарку за хвабрість та кажи коні швидче запрягати — я дуже поспішаюся: командировку дали, знаєш, — та така пильна та важка, що чорт його знає, як під суд не попаду, то й добре...

Незабаром Шумицький в обіймах у Морфея знов їде до другої станції і знову та-ж дія, і так є тиждень, доки вистачить грошей на оковиту. Після того мусить бідолаха в буфеті набір брати, сумуючи, що чортів жид білш як чарок п'ять на день не дає, боячись, що Шумицькому й того виплатити буде неспроможність.

VII.

Скоро ми вернулись від Шумицького, за нами заїхав звищечений попович. Ми стали обіратися, бо вже час був: було затого шість годин. Але друг мій почав щось мулятися та тупцяти коло мене — видно було, що він хотів щось снитати, чи щось сказати, але якось не зважувався, — річ видимо була не зовсім звичайна.

— Чого ти ханьки мнеш? — кажу йому є персердя — чого баритимемось по дурному? — одягайся!

— Та от що, друже, — порай мене... я хочу одягти адютантів мундир.

Я витріщився:

— На якого гаспида?

— Та бач, — треба-ж міні при звичаюватися носити ексельбанти та остроги — особливо в танцях: знаєш, що се ціла наука — як острогами цокнути, в якім па, коли і т. и., щоб в такту знаєш... ексельбанти теж з незвички заважатимуть у танцях, — ну, в такому товаристві яке буде „на храму“, тільки й привчатись — хіба там тамлять?... От уже я на наші суботові вечори прийду, знаючи хоч так-сяк повернутись... Воно, знаєш дрібязок, дурниця є погляду ідейної людини, але ти — розумна голова, — поміркуй: їм (се-б то: иншим смертним, опріч нас)

сього треба! Вони-ж тільки хоч по тому, як ступиш, як затанцюєш, як одягнешся — можуть хоч трішечку нашому братові справедливості віддати...

Доводи сі були такі важкі, такі дебелі та не порушні, що я не вважаючи на свій гумор кепський, — не міг нічого супроти того сказати і мусів згодитись... Поїхали. Наш приїзд хоч і несподіваний викликав щирі радість.

— Два охвицері! два охвицері!... шепотіли панночки с танцюристими надіями.

Нас привітано найласкавіше. Подали чай, а після його вже мусіли бути танці. Ми швидко познайомились с панночками і стали базікати з ними. Але друг мій відразу-ж посунув мене назад у темряву. Ексельбанти з острогами додавали його постаті пишній і звабливий вигляд, та й сам мій друг, під впливом того щасливого і поправді невимовного почуття, яке мусить бути тільки у людини, що вперше почепила на себе отютанські принади, — можна сказати переріс себе, перевищив. Він увесь сів і — гадаю собі — те саме почувати мусів у душі своїй, що Олександро Македонський чував перед боєм при Арбелах, певний, що боги дадуть йому завтра повне і конешне подоління над ворогами. Але друг мій не вклався спати супокійно (се-б то: не був бездіяльним), як те зробив Македонський царь, а зараз же виявив усі дари своєї багатії натури. Я людина самолюбна й горда. Мене до печінок вразило те, що всі липнуть, всі горнутьця до мого друга, а до мене й байдуженьки... З журби та с пересердя я сів собі самотно і сидів накупившись мовчки й не порушно. А друг мій, скупивши коло себе жіноту, сьмішав її побрехеньками.

— Є у мене „деньщик“, — каже, — досить розумна шельма. Три роки він вже в мене, а питаєш навіть: „що таке салдат?“ — він і се знає — не забув за три роки: „салдат“, — каже, — „єсть звання почотное, благородное, на могучих плечах котрого лежить солодка душі і тілу обязаність сокрушати врагов внешних і усовіщувати унутрішніх“.

Таку, маєте, схоластику знав і все розуміє просто, без хитрощей: даси йому товченика і скажеш: „Охріме, налий та принеси міні стакан чаю та дивись, не впусти, держи цупко (в лагерьях через тісноту самоварь не уносять до намету). А він з щирости як стисне його в лабетах — чуєш — трісь, дзень! — самі склянки приносять!... Або несе лямпу, тобі яке пильне діло, крикнеш: — „Кинь лямпу та подай міні те або се! Він справді, шельма, лямпу до долу шпуронить!... Лихо та й годі с таким!...

Справді Охрім не був такий, а друг мій тільки десь чув сї брехеньки, — приклав же до Охріма на те, щоб оповідання вийшло живішим, мальовничішим. Друг бо мій володав між иншим і хистом до оповідування справжнім, — тим хоч на папері сї нісенітницї зовсїм не кумедні, але друг мій, отютант in spe, можна сказати, не розказував, а лицедїйствував — і за себе, і за джуру свого в лицах показував: і як Охрім тіснув бідолошного стакан, аж скривившись с силкування (щоб показати се, друг мій ханав зі столу стакан, одбігав до дверей і звідти зігнувшись біг до столу, стискаючи стакан в руках;) і як Охрім с переляканою пикою приносить йому самі склянки, і як лямпу шпурля до долу... все, все показував. Ефект був незвичайний — панночки хutorянеські і так швидкі до сьміху, а тут аж позакашлювались, пирекаючи чаєм. Як сьмішки трохи понишки, де які матрони і собі згадали сьміховинні випадки, але тут вже з мужиками і виставляли їх оповідаючи невимовними йолопами — як вони пють чай, як що їм дати, наче горілку, нахильці й печуть собі губи, рота й язика. І таке инше розказували... Під сей гомін другом моїм цілком заволодала якась пишна, як пампушка м'яка, як буханець смашна, матрона, взяла його попід руки і вони стали прохожуватись поуз мене, досить голосно і шпарко розмовляючи. Боячись, чи не підслухую я їх, матрона вдалась до мене:

— Що-ж ви, добродію, сидите, не розважаєте

дам? Є, сором, сором! А ще охвицер! І голову похнюпили — так, наче журба вас посіла яка...

— Де там не журба! — відказую жалісним голосом, — допіру отсе поховав брата... що тут розважусь, того й приїхав — та де вже там!... безнадійно махнув я рукою і знову вдався в свої журливі спомини.

Певна, що людина така, що вдається в свої журливі спомини, білш ні на що не вважає і нічогоїсьню не чує, — матрона дала міні покій і не звертала вже жадної уваги на мою похнюплену сумну постать. Але я міг хоч уривками чути чудовії квіти з красомови мого друга... Він солодким поглядом позирав на принади й вади матроничні і очевидячки, розволоживши свою душу, вдавався в сентименти:

— Ось у вас на шиї червона хусточка має, — говорить він — так червоніє моє серце і тріпочеться у мене в грудях, як впіймана пташка, від бурхливого приливу гарячої крові... В такому разі Шілер сказав-би:

О хустонько червона, — ти образ певний.

Мого скривавленого серця...

— Чого-ж воно тріпочеться й червоніє? — питається матрона, спустивши вії й сподіваючись почувти чогось дуже втішного.

— Чого?! — драматично вигукує друг, хапаючись лівцею за правий бік, мов-би то за серце (правиця бо була невільна: на їй висіла матрона). Хто-ж безсердешний, зашкарублий на серці, байдуже може дивитися на небесну вроду, хто в янголині очі не задивиться на віки?... Чуле серце тим нещасне, що воно не може рівно битися, спокійним бути перед образом одвічної краси...

Матрона на єї речі вся снахнула: любую мову таку чути — хто-ж не бажає? Але вона удала, бущім се не про неї, а про якусь загальну вроду, і питається в мого друга:

— Ви певне палко покохали когось?... Сьвітова річ — молода людина...

— А знаєте, що таке закохана людина? — не слухаючи її провадив друг мій. — До чого-б міг прирівняти її?... От вам пожежа в великім місті і що повіє, подме вітром — огонь жахтить пекельний і язиками вогневими сягає в гору високо й аж неба достає... А набіжать люде, водою згасють — чи краще: піде зліва, дощ великий і прибе огонь, загасить і зостанеться самий мокрий попіл на пожарині... Оттак і серце, що палає полумням с кохання, — під милої поглядом горить, палає, веселість, втіху, щастя вливаючи у груди. А як суворий непривітний погляд зустрічає, вгаса вогонь, холодне серце й вкривається мовляв-би темрявою непрозірною на вік-віки...

Довго ще говорив друг мій: то прирівня себе до дзвоника, — як дзвоник тільки тоді дзвонить, як його сїпне рука чия — так закохана душа в мого друга дзвенить і голос подає по волі й уподобі тії, що... То прирівня душу свою до скриньки замкненої, що ключа од неї має сама вона, мила, — досить їй востромити того ключа в скриньку, повернути раз-другий — і скринька відімкнеться, поділена на всякі закапелки та прискрінки; в одному закапелкові, обклеєному в червоний папір, вона знайде його палке кохання; у другому, в білому — чистість його бажаннів та пориваннів, а в третьому, блакитному, — його сьвяті надії, і з їми вона може зробити, що їй припаде до вподоби: чи зібгавши жужмом в жмені, без жалю геть кинути на долівку іще і ногою придоптавши, а чи словом любим влити їм життя нового й дати розквітнути найкращим квітом...

Тут мойому другові несподівано перешкоджено, а він лагодився чудовими віршами закінчити сю пишну розмову. Панночки притьмом стали намагатися до танців і друг мій мусїв вдовольняти їх. Міні було-б шкода, як-би читачі мої так і не знали, що се мали бути за вірші (а я їх знав ще перш) і тому я їх подаю тут. Ось вони:

Як човен той одинокий
 Я блукав по хвилях моря:
 Був немилый сьвіт широкий —
 Потопав я в пеклі горя...

А ти, зірко посьвітила
 З високостей з неба —
 Тут душа моя зомліла: —
 Жити мінї треба!...

Жити, впитися коханням,
 Щастя взнати раю
 І дізнати що бажанням
 Нема кінци й краю.

Шкода не мала, що мойому другові перешкоджено тими танцями висловити сей чудовий твір!...

Почались танці... А! що се були за чудові танці! Мій друг незрівняний танцював один за всіх кавалірів, які-бо й були, то завзято гуляли в карти, — та по правді кажучи — їх і не треба було: друг мій заступав усіх кавалірів задля десятка з гакім жіноцтва танцювитого: він хапав по черзі кожную, гоцав як навіжений і мов блискавка блищав по всіх чотирьох кутках сьвітлиці, перекидаючи по дорозі стільці та тягаючи за собою бідолашню панночку, що вже не потрапляла за ним і ніжками перебирати, а волокла їх по помосту. Обкрутившись врешті як вихор та дзвінко острогами цокнувши, друг мій садовив, чи краще мовити — шпурляв на стільця змордовану даму і хапав другу, потім трейтю і так усіх муштрував. Не встигне ще перша пота втерти та віддихати після отютантського гасання, аж гульк! — уже знову її черга: невипущий і невтомний друг мій вже простягав до неї руки і захакавшись вимовляв:

— Сільвунлє!

Бідолашня хотїла-б одпочити, але бїльше бажання жіночої натури — се танцювати-ж таки й танцювати... Вона кида жалїбно-прохаючий погляд на друга мого, але ранїш ще од того встає і подає йому

руки... Тим — гадаю собі — єї так звані „лехкі танці“ були того дня і панночкам роботою і вельми так важенькою...

Тільки як до кадрілі дійшло, — тут тільки друг мій не міг-би скрізь упоратись сам: мусіли витягти з-за карт усіх кавалірів і навіть мене примушено очуняти є смутних моїх епоминів і почовгати чобітьми по не вельми рівному помостові.

Вельми вже було пізно, чи пак уже вранці (була бо шоста година ранку другого дня), як ми до дому поїхали. Ми їхали десь мляво і мовчали. Я куняв страшенно і, спустившись на дно в бріку тільки чув инколи, як її струсне здорово на грудці.

Друг же мій, під впливом такої турботної і любові йому ночі, не міг, звісно, і на мить заплющити ока, — він сидів у поважній постаті, так, щоб є під киреї видко було ексельбанти (а може з жіноти хто стрінетьця!) і часом то любо усміхався то насував брови, то мов губами — либонь є кимсь розмовляв. Вже ми підїхали близько Житомиру (було затого 9 годин), як друг мій, штовхнувши мене промовив:

— Подивись!

Я став протирати баньки і поки виліз зі споду з брики міг бачити самого мого друга. Бачу, що друг мій перебіра поважно плечима, бадьоритьця, скося зирнув на те місце, де мусять бути ексельбанти і надав своєму обличчу принадний та ласкавий вираз, буцім стрівав найлюбішу і наймилішу собі особу в сьвітї. Підвівшись, я бачу, що з нами затого порівнялась купка (три чи чотири) амазонок — я пізнав між ними одну: відому житомирцям магнатську дитину, граївну К., що про її вроду та багатство нераз доводилось чувати. Амазонки проїхали, і я нічого особливого не постеріг і не побачив. Отже я в єім ділі євїдок вельми непевний: я встиг побачити граївну К. на малу годинку та й дивився очима сонними і неохочими надто придивлятись та призиратись; друг же мій говорив міні впевненим голосом і з запалом навіть, що шляхетна панна К.

пильно та так ласкаво подивилася на його, на друга мого, що навіть зробила рух рукою, наче-б то хотіла спинити коня за повід, що навіть не тілки любо усьміхнулась до його, але що і в очех у неї блиснула благодать. Лишаю любим читателькам зміркувати, чи могло се бути і чи може бути, що така граківна К. є першого так таки погляду не тілки-б закохалась хоч-би то й в отютанта, але навіть тут же-б і дала ознаки своєї високої уваги й ласки при стілках ще свідках? Я знаю, що відразу, в один тобі мент можна до безглуздя закохатись — про се давно і вельми хóроше сказано у небіжчика Карамзина, але усї обставини сього випадку... Як хочете, а я тоді не звернув жадної уваги на слова мого друга і одно думав, аби швидче ліжка дістатись і добре відіспатись.

— Та то тобі мабуть ввижалося все, — не поняв я віри.

VIII.

Минув який час. Друг очевидячки сам поняв віри тому, що мінї розказував з надхнення про зустріч с панною К. Він тепер, після „храму“, вважав свою особу невимовно принадною жіноті, а в отютанськїм убранні здавався сам собі таким молодцем, що перед чарами його мусить не встояти ні одна з жіноти, — хоч би то й граківна К. Мушу тут додати: друг мій зовсім не був с тих, що всю вагу покладають на вродливе обличча. Друг мій ділив свої ваби й принади на три частини: 1) Урода не аби яка (так він думав про себе); 2) вченість та розум освічений, а як на Житомир, то може й незвичайний; 3) елеґанція і тонка поведенція, в чім рівнятися з моїм другом, — я напевне се говорю й знаю, — не могла жадна паничівська душа с цілої губернії... 4) Четверта жадана частина — мовляв-би вінець будівлі — мусїли бути отютанської форми принади. Без їх друг мій здавався сам собі „храмінсю“, сказав-би без покрівлі, відкритою до-

щеві, негоді й вітрам буйним. Боже, як палко бажав він швидче собі собі покривлі... тепер, коли... Він нетерпляче ждав кінця отютансьтва Шумицького. Всі його думки опанував небеський образ панни К. Навіть листів любовних я уже не бачив. Граівну К. можна було трохи не що-дня бачити шляхом бердичівським, кудю вона то конем вечорами або ранками скаче, то в колясі їздить. Але бідолашний друг мій! Він не міг туг прохожуватись у своїх ексельбантах, бо завжди зустрінеш там знайомих та товаришів (шлях бердичівський був і місцем на прохідку. Друг мій мусів щільно вгортатись у свою кирею, щоб не було знати, чи є на йому ексельбанти, чи нема, і хоч так пройтись та позирнути на чарівну К. Листи любовні, як кажу, він покинув уже писати — часу не вистачало; не менш біологія страждала: сдебілшого часе свій він гаяв перед дзеркалом, приглядаючись красі своїй та готуючи ті розмови, що мають бути. Друг мій не забарився поділитися зі мною усїма своїми турботами сердешними й сподіванками та надїями. Він розказав мінї, що страшенно, до божевільства, закохався в сю великородну панну К. і що коли бачить її на прохідці, — вона йому подає ті, що й вперше, ознаки своєї прихильности.

— Романтична незвичайно історія! — говорив я: — ти, голубе, аж зблід трошки — не слід так вдаватися в кохання те — воно сушить людину.

— Не вже я зблід?

— Та сього ти ще не лякайся, — саме помірно: ти тепер навіть інтереснішим зробився — тобі се до лица...

Друг мій по тому прохав мене висловити мою думку, як йому пристало в отютанськїм уборї.

— Щїру правду кажучи, — відказав я, — ти мабуть і рідився призначений на отютансьтво — хіба ти сам не постеріг, як на тебе „на храму“ веї очі жіночі видивлялися, (друг мій засїв) як горнулось жіноцтво до тебе й обсіло, наче мухи грудочку сахарю?...

— Ет, се дурниця! — удаючи байдужного до моїх слів, справді йому солодких над усякий мед, відказав друг мій: — „на храму“ там якому — велике діло зробити там сензацію!

— Хоч багатому й чорти дитину колишуть, а ніколи неситість його не вконтентуєш! Хіба тобі мало може й того, що панна К. либонь тебе й з думки не спускає? Хіба я не бачив, як любязно вона на тебе вчора подивилась?...

— Не вже подивилась?

— Ну, наче ти сам не знаєш?... Не міні тобі про се нагадувати.

Розмова така другові моєму була любійша над усе і ми любенько та щиро тут побалакали. Друг спершу ще вагався цілком няти віри в свою міць — над серцем панни К. одержати повне подоління:

— Скажи міні, як щирій друг, чи можлива се річ? Може я помиляюсь, так розуміючи і тлумачучи погляди граївни К....

— Голубчику! — кажу я, — се найможливіша річ на сьвітї! Таке хіба тільки бува? Часом королівни закохуютьця в своїх челядників, в своїх служок, — а ти-ж офіцер, академію скінчивш, отютант ось-ось уже... та й вона не королівна і навіть не князівна, а тільки що граївна... Ет невіра!...

Така моя певність останню хмарку вагання вигонила геть з голови в мого друга.

— Ще тепер, — говорив він, — не промовивши зі мною єдиного слівця, — вона вже на половину, а може й білше — моя. А як ми побалакаємо та вона дізнається, що в нас і тут є щось — і не дурниця (він показав пальцем на лоба) та що я пишу „Додатки“...

— Ну, — кажу, — всього їй цього не треба: граївни, братіку, то що, менше за все цікаві до наукових та мудерних річей, — я, звісно, ніколи в житті не знався ні с князівнами ні з граївнами, але так якось — передчуття маю на се... От що скінчивш академію — инша річ — вони се розуміють.

— Може й твоя правда, — відказує друг, — може вона сама, знаєш, і не теє, але почну у їх бувати, у таких панів, — здобатися можна і з якими там вченими чужоземцями подорожними, с кореспондентами з яких європейських часописів... любо-ж їй дивитись, що я й з ними не беззем сижу, а можу провадити спеціальну наукову розмову... Або як видам таку річ, як мої „Додатки“ — хіба се не лискотатиме, — думаєш, — ті пихи? Е, ні, моншер, серце людське, а надто жіноче я знаю добре... Скілки дїт вже пильную...

Я не став сперечатися...

Не дивна річ, що у мого друга ще бїльше розспалилося бажання яко мога швидче познайомитись с панною К., щоб вона дізналась про всі його дотепности та кебети. Але-ж чи могло се бути перш, нїж він одержить право одягтись в отютанєську форму? Нема що й казати, що річ се неможлива... без ексельбантів стати їй на очі!... Чи з'явитись в їх ранїш, нїж стане отютантом? А як дізнаються потїм?... Се не те, що „на храму“... Терпіти й ждати? Ждати!... Шумицький мав бути на отютанєствї ще бїлш як три місяці. Три місяці в справах кохання!... Як тїлки сю річ ми собі вияснили, зараз-же, не гаючи й годиночки малої, знялись і пішли до Шумицького. Думка була така, щоб умовити Шумицького передати отютанєство другові мойому, не дожидаючись тих навїсних трьох місяців. Одначе наші надїї не зовсїм справдились.

Найсамперед — Шумицький ходив без шага в кишені і це його таки здорово дошкуляло, бо ті чотири чарки, що йому давано набір з буфету щодня були просто дурницею йому і тїлки роздратовували дужче. Тим хоч Шумицький і повітав мого друга, як звичайно, весело, своїм „чего ти кшичиш, пшекльєнта дўшо“, — однак зараз-же збагнув, що передати отютанєство так-таки дурнїєїнько, за так грошей, не випадає при його скрутних обставинах в буфетї і заправив дати йому відчїпного 50 карбованців. Далї — не хотїв ранїш передати, як за два

тиждні с половиною, коли скінчатця „лагері“, бо „лагерна“ служба найтяжча всім, опріче, звісно, баталіонових отютантів, і Шумицький на отютанстві міг тепер беспешно й вільно справляти свої „командировки“. Рахунок був такий беспомильний, що ми нічого білш не могли виграти, як поєднати отютанта за 10 карбованців замість 50 і на 2 тиждні замість 2 $\frac{1}{2}$. Ясь мій мусів зараз-же й грошики йому віддати — без того отютант не схотів-би і говорити — його вже давно кортіло „у командировку“. Все таки Ясь мій мусів дождати два тиждні, два довгі, як вічність тиждні...

IX.

Злість і заздрощі потроху гадиною закрадались у мою душу через увесь той час, починаючи з Мотриної історії, росли все білш та білш і врешті зовсім опанували мою грішну душу. Я бажав пометитись трішки над моїм другом, насміятися з його і віддячити таки за Мотрю. Але як пометитись, чим віддячити? Я не міг прибрати поки ніякого способу.

Але після умови з Шумицьким я зрозумів, чим міг дошкулити мого друга. Вихопити йому с під самісїнького носа отютанство, як він того й несподіватиметься, до останнього часу лишаючи йому надію вразити панну К. ексельбантами; а тим часом ще зміцняти його думку, що та панна К. закохалась в його притьмом таки. Се вже виконати не коштувало великої праці. Досить було міні попрохати баталіонового і той обіцяв мене, а не Яся взяти собі за отютанта. Що до панни К., то й тут справа мала бути не вельми мудрою — друг мій уже був і так певний в своїх правах на серце граївни К. і міг поняти віри хоч чому.

Другого-ж дня я таємничо сповістив мого друга, що маю сказати вельми цікаву і йому важливу новину, що стосується до його справ сердешних. Цікавість мовму другові я не зараз-же вдовольнив,

щоб подратувати його трішки і надати більшої ваги своїй звістці.

— Знаєш що, друже, — кажу йому, — панна К. розпитується за тебе нишком... Іду, маєш тобі, містом, а з-за рога вулиці — не втямку от тільки якої — сусіль якась підстаркувата вже жінка, так чепурненько, навіть хороше одягнена... та до мене...

— Ви, — каже, — о такий та такий? — Я, саме я, — одвітую, здивувавшись трішки, чим маю служити вашій мосці?

Ви, здається, друг і товариш того вродливого та моторного пана офіцера, що, кажуть, всім кавалірам жалю завдає? — І звідкіля ви це все знаєте? — здивувався я. — Та вже знаю!... ще-б то я та не знала!... — ласкаво усміхнулася старенька. — Того, знаєте офіцера, — каже знов, — що як пройде вулицею, то здається, трава мусить вирости — так хороше, так принадно виступає... А як погляне!... то от я й підтопталась вже, а далєбі — грошей не візьму замість його погляду, — такий то вже ласкавий та любий та привітний...

— Так, — кажу, — се правда, і я друг перший і — сміливо похвалюся — найщирший друг сьому офіцерові. Але навіщо вам се знати?

— Та, — каже, — одна молода особа, чудової вроди, розумна, багата, великородна, — дуже, дуже бажає дізнатись про вашого друга де-що певного. Як його звати, який „чинь“ має, якої він вдачі і все, що можна знати, — що більше, то ліпше.

— Як звуть, який „чинь“ має, — відказую я, — се я міг-би вам і зараз сказати, але що до иншого... знаєте, не маю права не порадившись самого мого друга. Я, знаєте, можу сказати або більш або менш, ніж друг би того хотів, або перекажу, або недокажу — однаково шкода! Краще дайте міні вашу адресу, то я вам про все напишу, порадившись друга.

— Адреси своєї я вам не можу дати, — відказала стара, — на се є особливі резони... а от так буде лучче: завтра цієї години приходьте сюди і дай-

те міні на папері написане все те, що може друг ваш дозволити про себе написати.

— Але скажіть, зробіте ласку, — кажу їй, — хто се ваша панї, чи панна та?

— Можу вам сказати тільки, що вона молода панна і що прізвище її починається на літеру Како. А білш нічого не скажу, — першого разу і того досить.

С тим ми й розійшлися; я-ж їй обіцяв завтра принести потрібні відомости. Нема що й казати, друже, що ся таємнича особа не хто, як „вона“... літера к а к о, зверни на се увагу...

Друга мого се моє оповідання зрушило незвичайно. Аж сльоза покотилась з радощів та з вдячності до мене і він чуло стиснув руку міні і ледві міг вимовити:

— Такого друга, як ти у мене вже ніколи не буде... Ти щирий, справжній, єдиний друг мій... Хто-б инший зумів так хороше, так лепсько таку справу полагодити?... Инший зараз-же став-би розказувати за друга свого, що треба й що не треба, все що знав, все-б те й розказав, а ти ні: „треба, — кажеш, — порадитись друга самого“, „можу, — кажеш, — білш або менш сказати, ніж він того бажає“... Ні вже, хоч яка ти мудра голова, а далєбі, я навіть від тебе не сподївався такого, такого... (він хотїв сказати: розуму такого) такої обачности не сподївався...

І зрушений, аж сльози на очех забренїли, друг мій обняв мене... Хвилина була чудова... Висловити її словами — марна надїя!... Я ще не до решти тоді зопсована натура, теж попустив сльозину с правого ока, бачучи таку чулість, таку братерську віру в мене й в мої слова. Сумління моє було заговорило — мене одну мить кортіло признатись мойому другові в моїх чорних замірах, і я навіть уже вимовив жалісно: „братіку“, але дух зла й темряви видимо не куняв у сю годину: він знову посїв мене, і я закінчив досить твердим, хоч і ласкавим голосом так:

— Братіку, досить чулості та иншого, а кеш, заходимось зараз-же компонувати відповідь бабусі-посередниці — діло се негайне: завтра-ж по обіді мушу однести їй.

Після того ми давай маглювати. Головним редактором був я, даючи другові на прогляд написане та роблючи виправки часом так, як він бажав. Зопсувавши десятків зо два аркушів паперу; ми погодилися врешті на такій конешній редакції:

„Сяйво або китиця

зіткана з душевних, тілесних та инших добродчинностей та кебет друга мого“.

Коли-б я мав час і хіть говорити про мого друга, я-б мусів написати величезну книгу, — отже, не маючи надії, щоб хто мав таку терпучість натури, щоб таку величезну книгу прочитати, — я коротко, але виразно і правдиво виложу все те, що може дати правдивий образ, правдиве і непохибне зрозуміння високої і лицарської душі у мого друга. Найсамперед почну з материяльного боку і хоч все матеріяльне — „суета суета“, — про те душі людські виявляють себе в житті з сього боку, в материяльній, мовляв, формі, в подіях, вчинках... і сей материяльний бік буцім грунт той, земля та, що на їй родить що або нічого не родить; що на їй росте те чи инше зело: бурян, курай, кукіль чи квіти загашні, чи финики солодкі, чи лози виноградні...

Почну-ж с самого початку. Звуть мого друга по метриці Йосипом Павловичем; але про се мало кому й відомо єсть, бо іменують мого друга звичайно Ясем, Ясиком. Се вже одно свідчить, яка незвичайна, сливе дитяча чистість душі, невинність і добрість відрізняють мого друга с поміж инших людей. Звуть його ще дитячим іменням і напевне зватимуть так до старощей його. Він можна сказати уподобився дитинці тій малюсінській евангелистїй, що гладивши її по головці прорік наш Вчитель великий: „Аще хто не уподобиться одному з малих сих, — не вийде в царство небесне“. Друг-же мій за-

певне виїде... Літ йому 31 + 4 місяці — вік найкращий з усякого погляду, саме квіт людського віку.

Тепер „чинь“. Поки ще друг мій не досяг великого „чину“ — він зараз прапорчик Його Імператорського Величства (так друг мій сам себе величає: я прапорчик Е. І. В.), але як на його літа, на 31 рік з гаком, се, я вам скажу, не аби що, дурниця в усякім разі. Але ще от що: мало сказати: той он, чи той має такий і такий „чинь“ — важливо тут ще де-чого знати. Друг мій, маєте, прапорчиком не з учорашнього, мовляв, дня, а прапорчикує він рівнісінько 6 років 9 місяців, і значить певна надія є, що він незабаром, років за три, за чотирі, і підпоручика може доскочити... Та мало й того: друг мій безсперемінно скінчить колись академію військову, а тоді вже „чини“ так і посилюються на голову, чи пак на рамена моєму другові — і в гору глянути не встигне, як в лямпаси генеральські вкочить. Он воно що! І я певен, що сьвіт може побачити його й міністром... правду сказати, мій друг про міністерню не дума і міні дорого коштувало лишити тут мою думку про се: він одно намагався — не казати про се ні слова. В усякім разі генеральство у мого друга річ така-ж певна, як і те, що йому колись таки повиростають вуси й борода, що їх доєї до 31 року йому бракувало чомусь — ані волосиночки тобі. Трохи не забув ще про одну річ, незвичайної ваги: менш ніж за 2 тижні саме за 12 день, друг мій буде баталіоном отютантом у 4 баталіоні!! Сподіваюся, що лехко зрозуміти усю вагу цього факту!...

На сьому я й можу покінчити с так-би сказав „суєтною“ частиною моєї „Китиці“ і хоч коротко ще розказати про душевні кебети мого друга: я вже нагадав про лагідну дитячу натуру його, але мало того: лагідність ся прирощенна ще спірається на наукові теоретичні підстави, — друг бо мій, людина ідейна і не тільки ідейна, а й наукової, сказав-би, цїни: друг мій пильнує біологію і пише з цього відділу...

В друзяцтві друг мій справжній Орест або Пилад, чи, краще, Орест і Пилад до-купи зібрані. В коханні друга мого можу сьміливо прирівняти до славного Ромео. Одна тілки й є у його відміна від Ромео, але навіть ся одміна йому в хвалу, а не в докір. Коли-б його кохана Джулета опинилась в такім стані, як Шекспірова, я ручусь, що він ніколи ні за що в сьвіті отрути не випив би. Таким побитом його роман любовний, не менш чулий та порушаючий усяке тендітне серце, ніж і роман справжнього Ромео, ніколи не закінчиться трагічно, а зовсім навпаки — цілуванням, обніманням... Амінь.

Так закінчив я свою „Китицю“, хоча міні дуже хотілося розказати децицю про те, яким хистом krásно говорити і яким даром поетичного надхнення володіє багата натура у мого друга. Але я поспоряв-ся дописувати, бо було вже пізно. Щоб же все-ж дати який образ поетичний мого друга, я поміркувавши трішки, й кажу йому:

— В тебе напевне віршів писаних є оберемок цілий — ке лиш їх сюди!

Друг мій справді, понишпоривши в скриньці, витяг товстенного зшитка з заголовком: „Твори І. Душі моєї частка поетична“. Я видер звідти двоє віршів, що найбільш відповідали сьому випадкові і пришив їх до „Китиці“, зазначивши: „Додаток І“, „Додаток II“, а на окладинці зробив коротку примітку: „здри в „Додатках“ душі мого друга частку поетичну“, — се-б то, що і в поезії він не меншим може хистом володає, а ніж в коханні... І підписався під усім оттим: „Власною рукою найщирший друг мого друга року Божого 188... Липця 19“.

Другого дня „Китицю“ наче передано бабчині бабусі, і Ясь мій ходив — самі можете уявити собі, яким щасливим він ходив шепотів, усміхався, поважний вираз раптом підбірав, махав руками, спинався, йдучи навіть містом. Опріч того друг мій гартував свою терплячість все читаючи Смайльса, де говорилося про терпіння. Але й Смайльс мало помагав: час минув і мого друга брала пекуча нетер-

плячка: він все дивився на календарь і для більшої певності ліку загайливого часу він що дня робив особливий розпис дня на години і на правім і на лівім боці з гори вниз ставляв числа від I до XII, надписуючи в горі День на правому, Ніч на лівому боці. І скоро минула яка година, він затирав її, як ворога свого нищив.

Так минув тиждень. Друг мій вмірав з нетерплячости та з усяких чорних думок та гадок, що обсіли вже були йому голову... Де-хто може собі погадати: а чому-ж се за такий не малий час, як тиждень, прекрасна панна К. та не надумалась на кшталт Мотрі Луцикової хоч невеличкого листа йому написати відповідно своїм почуванням, та його надіям? Та себ уже й мусіло давно статися, але листування мусіло іти через мої руки (бо я-ж є тією бабусею мав діло) — се була єдина причина, що друг мій мусів удовольняти пал свого серця, призираючись тільки до дзеркала та нововинайденим своїм способом, скорочуючи час, поділивши день та ніч на 24 частини. Врешті на восьмий день я міг потішити мого друга: через бабусю я одержав листа од „неї“, листа, що з його сліпий може побачити, що панна К. в неволі у мого друга. Ось цей лист чудовий з усіма його стилістичними одмінами:

14 Лютого 188... Шановний Добродію, пишу до Вас, як до товариша нашого спільного друга. Моє велике благання до Вас, на яке, сподіваюсь згадуючи нашу знайомість з Вами, Ви звернете свою ласкаву увагу. Напишіть: чи здоровий і чи вийшов друг наш з шпиталю? Останнього листа від його, що писав він його з шпиталю, лежачи в постелі, я одержала. С того часу нічого нема. Тепер я турбуюся, гадаючи: чи вичунав він? Що з ним тепер? Через віщо він занедужав? Чи є надія, що одужа? Чи добре його лічать? Зробіть ласку, благаю Вас, напишіть міні все, все про його.

Не можу Вам тепер нічого писати! С страшенною нетерплячостою сподіватимусь тепер Вашого листа, — може він хоч трішечки розжене мої страхи

і чорні думки!... До побачення! Бажаю Вам здоров'я і всього доброго! Щиро шануюча Вас... (підпис зроблено такими карлючками, що жадним способом не можна й однієї літери розібрати).

Р. З. Мерці-ж, мерці відписуйте.

21. Лютого. Написала Вам 14, а шлю 21. Все сподівалася від Вашого друга листа, але більш вже ждати — снаги не маю. Тепер пишу з зерном хвороби: міні здається, в мене починається тифус: страшенна біль в голові, пропасниця; то вся як огонь, то як крига холодна! Причина моєї хвороби, міні здається, та, що я дуже собою нехтую: цілими годинами стою перед відчиненою кватиркою, з розкритою головою, а холод як кригою мене проймає до кісток; але я навіть і не помічаю, доки татусь не відведе мене геть і не погрімає на мене. В легенькій суконці, з непокритою головою вибігаю я на подвір'я по всяк час дня — хоч яка-б там була негода. Я звикла до холоду; але в сім разі моє загартовування погано міні достається... Напишу та мерці на ліжко, хоч і Вербицький, наш близький теперішній приятель, сидить в гостях, але я не звертаю на це уваги, — надто що він міні бридкий і що дня ходить. Сподівання листа і роз'яснення невідомого ще більш мене гнітить... Пишіть же швидче, заспокойте мене. Потім я ще можу написати, а тепер не здолаю... До побачення! Стискаю вашу руку і застаюсь вельми шануючи Вас. І знов підпис неможливими закарлючками.

Такого листа я прочитав другові, буцім се писала до мене про його панна К. На словах я додав ще, що бабуся міні переказала, що панна Како проєнть, благає мого друга, щоб першого-ж, як зробитьця отютантом, приїхав до їх у гостину і небезпримінно отютантом уже, не раніше... Вона сама, нема що й казати, бажала-б бачити мого друга хоч зараз, та її татусь і особливо матуся... бундючутьця вельми своїм грапівсьтвом, гордії з гордїїв, але отютанська форма зараз їх вгамує.

Друг мій був на небі: сьміявся з радощей, цілував листа, мене цілував та обнімав з усієї сили... Але після першого бурхливого виливу щастя, перечитуючи в соте дорогий клаптик паперу, друг мій все таки, зміркувавши трохи, звонтнив:

— Одне, мій коханий моншер, з листа я дещого не второпаю... Найперш день і місяць Лютий, коли тепер Липець... Потім, здається, я не нездужав... і в шпиталї не був і все таке, що вона там пише...

Тут тільки я схаменувся, що зробив помилку, не виправивши сього листа. Річ в тім, що через лінощі не написавши потрібного листа і сподіваючись, що ачеї друг мій і не постереже де-яких недоладностей, я приніс мійому другові старе шпартгала, відшукавши в себе: се був лист, що прислала міні колись одна панночка, що була закохана в колишнього одного мого товариша й друга. Тепер треба було запобігти лихові.

— Тю на тебе! — удав я с себе сердитого: — панна К. на тифус заслабла, огнем може голова горить, — тут уже й не самі дні та місяці поплутаєш, але й писатимеш, до гори ногами літери становлючи... І вельми звичайна річ, мій друже коханий, що панна К. вважає тебе за хворого: по собі судить... Чулим серцем жінодьким вона прозирала, що ти мусиш страждати... і, звісно, занедужати с кохання. А то хиба не правда? Хиба ти й не страждав, — хиба в мене очей не було? І коли ти справді не впав на ліжку з недуги якої скоропостижно-смертельної, — дак се дякуй своєму здоровю залізному та загартованій на крицю терпучості... І що ти знову дивного бачиш в тому, що панна К. про шпиталь згадує?... Вона небоженька, гадає собі, що в нас тут як занедужав, так і в шпиталь. Хиба-ж вони тямлятьця на обставинах життя нашого. Та що й казати! Ти бевзь справжній, коли від людини в тифусі жадної помилки в листі не сподіваєшся. Я ще дивуюсь, що їх мало так!... От краще треба швидче їй відписувати, від тифуса рятувати, а ти сього не розумієш... докірливо закінчив я.

Друг мій чуло стиснув мене за обидві руки і с палом промовив:

— Правда твоя: я бевзь! я йолоп несмислений!... Як я сього сам незбагнув?...

Тепер треба було відписувати панні К.: побажати їй найсамперед здоровячка, щоб видужала с хвороби своєї, потім заспокоїти, що до мого друга стосується, відказавши „вдовольняюче“ на всі її питання; висловити перед нею з незвичайною звичайністю та елеґанцією хоч частину сердечних дум, бажаннів та мук мого друга, так щоб на здогад буряків зрозуміла, який пал пекельний кохання посїв його. Але це все висловити тонко, тендітно по лицарському і врешті додати, що, не знаючи більшого щастя-раю на цім сьвіті, як побачити її та розмовляти з нею, друг мій сподівався дня 5 Серпня, найкращого в його житті, коли він зможе перед її янголині очі появити свою персону персонально.

В такім дусі komponували ми сього листа — вдався чудовий — пречудовий! Його я мав передати через кого слід (його писано вже просто од мого друга); як і перше, і нам ще залишалося скомпонувати написа на візитові картки, що їх друг мій мусїв тепер собі придбати. Досї друг мій, як і я, ніколи не мав звички робити собі ці картки — цей може хибний погляд на речі походив, звісно, як кожен мусить догадатись, зовсім не з наших скупощей, але с погляду радикальної думки, картки здавались нам зовсім непотрібною зайвиною, особливо при тих, при тих немудрих звичаях, які панували в доступнім нам товаристві. Але тепер... Друг мій мусїв бувати в такому товаристві, де людина без рукавичок навіть в сьвітлиці та без карток візитових зовсім неможлива. Треба, як хоче! На рукавички друг мій і без того був багатий, — не доставало самих карток. Поміркувавши й порадившись добре, ми такого лепеського напису утяли і таку форму: в горі на картці, серед ряного виноградового листа, мала бути печатка баталіонова, обвита ексельбантом,

кінець од котрого має стирчати в гору. Посеред картки напише:

Отютант 4 баталіону N. N. півку

Бго Благородие

Йосип Павлович N. N.

Прапорчик G. I. B.

(Офіцер колись ще Ієнерального Штабу.)

Нам дуже ще хотілося внизу виписати яке мот-то по французькому або по латинському, але думали-думали, та так нічого путнього й не вигадали. Я раїв був написати французьке речення, що його так часто вживав друг мій в розмовах з жінками - його улюблене „s'il vous plaît“, але друг мій чомусь не згодився на се — може постеріг, що кажучи про се я не міг вдержати сьміху і, будім за ділом, мусів на який час вискочити з намету... Щоб не забути, скажу ще, що на колір картки мали бути рожеві. Опріч мороки с картками, друг мій мав чого метушитися по місту в ці останні дні: то згадав, що йому мила якогось особливого пахнучого, що красу лица зберегає, купити треба; то заманеться причепурити свою голову у кучері завивши і т. и. — так що я його мало й бачив. Врешті прийшло 4 Серпня, — останній день нашого друзяцтва й братерсьтва...

Лихого спомину незабутний день. Прийшовши з міста по обіді перед вечірною муштрою і ввійшовши в намета - друг мій здивовано озирнувся: ні мене, ні мого ліжка і нічого з моїх річей не було вже в наметі. Замість того стояло ліжко Шумицького. Охрім, що його друг мій гукнув, сказав йому, що я перебрався в той намет, де був Шумицький: буду замість його отютантом, а що їх благородие, прапорчик Шумицький, перебіраютьця сюди. Мойому другові це все здалося якимсь сонним маревом, річчу зовсім неймовірною. Врешті він подумав, що я жартую.

Ну, моншер, що се ти витіваєш? — с помітно турботним сьміхом увійшов він до мого отютантського намету. Одначе, побачивши, що я чепляв на себе ексельбанти, лагодячись їхати на муштру — друг мій зблід страшенно, чого я ніколи не бачив з ним. Він сів на стільця, бо не держали ноги, дивився зовсім здурілими очима і не міг зібрати свої думки і що небудь сказати. Веселий Шумицький, що тут же був, удав ся до його с своїм звичайним: „чего ти кшичиш“, але друг мій на сей час зовсім забув за Смайльса і так штурхонув Шумицького, що й той зрозумів, що з Ясем діється щось непевне і не чіпав його білш.

— Що-ж се таке? — врешті вдався Ясь до мене, — чи ти жартуєш, чи справді?

— Далебі, справді... кажу.

Міні стало ніяково, я почав виправлятися.

— Ну, що ж маєш діяти, — кажу, — я далебі не винен вже так, як ти думаєш: баталіоновий казав, щоб за отютанта був... воля начальницька!...

Я знав, що моя брехня виявиться, що я сам, сам прохався на отютанта, але вже то така в мене натура поганенька: одразу правду сказати зваги не стало.

— Але-ж, — каже він, ти-б міг відмовитися для друга... Ти-ж знаєш, що міні завтра...

Тут я зважився вже йому правду сказати:

— Що-ж завтра? — кажу, не гляючи йому в вічі, — аж нічогісінько, — що й сьогодні! Я жартував, буцім бабуся приносила: ніякої бабусі нема — все те я сам писав...

Друг мій, що був уже встав, трохи не впав назад поточившись, ноги йому підтяло, і він, держучися руками за стіл, впав як камінюка на стільця і дивився як несамовитий збезглуздjлими очима. Я навіть не сподївався, щоб все це так його вразило — він наче язика збувся і мовчки, мацаючи руками виходу, вийшов хитаючись з намету. Я бачив визирнувши за ним, як він, здибавши баталіонового, став з ним розмовляти; я бачив, як після короткої

розмови з ним, друг мій, плутаючи ногами, почва-
лав до свого намету.. На муштрі його не було —
він сказав, що нездужає...

Мене за серце ссало, міні невимовно стало
жаль на себе... Я не міг тепер знайти в своєму сер-
ці нічого такого, чим можна було-б оправдити моє
зрадецьке поводження з другом: така людина, така
приятель і дружба — і задля чого-ж його було
розбивати, — хіба, щоб знов на самоті нудити сві-
том або Убийвовка слухати? Міні було гірко на се-
бе, як ніколи. Тепер тільки міні стало втямки, яку
рану завдав я в серце мійому другові.. Мало того:
через мене-ж він чимало втратився на зайві речі:
Шумицькому дав 10 карбованців, — правда, він мав
право їх назад узяти, але як і коли він їх виправить
з Шумицького? Се в його виправляти хоч шага?!...
А вже-ж!... А дві сотні карток, що їх тепер вики-
нути треба!... А всякий инший дрібязок!... Правда,
всі ці матеріяльні втрати нічогісінько не варті,
справжня дурниця, крейماشок перед величезною го-
рою, — рівнаючи до тії „душевно-сердешної“ рани,
що я її завдав йому... Друг мій не був грошолобом,
але всі ці утрати були наочними, живими, в мате-
ріяльній формі, свідками мого незмірного ехидства
та нікчемности душевної в друстві. Всі ці свід-
ки матеріяльні що разу про се нагадували, можна
сказати, несамохіть наводили думку на злучені з ни-
ми душевні болі... Я зрозумів, що між нами всьому
край, і серце міні болізно здавило... Як часто я му-
шу в своєму житті каятись і думати:

— Ох, як-би я міг вернутись на рік або на
два назад!...

— Але буде каяття, та не буде воріття!...
І тепер я каюся, і тепер я бажав вернути назад
хоч тиждень свого життя... Дарма! У вечері міні
принесено листа від мого друга. Лист був невимов-
но тужливий та сумний та розпачливий; друг
мій сказав, що він тепер до решти зневірився в лю-
дях, що він тепер не йме віри і в кохання навіть,
а дружба та братерство — слова самі, мана

сама — їх ніколи не було, не буде і не мусить бути!... Вже бо Каїн, перший друг і брат на сьвітї, з заздрощей (се слово було білше за инші і підчеркнено) убив свого брата Авеля... Далі друг мій недавній додав на при кінці, що він тільки нетерпляче сподівається війни, щоб самому загинути або помститися над єхидним та злим родом людським, що отруїв йому життя, вже від колиски починаючи; що він не знатиме від сього часу радощей в життї, що він їх навіть зневажає і нехтує й не бажає. Розчарованність моя сьвітом, — додав, повна і конешна і єдиноправдивим з філософів буде міні тепер один на всім сьвітї— Шопенгавер...

Три чи чотирі сльозини пекучі с каяття та з гіркого почуття покотились тихо по моїх лицьх... але-ж чи досить їх, щоб змити мій тяжкий сей гріх, що я зробив таку людину, як мій друг колишній, мізантропом хоч на де-скілько годин?...

Потоки, 20 Липця 1890.

БДЖОЛА.

*Пучечок казочок та оповіданнів [для народнього
читання.]*

(Переробки.)

1. Од смерти вістовці.

(Казка.)

За давніх се було часів, — мандрував велетень битим великим шляхом. Коли се раптом невідомий чоловік якийсь сусіль йому на зустріч і кричить: „Стій, ні ступеню далі!“ — „Що:“ — сказав велетень, — „ти, плюгавче, що я тебе між пучками рощавити можу, ти думаєш міні дорогу перепинити? Хто єси, що так нахабливо можеш до мене говорити?“ — „Я — смерть!“ — відказав невідомий, — „ніхто супроти мене не може сперечатись, і ти мушиш мого наказу послухати“. Але велетень слухатись не хотів і почав з смертю битися. Була се довга, завзята бійка, — врешті таки гору взяв велетень і так телепнув смерть кулаком, що та так до каменю й прикипіла. Велетень пішов далі, — смерть же там і лежала, подужана бувши й така знесилена, що й на ноги підвестись не здужала. „Що мушить іє того зробитися“, — каже вона, — „коли я отут на сїм місци і зостануся лежати? То ніхто й не вміратиме на землі і на їй такого людей стане повно, що і місця не буде їм де стояти одному коло 'дного“.

Тимчасом ішов дорогою молодий чоловік, жвавий та при здоровлю, сьпівав пісні, туди-сюди очима поглядаючи. Уздрівши на пів-мертвого, підступив, жалуючи, до його, підвів його, покропив на його с пляшечки своєї таким напитком, що покріпляє, і дожидався, аж поки той на сили змігся. — „А ти знаєш“, — запитався невідомий, тим часом

підвівшись, — „хто я і кому ти знову силу вернув?“ — „Ні,“ — відказав парубок, — „не знаю, хто єси“. — „Я — смерть!“ — каже той, — „і нікого не милую і тебе теж поминути не можу. Отже ти знай, що я вдячливий, і я обіцяю тобі, що не впаду на тебе несподіванно, але пошлю мої вістовці попереду, ніж самій по тебе прийти“. — „Гаразд!“ — відповів парубок, — „все-ж вигіда знати, коли ти прибудеш, а тим часом принаймні буду беспешний від тебе“.

Та й потяг геть веселий та байдужий і жив собі, ні про що не дбаючи. Але здоровля та молодість не довго викріпили — ось і недуги та болючі натовісці де взялися. „Одже я не вмеру“, — говорив він до себе, — „бо смерть пошле міні свої вістовці, — аби-б тільки отєї лихі години хворобні перебути як“. Скоро-ж вичунає було, знову жити почина собі у смак.

Але раптом одного дня і вдарив хтось йому по плечі і як він озирнувся, бачить, позад його стоїть смерть та й каже: „А ходи лишень за мною, — дожив уже своє на землі“. — „Як?“ — відказав чоловік, — „ти хочеш свого слова зламати? Чи не ти обіцялася міні, що твої посланці пришлеш перед тим, як самій прийти?“ — „Цить!“ — відказала смерть, — „хвіба-ж тобі я не посилала одного вістовця по одному? Хвіба пропасниця не приходила, не скрутила вона тебе й не звалила з ніг? А головокруть хвіба тобі не забивав памороки? А гризь не шарпає тобі усе тіло? Чи не шумить тобі в ушах? Чи-ж не точить тобі зубоїд щелепи, або може тобі в очех не потемніло, або сон, мій братко коханий, чи не нагадує він тобі що-вечора про мене? Хвіба не лежиш ти в ночі неначе-б ти вже вмер?“ — Чоловік не знав що відказати, скорився своїй долі й пішов за смертею.

(Грім.)

2. Геракло, Добрість та Негожість.

Як грецький велетень Геракло з дитячого віку вийшов, зробившись юнаком, як молодь на своїй волі стає і як видко чи на шлях добрий вона в житті поверне чи на злий, вийшов він на розпуття й спинився, не знаючи, якою-б дорогою йому простувати. Аж ось бачить, дві жінки високі йдуть до його. Одна — любо і подивитись й миліша на поставу, тіло чепурне та охайне, очиді засоромившись, одягнена, як звичайність каже, у білому; друга-ж викохана в пещеному тілі, підмальована, щоб білішою й червонішою здаватися, туди-сюди зиркає, одяга пишна. Озираючи себе раз-у-раз, дивиться, чи не бачить й хтось инчий її, і часто на свою тінь оглядається. Ото-ж як надійшли ближче до Геракла, друга мерщій підбігла до його да й каже: „Бачу, що ти, Геракле, не добереш собі ради, яким-би шляхом в житті йти. Коли підеш зо мною, найлюбішою і найлекшою поведи тебе дорогою, і не буде тії втіхи, щоб ти не зазнав її, лиха-ж проживеш не відаючи. Бо ні про війну ані про працю не гадатимеш, але міркуватимеш добіраючи, яких кращих надків чи напиків узяти, або чим очі чи уші вабити, чим запашним або доторкаючись до чого нїжитись, та як-би з дітьми змалювавшись чим веселіше гулятися, як-би в пестошах найкращих заснути й як-би се все без нїякоїсьнїської праці давалося. Коли-ж часом думка яка візьме, відкіля сього всього постачити, не бійсь, не поведи тебе до тих, що працюють та бідують тілом і душею сього роздобуваючи, але те, що инчі мусіли-б випрацювати, то того тільки забажай, і нїчого нема такого, щоб не було змога мати того, звідусіль бо я тобі чого треба вистачатиму до схочу.

Слухавши се Геракло й каже: „А як тебе звати?“ А вона: „Друзі мої“, — каже, — „зовуть раюванням, а вороги злосливі звивають Негожістю“. Тут надійшла й друга жінка, кажучи: „Отсе й я

приходжу до тебе, Геракле, я знала твоїх батька й мати і твою натуру добре пізнала ще як був ти дитиною, то сподіваюсь, що коли моєю стежкою ступиш, незабаром ти добрим робітником на добро і на честь зробишся, — через тебе і мене ще більш люде любили-б та шанували. Не дуритиму тебе передмовою про роскошування, але скажу по правді, який бог порядок дав. Нічого бо доброго та гарного без праці й клопоту не дає він людям: одже як волиш, щоб бог до тебе милостивий був, — служити йому мусиш; коли бажання твоє, щоб друзі любили, їм треба добро діяти; коли від города якого жадаєш собі ушанування, — городові користь маєш робити; ^як^{ли} хочеш, щоб увесь рідний край на твої добрі вчинки дивувався, — шукай рідному краєві у пригоді стати; як волиш, щоб земля тобі родила добре, — цильнуй тоді землю; як же скотярством думку маєш збогатити, ходи коло скотярства; коли-ж війною жадаєш звеличатись і бажаєш міць мати, щоб визволяти друзів та скоряти ворогів, то мусиш військової справи від досвідчених людей навчитись — мусиш що-раз впрацьовуватись. Коли тілом хочеш міцним бути, мусить воно розумові коритись і мусиш його роботою та потом гартувати“. А друга жінка, Негожість, перепинивши й каже: „Розумієш Геракле? якою клопітною та далекою дорогою до радощей вестиме тебе оця жінка, я-ж безжурнішою й корочкою поведу тебе до раювання“. А Добрість каже: „Ох, безщаснице, що доброго в тебе є? Чи може те, що знаєш ласувати, не хотівши нічого робити? Ти ще до пуття не розласуєш людину, а вже вдовольниш, ще незголоділого нагодуєш, ще й пити не хоче а ти вже напоїш, та щоб попоїсти у-в охотку, ласощів мусиш вигадувати; щоб смашно пити, — вина розкішні випивати; літньої спеки мусиш холодку шукати; щоб любо заснути, — тобі не тільки постелі мнякої треба, але й ліжко й килима під ноги мусиш злагодити: бо не від праці бажаєш спати, але з нічого робити. Отак бо ти навчаєш свої друзі в ночі бенкетувати, а найпотрібнішу частину

дня висиплятиє. Хоч ти й не смертельна, боги тебе відцурались, путящі люде не поважають. Найлюбіші над всі розмови маєш вихваляти себе, а ніхто не слуха; наймиліше єсть, як би дивились на тебе, а й не дивлятьця. Ніяким-бо робом не виявиш себе кращою. Хто тобі віри пойме на чому, хто-б тобі у потребі часть чого, або яка розсудлива людина зважитьця бути є тобою? Бо є тобою і молоді безсилі тілом будуть, постарівши-ж і глужду збудутьця; без праці молодість весело проживши важко та сумно старощі перебувають; працею бридившись, усяку роботу за вагу мають, утіхи замолоду поживши, турботи на старість полишивши. Я-ж з богами у товаристві і з добрими людми, і ніяка хороша річ, ні людська ані бозька без мене на світ не появитьця, вшанована велико від усіх, від бога і від людей як слід, улюблений співробітник ремесникам, вірний вартовий господарській оселі, щирий оборонець челядинам, добрий помігач праці, в військових чварах товариш підкринитель. Друзям моїм я люба та тиха усолода в їжі та в питві: ждуть-бо аж покіль сховетьця їсти та пити; сон у їх солодчий, ніж у неробів і він їх не покида і вони не змордовуютьця, не знаючи що робити з безсоння. І молодь радїє, як старі хвалять, старі-ж пишаютьця шаною од молодих; любо про старосвіцькі діла згадуючи, в сучасних справах добре з любовістю працюючи, друзі богам через мене ставши, кохані товариству, рідному краєві дорогі. Коли-ж надійде смерть, то не лежать непритомні і забуті, але при памяті повний весь час славлені квітують. Оттаке тобі, Геракле, дитино батьків чесних, судилося найщасніше раювання придбати працювавши“.

Вислухавши Геракло все, пішов за Добрістю.

3. Картопля (бараболя.)

Картоплі у нас спершу не було. Її перевезено в наш край у Европу вперше сот кілка літ з землі

Америки. Мореплавець один на прізвище Драке при-
слав скількіль бараболни другові своєму у Англію,
приписавши: „Овоч із сеї рослини такий добрий та
ситний, що як на мене, то її варто було-б розвести
у нас у Європі. Друг сей посадив картоплю, але ду-
мав, що той казав „овощ“ на яблучка з насінням,
що висять на гичці зверху. Стала вже осінь, насін-
нявки пожовкли і він запросив до себе багацько па-
нів у гостину. Бенькет був бучний. На при кінці
подали ще накриту талірку і господарь підвівшись
зняв пишну до гостей річ, що от випала йому честь
подати їм овоч, що до його насіння він одержав від
славетного Драке, свого друга, що запевняв його,
якої великої ваги річ розвести цей овоч у Англії.
Пани покуштували овочу, що його смажено в маслі
та цукром з корицею присипано. Але він був на
смак недобрий. Усі тоді присудили, що в Америці
овоч може й добрий, але в Англії він не вистигає.
Незабаром господарь казав повиривати і геть пови-
кидати кущі картопляні. Але одного ранку в осени
проходячи він проз свій сад, уздрів, що у попелі з
багаття, що розводив садівничий, лежать чорні, кру-
глі бульби. Роздоптавши він одну, почув, що вона
пахтить так смашно, як от смажена бараболя. За-
питавши садівничого, щоб то за бульби були, дізнав-
ся, що вони висіли на корені у тієї чуженецької
американської рослини. Тут тілки панові полуда
з очей спала; він казав зібрати картоплю, зготувати
її і знову запрохав панів. Цього разу вже всі побачи-
ли, що спершу помилися. Усі хвалили картоплю
і с того часу стали її розводити.

(Шуберт.)

4. Оповідання про осіку.

Чи хочете знати, чому тремтить осіка, коли й
літної спеки ніякого вітерця й ніші дерева з рясним
гіллям не шамотять, кидаючи холодкувату тінь?

Слухайте-ж оповідання. Тієї неминучої години, коли Господа нашого розіп'ято на хресті і сонце в туман-жалобу повилосе, сполох обняв усяку живу тварь; коли люде мовчки з острахом в душі дожидалися сеї незвичайної, небувалої події, звіри у лісі поховалися й не зважувались кинути свої беспешні кублища. Жаден коник не цв'іркне, ніяка мушка не задзичить, жадна пташина не цв'ірінкне — скрізь було глухо, нудно та сумно. Лишень квіти, кущі та дерева гомоніли по своєму оповідаючи про події Пресвятої години. Високі кедри на Ливані гомоніли глухим чудовим голосом там в горі у повітрі, а стемнілий ряст сливе як ніч облягав гаї.

„Ох, Він уже сконав“ — тихо прошепотіла гива жалібниця у Вавилоні і журливо попустила віти у Евфрат. Виноградарь проходячи проз виноград бачив як лози виноградні плакали. Коли-ж ягоди вистигли і сік з їх вичавили, його прозвали Сльози Христові. Навколо-ж Голготи розлилися пахощі солодкі. Їх послали хвіялки нічні на прохолоду мученикові, Божому Синові, а ірис промовив до кипарисової купини: „В жалобу я одягнувсь від сього часу“. — „І я“ — відказала кипарисина „житиму по могилках на спомин про сю годину“. Аж ось млосного смерку здійснювся легенький подув. То був янголь смерті Астарот — він підлетів до хреста. І коли звідти простогнано: „Боже мій, Боже мій, за віщо Ти мене покинув“, усяке віття, усякий листик, усяка квітка — все здригнулося. Осика лишень, горда, висока, холодна деревина стояла на Голготі не зрушена. „По що нам у тугу вдаватися його муками“ — сказала вона. „Ми чисті, ми дерева, квіти та рослиння і не маємо гріху“. Але-ж Астарот, янголь смерті, взяв миску з кривю Іскупителевою і кропив нею на коріння гордій осиці. Листя їй пообвисало і вже супокій ніколи до неї не вертався. І коли скрізь тиша, раювання, супокій — вона і тремтить і труситьця і досі зветьця Трусин-Дерево.

(Вейсфлог.)

Б. Колумбове яйце.

Коли славетний мореплавець Христофор Колумб знайшовши цілу землю, четверту частину сьвіту, Америку, повернув із своєї подорожі до Гиспанії — то його зустріли з великою шаною; — сам король і королева його шанували як славного і великого мужа. За королем і вельможні пани один навзаводи перед одним запрошували його до себе у гостину. Раз отак був він на обіді у одного пана. Господарь за бенкетом зняв мову до гостей, величаючи гостя як славетного мужа, що звеличив свою батьківщину. Де-яким з вельможного паньства не подобалась така шана Колумбові — він був з роду незначного, простого і досі зовсім невідомий був нікому. Один з королівських панів і каже: „що-ж тут дивного в тому, що Колумб знайшов Америку? Окіян був вільний перед ним геть і йому тілки й діла було, що їдь та й їдь уперед; на мою думку кожний гишпанський мореплавець те-ж саме був-би зробив“. Се чи мало кому уподобалось і почулись гучні голоси: „Се правда свята! Кожний з нас те-ж саме міг-би зробити“. — „Я зовсім не маю думки“ — відказав Колумб: „величатись і брати собі славу за се діло, що його міні поміг зробити Бог, — без його помочи я-б нічого не вдіяв. Про те є речі на сьвітї, що дуже вони немудрі видаютьця кожному, як їх покажеш або зробиш чи знайдеш, і кожному тоді здається, що й він те саме зробив-би. От зробіть ласку“, — вдав-ся він до челядина, — „ке-те міні крашанку. Ось, вельможний пане“, — промовив він тому панові, коли челядин приніс крашанку — „зробіть таку немудру річ, поставте крашанку руба на таці, щоб вона стояла й не впала: на вдаку вам се виконати“. Його мосць перевертав яйце і сак і так і тим кінцем становив і тим — нічого не вдїє — крашанка падає тобі та й годї. Вже як він обережно не примірявся ставляти, вже як пильнував — хоч що хоч — каторжна крашанка не слухається. Тут і інші гості почали пробувати свого хисту — дарма, і гич

не до речі — так і кинули. „Не можлива се річ“ — кажуть вони — „ніхто цього не зробить“. „А я от зроблю“ — каже Колумб узявши яйце й злегенька притиснув його на таці хряпкою, шкаралуцу розчавивши й так поставив яйце стійма. Усі аж за чуба себе взяли — як мов ми не доміркувались теж зробити. Ото-ж і тепер, хто зна про сей випадок, коли чує тих хвалів, що от би й ми те та те зробили, що до їх уже зроблено, кажуть: еге, зробив би й ти та не зробив-же: се те, що й Колумбове яйце.

6. Хто щасливий.

(Казочка.)

Був собі на світі великого коліна царь і багатий, і пишний, і ушанований, і сильний між царями, але не був він щасливий як подумає: чого мені не стає? І те в мене є, і друге, й третє — але одного нема — щастя! і не знаю я людини на світі, щоб була собою щаслива. Задумався царь і посилає гінця по всій державі шукати щасливого — віддам, думає, за такого свою дочку. Довго їздив гінець, довго шукав — нема! Спершу став він їздити по дуках, багатирях та вельможних панах — думка: — деж шукати щасливих, як не між багатими та значними. Одже ні жадного! Коли дука — дак у сімї нелад; коли й багатий, то не значний, не вельможний. А то й хоч з роду вельможного, та нещастя його, що грошей дуже обмаль, як на його породу, то просто аж до сьміху мало. А то й того й другого є досить та знову біда — без роботи живши занудився чоловік хоч пропасти! „Щасливі“ — каже — „оті робочі люде, а ще надто хлібороби — живе собі на селі, на чистому, погожому повітрі, про нашу біду ані гадки йому, оре собі, сїє, своїми руками хліб заробляє, не тягне його в оці нікчемні городі, забавок йому панських не треба, а тут так

до всього того звук, що без усяких городянських міських витребеньок аж за печінки тебе тягне — а про те гіршої нудьги нема як міським життям жити. Ні, нещасні ми! Он ті хлібороби, або міщане, або бурлаки та инший працьовитий люд — то инша річ — там люде живуть у щасті!“ Нічого робити — попхався далі післанець шукати щасливого. Зустрічав крамаря, роспитує про щастя. „Де там в ката те щастя! Крам залежується, гроші дорогшають, покупців що-року меншає — собі часом на втрату мусиш продавати — де вже там те щастя — ще за колишніх лїт хоч у ярмарку було розберуть — а тепер“... Післанець не дослухав наріканнїв та скарг крамарських і погнав коня мерщї. В'їхав до якогось містечка, як ніч настигла — попрохався переночувати на ніч до якогось міщанина: — роспитується все про своє — мов чи не визнаєш себе за щасливого. Міщанчук тільки махнув рукою й нічого не одвітував: він тільки за день вернувся до дому, а то сидїв у арешті за те, що не послухався наказу, не вирівняв перед своєю господою вулиці. То він був так роздратований, що аж розсердився, бо думав, що той з його глузує. „Поїду“, — думав гінець — „ще на села, певне між хліборобами вже знайду чого міні треба: адже міські нероби так заздять на селянське щастя — либонь воно й справді щасливе“. Ідучи шляхом, бачить мужика, що возом їде, наганяє його, а в того саме вісь поломилась і віз перекинувся, навантажений мішками та лантухами: мужик аж об поли вдарився: „Бідна моя чоловінька та нещаслива, що-ж міні тепер оттут у сьвітї Божому й чинити! А прокляте, каторжне тобі життя!“ „Ну“, — гадає післанець, — „з сим біда скоїлась, не треба його й питати, краще вже роспитаюсь у инчих“. Одже й на селі, як він не шукав, а щасливого й однії тобі ляльчки не знайшов! „Яке там щастя“, — каже инчий, — „та нещаснішого за нашого брата здається й нема на сьвітї! Усі тобі пани, усім кланяйся, корися, усяк тебе зобідить і зневажить! А праця наша! Каторга та й годї! літом пе-

чесся на сонці цілісінський день, ні сну тобі, ні опочивку, зиму теж мордуєся геть чисто всю. Та ще дякуй Господеві, коли вродить хліба, що вистачить тобі і прогодувати сімю і податок віддати або чинш, а то буває частенько, що робиш, робиш, а тут або посуха, або гряд вдарив і усенька твоя річна праця загинула. Не то що не збереш на потребу, а й за сівбу не вернеш! Яке вже тут наше щастя, Господи милосердний!“ — „Справді“, — думає гінець, — „і як се міні самому на думку не спало — де-ж таки селянське життя та уважати за щасливе! щось і не знайти такої людини на світі, котра-б не була в чім нещаслива“. І вже він повернув їхати назад до свого пана з сумною відповідю. Аж бачить ген над річкою за селом сидить якийсь голій чоловік без сорочки. Гінець під'їхав до його спитатись, чи нема де броду, (роспитувати його про щастя він і в голову собі не клав — де-ж пак у голого щастя!), хотів переїхати на той бік. Чоловік грівся на сонці. Як запитався гінець, то він нічого не відказав, а встав, підійшов до берега, захопив води у пригорщі й почав пити. Чудний гінцеві показався цей чоловік: „невже“, — каже, — „ти такий бідний, що в тебе й кухля або черепка нема води черпнути?“ — „Був, каже, — в мене кухоль, але я його покинув, бо непотрібний він міні, на що справді він, коли й пригорщами напєся, або схилившись просто ротом? Бачу я раз, як отак пив хлопчик, якийсь чабан, я й подумав, що от і міні треба було догадатись теж зробити, бо з кухлем ще й морока — треба кудись сховати, щоб не вкрав хто, або с собою носити — а так вигідніш“. Подивувався гінець, а чоловік знову сів собі на пісочку. „Та й бідний ти чоловік“, — каже йому післанець (розжалобивсь над його убожеством) „навіть сорочки на тобі дасть Біг! Хоч грошей я тобі дам, в мене їх досить!“ — „Грошей твоїх міні не треба“ — каже голій, „а ось відійди лишень трішки, бо ти заступаєш міні сонце, — а грошей міні не треба, я й без них щасливий“. — „Ти щасливий?“ аж покрикнув здивований гінець.

— „А чому-б міні та щасливому не бути — дарма, що на міні й сорочки нема, а міні байдуже — обій-
дусь і так!“ Приїхав гінець до царя і каже: „так
і так, царю, з'їздив я світу чимало, а щасливого не
спіткав ні жадного. Трапився один міні тілки“. —
„Чом же ти його не привіз?“ — питається царь. —
„Та щось ніяково, царю, бо він і без сорочки навіть,
та либонь-би й не ехотів, бо коли я хотів дати йо-
му купити собі що на тіло, то й не взяв“.

7. Собачий розум.

Не дурно собаку вважають за людського дру-
га — він пильнує худобу хазяйську, свого господа-
ря любить як ніяка инча звірина. Багацько опові-
дають про собачий розум та про собачу вірність
свому панові-людині. Ото їхав одного разу купець
з ярмарок верхи із своїм собакою. Грошей у його
було багацько в торбинці, все червінцями. Важко
йому було їх при собі держати, він узяв та й при-
в'язав торбинку до кульбаки. Але якось дорогою во-
на відв'язалася, а купець того й не постеріг. Розум-
ний собака спробував був узяти клуночка у зуби —
одже не міг поволокти, бо був важкий йому. Тоді
він забіг уперед коня й почав гавкати до хазяїна,
щоб його увагу звернути на згубу, але господарь
не догадувався. Собака все більш та більш набридав
і почав коневі аж ноги кусати. Се бачучи хазяїн
подумав, чи не сказився його собака: спершу пу-
гою його відгонив, а там бачучи, що нічого з ним
не вдієш, узяв да й стрелив із пістоля на вірного
друга. Скрівавлений собака заскігливши побіг геть
назад. Згодом трішки господареві стало шкода свого
собаки, він і повернув назад, щоб подивитися, що з
ним. Він його й знайшов. Собака лежав над згубле-
ним злотом уже здихаючи. Тут тілки купець зрозу-
мів, чого так гавкав його собака. А вірна звірина
і не мала зла на свого забійцю — вона ласкаво

дивилася у вічі йому й лизала руку, що смерть їй заподіяла.

А то другий випадок. Один царь їдучи дорогою натрапив пса, що пильнував убитого чоловіка, свого пана. Цареві хтось сказав, що бачили сього собаку вже три дні, як сидить без їжи не відходячи. Царь казав поховати вбитого, а собаку взяти й добре її доглядати. Скоро по тому був огляд військові. Царь сидячи дивився, як перед його по одиниці вояки проходили. Був там і собака і сидів супокійно й мовчки. Коли відразу, як кинеться до одних вояків люто то гавкаючи на їх, то підбігаючи до царя. Не тільки царь, а й всі притомні на тих подумали, що вони вбили того чоловіка. Узято їх на допит, знайдено де-які інші свідощтва і лиходії призналися.

А то ще цікаве розказують про гірських собак бернардинських. По високости веде непевний прохід. В безлюдній високій скельовій долині, обставленій горами, що по їх одвічні сніги лежать, стояв найстародавніший монастирь чернечий, чоловічий. Тут жило з десятків чи з дванадцяті поборжних ченців, що їх увесь клопіт був — подорожних вітати без плати і помагати їм у всьому. Через цілі дев'ять або вісім місяців на рік, коли снігова хуртовина, туман, негода та крижані обвали роблять путь дуже небезпешну, сі духовні або їхні челядини обходять геть округи що-дня, щоб відшукати якого блукаючого, або вирятувати, хто провалився. З давних літ служив, спасаючи бідоласних, один надто пес, великий і вчений. Він ходив або сам або з ченцем. Скоро було знайде нещасного якого, як стріла біжить назад до свого господаря й гавканям, хвостом махаючи та невpokійно стрибаючи, сповіщає про свою знайду. Потім вертаючись раз-у-раз озирається чи йдуть за ним і веде свого господаря на те місце, де лежить бідарь. Частенько вішають йому до шиї пляшечку з вином або иншим яким кріпущим питвом та козубеньку ще з хлібом, щоб знесилений мандрівець міг покористуватись та підсилити себе. Такий був собака один, що дванадцять літ невисипує пра-

цював на користь людям і він один за свого життя більш над сорок душ від смерті одволав. Його пильність, яку він при сьому виявляв, була незвичайна. Ніколи він не нехтував своїй службі. Скоро небо захмаритьця, ляже туман, або небеспешна зірветьця завірюха десь далеко показавшись, то вже ніщо його в монастиреві не удержить. Туж майне гавкаючи, без утоми невгаваючи, раз-поз-раз вертаючись на небеспешні місця, щоб подивитись, чи не знайде кого вдержати від провалля, або відкопати з-під замету. Коли-ж сам не здолає допомогти, то поспішаючись прибіжить у монастир і вернетьця поміч за собою ведучи. Як він збувся сили і зостарівся, відіслав його шановний ігумен до міста, там він і сконав.

(Л.)

8. Невірний товариш.

Два друзі йшло собі одною дорогою й проходячи пустелею, бачуть, ведмідь величезний їм на зустріч. Один мерщї на дерево здерся, а другий, згадавши, що сей звір трупа не займає, хіба у голоді, простягся долі, затаїв духа, мерця з себе удавши. Підступивши ведмідь, понюхав лежачого, вид свій до чоловічого виду й уші притуливши, й запевнившись, що се мертвяк — відійшов собі геть. Тоді обидва з жаху очунавши свою путь вертали. Дорогою той, що на деревину зліз, й питається другого, що йому ведмідь на ухо шепотів? „Де-чого багачко“ — відказав, — „що не згадаю, але найпаче на-учав, щоб не мав собі за друга того, хто приятелів під небеспешний час покидає“.

9. Славетні одмови.

1.

Як вороги, що їх було далеко більш, хвалилися перед своїми супротивними, що сонце померхне

від їх стріл та списів, такого їх багацько мовляв, один і каже їм: „то краще, в холодку битимемось“.

2.

Одна мати, почувши, що сина їй убито на війні, відказала: „на те породила я його, щоб умерти за рідний край вмів не вагаючись“.

3.

Якогось філософа мали на шибеницю повісити; він і каже цареві, що лякав його шибеницею: „ни-чому кому сї страховища прибережи, а міні байдуже, чи в горі, чи долі гнити“.

4.

Один мудрий стародавній казав кинути себе після смерти не закопуючи. А друзі йому: „птаству та звіру на поталу?“ — „Ба ні“ — каже, — „покладіть но лишень коло мене цїпка, щоб відгонити міг!“ — „Як се може бути, — відказують вони, — коли ти мертвий будеш?“ — „То що-ж міні пошкодить шарпання звірів, коли нічого я не почую?“

5.

Одного чоловіка запитано, як він умірав у чужому городі, чи не волисть він, щоб прах його перенесено до рідного краю. Він відказав — „даремна річ, бо звідусіль однаково далекий шлях є на той сьвіт“.

6.

Коли батькові сказано, що вмер його син, той відмовив: „знав бо, що вмірущего породив“.

7.

Як запитано одного вченого мужа, як йому здається, чи щасливий його сусїда, бо йому таланить, як нікому. Вчений каже: — „не знаю, бо ніколи з ним не балакав“. — Що? невже ти сього инакше не можеш знати? — „Нїяким робом“, —

одвітує. — Що-ж, — питають, — то ти мо' й про великого царя скажеш, що не знаєш, чи щасливий він, чи ні? — „Як я можу сказати не знаючи чи вчений і добрий він муж?“ — Що? то ти в сьому щасливе життя покладаєш? — „Еге; — відказує, — се таки я й думаю: добрий щасливий, а лихий нещасний“. — То сусіда твій нещасний? „Еге, коли неправедний“.

8.

Коли Турки Запорожцям писали, що все, щоб вони не почали на Чорному морі, вони їм боронитимуть, ті відказали: „хоч-би й вмірати забороняли“.

9.

Якийсь пан, пообідавши у Запорожців, не хвалив козацький обід. От кухар йому й каже: „Інакше не могло й бути — засолодити не було вам чим“. — Як то? — питається. „Не було утоми від ловів, не зпостились, в Дніпрі не купались, не виголодались й згаги не було: а сим козаки засоложують свою страву“.

10.

Коли якийсь царь запитав вченого мужа, що таке сьвіт, той попрохав днину поміркувати. Коли другого дня його запитав знову, ще два дні прохав подумати і так що-разу в двійні часу прохав, ніж поперед. Коли царь дивуючись, на віщо се він так робить, той: „тому“, каже, „що, що білш думаю, то річ білш темнішою міні здається“.

11.

Один чоловік прийшов до свого друга, а слугиня йому каже, що пана нема в дома; але чоловік бачив, що друг його дома, але не хоче бачитись із ним. Коли другого дня до нього прийшов той друг, він і кричить йому: з-за дверей: „Нема мене в дома!“ — Як нема, коли ти своїм голосом говориш?

— А той: „Сорому тобі нема — я поняв віри твоїй служебці, а ти міні самому не ймеш“.

12.

Один речник на суді, скінчивши свою мову і думаючи, що змилосердив судді, питається в сусіди — чи постеріг він, як розжалобились судді від його річей: — „Вельми“, — одвітує той, — „думка моя, що нема тої безсердечної тут людини, щоб жалю не поклала на твою промову“.

10. Сурма.

Серед лісу весняної ночі при повному місяці вчинилося страшне діло. Людина стояла навколюшки, схилившись над другою людиною, що лежала мертва. Хмари застелили обличчя місяцеві, соловейко спинився серед свого щебетання, а тим часом той, що стояв, повивертав кишені вбитому і все, що там знайшов, сховав собі. Потому підняв його собі на плечі, щоб віднести до річки і туди його вкинути. Але раптом він зупинився важко дишучи під мертвою вагою. Місяць виткнувся даючи світ свій лагідний крізь дерева й ось відразу почулося — сурма поштарська заграла і той голос мов-би душу палив. Все ближче й ближче сурма грала, буцім пісню висьпівувала: „подумай ти про се! „Тому, хто ніс, здалося, буцім труп поворухнувся мов живий на його раменах і пригнітив його. Скинув він мерщї трупа і майнув геть далі звідти, й далі. Врешті коло потоку зупинився і став несміливо прислухатись. Все тихо і тільки хвилі тихенько плускотили геть, мов-би сьпішучи далі від душогуба. А він жалкуючи, що слідів свого учинку не заховав, далі подався. Він тепера посьпішавсь назад, блукаючи сюди й туди з шпиль на шпиль. Піт лився йому з лоба — неначе свинець в тілі скрізь. Який небудь нічний птах злітав, коли він гущавиною продирався, але ніде не

знаходив він того, що шукав. Спиниться, щоб розглянутись і певним шляхом до місця попростувати, але тільки він зробить ступнів три, аж знову зблудить. Все йому в очах перевернулось і йому ввижалось, буцім дерева блукають і дорогу йому перепинають. Врешті на сьвіт поблагословилося. Птаство стрепенулось крильми й давай свої ясноголосі пісні співати, з долини і з гори почувся ляскіт батогом. Душолюб звідти мерці побіг.

Трупа знайшли і у село принесли. На бездушному тілі були смуги, мов-би вдарено камінюкою гострою. Ніякої прикмети не знайдено, щоб дізнатись хто такий. На цвинтарі, що був коло церкви, високо на шпилі, що проз його шлях простягався, другого дня мали ховати чужинця мертвого. Богато людей ішло за трупом, з усіх сусідських сел понаходились. Тихо, без ніякого гуку, велику тугу в серці маючи, посував похорон на гору геть. Панотець зняв жалібливу мову. Врешті до мерця вдався з таким словом: „На шляху згинув еси! Хто відає, до кого серце твоє було чуле? Чие серце билося для тебе? Хай той, що все держить, пошле мир і супокій душам твоїх кривних! Невідомий ти й від невідомої руки загинув. Ніхто не знає, звідкіль прийшов, кудю йшов. Але той, що твій вхід і вихід знає, дасть тобі зійти по тій дорозі, що її наші очі ніколи не побачать. Якої ти був віри, якою мовою балакав, хто може німій уста спитати? Ти стоїш тепер перед Тим, що усяким вірам Він володарь, що всі народи Його знають і про те зрозуміти не здолають“. — „Здійміте зо мною руки в гору!“ — казав далі панотець і всі зняли руку в гору. Тоді він знову: „До Тебе руки простягаємо, Всезнавче! Вони чисті від кровавого вчинку. Тут при соняшнім сьвітлі визнаємо: ми чисті від злочинства. Але праведного суду хай не мине воно. Де-б ти не тинявся, ти, що забив твого брата серед ночі в лісі, меч невидимий висить над твоєю головою і впаде й зотне тебе. Схемись, покіль ще час. Не дбай лиходійство до ли-

ходійства, бо колись вона заграє, сурма на страшному суді“...

Тут раптом як задзвенить геть шляхом поштарська сурма, як заголосить пісня: „Памятай про се!“ Всі унишкли й ані чичирк. Із стовнища як кинеться до долу молодий хлопець та як крикне: „Се я!“ Як підвели його, почав він оповідати про свій вчинок, — як у місті служачи програв гроші панські, як убив людину, щоб грошей здобути, як поштарська сурма його збентежила, як йому запекло в руки — коли він їх до неба здійняв, і як сї згуки од сурми його тепер примусили признатись. Тихо без згуку, тілки з тихою на серці тугою, посунув люд з гори назад. Душею вболіваючи с слізьми на очах, сумуючи над пригодою, верталися люде до дому. Дві бо людини на віки з людського товариства зникли.

(Авербах.)

11. Вовк та чоловік.

(Казка.)

Раз якось лис розказував вовкові про силу у людей. Жадна звірюка не здолала-б проти їх і вони мусять на хитрощі підійматись, щоб від їх рятуватись. Тоді вовк одмовив: „Як міні трапитьця коли побачити людину, то я-б напав на неї“. — „Я можу тобі допомогти в сьому“ — сказав лис: „прийди вранці лиш до мене, то я тобі покажу людину“. Вовк піднявся пораненьку, лис вивів його на шлях, кудюю що-дня ходив мисливець. Першим проходив старий білетний москаль. „Оце чоловік?“ — запитався вовк. „Ні, — відказав лис: се був колись чоловік“. Потому йшло хлопя маленьке до школи. „Оце чоловік?“ — „Ні, се ще буде чоловіком“. Врешті йде мисливець, за плечима рушниця-двійниця, а при боці ніж колодач. Лис і каже до вовка: „Он бачиш, там іде чоловік, ти на його кинься, а я

заховаюся в свою норю“. От вовк і кинувся на чоловіка; вздрівши його мисливець і каже: „Шкода, я не набив рушницї кулею“. Примірівся — стрелив вовкові шрітом в пику. Вовк раптом зморщив пику, але не злякався і сунувся далі. Тоді мисливець стрілив йому вдруге. Вовк переміг біль і наблизився до самого мисливця. Тоді той вихопив ножа і затопив йому разів зо два, так що той, пасокою вмившись, виючи побіг назад до лиса. — „Ну, вовчику-братіку“; — спитав лис: — „як ти упорався з чоловікою?“ — „Ох“, — одмовив вовк: — „не уявляв я собі сили людської. Попереду здійняв він ломаку с плечей та й дмухнув у неї, то мінї полетіло на лице щось і пекельно залискотало; дмухнув ще вдруге в ломаку, тоді в мій ніс наче блискавка полетіла та буря з градом, а як вже я зовсім близько став, він виїняв з тіла біле ребро, да як ним мене заїдить, то я трохи там і дуба не дав“. — „Дивно“, сказав лис, — „що ти за хвалько є“.

(Грім.)

12. Іграшки у велетнів.

(Казка.)

Десь-не-десь в якомусь городі, що стояв на високій горі при водоспаді, були юнаки за давнього давня, велетні. Одного разу велетенське дівчатко зійшло у долину, хотіло бачити, як то там у низу, і дійшло до ниви, що була перед лісом. Саме ішла оранка у селян. Дивуючись спинилося дівча, розглядаючи плуга, коней та людей: все це було їй новина. „Ке-лиш“ — сказало воно, підійшовши до їх: — „заберу я їх с собою“. Ставши навколюшки, наставило попередник свій, простягло руку в поле та схопивши все: і орачів, і товар до купи та в попередник. От рада побігла до дому стрибаючи по скелях, де людина видиратись ледві може; а вона ступнувши уже на версі. Лицарь, її батько, сидів са-

ме біля столу, як вона уступила. „А що моя дитино, принесла ти там?“ — промовив той: — „бо очі ці тобі блищать від утіхи“. Вона розпустила попередник і показала йому. — „Що то там у тебе ворухитьця?“ — „Ой тату, що се за цяця гарна. Такої ще зроду-віку не було в мене“. Потім повиймала їх одного по одному і поставляла по столу: — плуга, селян та їхні коні, бігала круги, розгледжувала їх, усміхалась та в долоні плескала з радощів, що такі маленькі створіннячка сюди й туди по столу совались. Але батько сказав: „Се, дитино, зовсім не іграшка; ти шкоди наробила! Забери міні се та назад у долину знеси“. Дівчина у плач, але се не допомогло. „Селянин міні зовсім не іграшка“, сурово промовив лицарь. — „Про мене мурчи там! Забери, кажу, та віднеси все на те місце, де побрала се. Коли-б селянин свого поля не робив, то нашому братові, велетням, на наших скелицях не було-б чим і живитьця“.

(Грім.)

13. Іржа та залізо.

(Байка.)

В стайні лежав шматок заліза, що його селянин недавнечко купив на торзі та й поклав; лежав та пишався.

— Який я блискучий та чистий! Пхе! скільки тут лежить нехлюй закаляних, аж рудих, — я-б вмер з нудьги, коли-б міні така доля судилася — дякувати Бозі — я не такий.

— Та ще будеш білш блищати, — промовила тут ірша, коли дасися, щоб я тебе обмила: подекуди ти став наче туманіти, а даси обмити себе — блищатимеш, як срібло.

— Невже? — зрадівши аж скрикнула залізка. — Коли ти правду кажеш, то будь ласка твоя — обмий мене.

- Раднїша-б уволити твою волю, дак я не здолаю, нема в мене води; а от я попрошу наймичку.

Наймичка справді хлюпнула на залїзяку. Наша іржа тілки того й стерегла. Доси не могла навіть наблизитись до блискучої залїзяки — так вона слїпила їй очі — а тепер байдуженьки посїла її. Стемнїло залїзо і стало таке іржаве, як і його сусїди, і вже білш не пиндючилось перед ними. Жалкувало на свою необачність, та вже було пізно.

(1888. IV. I. [13].)

14. Хто гнетьця, тому лекше.

(Гайка.)

У гаї рядочком ріс верболїз та дуб. Подихав вітерець: дубові анї же, — тим часом верболїз нахилився трохи не до землі.

— Гай-гай, чи тобі-ж пак не сором, — каже дуб до верболоза, — що вітру того я й не чую, а ти гнєся в три погібелї. Що-ж то буде, як здійметьця вихор — він тебе потрощить на цурочки.

— Помиляєся вельми, дубе, — промовив тут жук, — ти твердий, як залїзо, а все таки верболїз видержить хоч яку бурю, хоч яку негоду — зігнетьця, скўлительця, — йому й нічого; ущухне вітер, він знову випростається. Инше твоє дїло. Хоч ти не згинаєся, дак за те тебе можна поламати.

— Брехня! — гордо відмовив дуб, скїлко вже я стою лїт, — нїяка негода мінї вдїяти нічого не здолала, і думаю що й не здолає.

— Дай, Боже! — промовив зітхаючи жук, — тілки ражу тобі пригинатись хоч трошки, як здійметьця вітер, бо бувають такі вихри — я чув од ластівки — що й найкрїпчіші дуби с корінем виривають.

Коли се як набіжить хмара, як піде дощ, як рознегодитьця — і через годину, як знову втихомни-

рилось, дуб лежав викоренений з землі, а верболіз потихеньку гойдався коло його.

(1888. IV. 4. [16].)

15. Пропав ні за цапову душу.

(Байка.)

До отари, що паслась у полі, що-дня навідувався вовк, — чи не можна вхопити якого дурного цапа, — на його бо він усе нахвалявся. Одже пси добре пильнували отари і ніколи було не дадуть вовкові поживитись: було чабан як нацькує їх, то вовк не оглядаючись лопотить геть до гаю, а часом як наженуть його, то мусить огризатись: часом добре таки пошарпають йому кожуха. Скільки він не ходив, — дак таки цапиного м'ясяця не довелось покоштувати. Одного разу його так пошматували, що він ледві дорачкував до дому. Прийшов до вовчиці та й каже:

— Доведеться пропасти, — я й до вечора мабуть не доживу, і все за того клятого цапа.

— Гай-гай! — каже вовчиця, — ще-б було за цапа, коли-б ти його припер сюди, а то виходить, вовче, що пропадаєш ні за цапову душу“.

(Петербург. 1888. IV. 4. [16].)

16. Проста відповідь.

Казав одного разу господарь, гніваючись, до свого наймита; „гай-гай, ледарю! та ти нічогоїсінько не хочеш робити! Замість щоб робити, він спить серед дня! Ти й не варт того, щоб над тобою сонце світило“.

— Далєбі ви правду речете, — говорить соня,

мої провини без ліку, сонце не задля мене, -- от через що я й забрався в холодочок.

17. Облудна умова.

На брамі з одного прегарного саду такі слова написані були: „даю сей садок тому, хто вдоволенний і щасливий з своєї долі“. Хто прочита сей напис, то зараз і каже: „Се міні на руку ковінька, — я маю право на сю земельку“. Не тямлючись з радощів, удається до хазяїна: „ось я прийшов цей сад узяти, бо я вдоволений і щасливий с своєї долі“. Господарь йому відказує: „Хто хоче мати те, чого не має, не вдовольняється с свого — той не єсть вдовольнений і з своєї долі щасливий... Іди, звідкіль прийшов“.

18. Свійська худоба.

Корова, вівця та коняка вкупі були на вигоні й змагались між себе, хто з їх чоловікові найбільш користний. Корова каже: „од мене має він солодке молоко, смашний сир та масло“. Кінь каже: „я стаю йому замість корабля, замість воза, замість крила чоловікові — він мною їде“. Вівця каже: „я ходю гола, аби він був заодягнений“. От, приходить до їх собака. Вони зирнули на його скося зневажливо, мов на таке, що з їми й рівнятися не може. Але-ж господарь, що позад його йшов приязно покликав його до себе, гладив і лашив його. Як побачили се інші звіри, то замурамотіли, а коня так узяло за серце, що він спитав: „по що се, пане, робиш? Хиба ми не кращі тобі мусимо бути од цієї ледачої звірину?“ Отже господарь погладив ще приязніше

собаку та й каже: „він вірно й сміливо вирятував сина мого з річки, як той упав туди, — чи-ж можу я йому тепер забути се?“

(Поллікофер.)

19. Се лев, а не собака.

На все село хвалився маляр Коваленко, що як то він гарно малювати вміє. От раз і дума він: „малював я досі все те, що кожен знає, — дурний, і той знає, що то таке собака, що кітка, що коняка. І кожен маляр се намалює, хоч певне не так, як я. Де вже їм — хоч-би Якимові Сатуненкові — нехай і в голову собі не кладе рівнятися зо мною. Та все не те! Хотілося-б міні змалювати таке, чого у нас ніхто й не бачив, оттоді вже ніхто зо мною не зрівняється. Читав я якось (на лихо собі він був письменний) у святому письмі, як святото Данила царь Дарій звелів укинути в рів, де леви були. А лев — се такий звір, кажуть, що йому й рівного нема, — царь над усяким звіром. Змалюю я його!“ — Оттак поміркувавши, узявсь до роботи: малював, малював і таки змалював. Як подивиться на свою роботу, то серце в його аж грає, а сам тільки усміхається. Зустрівшись з дияконом Онисієм, вже не втерпів, щоб не похвалитись своєю роботою, але не каже, що саме намалював.

А, се цікаво, вельми цікаво! — каже диякон, — ходім покажеш.

Прийшли.

— Добрий собака, добрий, що й казати! ти такий саме майстер, як я диякон! — каже диякон і се вже в його найбільша хвала була. Але Панько образився.

— Я думав, — каже, — що ти більше розумієся на малярстві, аж бачу... Се лев — от що!

— Чом-же ти міні не сказав, що се лев? — аж розсердився диякон та й пішов геть.

Приходить до Панька соцький Демко, — глянувши на малювання — аж руками сплеснув.

— Ну й митець-же ти, Паньку, — от утяв, дак утяв — собака наче живісінський!

Панько його вилаяв — ніхто не розумів його кебети! Отже щоб ніхто не помилявся і не хибив, а відразу зміг-би Панькову умілість зрозуміти, він узяв та й підписав: „се лев а не собака!“ Однак його лихо хіба на половину поменшало. Бо читати письма окрім дякона та старого Шурубури ніхто не вмів до пуття і кожен вважав його лева за собаку. То мусів він так робити, що ще гість рта не роззявить, а він уже говорить йому: „се, друже лев, а не собака!“

Увага. У тому рукописові, що дістався нам до рук з заголовком „Бджола“, було тільки 9 перших штукоч. Останні 10 рокидані були то по всяких зшитках, то на нарізних картках. Ми й їх звели до купи сюди, бо їх видимо призначувано до народнього читання. Пієски 15 та 19. се коли не помиляємось, самостайні оповіданнячка на народні приказки. — В. Ч.

Переклади прозою.

Заєць, що себе жертвує.

(Казка.)

Написав М. Салтиков (Щедрин.)

Якось раз заєць прошпетився перед вовком. Біг він собі, бачте, недалечко від вовчого лігова, а вовк уздрівши його, й гукає: „Зайчику миленький, пострівай!“ А заєць не те не спинився, а ще білше припустив. От вовк тричі стрибнув, заповів його та й каже: „За те, що ти є першого мого казу не спинився, ось тобі мій засуд: присуджую тебе рішитись життя розшарпанням. А що я тепер не голодний, і вовчиця моя не голодна і зайвини у нас ще днин на пять, то сиди ти ось під оцім кущем та жди черги. А може бути... ха-ха-ха!... я тебе й помилую!“

Сидить заєць під кущем і не ворухнеться. Тільки за одно гадає: „через стільки-то суток і годин смерть моя має бути“. Погляне він на бік, де вовча скота, а звідти на його зорить сьвітюче вовче око. А в-друге, то іще гірше: вийде вовк з вовчицею і почнуть поуз його прогайльовиною прохажуватись. Подивляться на зайчика і вовк щось вовчиці по вовчому муркне і обое заллютьця: ха-ха! І вовченята теж за ними учеплютьця, підбіжать бавлючись до його, лащутьця, зубами клацають. А у його, в зайця, так серце і замре!

Ніколи життя він не любив так як тепер. Був він заєць статечний, нагледів він у вдовички-зайчиці доньку і хотів оженитися. Саме до неї, до любки своєї, він і чимчикував у ту хвилину, як вовк його за карк ухопив. „Жде либонь тепер мене любка та гадку гадає: зрадив мене косий! А може пождала-пождала та й з иншим побралася! А може бути і так: гуляла бідолашна в купцах, а тут її вовк і зжер!...“

Гадає так бідолаха, а слізоньками так і давитьця. „Ось вони, мої заячі мрії! Одружитись думка була, самовар вже купив, міркував, як змолодою зайчицею чай-сахарь попиватиму, а замість усього того де опинився! А скільки пак годин лишилося до смерті?!“

І от сидить він якось у ночі і куняє. Снитьця йому, що ось то вовк настановив його при собі урядовцем „для особливих припорок“, а сам, покіль він (заєць) по ревізнях бігає, до його зайчиці в гості заходить... Коли се відразу чує, мов його хтось під бік штовхає. Озирається — аж се його молодой брат.

— Молода твоя помірає, — говорить. — Прочула, яка біда тобі сподіялась і за годину змарніла. Тепер у неї тільки і гадки: „Невже-ж я так сконаю, не попрощавшись з моїм милим?“

Слухав ці слова засудженець і серденько йому шматочками шарпалось. За що? Чим він заробив свою долю гіркую? Жив він на видноці, революцій не робив, з зброєю в руках не виступав, біг за потребою своєю — невже-ж за се йому смерть?... „Смерть!“ поміркуйте-но, слово-ж то яке! І не йому самому смерть, а і їй, сїренькій зайчиці, що одним тільки і винна, що його, косого, щиро покохала! Так-би він і полетів до неї! Взяв би її, сїреньку зайчицю, передніми лапками за вушка і все-б милував та по головонці-б гладив...

— Тікаймо! — говорить тим часом післанець.

Учувши те слово, засудженець на хвилю мов не той зробився. Уже було випружився і вуха при-

щулив. От-от майне і шукай вітра в полі! Не слід було йому у цю хвилю на вовче лягаво дивитця, а він подивився. І похолело заяче серце.

— Не можу, — мовить, — вовк заборонив.

А вовк тим часом все бачить та чує і тихесенько по вовчому з вовчицею шепочеться: мабуть зайця за „благородство“ хвалить.

— Тікаймо, — знов післанець каже.

— Годі, не можу! — впевняє засудженець.

— Що се ви шепочетесь, „злоумишляєте?“ — гримнув вовк відразу.

Обидва зайці так і вмерли. Попався і післанець. „Підговір вартових до втеки“, що пак за се у правилах виноватцеві? Ой бути-ж сїрій зайчиці і без подружжя і без братіка — обох вовк з вовчицею роздеруть!

Прочунались косі, а перед ними вовк та вовчиця зубами клацають і очі у обох в нічній темряві немов лихтарі так і сьвітятьця.

— Ми, ваше благородіє, нічого... ми так проміж себе... землячок навідався до мене! — белькоче засудженець, а сам так і вмірає з переляку.

— „Нічого!“ — Знаю я вас! Кажіть, про що річ!

— Так і так, ваша вельможність, — заступився тут брат молодой: сестричка моя, а його молода вмірає, дак просить чи не буде ласка ваша пустити його опроститись з нею?

— Гм!... се гаразд, що молода свого жениха любить, — промовила вовчиця. — Се визначає, що зайченят у їх багато буде; поживи вовкам побільшає. І ми з вовком любимось і в нас роду чи мало. Скільки вже на волі ходить, а четверо і до тепер при нас живуть. Вовче, а вовче! чи не пустити жениха до молодой опроститись?

— Та-ж його на після-завтра призначено їсти.

— Я, ваше благородіє, прибіжу... Я миттю повернусь... в мене теє... Присяй-Богу, прибіжу! — захарамаркав засуджений, і щоб вовк впевнився, що

він зможе миттю повернутись, такого зразу молодця з себе удав, що сам вовк на його залюбувався та подумав: „от, коли-б у мене вояки такі були!“ А вовчиця стужилася та промовила:

— Чи ти ба! заєць, а яково свою зайчицю любить!

Нема що багато казати: згодився вовк пустити косого, але так, щоб саме в визначений речинець повернувся. А брата молодії у заставники собі лишив.

— Коли не вернесь за двоє суток на шосту годину вранці, — сказав він: я його замість тебе ззім, а як вернесь — обох ззім, а може: ха-ха!... і помилую.

Ото-ж і стрибнув косий, мов із лука стріла. Біжить, земля дріжить. Гора стрінеться, він її так і перелине; ріка — він і броду не шукає, просто так у плав і струже; болото — він з пятої калабани на десяту переплигує. Чи то-ж мала річ в тридесяте царство дістатись, там оженитись („конче оженюсь!“ що хвилини приказував він собі) — та ще й назад вернутись, щоб вовкові на сніданок поспіти?!...

Птаство навіть дивувалось на його швидкість і говорило: от у „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ доводять, буцім то у зайців не душа, а пара, а він он-як лопотить!

Прибіг врешті. Якого було тутки радощів — то ні в казці розказати, а ні пером списати!... Сіренька зайчик, як вздріла свого миленького, та де той і недуг дівся! Підвелася на задні лапки, почепила на себе барабана та й ну лапоньками „кавалерійську“ ристь вибивати — оце вона несподіванку таку женихові своєму приготувала. А вдівонці-зайчці то зовсім світ замакітрився; не знає де й посадити названого зятенька, чим нагодувати! Поназбігалось тут тіток звідсюди та кумась, та сестричок — всім хочеться на жениха подивитись, а може і смашненького чого в гостині покоштувати.

От і розказує зараз молодий, що і як. Роска-

зує своє горе, а сам гіркими, як річенька, заливається. І вернутися йому не до любови, та й не вернутись теж не можна. Слово, знаєте, подав, а заєць не пан у своїм слові. Радили тут тітки та сестрички -- і ті в одно слово вирекли: „правду ти косий мовляв; подав слово, то мусиш і витримати! Ніколи ще в усьм нашім заячім роді того не бувало, щоб зайці обманювали“...

Хутко казка кажеться, а діло межі зайцями ще хутче справляється. У досвіта косого звінчали, а над вечір він уже з молодого жінкою прощався.

— Неодмінно зійсь мене вовк, — казав він, — дак будь-же ти міні вірною. А коли дітей приведеш, то пильно їх виховуй. Найкраще віддай ти їх до цирку: там їх навчать не то що в дарабан торохкати, але й з арматки горохом стріляти.

Аж ось враз, будім з неприємности (знати знов про вовка подумав) — додав: а може бути вовк мене... і помилує!

Отож тільки його і бачили.

Тим часом, як косий гуляв та весілля справляв, на тій простороні, що відрізняла тридев'яте царство від вовчого лядова, великі пригоди лучились. В одному місці дощі розлились, то ріка, яку за сутки до того заєць жартуючи переплив, збуяла і верств на десять геть розлилася. В другім місті король Арон на короля Микиту боєм став, а на самім зайцевім шляху баталія клетотіла. В третім місці холера пішла, треба було цілий „кварантанний круг“ верств у сто оббігти. А крім того вовки, лисиці, сови так що ступня на його й чигають.

Але був з глуздом косий: вже наперед так обрахував, що три години йому зайвини зоставалося, однак, як пішли одна по одній перешкоди, серце йому так і похололо. Біжить він вечір, біжить пів-ночі, ноги йому камінням посічено, шерсть клепками висить з боків, очі посоловіли, з рота кривава піна тече, а йому ще он-скільки бігти зосталося! І все йому приятель заставник привиджується. Сто-

їть він тепер у вовка на варті та мислить: „за стілко-то годин милий зятенько виручати прибіжить!“ Згадає про се заєць, та ще шпарче ніг припускає. Ні гори, ні подоли, ні бори анї болота — все йому байдуже! Скільки то разів серце йому з болю розірватися мало, отже він і над серцем владу взяв, щоб марні турботи не відхиляли його від головної мети. Не до туги тепер, не до сліз; хай всі почування мовкнуть, аби тільки друга з вовчої пащі вирятувати!

Зачервонів уже край неба, спершу на далекім видокрузі на хмарки порснуло вогнем, потім білше, білше, а се враз полум'я. Роса на траві зайнялася, листя по деревах затріпотіло, прочнулись птиці вденішні, полїзла комахня, черва; в житах та вівсах шепіт розлягся, все чутиїше, чутиїше... А косий нічогісінько не бачить, не чує, тільки одно в голові: занапасти я свого друга, занапасти!

Аж ось врешті гора. Поза тією горою багнище, а в йому вовче лїгово... Спізнився косий, спізнився!

Збіраєтьця він на останні сили, щоб на вершок гори скочити... Скочив! Але далі не здужає бігти, він падає від знемоги... Невже він так і не добіжить?

Вовче житло перед ним, як на долоні. Ген десь на́вдалі, на дзвіниці відбиває шість годин і кожне подзвіння мов справді молотом садить у серце знесиленому звїраті. Як в останнє вдарено, вовк знявся з лїгова, протягся і весело замахав хвостом. От підійшов він до заставника, загорнув його в свої лабеті та й заладив пазурі на його, щоб розшарпати на дві половинки: одну собі, другу-ж вовчиці. І вовченята ту-ж обсіли навкруги батька-матері, клацають зубами, привчаютьця...

— Ось-ось я! осьдечки! — погукнув косий, немов сто тисяч зайців укупі і мов клубок скотився з гори до болота.

І вовк похвалив його :

— Бачу, — мовляв він, — що зайцям можна
няти віри. І ось вам моя постанова: сидіть до яко-
го часу обидва під сим кущем, а потім я вас... ха-
ха-ха!... помилую...

Перекладено 1884 р.

Езопови байки.

Т. Зіньківський хотів поперекладати усі байки, що звуться езоповими, не минувши й одмінків, і дати таким побитом повний український переклад тих байок. Як він умер, то в паперах його знайдено тільки те, що подається тут. Маючи на увазі, що не всі зшитки Зіньківського zostалися цілі чи дійшли до рук підписаному, можемо думати, що було тих перекладів більше. В цьому впевняє й те, що картки, що на їх ті байки написані, видимо видерті з якогось більшого зшитку і останньої байки є тільки початок, а кінець zostався там, де zostалася друга частина зшитку. Тільки перші 35 байок виробив Зіньківський більш-менш до друку; всі-ж останні дійшли до підписаного тільки в найпершій редакції, в брудній, писаному здебільшого олівцем, часто вельми почірканому і нерозбірному. Підписаний дозволив собі в тих останніх довести де-не-де до ладу зовсім невироблений стиль, бо инакше ті переклади були-б часом і неможливі до читання. Зрозуміло, що такі виправки роблено тільки там, де зовсім не можна було обминути їх, — де напр. через лад дослівний переклад був цілком ворожий українській мові і навіть псував розуміння. Певна річ, що сам Зіньківський зробив би це далеко краще, виправивши і ті останні переклади, так, як перші 35; але-ж коли йому не пощастило цього зробити, то довелося робити се підписаному. Переклади подаємо таким порядком, яким вони були в рукописові у перекладача.

1. Добре та лихе.

Добре, завжди кривджене від лихого, малосі-
лїшим бувши, прибуло на небо. І от добре запита-
лося Дія, як поводитися між людьми треба. А Дій
сказав, щоб не обое вкупі йшли між люде, але одне
по'днóму. От через се лихе, як ближче бувши до
людей, швидчїш до їх і приходить, а добре навпісля
вже з неба прибуває.

Байка сьвідчить, що доброго в ряди годи на-
трапиш, а від лихого кожен раз-у-раз терпить.

2. Продавець, що статую продає.

Злагодивши якийсь чоловік деревляного Герме-
са, винїс продавати. Не зустрівши жадного покупця,
але бажаючи кого закликати — почав він вигуку-
вати, що буцїм продає божка добродїйного і домові
пожиткуючого. А як хтось зустрівшись промовив до
його: „гай, гай! як же ти його продаєш, коли він
такий? Слїд би з його пожиточности користуватись!“
То той: „бо я хочу, аби-б инчий хто вельми кори-
стувавсь, сам-же я звик до невеличкого прибутку“.

Проти людини, що нечесно зискує і божествен-
не зневажаючи.

3. Селюк та ослята.

Якийсь хлїбороб, що на селї зістарівся і ніко-
ли не їздив на місто, закликав своїх, щоб на город
подивитися. Ті запрягли ослята й підсадивши його
на воза, казали йому самому поганяти. Як-же він
їхав, схопилася заверюха та негода; зробилося по-
ночі, ослята з тропи зблукались і винесли старого
на якусь кручу. Той вже лагодячись плигнути з
кручі, промовляв: „Ой Зевсе, хіба я коли тебе зне-
поважив, що оттак нагло пропадаю, та й не від ко-
ней се стастьця, або не від добрячих лошаків, але-ж
через ослята гину?“

4. Орел.

На скелі на вершечку сидів орел пильнуючи, щоб зайця сполювати. Одже хтось стрілив із лука — стріла встромилася в його, а гостряк з пірям аж перед очі йому висунувся. Орел се побачивши промовив: „двічі міні лихо, коли від свого власного піря помірати“.

Байка ясує, що гірко, як через близьких собі нещастя зазнати.

4. в) Одміна. Стрілець та орел.

Стрілець намірявся на орла; вилетівши стріла влучила його. Озираючись і бачучи стрілу запіряну власним його пірям, орел промовив: „Багатьох через своє хатнє набіраютьця лиха“.

5. Орел та лисиця.

Орел та лисиця постановивши проміж себе у побратимстві бути, умовились ближче одно біля одного жити, щоб од того спільного життя побратимство певніше було. Вмостившись на високій деревині орел вивів діти, а лисиця, вкублившись в кущах у-низу, привела лисичят. Як-же лисиця вийшла на здобич, орел не маючи чого їсти, злетів в кущі та загарбавши молодята, пожер їх із своїми орлятами. Повернувшись та дізнавшись, що трапилось, лисиця не так за дітьми зажурилась, як того, що неспромога їй була помститися. Бувши бо земнородним не мала змоги пошкодити крилатому. Тому-то ставши віддалік, почала клясти ворога, — се бо єдине безсилим та плохутам і зостається. Орлові-ж не довго довелося дождити карі за зламане побратимство; бо якісь люде вівці на жертву на полі палили, орел-же злинувши вхопив з жертovníка бебеха, що тлів ще, й приніс у гніздо. Дужий вітер знявшись, роздму́хав із дрібного та давнього бадиля пал-

кє багаття: попечені їм орлята* (були-бо ще безпері) попадали до долу. А лисиця мерщї до їх і на віч орлові веї його діти пожерла.

Байка свідчить, що зламавши товариство, хочай би й втік кари від скривджених, тим, що в їх нема сили, та не завжди від Божої заплати визволнєся.

6. Орел та чоловік.

Кодсь орла вїймав чоловік, та оскубши йому зараз крила, лишив його в господї межі птахи. Ото й пробував орел, с туги похнюпившись. Вздівши такого, хтось инчий знов скрилїв його. Полетївши орел, пїймав зайця та й принїс мовляв дарунок добродїві. — Те побачивши крикнув лис: „не приятелюй пак з отсим, але з першим, щоб той тебе знову не спїймав та не обсмикав тобі-б крила, як і ранїше“.

Байка ясує, що добродїям слїд віддячувати, а лиходїїв оббїгати.

7. Орел та жук.

Орел гонив зайця. Побачивши в степу єдиного собі оборонця, якого йому доля дала, жука, заєць став у його благати помочі. Розважаючи зайця та вздівши орла, що вже близько надлетїв, став його прохати жук, щоб той йому не відберав прохача. Одже орел, зневажаючи його, що такий малий, пожер зайця на віч жукові. Лютуючи за се на орла, жук відшукав його гнїздо і як тілки там були яйця, то видершись на височїнь (до гнїзда), викочував їх звідки й розбивав так. Орел, що його раз-у-раз кривдив жук, удався тоді до Дїя (Дїєві бо птах присвячений єсть) благаючи місце йому беспешне визначити, щоб виводити діти. Призволив Дїй йому на власному лонї виводити діти. Вздів тєс жук, зробив з кизяку кульку й причепившись до Дїєвої одежі опинився в пазусї у Дїя та там і зостався. Хотячи Зевс

з себе кизяка зтруснути, не-нароком і яйця витрусив, скоро лиш устав. Через то й кажуть, буцім тії доби як жуки є, орли не виводять діти.

Байка свідчить, що зневажати нікого не треба, завваживши на те, що нікого нема такого безсилового, щоб не здолав віддячити за себе.

8. Орел, галка та чередник.

Злетівши орел з високої скелі, вхопив ягня; побачивши тее галка з задрощей забажала й собі те вчинити, і от шугаючи буйно крильми, спустилась і вхопилася за баранця. Одже заплуталась кіхтями у вовну та не маючи снагі знятися, почала крильми лопотіти, аж доки чабан уздрів, прискочив і взяв її. Обчикриживши їй крила (діло-ж було над вечір) приніс своїй дівторі. А як ті спитали ся, що воно за птах, чабан відказав: „Як я знаю певне — се галка, але сама удає с себе орла“.

Оттак і тим бува сьміх і горе, що на вишвалку беруться до діла такого, що не з їх хистом його робити.

9. Соловейко та шуліка.

Соловейко, сидючи на високому дубові щебетав, як звичайно. Вздів його шуліка, що йому їсти не було чого, підлетів і вхопив його. Сподіваючись соловейко визволитися від смерти, почав того прохати, аби його випустив, кажучи, що його не вистачить шулічине черево сповнити, треба-ж йому, шуліцї, коли їжи немає, за більшими птахами полювати. Але той перепинив, кажучи: „десь-би був я дурний, щоб випустив здобич, яку в руках маю та шукав би невідомо чого й де“.

Байка ясує, що так і поміж людьми безглузді дурні ті стаютьця, що через надію на краще випускають те, що у руках держать.

10. Соловейко та ластівка.

Раяла соловейка ластівка, щоб жив коло людей, от як і вона. Соловейко на те: „не хочу згадувати про колишні пригоди мої, тим живу на самоті“.

Хто тужить через яке нещастя, той волить і місце те не бачити, де з тугою спізнався.

11. Атенець вбогий.

З одного Атенця, вбогої людини, лихварь правив гроші. Той спершу прохав підождати кажучи, що нема з чого (виплатитись), а як лихварь не хотів, він погнав свиню, що одна лишень і була в його, щоб продати, коли трапиться. Назустріч йому покупач, та й питається: чи пороситься свиня? А той одказує: „не те що пороситься, але й надто: на Містерії свинки плодить, а на Панатенаї кабанці“. А як покупач на се слово здивувався, лихварь додав: „одже не дивуйся, вона бо тобі на Діонісії ще й козенят приведе“.

Байка ясує, що багато таких є, що з власної користи зважаються й про неможливу річ свідчити.

12. Козопас та кози.

Вигонивши чабан свої кози на пашу побачив, що дикі кози встряли до їх, то він загнав усі у печерю, скоро повечеріло. Як же другого дня пішов сніг великий, він не мігши череду гнати, як звичайно, мав у печері zostаватися. Щоб же дикі кози своїськими поробити, дав їм їсти до схочу, а своїм кинув, аби живі були. А як сніг перестав і чабан вигонив усіх на пастівник, займані дикі кози повтікали геть у гори. Чабан став їм докоряти, що невдячні, бо от бачивши від його велике піклування, втекли-ж таки. А ті повернувшись відповідали: „Але, через се ми білш й стережемося, бо коли нас, що лишень вчора пристали до тебе, ти білш пошанував

ніж давніх — видима одже річ, що коли инчі які прибудуть до тебе, ти й нас на їх змінєш^а.

Байка ясує, що не слід тим приятелям няти віри, що шанують нас білш над давніші тим, що нові, — вважати бо треба, що і нас можуть за який час проміняти на инчих, що з їми потоваришать.

12 б). Одмінок.

В негоду козопас загнав кози в печерю-пустку. Там він знайшов кіз диких та цапів. Своїх кіз у його було білш та й цапів мав білших за ті. Одже припустивши свої до диких, почав годувати диких листям. А як стала добра година, чабан знайшов свої подохлими з голоду, а дички до гір повтікали. Тоді чудернацький пастух вернувся до господи з порожніми руками.

Отож не слід ніколи нам своїх занедбати, сподіваючись прибутку від чужих.

13. Чорна людина.

Купив хтось Орапа собі і міркував, що він тим чорний, що був досі неохайний. То-ж взявши його до господи достачив йому усяких мїтелїв та усякими обмиваннями змагався до білого вишпоровати його. А про те колїру змити не здолав, а тільки мордуванням до хвороби довів.

Прирожденне зостанеться таке, яке було з початку.

14. Кіт та півень.

Піймав якось кіт півня й хотїв його ззїсти, але так, щоб була на те рация якась. То й почав корити півня, що от він настирний людям, в ночі кричить, і заснути пак не дає. Коли-ж той став виправлятися, що мовляв на користь се людям робить, розбуркуючи їх до звичної праці. Кіт тоді инчу провину знайшов: що мов стидко по природі вже

з матерею та сестрами гріх робити. Півень і тут йому відказав, що й се робилося на користь господареві, через се бо богацько яєць несли кури. Кіт тоді й каже: „Хай ти й меткий виправлятися, та міні-ж не голодувати пак“. Та й ззів його.

Байка сьвідчить, що плохута у неволі мусить винним бути і коли нема чим виправити діло, то його і так скривдять.

15. Кіт та миші.

В одній господі та мишви було багацько. Знавши кіт се, приходив туди, ловив що-разу по одиницю і їв їх. От миші, щоб збутися повсякчасної халепи, взяли та й поховались геть. Тоді кіт, не маючи змоги вже до їх дістатись, обміркувавши річ, на хитрощі піднявся, щоб виманити їх. То зібравшись на якогось кілка, звис з нього, удаючи з себе мерця. А якась мишка, визирнувши, побачила його та й каже: „Овва, голубчику, хоч-би ти й лантухом зробився — то не підступимо“.

Байка ясує, що людей з розумом, коли вони зазнають від кого лукавства, — лицемірством вже не обдуриш.

16. Кіт та птаство.

Прочувши кіт, що в одній птишній птахи нездужають, удав з себе лікаря та взявши із собою придатне наукове знаряддя, прийшов та й став проти сідала, питаючись, як ся мають. А ті, перехопивши: „добре, кажуть, аби-б ти звідси геть пішов.“

Так і проміж людей лиходії не обдурають розумних, хоча-б і яких удавали з себе добродіїв.

16. б) Одмінок. Птах та кіт.

Колись птах заслаб і голову похилив. Вздівши те кіт, таке почав говорити: „Як ся маєш, друже!“

що з тобою? Коли що треба, скажи мені і я всього тобі достачу: аби сказав, а я вигою". Але птах відказав котузі так: „Коли лишиш мене — я не вму. Білш проживу за сайгака“.

Байка виводить тих, що закривають свої заміри лихі облесні речі говорючи.

17. Коза та чабан.

Козу, що одбилась від черідки, чабан намагався до купи прилучити. Як же її голосом, ані сопількою нічогісїнько вдїяти не міг, то, пошпуривши камінюкою, по розївлучив і прохав господареві не казати. А коза й каже: „Безглуздий чабане! ріг кричатиме, коли я промовчу“.

Оттак великі простаки видїму річ думають затаїти.

18. Коза та осел.

Хтось козу та осла годував. Позаздривши коза на кращу їжу у осла й уважаючи, що він ставсь їй докором, то мелючи, то вагу возячи, намислила коза його пошити у ледащо, завівши в яму, аби побачили, що лежні мовляв справляє. Осел здався на неї, упав у яму і порушився. Покликавши лікаря, господарь прохав, чим допомогти. А той казав йому легені козинячі настобяти і тим вигоїти. Отож, заколовши козу, — вигоїли осла.

Отакечки, хто другому каности вигадув, себе самого до біди призводить.

19. Езоп та кораблярні.

Колись Езоп, оповідач, на кораблярню забрів, у проходці бувши. Кораблярям-же, що кепкували з його на спірку викликаючи, Езоп відказав: „За давнього давна був хаос та вода. От Дїос бажав показати основи землі й казав їй, щоб тричі моря

ковтнула. Коли та почала — за першим разом гори стало видко; за другим, коли ковтнула, — і підгіря обголилось; і коли-б надумалась вона ще й втретє випити води — нікчемне-б — стало ваше ремество“.

Байка ясує, що які глузують з дужчих за себе, забувають про ті білші біди, що їх від дужчих собі мали.

20. Езоп та пес.

У вечері на Езопа, що йшов повечерявши, загавкав якийсь злючий та кусливий собака. Езоп тоді промовив: „Ей собако, собако, присяй Богові, що коли-б ти, замість ледачого язичиська, та хліба жвакав, звідкісь здобувши, то-б здавався міні за розумнішого.“

21. Півні.

Два півні билось за самичок-курочок. Один погнав другого. Побитий, забігши в темний куток, сховався, а переможець злетів у гору та вмовившись на високому мурі, на весь голос закукурікав. Зненацька впав орел та й поцупив його. А той, що сховався був у темнім закутку, зараз же пострибав виспівуючи до жіноцтва.

Байка така, що сильневладний гордому противний єсть, а сумирному дух звеселяє.

21. б) Одмінок.

Здибавшись два півні побили ся, такий бо вже звичай мають. Побитий в сховище забився, прищупившись там, а переможець, злетівши на покрівлю, голосно крикнув, про перемогу кукуріканням розголошуючи. Коли се надлетів орел, схопив його й поніс.

Щоб перемога певність мала — номірно треба гордувати.

21. в) Півні та орел.

Раз билися півні за курку, кому вона жінкою буде. Побитий с переляку кинувся на втеки й сховався в кутку. Другий же, киркаючи дуже, злетів на покрівлю хатню, слави заживши в війні з ворогом та й промовив: „подужав мого ворога, силу над супротивником маю“. Скоро се півень прокукурікав, зверху злетів орел та злапавши сього переможця мерщій його до дітей поніс, справивши бенькет молодятам. А другий, що вільний собі zostався, опинившись таким робом в безпечности — слави собі зажив над ворогом, що мов-би то його подужав і прогнав геть: та й пишався тим, яко непереможний.

Мова мовитьця про охочих до бійки.

22. Півні та курінка.

Якийсь чоловік, мавши півні в господі, як трапилась йому свійська курінка продажня, купив її й приніс до дому, щоб у купі згодувати. Одже як півні били та гонили її, то курінка тяжко зажурилась, гадаючи, що за те зневажена, що чужа єсть. Трохи згодом, побачивши, як півні бютьця проміж себе, і не перш розчеплятьця, як один 'дного покалічуть, промовила собі: „Але! мінї нема чого журитись бійкою: бачу-бо, що вони й себе самих не забувають“.

Байка ясує, що розумні лехко перетерплюють знущання від інших, постерегаючи, що ті й своїх не жалують.

23. Риболовці.

Рибалкі тягли невода. Чуючи, що важкий, радїли та аж підстрибували сподїваючись на великі влови. Коли-ж притягши до берега, знайшли саму малу рибу, а камінючця та піску повний невід, то

безмірно затужили, та не так сильне вбивалися над тим, що здійалось, як через те журились, що иншого сподівались. Бувши між ними якийсь дідусь промовив: „Але друзі, вгамуймося! бо радощам, як бачця, сестрою доводитьця туга, то й треба було нам, що стілки навтішалися, трішки і журби“.

Оттак пак і нам личить. Вважаючи, що все в житті лехко одміняється, не все радїти тільки, дбаючи, а треба в тямку у собі мати, що після красної години негода лучитьця.

24. Риболовці.

Вийшовши рибалки на влови та промордувавши ся чималий час, вельми в смуток вдалися, бо нічого не впіймали. І вже лагодились вернутися, коли зненацька в човен до їх тинос (θύνος) ускочив, за ним бо гонилось багато риб. Рибалки впіймали його і радї вернулися.

Байка свідчить, що частенько те, чого ремесство не дає, щастя те приносить.

25. Рибалка.

В одній річці ловив рибалка рибу. Розіпнувши сітки так, що перехопив течію з обох боків, він привязав камінюку до мотуза та й почав по воді хлясати, ото, щоб риба, розбігаючись, в сітки-б попадала-б з необачки. Хтось з тутешніх жительців, вздрівши, що той робить, почав його ганити, що річку скаламучує й цеує їм чисту воду на питво. А той відказує: „Але коли-б я не скаламучував річки, мінї-б довелоя з голоду вмерти“.

Оттак і по землях верховодники над людом тоді найліпше ся мають, як до заколоту доведуть свою батьківщину.

26. Рибалка.

Рибаливши, викинув рибалка з моря сітку повну великої риби й ростелив її на березї. Тодї мен-

шенька рибка крізь дїрки й повицлигувала геть у море.

Хоч незначному й не багацько є спасіння, то вже ледві чи й побачиш, щоб великозначний утік від засуди, бо пак відомий вєть.

27. Рибалка-дударь.

Рибалонька дотепний у дуду грати, взявши сїтку та дуду, прийшов до моря, та ставши на якомусь виступї на скелї, загравав попереду, міркуючи, що риба самохїть припливе на музику. Одже хоч як він мордувався, нїякого пуття не було. Тодї поклав дуду та зібравши ятір, шпурнув його у воду й вирибалив чимало. Повикидавши рибу з сїтки на берїг, побачив, що вона бєтьця, трїпочучься й промовив так: „Ой поганючі-ж ви творюки, як я дуднив, то не танцювалисте, а от тепер скачите, як я перестав грати“.

Мова до тих мовитьця що не до шпиги що чинять.

27. б) Одмінок.

Скоро Лидїю сплюндровали Перси, Йонці та Ђольці оповїстників послали до Кира в Сардис, бажаючи за Персами бути і такими йому слухняними бути, як до того Крезові. А той вислухавши, що йому післанці оповїстили, байку їм розказав: „був собі, каже, чоловік-дударь. Побачив риб в морі та й ну на дуду вигравати, гадаючи, що вони на берїг повицливають. Але надїя його марна була, тодї він ухопив ятіра та й витяг, захопивши повнїсїнько риби. Дивлючись, як плигають, він і промовив до риби: „залишіть ваші скоки, не хотїли-бо вийти потанцювати, як я грав“. Кир сю байку Йонцям та Ђольцям того розказав, що допіру Йонці його не послухали, як він вмовляв їх через вїстовцїв відкинутись Креза; а тодї як справа закінчилась, вони вже й виявились охочі Кира слухатися.

28. Рибалка та майніда (скажена рибка.)

Закинувши сітку, рибалка витяг майніду. Коли-ж вона стала його благодіти, щоб випустити її тепер, бо малесенька єсть, а вже потім, підрослу, як ушіймає, більш покориштується, то рибалка на се сказав: „дурніший від дурного був би я, коли-б сьогоднішнє придбання випускаючи, вганяв би за непевною сподіванкою“.

Байка ясує, що краще взяти ту, що є здобич, хоч-би й малá була, ніж сподівану хоча-б й велику.

29. Щур.

Щур то така пташина, що любить самоту і здебільш над морем водиться. Про його кажуть, буцім, стережучись ловців-людей, по кручах надморських виплоджує діти. Раз колись, маючи на думці сімю вивести, піднявсь на височінь та вздрівши над морем скелю там малята свої вивів. Одже як одного разу вилетів їжи здобути, буйні хвилі знялися на морі, що аж кубельця дістали й залили його. Вернувся щур і дізнавшись, що лучилось, промовив: „Ох я нещасний, я-ж, оберігаючись суходолу, втік на море, а воно скривдило мене велико гірше“.

Оттак і проміж люде: де-хто оберігаючись ворогів несподівано потрапляють на друзі такі, що ще гірші лиходії їм, ніж вороги.

30. Лисиці.

Якось одного разу лисиці зібралися до річки Меандра бажаючи з неї води напиться. Але як вода сильне йшла гуркочучи, то вони хоч одна'дну й підбадьорювали, та не зважались увійти в річку. Одже одна з поміж їх вийшла, щоб з останніх покепкувати, глузувала з їхньої полохливости, бо вважаючи себе за найвідважнішу, сьміливо увійшла у воду. Як же хвиля знесла її на середину, останні стоячи

над крутим берегом, промовляли до неї: „не кидай нас так, а роздивись та покажи нам, де-б ми безпешне могли пити“. А та за хвилию несучись, відказала: В Мілет маю оповістку і туди її перш віднести хочу, а відпочивши тамечки й вас сповіщу“.

Проти тих хвальків, що через пиху самим собі біду коять.

31. Лис черевань.

Голодний лис натрапив у дуплі дубовому мнясиво та паляницї, що їх тут полишили якісь чабани, вліз та й потріскав геть все тее. Не можучи-ж вилізти назад, бо йому черевко розіперло, він став стогнати, гіркими умиваючись. Другий лис, що трапився тутечки, почувши його стогнання, підійшов і запитався, чого-б то? Як же дізнався, яка пригода, промовив до того: „Отсе-ж zostаватися тобі тут, аж доки станеш таким, яким увійшов і тоді вже лехко буде вилізти“.

Байка ясує, що при лихій годині найкращі ліки-час.

31. б) Одмінок.

З голоду охлявши лисичка вздріла в курені якомусь в козубенці хліб та м'ясо, що то покинув чередник, улізла та й поснідала гарненько в смак. Як же набубнявів їй живіт і не могла з куреню видертись, — вона тоді заплакала і заридала. А друга лисичка підійшовши почула, як та стогне, наблизилась та й питається: „що таке з тобою?“ Дізнавшись, що такеє, лисиця й каже: „але, zostавайся тутечки аж доти, доки зробишся така, яка увійшла“.

Байка ясує, що в пригоді самий час пораду дасть.

32. Лис та терен.

Лис перелазячи через тин, посклизнувся і, вхопившись за тернового куща, поколов і страшенно

подряпав собі лапу. От і почав обвинувачувати терен, що от він до його удався по поміч, маючи тією лапкою дістати за верх за тин. — А терен перепинивши його й каже: „дурний твій розум, чуєш: хотів за мене вхопитися, коли я сам звик кожного хапати“.

Оттак і на сьвітї дурні ті, що поради шукають у тих, що їх природа здебільшого лиходійна є.

33. Лисиця та виноград.

Голодна лисиця бачучи, що висить кетяг дикого винограду, хотіла дістати його собі, але не могла. Відходячи-ж геть промовила до себе: „не стиглий ще!“

Оттак і проміж люде буває: не можучи справи дійти через неміч свою, відмовляютьця, що час буцїм ще не спріяє.

33. б) Одмінок.

Уздрівши лисиця кетяг винограду у горі, що високо вився, даремне скільки разів намагалася дістати. Тодї відійшовши промовила до себе: „нема навіщо й турбувати себе: ягідкі зовсїм ще не вистигли“.

До тих, що виставляють добродійством те, що мусять чинити є примусу.

34. Лис та журавель.

Тих, що з подібними завданнями, ні до чого краще їх не прирівняти, як журавля та лиса Езопових у товаристві показавши. Лис бо кулішнику масненького на вулиці по каменю поливши, укупі з тим й сьміховини наробив, куліш бо щербичкою розбігався під тонким і довгим дзьобом журавлевим. Щоб віддячити за се журавель покликав лиса вечеряти. Мавши довгу та тонку шию, журавель стром-

ляв її в глечика і йому легко було дзюба туди опустити й контентуватися. Лиса-ж, що не міг сього зробити, припрохував до страви призволятися.

Оттак саме, як мудрії на підпитку вдаються про високі та діалектичні завдання, то набридають багатьом, що не можуть до їх розмови пристати і от сї тоді знову до пісень яких небудь, до розмов жартливих, вигадок простацьких та неігречних вдаються і через те приходять край спільности у гулянці і зневага чинитьця Діонисові.

35. Лис та дроворуб.

Утікаючи лис від псарів, як побачив якогось дроворуба, став прохати, щоб сховав його. Той казав йому в хату увійти, щоб сховатися. Незабаром надійшли псарі, питаючись дроворуба, чи не бачив лиса, щоб тут пробігав. Той сказав, що не бачив, а рукою кивнув, показуючи, де схований єсть, але псарі не завважали на кивання, а поняли віри слову його. Як вже лис побачив, що вони пішли геть, то виліз та й дременував не попрощавшись. А як дроворуб докоряв йому за невдячність, бо вирятував мовляв його, лис відказав: „Але я-б вдячніший був, коли-б до того твої руки ворушилися та махали, що слова казали.

Нехай-би ся байка придалась в науку кому с тих, що при людях гарні словами, а ділом, то поганьці.

36. Лис та гадюка водяна.

Знявши мову Езоп в Самосї до народу, що судив демагога на смерть скарати промовив: „Перепливаючи річку, лис потрапив у вир. Не змігши виплисти, довго мордувався і обсїли його собачі кліщі. Гадюка водяна, звиваючись, почула, як він скіглить, та й каже, що вона з його може обібрати кліщі. Але той не згодився. Гадюці-ж, що запиталася: „чому?“ відказав: „Тому се, що сї й напившись до схо-

чу, не багацько крові висмочуть; але як сих оббереш, інші, що причеплютьця, виють і останню кров, голодні будиши“. „Оттак і вам“ — каже, — „панове громадо Самотяне, — сей вже нічого не пошкодить, вже бо багатий єсть; колиж його стратите, інші прийдуть, голода, що вам знищать громадське добро, розкрадаючи“.

37. Лис та пес.

Лис уліз проміж отару, що паслася, та вхопивши одно ягнятко, удавав б'їм жалув його. Собаці-ж, що запитав його: „що робиш?“, — сказав: „пестю його та бавлю“. А собака сказав: „Отже, як не пустиш міні ягняти, псюрню на тебе наведу!“

До шахрая та до злодія, що придуркуватого удає, байка.

38. Лис та лев.

Лис якось побачив лева, здивавшись з ним якимсь випадком. Бачучи його вперше, так перелякався, що мало не вмер. Зустрівши його вдруге хоч і злякався, але не так вже, як у перше. Побачивши-ж його втретє, так всьмілився, що підійшов до його побалакати.

Байка ясує, що звичка зменшує хоч які страхи.

39. Лис та лев.

Бачучи лис лева у неволі та ставши біля його, почав дуже з нього глузувати. А той йому й каже: „не ти се знущався з мене, але моя недоля“.

Байка ясує, що нікчемні люде зневажають звичайно славетних мужів, як тих злидні спіткають.

40. Лис та лев.

Лис був у лева за послугача, вишукуючи звіри, а той вже полював їх. То й кожному частка

припадала по заслузі. Але позаздривши лис на більшу левову пайку, узявсь за лови замість вишукування (левові). Отже спробувавши щось поцупити з отари, сам пішов на здобич ловцям.

Далеко краще під начальством та певним мати себе, ніж панувати та непевно.

41. Лис та пардаліс (барс).

Лис та пардаліс змагались про те, хто з їх чепурніший. Пардаліс вихвалявся розмаїтими плямами на своєму тілі. Лис, перепинивши його, промовив: „Як же я перевищую тебе красою, я, що не тіло, а душу маю розмаїту“.

Байка свідчить, що гарний розум краще над вроду.

42. Лис та мавпа.

Лис та мавпа, ідучи вкупі, сперечалися про те, хто з їх панеськішого роду. Чимало кожне з їх величалось, а як дійшли до однієї місцини, то мавпа, позирнувши на неї, зупинилася. Як же лис спитав — чого, — вона відмовила показуючи на спомінники (пам'ятники): „Хиба я не ладна заплакати, бачучи стовпці на домовинах у батьківських визволенців та рабів?“ А то їй каже: „Але! брешти скільки хоч: ніхто бо з їх не воскресне тобі брехню завдати“.

Отак і серед людей брехунці тоді найбільш розспяткують, як нема кому брехню їх виявити.

42. б) Одмінок.

Лис та мавпочка укупі мандрували. Проходяючи проз якесь кладовище, мавпочка і каже лисові, що „всіх оцих мерців на волю пустили мої предків“. А лис одказує їй: „брешеш у слухний час, — ніхто бо с цих мерців тобі брехні завдати не може“.

Ся байка проти того, що просто брехню говорить і видиму бридню за правду подає.

43. Лис та мавпа.

На радї якось безмóвні зьвіри обрали на царя мавпу за хвастощі та за вихиляси. А лис позаздрив їй та, як уздрів у пастці почеплене м'ясиво, підвів її туди та й каже, що от „я знайшов оце добро та не пожив сам, а тобі на царський бенкет зберіг“ і радив їй узяти. Мавпа необачно підійшла та й опинилася в пастці і стала докоряти лисові, що по зрадницькому з нею вчинив. „О, мавко!“ — той одказує, — „чи такий-же розум мавпи, мала-б царювати над зьвірами?“

Оттак хто необашки узявсь до справи, — лиха година спіткає, — й сьміху достойні стануть.

44. Лис та цап.

Лис упав у колодязь і поневолі заставався там, метикуючи, як-би вилізти. Цап, хотівши пити, опинився біля того колодязя та побачивши лиса, запитавсь, чи солодка вода? А той, щоб заховати біду, великої хвали воді наговорив, буцім вона користна, та й підмовляв цапа зійти у колодязь. А той з необачности, тілки й дбаючи про те, щоб напиться, і зліз туди. Напившись там, почав з лисом дивитись, як-би вилізти. От лис і каже, буцім він щось користного вигадав, щоб вирятувати обидвох: „Коли-б ти зіпнувсь передніми ногами на стінку та нахилив роги, то я-б по хребту по тобі виліз і тебе витяг. А як той і на цю другу підмову залюбки згодився, лис по стегну видерся йому на спину, а там на роги зіпався та вилізши с колодязя і майнув геть. Як же цап став йому докоряти, що умову зламав, той сказав, повернувшись: „Гай, гай, йолопе! хоч-би мав ти такий розум, як волося на бороді то й тоді тілки вилізеши, як я тобі знайду куди вилізти“.

44. б) Одмінок.

Схотівши дуже на вловах пити, цап ускочив у глибокую криницю. Уконтентувавши себе, вже ви-

лізти не мав змоги, зарікатись став та кликати на підмогу. Уздрівши лис його й каже: „О, бѣзуме, — коли-б то стільки глужду мав ти, скільки волосся в бороді, то перш, ніж ускочити, роздивився-б, чи в куди вискочити“.

Ото треба перш розважати конешне справу та тоді вже й братися до діла.

45. Куций лис.

Лисові відтято хвоста у пастці. З зневаги життя йому огидло, і він доміркувався, що треба і всіх інших лисів довести до того, щоб вони своїх хвостів збулися, — тоді спільному лихові його власного каліцтва не видко буде. То зібравши усіх, підмовляв їх хвости повідтинати, кажучи, що не то хвіст не личить їм, а ще се якась зайва та важка причепа. Один лис перепинив його, кажучи: „Голубчику, коли-б се на тобі не окошилось, то й нам-би того не раяв“.

Байка на тих, що радять людям не добра бажуючи, а через власне лихо.

46. Лис про машкару.

Забрівши лис в лїповщикovu робітню, передививсь усе, що там було. Опинившись коло трагічної машкари, стукнув по їй та й каже: „Оттакелезна голова! а мізківниця порожня!“

Слово прикласти до тієї людини можна, що тіло має величезне, а розуму дасть Біг.

46. б) Одмінок.

Забрівши лис до лицедія у господа та переглянувши усі його причандали, надібав голову на машкару, зроблену вельми дотепно і промовив, ухопивши її в лапи. „Отже яка голова, а мозку не має“.

Байка проти тих, що пишне тіло мають, — на розум отже не багаті.

47. Душогуб.

Забивши хтось чоловіка, мусів рятуватися од помсти від родичів убитого. Опинившись біля ріки Нилу, злякався вовка, що гонився за ним, здерся на дерево, що похилилось над рікою і заховався в йому. Але уздрівши й тут гадюку, що підлазила до його, кинувся у річку. Там ухопив його коркодиль і пожер.

Байка свідчить, що злочинцеві ні суходіл, ні повітря, ні вода безпеки повної не дають.

48. Чоловік, що давав таку обіцянку, що не міг її виконати.

Убогий чоловік, що його хвороба та злидні змордували, згубивши надію на лікарів, удався до богів, обіцявши гекатомбу зробити та дари присвятити їм, як одужає. Жінка його, тут будучи, питається: „і звідки то ти се даси?“ (А він:) „Думаєш мене вікрити (виявити), щоб і боги того-ж намагалися?...

Байка свідчить, що легко люде обітницї дають такі, що їх виконати ділом не мають гадки.

49. Чоловік, кінь та лоша.

Якийсь чоловік їхав жеребною кобилою і от в дорозі вона ожеребилася лошам, що зараз-же позад кобили і побігло, та хутко втопившись, промовило до їздця, що їхав його матірю: „Чи бачиш, що я малюєцький і до подорожі нездатний; тому збагни тепер, що коли отутечки мене покинеш, — я зараз-же згину, а як мене звідси візьмеш, однесеш куди там та попідкуєся, щоб вигодувати, то я підрісши здамся тобі потім їздити“.

Байка яєує, що треба тим єдино добро чинити, що від їх можна сподіватися заплати за добродійство.

50. Чоловік та жінка.

Якийсь чоловік, маючи жінку, що своїми поровами всім у господі в печінках сиділа, схотів дізнатись, чи й у батьковій сім'ї вона так саме поводитиця. Тим слухного часу послав її до батька. За малий час вона вернулася, і він її запитав: „а що? як витано тебе у батька?“ Вона сказала: „волопаси та чередники чортом дивилися на мене!“ Чоловік їй одказав: „Ой, жінко! коли ти і тим остобісіла, що зранку женуть товар, а смерком тільки вертаютьця, то що-ж треба про тих гадати, що з їми ти увесь денечки пробувала?“

Оттак частенько з малого та велике, з невиразного видіме збагнути можна.

51. Чоловік та Циклоп.

Був собі чоловік, що йому доля дбала і в справах своїх він щасливий був; та чималий час з дітьми своїми лагідно проживши, з'убожів та, страждаючи душею, одного разу Бога образив і себе занепастити наваживсь. Ото-ж, вхопивши меча, пішов ув одне безлюдне місце, бажаючи краще вмерти, аніж кепсько жити. Одже, блукаючи, печерю якусь глибоченку натрапив, де було чимало злота, що поскладав якийсь велетень, на ймення Циклоп.

Уздівши ото-ж добрий чоловік те злото і перелякався відразу і зрадів вельми та, кинувши з рук меча за те злото, і до дому веселенький до своїх діток ото прибув. А Циклоп потому до лігва ото нагодившись і не знайшовши злота, а натомісць побачивши меча, що там лежав — зараз його с піхов та й зарізав себе.

Ся байка свідчить, що нещасливого завжди

стежуть злигодні, а хорошим та є таланом людям — все на добро йдетця.

52. Чоловік та бахур.

Опівночі якийсь парубійко гарно сьпівав. Жінка почувши це, встала, нахилилась у кватирку та вздрівши парубчука, що при місяшнім сяйві вельми го-
жий був, покликнула свого чоловіка лежати, зійшла униз та, вийшовши за двері, до схочу у гречку на-
скакалась. Чоловік-же, прокинувшись зненацька, став глядіти, де вона. Не знаходячи її в господі та не давши собі ради, вийшов і собі геть та й каже жінці: „не полохайся, а парубійку поклич до хати спати“, та схопивши його, одвів до хати. Потім уже знав, що з обома робити.

Наука є сеї байки ось яка: кепська справа кохатися, коли можна сподіватися від кого карі.

53. Лиходій.

Одно ледащо був примушений за якийсь бешкет у Дельхвах до ворожіння стати. Як прийшов той час, він узяв у руки горобя та, під припіл його сховавши, увійшов до святища. Ставши навпроти й питається: чи у його в руках таке, що диха, чи бездушне? міркуючи, що коли скаже бездушне, — він живого горобчика покаже; а як скаже: таке, що диха, — він, задавивши його, теж виправитьця. Але бог, бачучи його крутійство, каже: „але, шкода праці твоєї: ти бо маєш те, що хоч живим, хоч мертвим можеш показати“.

Видима річ, що Бога не одуриш.

54. Просивий чоловік та мілі.

Чоловік один, уже на пів сивий, мав дві коханки: одну молоденьку, а другу старішу. От стара, намагаючись, що їй ніяково зазнатися з молодим, раз-у-раз вискувала йому чорні волосини, як

він приходив до неї. Молодча-ж, одбігаючи мати старенкого милого, вискубала йому сіві. То пообщипуваний од обидвох зробився зовсім лисий.

Оттак і скрізь негоже вадить.

54. б) Одмінок.

Один чоловік с трохи вже сивою головою мав дві любки, — одну стару, а другу молоду. От стара все чорні волосини йому вискубала, старого з його зробити бажаючи, а молода — сиві, — і так з його лисого зробили на сьміх людям.

Ото-ж бідолашний той, хто жінкам у лабеті попадається.

55. Сліпець.

Сліпий один мав звичку до всякої звіринки, що йому на руки посаджено, доторкнувшись сказати, що воно єсть. Якось йому посаджено вовчина. Обмацавши його, він сказав, вагаючись: „не скажу, чи вовчого се насіння, чи лисичого, чи иншого якого; про те добре знаю, що з вівцями сьому звіряті не годиться на паші бути“.

Оттак частенько вдачу у лихої людини с тіла можно пізнати.

56. Брехун.

Якийсь бідарь, в недузї та в злиднях бувши, молився богам, щоб його зарятували, гекатомбу за те обіцявши. От ті, вивірити його бажаючи, зробили так, що він дуже швидко одужав. Але той, одужавши і справнїх волів не мавши, сотню (?) із смальцю перед вівтарем спаливши й каже: „Прийміте обітницю, боги!“ А боги, щоб віддячити йому як слїд, сон йому наслали, вмовляючи іти до моря, де він знайде тисячі червінців. Той з радощів бігцем до берега пустився; але там його зуспили розбишаки й продали його: ото знайшов пак тисячі драхмів.

Річ саме до словобреха прикладається.

57. Вугляр та шапувал.

Вугляр, працюючи в однім дворі та побачивши шапувала, що жив поруч, підійшов до його і підмовляв укупі з ним жити, доводячи, що стануть одному у пригоді та й користніше їм в одній оселі жити. Отже шапувал, перепиняючи його, промовив: „але міні се не зовсім таки на руку, — бо що я побілю, — ти сажою почорниш“.

Байка ясує, що все неоднакове мусить не бути вкупі.

58. Чоловік та лисиця.

Один чоловік мав за ворога лисицю. Бажаючи забезпечитись від неї, а надто помститись, наквацював оливою клочча та, прив'язавши їй до хвоста, підпалив. Божа-ж сила завела лисицю на лани до свого чоловіка. Були саме жнива. Він і пішов слідком за нею, але с сліз хліба ніякого не сталось.

То треба бути лагідним і не пиндючитись без міри, бо с пихи частенько бува велика шкода гордівикам.

59. Чоловік та пес.

Якийсь чоловік зробив обід, гостючі свого приятеля та родичів. А його пес закликав другого собаку, кажучи: „друже мій, ходи лишень зо мною побенкетуємо“. От той прийшов і веселенький, розіраючи на багато їжи, на цілі воли посередині, спинався туди. „Гай-гай! яка-ж то несподівана радість міні! так потрапезую і наїмся до схочу, що завтра зовсім не голодуватиму“.

Коли оттак сам до себе розмовляв собака, покладаючись на свого приятеля та смикаючи за хвіст (вола), кухарь побачив його, що він коло хвоста поряється, прищепнув йому дверима лапу та й вижпурнув геть. Тоді той, відбігши пошкандибає, голосно скавучучи. Якийсь собака, стрівши його, за-

питав: „А що? як побенкетував, друже?“ А той його перепиняючи, промовив: „багатьма напінками упився, — тим того шляху, яким увійшов, уже не знаю“.

Байка ясує, що не треба хвабрувати здаючись на інших, що буцїм усе гаразд обійдеться.

60. Чоловік та лев подорожні.

Колись лев с чоловіком у двох мандрували. От вихвалялись один перед одним на словах. Коли се стріли вони на дорозі камяну постать людську, що давила другу — левову постать. От чоловік і каже, показуючи на се: „дивись які ми дужі над усіма вами і які сильні над усяку звірину“. А лев, перепиняючи його, каже: „бо се від вас самих пішло і ви його зробили; а коли-б леви уміли каміння тесати, то побачив-би, скільки-б вашого братчика було під левами“.

Байка ясує, що багато таких, що пишаються, намагаючи на словах себе вїявити такими, якими не були справді.

61. Чоловік та коник польовий.

Одному чоловікові, що збирав сарану та нищив її, попався й коник польовий. І як він його хотїв убити, коник йому й говорить: „не занепадай мене, чоловіче, даремне, бо-ж ані колосові не шкодю, а ніяк інакше тобі не стаю на заваді. Я тілки шкрябаючи по своїй шкурці хороше цвїрінькаю, — бавлючи подорожних. І той, почувши сє, пустив його.“

62. Чоловік, що знайшов золотого лева.

Боязький грошолуб, знайшовши золотого лева, сказав: „Не знаю, що зо мною тепер діється: я в голову заходжу і не знаю, що чинити: жадова до прибутку та боязька натура крають мене на двоє. Який випадок, чи яка неземна сила дає міні золо-

того лева? Бо-ж душа моя сама с собою ворогує з-за того, що трапилось: любе їй злото, але-ж лякається віроби з злота: доторкнутися підганя жадоба, але-ж спиняє постать. Ой хвортуно! даєш ти, та не призволяєш узяти! Ой щасливий той, хто в скарбах не кохається і не милується. Ой потїхо бо жественна, що не в потїху обернулась! Що-ж пак? Яким робом покористуюсь? На якому заміру спинитися? Іду зараз та приведу челядь, — хай заберуть гуртом. Я-ж подивлюсь, що далі буде“.

Байка прикладається до багатих, що не зважають на доторкнутися до багацтва та вжити його.

63. Ораб та верблюд.

Глузуючи Ораб запитав верблюда, що йому краще: чи на гору, чи з гори йти? То верблюд хитро-мудро відказав: „але-ж хіба рівний шлях похилився?“

Байка прикладається добре до людей, що збогають з доброї путі на лиху.

64. Ведмідь та лис.

Якийсь ведмідь дуже величався с того, що буцім-би то він чоловіколюбець єсть над усі звирі, — кажуть-бо, що ведмідь ніколи мертвяка не їсть. Лис, це почувши, усміхнувся та й промовив до себе: „Але! коли-б ти мерців жер, а не живих!“

Байка зажерливих облудників визначає.

65. Зінське щеня.

Зінське щеня — сліпе звирі є. Якось каже воно матері: „шовковицю бачу, мамо“. Трохи згодом знову каже: „Як ладаном здорово пахне“. І в третє упать: „Чую, як дзвенить мідяний ганок“. Але мати, переппинивши його, промовила: „Ох, дитино, не то глядіння, але й слухання та нюхання тобі недостача“.

Видима річ, що хвалько, неможливе свідчивши, притьмом і вбріхується.

66. Звіздочот.

Звіздярь мав звичай, що вечора виходючи, пильнувати зорі. От, одного разу, обходячи передмістя, і всю свою увагу небові віддавши, зненацька у колодязь впав. Він заголосив і закричав на пробі. Хтось, будиши тутки та почувши галас, підійшов, і, дізнавшись про випадок, сказав до його: „Гай-гай, чоловіче! роздивлятися в небеса намагаєся, а того, що на землі, не бачиш!“

Хай би ся байка придалась кому на тих, що неможєбними ділами вони вихваляютьця, а самі не можуть зробити і звичайних людських.

67. Жаби.

Жило в болоті двох жаб. Як в літку болото висохло, вони, покинувши його, переходили в пнише. Але надібавши глибокий колодязь, одна другій, побачивши його промовила: „Зліземо, подружко в оцей колодязь!“ Отже друга, перепинивши її, сказала: „а як і тутечки вода висхне, — як ми виліземо?“

Байка ясує, що не можна необачки до діла братись.

68. Жаби.

Дві жаби сусіди собі були. Одна жила в глибокім і далекім од шляху болоті, а друга — на шляху, де води було обмалъ. От та, що була в болоті, стала другу умовляти, щоб прийшла до неї, — тоді-б кращої і певніщої долі зазнали-б. Але друга не схотіла, кажучи, що важко одірвати од того місця, до якого звикла. Трохи згодом віз переїхав калюжу і роздавив жабу.

Оттак і проміж людей: ті, що негоже живуть швидко гинуть, швидче, ніж повернуть до кращого.

69. Жаби, що вимагають царя.

Жаби, журачись, що в їх таке безладдя, послали до Дія посланця, просячи, щоб їм царя зволив дати. Дій, вважаючи на їх простоту, дрючка в болото кинув. Жаби налякались, як він у болото ляпнув, і в глуп у болото поховались. Отже згодом, бачучи, що дрючок лежить нерухомо, повиринавши, зібрались на його і зневажали за те, що сидіти на собі дозволя. Вважаючи себе не по правді скривдженими, знову прийшли до Дія, просячи дати їм иншого володаря, бо перший мов камінь — недвига. Розгнівшись Зевс, послав до їх вужа, що хапаючи їх пожирив.

Байка ясує, що краще мати ледачих, але не злих володарів, аніж моторних та лихих.

70. Жаби та сонце.

Жаби раділи с сонцевого весілля. А одна і каже до їх: „Бідолашний роде! коли тремтимо від проміннів од одного сонця, то хто-ж його витерпить, як воно народить?“

Проти тих, що не знаючи діла, собі на лихо радять.

71. Жаба-лікарка.

Якась в болоті жаба стала до всіх звірів вигукувати: „я лікарка! я на ліках знаюся!“ Лисиця, почувши, промовила: „як се ти инших лікуватимеш, коли сама каліка і собі ради не даси?“

Байка ясує, що хто на вихованні не знається, то яким робом здолає діти виховувати?

62. Воли та вісь.

Воли тягли воза. Вісь скрипіла. Повернувшись воли, так до неї промовили: „Чого скиглиш, коли ми усю працю відбуваємо?“

Оттак де-які: хто працюється, а вони с себе вдають, що знемоглися.

73. Воли та різники.

Воли хотіли різників вінищити за те, що різники вбивали їх. От посходились до купи і вже роги до бійки понагострювали. Один з їх, віл вельми старий (чимало вже зорав він!), сказав їм так: „Чи чуєте, хоч різники і ріжуть нас, дак чинять се знаючими руками, не мучучи нас; коли-ж нетямущим людям попадемося, то буде нам двічі важко вмірати, бо-ж не погребує волом жертводавець і тоді, коли-б різник погребував“.

Поспішаючись ту біду, що є, обігти, слід дивитися, чи не знайдеш чого гіршого.

74. Хурщик та Гераклес.

Хурщик їхав з села з возом і віз загруз у ярку, — треба пробі кричати. От сей ледащо і став Гераклові молитися, бо його над усі поважав та шанував. Отже бог, з'явившись, промовив: „Візьмись за колеса та гейкни на воли, — та тоді вже й богові помолись, щоб і той що зробив, а то по дурному нема чого й молитись“.

75. Вітер та сонце.

Вітер та сонце змагались про силу. Постановили, що той подужає, хто подорожнього чоловіка роздягне. От вітер, росходившись, дуже віяв. Як чоловік напнув на себе одєжу, він ще дужче почав дуди. А чоловік на холодї, ще білш змерши, і зайву одєжину вдяг. Вітер, втомившись, с тим і сонцеві його передав. А те спершу помалу виблиснуло, а як чоловік зайву керею скинув, побілшувалася все спека, що вже неможучи терпіти духоти, чоловік роздягся, та в річку увійшов викупатись.

Байка ясує, що частенько умовлянням швидче дійдеш ладу ніж силюванням.

75. б) Одмінок.

Сонце подужало вітра, бо чоловік, що в його вітер бажав вирвати керею, дмучи та рвучи, тільки цупкіше підперезався й підібрав одежу. А як від соняшного тепла угрівся, а потім і геть стало душно, то він до кереї ще й сорочку здійснює.

Оттак робить багато жінок: сердятьця та сварятьця с чоловіками, коли притьмом пестощей та милування від їх бажають. Коли-ж словами умовляють, то швидче їх втихомирюють.

76. Волопас.

Пасучи гурт волів, пастух загубив бичка. Виходивши всюди та не знаходячи, став прохати Дія, обіцяючи, що як знайде злодія, то козинятко йому спалить на жертву. Зайшовши в якийсь дубняк та побачивши лева, що пожирив бичка, с переляку одійняв руки в гору, промовивши: „Господи Зевесе! дощіру обіцяв тобі козиня, коли злодія знайду, а тепера вола спалю, коли рук злодійських утечу“.

Ся байка придалась би до тих безталанних, що молятьця, щоб згубу знайти, а натрапивши — шукають, як би утекти.

77. Віл та жаба.

Пючи віл ростоптав жабиня. Прийшовши туди мати з дочками (бо не була при тому), допитуватися стала, як здійлось. „Конаю, мамцю, — оце зараз приходив товстючий четвероніг, що роздавив мене ногою з ратицями“. А жаба спитала, надимаючись, який завбільшки був звір? А діти матері сказали: „Облиш, не дмися, більший за тебе, — мусиш бо луснути, коли схочеш такою, як він зробитися“.

Небеспешно маленьким тягтися та за великими.

78. Баталіє та кажан.

Баталіє, висючи у клітці біля кватирки, сьпівав у ночі. Кажан надлетівши, запитав його, через віщо він у день мовчить, а у ночі сьпіва. А той відказав, що не даремне се чинить, бо, сьпіваючи колись у день, упіймався, — от через це і порозумніщав. Кажан одказав: „але-ж тепер тобі нема чого стерегтися, бо даремне, — тоді було-б треба, коли ще не впіймався“.

Байка сьвідчить, що після лиха каяття ні на що не здатне.

79. Куниця.

Куниця увійшовши в кузню, почала облизувати рашпиль, що лежав там. З ураженого язика потекло багацько крові. Але-ж вона терпіла, міркуючи, що дещицю заліза може злизати, — аж поки язик їй зовсім відпав.

Байка проти тих, що кохаючись у похвах собі тим шкодять.

80. Чорна куниця.

Був собі чоловік, ремеслом швець. Він мав білу на колір куницю і вона йому що дня ловила в господі по одній мишці. Раз вона зненацька стрибнула в шаплик, що в йому отой швець мочив шкури в чомусь чорному, та, ледві видержись звідти, зробилась чорною. Мишам здалося, буцім вона вже м'яса їсти не схоче, так одмінившись. То вони вісинпались, нишпорячив сюди. Але куниця, прийшовши на такі багаті лóви, хоч і не могла усіх відразу піймати, хоча й багато бажала, — проте, двох відразу захопивши, поїла їх. А всі останні мерщій повтікали, дивуючись до того, як се вона ще немилосердїша, звідколи одмінилась.

81. Куниця та Афродита.

Куниця, кохаючи гождого парубійку, молилася Афродиті, щоб вона її жінкою перекинула. От богиня, змилосердившись, що вона так страждала, перекинула її вродливою дівчиною. Таким побитом парубок, побачивши її, покохав та й повів до себе. Як вже вони спали в сьвітлиці, Афродита забажала дізнатись, чи куниця, відмінивши тіло, і вдачу перемінила, — взяла та мишу серед хати пустила. А та, забувшись, злізла з ліжка та за мишею ганялась, ззісти пак хотіла. От богиня, розгнівавшись на неї, упять їй постать стару вернула.

Оттак і поміж людьми: зовсім ледащо зроду, хоч би й природу перемінило, а норівів не збудеться.

82. Упіймана куниця.

Хтось піймавши хитрощами куницю та з'язавши, топив її, кинувши у вир. Як же куниця сказала: „Погано віддячуєш тим, що тобі у пригоді ставали, — я-ж мишей та ящірок ловила“. — „Правда се“, — каже той, „але і всяку птицю давила; в господі пак не чути було, але м'ясива повний кадіб знайти було можно. То-ж гинь, бо білше нам шкодила, ніж користи давала“.

Проти тих слово се придатне, що помірну користь дають, а шкодять багацько.

83. Старий та смерть.

Дідусь колись, нарубавши дровець, велику дологу йшов, несучи їх. От же, знемігшись ідучи, покинув вагу та й став смерть кликати. З'явившись смерть, спитала, чого він її кличе. То старий відмовив: „щоб вагу підняла“.

Байка ясує, що всяка, хоч-би й нещаслива, людина любить життя.

84. Хлібороб, що в його заступ пропав.

Один хлібороб, обкопуючи сад-виноград та згубивши заступа, роспитувався, чи не затаїв його хто є тих робітників, що тут були, але кожен відмовлявся. Не знаючи, що чинити, повів усіх до міста, щоб заприсяглись, — думка бо така, що з богів по селах тільки прості пробувають, а ті, що в самісїнським городі — суть найсправжні і все знають. Увійшовши брамою до криниці, помивши там ноги і почепивши клунки, — чують, оповістник вигукує, що ти сячі той матиме, хто викаже тих, що бога обікрали. Хлібороб, тее зачувши, промовив: „От же я дурнїсїнько причвалав! Яким робом зміг-би знати бог всіх злодїїв, коли і своїх обкрадачів не відав, але ознаймує плату, — чи не зна хто з людей?“

Не треба вірити тим, які обіцяють те, над чим не мають влади.

85. Хлібороб та орел.

Хлібороб знайшовши орла ввійманого та дивуючись його красі, випустив його на волю. От же орел невдячним йому не зостався, але бачучи, що він сидить під старим муром, підлетїв йому до ніг і підняв до голови йому оберемок лози. А той, зірвавшись, погнався за ним. Хлібороб піймавши оберемок, знову вернувся і побачив, що мур там, де він сидїв, повалився, — і знову здивувався.

До того, що треба віддавати добром тим, що од їх зазнаєш добра.

86. Хлібороб та журавлі.

Журавлі нївечили хліборобові недавно засїяну пшеницею ниву. Той спершу махав швигалкою порожньою і відганяв, страхаючи їх. Але як постерегли, що він тільки в повітря розмахує, зневажали погрозу і зоставались, аж доки той, ставши, як звичайно робив, шпурляти камінюччям, чимало їх вїбив.

Тоді журавлі, кидаючи ріллю: — „Тікаймо“, — закричали собі — „до Пигмеїв. Це чоловік, здається, не тілки ляка, а ще й робить те, чим ляка“.

Байка таку науку має: треба зважити на вмовляння словом, щоб не зазнати згодом справжнього лиха.

87. Хлібороб та море.

Хлібороб бачучи, що на морі хвилі судно заливають і топлять його в глиб, став клясти море, облившись гіркими. А море так до його сказало: „за віщо мене дурно лаш, чоловіче? адже не через мене лих, а через вітри, що збурюють мене. Коли схочеш плисти без їх, то знайдеш мене спокійніше за суходіл“.

Що добрих панів злораді родичі настренчують на гнів та на бучу.

88. Хлібороб та пси.

Заметений в оселі снігом хлібороб, не можучи вийти собі їжи роздобути, спершу овечата поїв. Потім, як замети все лежали, і кози поїв; у третє, як одлига все ще не прийшла, — прийшла черга і на волів-орачів. От же пси, бачучи, що діється, кажуть проміж себе: „треба тікати звідділя! Бо-ж колч пан волів-співробітників не пожалів, то як-же нас помилує?“

Байка ясує, що найобачніше треба держатись до тих, що і близьких своїх не спиняються кривдити.

89. Хлібороб та гадюка.

Гадюка, доплазувавши до хліборобової дитини, вкусила її. Хлібороб у цій великій тузі, вхопив сокиру та підійшовши до її нори, став пильнувати, щоб, як вилізе, то миттю її вдарити. Одже як гадюка визирнула крадькома, він, шпурнувши сокиру, не влучив, відколовши грудку з поблизької скелі.

Бувши вдруге вже обачним, почав її кликати буцім на розмову. А та відказала: „Але я не можу про тебе добро мислити, бачучи покарбовану скелю, — так саме й ти про мене, позираючи на могилку дитинину“.

Слово ясує, що великим ворогам тяжко повднатись.

90. Хлібороб та гадюка.

Якийсь старий хлібороб, знайшовши в зимку задубілу від холоднечі гадюку, змилосердився над нею та, взявши, поклав собі в пазуху. А та, відігрівшись та не кидаючи своїх норівів, укусила свого добродія на смерть та й геть майнула. Той же, конуючи, промовив: „заробив кару, пожалувавши ледащо“.

Байка свідчить, що поганці хоч-би й якого добра зазнали, — не здатні до переміни.

91. Хлібороб та його діти.

Хлібороб якийсь, вже вміраючи та бажаючи дати своїм дітям науку, як землю робити, покликав їх та й каже: „дітки мої, я вже на Божій дорозі; ви-ж, як будете шукати те, що в моєму винограді сховано, то все знайдете“. Вони-ж пак, міркуючи, що там де небудь скарб закопано, всю землю в винограді після батькової смерті геть чисто покопали, але скарбу там не знайшли, — проте виноград, хороше зрильований, вельми родючий став.

Байка свідчить, що праця і єсть скарб людям.

92. Хлібороб, хлопя та гайвороння.

Кінець вже був Плеяд і сїянка, і хлібороб один сїючи пшеницю по ріллі, пильнував, стоячи, бо чорна зграя дурного гайвороння принеслась крячучи всяко, — та ще й шпаки, що вигребають посїяне насіння. А за ними гнався хлопчик с порожною

швига́лкою. От же шпаки вже призвичаїлись; що як попросить (хлібороб у хлопця) швига́лку, то ще той не взяв, вони вже порозлітаються. Тоді хлібороб вигадав иншу штуку та гукнувши дитину навчив: „чуєш, дитино, треба нам одурити розумний рід пташиний. Тим іди, а як я попро́сю хлі́ба, то ти не палиницю, але швига́лку міні́ подаєси“. От шпаки налетіли, укрили поле, а хлібороб і просить хлі́ба, — достоту як умова була. Вони — а-пй-же́. А хлопчик йому повну швига́лку ка́мінюччя. Як почав-же старий шпурляти: тому в ті́м, тому по стегну заці́див, иншого в плече. То вони й геть з ниви. Журавлі́ їм назустрі́ч та роспи́тують, що трапи́лось. Якась галка й каже: „уті́каємо від лю́дей, погано́го насі́ння: навчили́ся так, що одно промі́ж себе белько́чуть, а друге роблю́ть“.

Страшно діло с тими мати, що вони вхидно роблять.

93. Хлібороб та лелека.

Хлібороб настановив на лану сільця. Піймавши журавлів, що посіяне вївечили, захопив з ними й черногуза. А той, кульгаючи, почав благи́ти, щоб його випустив, промовивши: „бо-ж я не журавель, а лелека, найшановні́ше створі́ння, я, що поважаю батька і йому услуго́вую. Завваж і на ко́лр, що пак неоднако́вий (с тим, що в журавлі́в)“. От же хлібороб промовив: „не второпаю, що се ти роспа́тякуєш! с ким тебе піймав, с тими й пропа́деш“.

Краще оббігати і не е́днатись з лихими лю́дьми, щоб яка біда не спітка́ла уку́пі з ними.

94. Хлібороб та талан.

Хлібороб, копаючи землю, на золото натрапив. І тому що-дня Гею квітчав, гадаючи, що вона йому щастя послала. А Талан приступивши й каже: „Що-ж ти, небоже, Ге́ї ті дару́нки жертвуєш, що я їх тобі посла́в, збагати́ти тебе бажаючи? От коли-б

хвортуна перемінилась та твоє злото перейшло у інші руки, то знаю, що за сее на мене, на Талан, нарікав-би“.

Байка ясує, що добродія треба дошукуватись, і йому подяку складати.

95. Деревина та землероб.

Дерево було у землероба таке, що овочу не родило, а тільки було притулком пташкам та коникам польовим для цвірінькання. То землероб, тим, що не родюче, і хотів його, зрубати. Та взявши сокиру й цюкнув. А коники та пташечки і давай його благати, щоб не рубав їхнього захисту та дав-би їм волю сьпівати в йому і його, землероба, потішати. Не вважаючи ні трішки на те, він і вдруге, і втретє рубонув. А як врубався в дерево, рій бджіл і мед знайшов. Зрадівши, шпурнув геть сокиру, а дерево шанував як святе й шіклувався їм.

Оттак і людська натура: не так в правді кохається та її поважає, як зиску шукає.

96. Хліборобові діти.

Хліборобові діти щось посварились. От він, батучи, що словом ніяк не можна втихомирить їх лайку, поміркував, що треба тут щось на ділі показати їм. І каже їм пучок лози йому принести. Як се зроблено, він спершу казав їм пучок увесь ураз ламати; коли-ж не здоліли, хоч як силкувались, тоді роз'язавши пучок, дав їм лозини по одиницю і ті вони лехко й поламали. „Оттак і ви, діти“, — сказав, — „як будете одностайне в згоді жити, — ніхто вас не подоліє; коли-ж сваритиметесь, то подужають вас хутко“.

Слово ясує, що згода зміцняє, а незлагода знесилює.

97. Бабуся та лікар.

Старенька бабуся, на очі недугуючи, поєднала лікаря за плату. Той, приходячи, мазав їй очі і що-

дня в неї виносив що-небудь з хатнього добра. Як все повиносив і її вигоїв, став правити умовлену плату. А як та не хотіла дати, потяг її до суду. Там вона й каже: „обіцялася я заплатити, коли вигоїть міні очі; але тепер міні ще погіршало: тоді хоч бачила, каже, все у хаті, а тепера нічогоісінько вже бачити не можу“.

Оттак і ледащо між людьми через користолюбність саме на себе пеню зводить.

Перекладено 1888 — 1891 р.

З М І С Т.

	Сторона.
Житєпись	X
Лист Т. Зінківського до О. Пипина	LV
Додаток до житєпису	LXVII
Вірші. Байки	3
Мишачі пригоди с котом	15
Невільницький корабель	17
Es liegt der heisse Sommer	22
Думка	22
Драматичнї сцени. Сумління	27
Оповідання. Історична казка	49
Сидір Макарович Притика	69
На вулиці	85
Сон	99
Кудюю йти	111
Моншер козаче	125
Бджола, пучечок казочок	172
Переклади прозою. Заєць, що себе жертвує	201
Езопові байки	208

Друкарські помилки.

Надруковано :

Треба :

Бік	X	знизу	16	моху	молу
"	X	"	1	то й	той
"	XI	згори	14	дізналася	дізналася
"	XIII	"	2	кулазків	кулачків
"	XIV	"	5	1852	1842
"	XV	"	8	інститута	інституту
"	XV	знизу	3	таку	такого
"	XVII	"	5	поїхали	поїхали товариші
"	XVIII	згори	6	босака	босаяка
"	XVIII	"	9	на заїзному	на заїзному
"	XVIII	"	13	вишущепо	висушено
"	XVIII	"	20	молоко	молока
"	XIX	"	8	рони	вони
"	XIX	знизу	15	знати	зазнати
"	XIX	"	2	17 Жовтня	11 Жовтня
"	XXIV	згори	19	повідрапортовали	повідрапортовували
"	XXVI	знизу	19	голову	голосу
"	XXVI	"	17	світоглядику	світогляд, як у
"	XXVII	"	11	ламання	ляпання
"	XXIX	"	17	"середину"	"осередину"
"	XXIX	"	17	наросток	паросток
"	XXIX	"	15	межи людських	в межилюдських
"	XXX	"	11	по тижну	по тижню
"	XXXII	згори	2	починяв	починав
"	XXXII	"	20	невеличною	невеличкою
"	XXXVI	"	5	задавали	задавали
"	XXXVI	знизу	5	по вкраїнськи	по вкраїнському
"	XXXVII	згори	3	дорогої	дорогою
"	XLII	"	1	не множок	немножок
"	XLV	знизу	17	в очох	в очіх
"	XLVI	згори	2	инстикти	інстинкти
"	LIII	"	6	арганізмів	організмів

Надруковано :

Треба :

Бік	LV	згори	18	назвичайну
"	LIX	"	21	вважати
"	LXXI	"	8	уєдинаєть
"	LXVI	"	17	ак
"	LXVIII	"	14	небіжчик
"	LXXI	"	16	прівітний

надзвичайну
вважати
уєдиняєть
як
небіжчик
прівітний

Бік	4	знизу	7	Пречки	Гречки
"	8	згори	11	щинини	щинити
"	12	"	18	Трох	Трьох
"	13	знизу	12	так	там
"	15	"	16	привабити	привабить
"	16	"	6	мотузка	мотузки
"	17	згори	1	втомився	втомившись
"	17	"	16	де там!	так де там!
"	18	"	4	на все	над все
"	18	"	4	вартій	вартій
"	18	знизу	14	постять	постать
"	21	"	8	дуду!	дудуду!
"	30	"	6	сіпакам	сіпакам
"	31	згори	1	сльози	сльозу
"	31	знизу	8	картинка	картина
"	31	"	4	благородним	благородний
"	32	згори	5	Йов	Іов
"	33	"	21	дотеперішніх	теперішніх
"	37	"	3	може про те	про те
"	39	"	14	вахібно	нахабно
"	40	"	12	знати	знайти
"	49	"	8	попоїти	попоїсти
"	51	"	5	на воротах	на воротах
"	52	"	2	лядваючи	ладваючи
"	53	знизу	18	йе стало	не стало
"	54	"	5	неудокований	неодукований
"	57	"	18--19	майнували	майнули
"	59	"	14	табини	табуни
"	60	згори	16	похлинула	поглинула
"	61	"	18	костюрбатий	кострюбатий
"	62	"	15	вязки	визи
"	64	"	2	стану	стану
"	66	"	22	не можеж	не можеш
"	67	знизу	8	по медвежому	по ведмежому
"	70	згори	1	блиснувши	блимнувши
"	70	знизу	2	триньчаки	триньчики
"	72	"	2	на Шполу	на всю Шполу
"	73	згори	16	ків	кіт
"	78	знизу	12	як вискочини	як не вискочини
"	79	"	8	свод	звод

Надруковано :

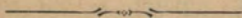
Треба :

Бік	82	знизу	19	розгáрдїян	розгáрдїйш
"	84	"	1	(16)	(5)
"	86	"	19	водлюбляє	полюбляє
"	86	"	2	про себе	до себе
"	87	"	12	хопивши	ухопивши
"	87	"	10	поряютьця	пораютьця
"	92	згори	12	ширше	щирше
"	92	"	9	няцькувати	нацькувати
"	92	знизу	11	докажу	докажу
"	92	"	3	кебету	кебету
"	95	згори	9--10	пятак	пятак
"	96	"	1	казати	сказати
"	97	"	11	га	та
"	98	"	9--10	Ярещиха	Яремиха
"	101	знизу	2	на	та
"	103	згори	4	не було	це було
"	106	"	21	серпаком	серпанком
"	107	"	2	на людях	на людях
"	109	"	7	оплакаєш	оплачени
"	109	знизу	17	примерзлі	примерклі
"	109	"	15	безчасна	безщасна
"	112	згори	6	нечесь	нечисть
"	112	знизу	11	свх	з свх
"	125	"	2	люсь!	лусь!
"	125	"	3	виколірованими	виполірованими
"	127	"	7	Аполоній	Аполон
"	129	згори	9	учор	учора
"	129	знизу	1	пійти	дійти
"	130	"	7	очуди	осуди
"	133	"	5	шпарно	шпарко
"	138	згори	5	листя	листя
"	138	"	6	справній	справжній
"	138	"	13	Мотрі	до Мотрі
"	142	"	2	несумінно	неодмінно
"	145	"	9	вести	везти
"	146	"	14	обіратися	збіратися
"	147	знизу	18	боги	богі
"	148	згори	10	шпуронить	шпургонить
"	149	"	14	вади	ваби
"	149	"	19	в грудьох	в грудях
"	161	"	7	дурниці	не дурниці
"	169	"	20	рівняючи	рівняючи
"	176	"	18	збогатити	забагатіти
"	180	знизу	13	кожонму	кожному
"	181	"	10	то й	той
"	185	"	9	по одиниці	по одинці
"	189	згори	7	плюскотіли	плюскотіли
"	190	знизу	16	понаходилося	находились

Надруковано :

Треба :

Бік	193	згори	8	крути	округи
"	193	"	18	скелицах	скелищах
"	193	знизу	6	ірша	іржа
"	196	"	9	заодягнений	зодягнений
"	203	згори	2	лягаво	лягово
"	204	"	11	та	так
"	204	"	4	звідсюди	звідусюди
"	205	"	15	дарабан	барабан
"	214	знизу	13	вищорувати	вишарувати
"	215	згори	11	по одиницю	по одинцю
"	216	знизу	6	та	на
"	217	"	2	помірно	помірно
"	218	"	17	курінка	куріпка
"	220	"	21	творюки	тварюки
"	220	"	18	не до шпиги	не до шмиги
"	224	"	11	людьох	людях
"	227	згори	10	мавпи	мавни
"	228	"	12	спільному	у спільному
"	231	"	7	покликнула	покинула
"	232	знизу	8	справжніх	справжніх
"	233	"	11	розираючи	позираючи
"	237	згори	6	глуб	глиб
"	238	"	11	обігти	оббігти
"	238	знизу	8	дуди	дути
"	238	"	8	змерши	змерзши
"	239	згори	16	одійняв	здійняв
"	240	знизу	6	нишпорячив сюди	нишпорячи всюди
"	246	"	10	по одиницю	по одинцю

ПИСАННЯ
ТРОХИМА ЗІНЬКІВСЬКОГО.

ЗРЕДАКТУВАВ
ВАСИЛЬ ЧАЙЧЕНКО.

КНИГА ДРУГА.

Друковано під доглядом Н. Маньковського.

ЛЬВІВ, 1896.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

3 р.

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 35546

До читача.

В сій книзі Зіньківського писаннів містять ся його праці наукові та публіцистичні. З їх деякі попередруковано, але „Молода Україна“, „Штунда“ та „Фихте старший“ вперше тут друкують ся. Друковані попередрукування передруковують ся без одмін; тіж, що в рукописах були, автор не повиробляв як треба до друку й довелось зредакувати їх ще до викладу. Ще кілька уваг окремо про кожду річ.

„Молоду Україну“ автор не до друку писав: се був реферат, читаний р. 1890-го у Петербурзі на Шевченкових роковинах. Бувши в мене р. 1890-ого, автор казав, що хоче переробити сю річ до друку, та вже не встиг, і росправа іде в світ такою, якою була спершу.

„Штунда“ — се була остання робота Зіньківського. Він працював коло неї за малим не до смерти, але викінчити не встиг. Робота ся писана була здебільшого на окремих картках, не завжди нумерованих. Після Зіньківського смерти відобрав я з двох рук купу його паперів поплутаних без ніякого ладу. З усеї тієї купи доводилось вибирати ті клаптики та зводити до купи. Хоч я й витратив на сю морочливу працю чимало часу, а все мені не пощастило позбирати всього — тим, що воно десь загинуло після смерти авторової. Як звів я до купи всю роботу, то виявилось, що в деяких місцях не ставало дечого. Високоповажаний д. Л. С., що вже сам кілька років працював коло штунди, ласкаво згодив ся впорядкувати до друку сю роботу. Як він се

зробив, — про те він сам каже в передмові до „Штунди“. Остання же редакція, що до викладу, — моя.

Окрім згаданих уже писаннів, після Зіньківського зосталася ще одна робота: „Замічательнішія формальныя и фонетическія особенности малорусскаго нарѣчія. Филологическія изысканія“. Сю роботу призначав Зіньківський для України російської, — тим і писав її (р. 1889 у Петербурзі) по московському (бо по українському цензура не пустила-б), тим і заголовок такий надав. До цієї праці Зіньківський зібрав дуже багато цікавого матеріалу і обробив його, але зовсім роботи не викінчив: він хотів доробити її після „Штунди“ і то мала бути українська грамати́ка. Смерть не дала йому цього, як і багато чого иншого, зробити. Праця ся занадто велика, щоб можна було її друкувати тут, та й не сюди її сам автор призначав...

Сим томом, таким робом, кінчається видання творів Зіньківського. Сам бачу, що треба було-б зробити се діло краще, та важко досягти цього „кращого“, коли між виданням і редактором такий кордон, який маємо. То-ж коли що не так, — хай читач вибачить..

Тепер ще зостається ще щиро подякувати найсамперед д—ви Л. С. за те, що щиро попрацював коло „Штунди“, а тоді тим, хто заноміг виданню грішми, та д. Костеві Паньковському за його клопіт коло видання.

1895. XI. 25 (XII. 7.)

В. Чайченко.

Национальне питання в Росії.

I.

Поміж державами європейськими, що складують ся з різнородних рас та народностей, найбільш видають ся Австрія та Росія. Перша з сих держав по довгих внутрішніх й позавнутрішніх турбаціях ступила на певний шлях, на шлях федеративного укладу, єдино можливого, що-б задовольнити природні змагання народностей до самоуправи та вільного ладу в суспільнім житті і що-б скрепити сим робом державу як політичну цілість. Справді при теперішніх політичних європейських обставинах дрібні краї та народи не можуть стояти своїми власними силами, маючи сусідами великі та потужні держави. Дрібні народи, щоби не стати ся легкою здобичю потужних, мусять шукати собі безпеки в альянсах та в федерації. Сей останній політичний зв'язок, будучи тіснішим, о стільки більш і забезпечує політичне життя народів.

Певна річ, що такий зв'язок можна вважати за кращий над альянсовий, — маючий випадкову вдачу. В федерації бо краще забезпечуєть ся не тільки політичне життя, але народність нічого те-ж не страчує і в житті внутрішнім. Ми кажемо про справжню федерацію, а в Європі є одна-єдина поки така федерація — се Швейцарська, чи республіка Гельветська. Найбільш цікавого мусить в її видавати ся те, що хоч три народности, котрі увіходять в її склад, французька, німецька та італійська, живуть побіч великих держав з тих-же самих народностей, отже через те, що ні жадна народність не уопсїджує, не гонить другі — в Швейцарії нема

ніякої мови про сепаратизми, нема, що-б Французи а чи Німці, а чи Італійці бажали відірватись від федерації і збільшити собою чи то Німеччину, чи то Францію, чи Італію. Кращий доказ, що народам внутрішня автономія та воля дорожша над усе — над кривні навіть звязки. Виросте там сьогодні таким чудом гегемонія однієї народности. завтра ми почуємо про сепаратизми та про завзяту національну боротьбу. А хто може сказати, що Швейцарія політично страчує через федеральну автономію, через те, що там нема пануючої народности? Вільний суспільно державний уклад відбирає державі усяку можливість пускатись в політичні авантури, але ворог, що захотів би на державну незалежність Швейцарії покванитись, зустрів би в потомках Вільгельма Теля борців вільного народу, достойних стати поруч з борцями при Тернопілях та Салямині!

З поміж великих європейських держав, як уже сказано, є одна, котра рішучо пішла по тій самій дорозі, яку показала Швейцарія — се Австрія. Певна річ, що їй поки що далеко до Швейцарії — багацько ще треба робити, що-б народності, котрі до недавня уважали себе „панськими“, признали себе з своїми бувшими політичними хлопами „яко рівні з рівними, яко вільні з вільними“; еге, роботи на сему полі ще багацько, історична традиція міцна, але вже ніщо при нормальних обставинах не спинить історії, не спинить конешного розвитку федерації в Австрії. Вилив такої величної федерації, небувалої в історії на межинародні обставини європейські не може бути малим... Можна сміливо сказати: австрійська федерація робить добу історичну, мусить надати незабаром иньчий колір європейському політичному життю.

В Європі є ще одна держава, котра по національному та релігійному складові виявляє такий само конгломерат як і Австрія і для котрої єдино можливою підвалиною суспільного та культурного поступу, а через те й політичної сили, мусить бути та-ж сама дорога децентралізованя та федерації. Бо-ж придавлення иньчих народностей, намагання перетворити їх, винародовити, привело (як се скрізь буває) до страшенної реакції;

за для сеї химерної задачі уряд мусить бороти ся, легко сказати — з освітою, з наукою, з педагогією і з природою людською. Легко бачити, до чого се доводить і до чого доведе; до упадку культури в загалі та до роздрочення й ненависті національностей, що, як відомо, те-ж не зміцняє державної сили. Пануюча народність в Росії московська, чи як себе зове — російська. По походженю вона славянська на грубій фінській підкладці і з чималою домішкою монгольської. Весь теперішній край осаджений московським людом (обшир верхньої та середньої Волги і Оки) ще на очах історії був залюднений фінськими народцями; де тільки оазисами з'являлись славянські оселі з Кривської Землі (Біла Русь) та з Руської (Київської). Оселі ці помішались з тубольцями і хоч були на число менші але вищі культурою то й ославили їх¹⁾ — так з'явилась в історії московська народність, котра по занепаду після Батиявого лихоліття Руської Землі стала набирати сили і ваги в східній Європі, а історичні сприяючі обставини дали їй змогу опанувати більш над половину Європи!

Але ся пануюча народність складає лише одну третину всієї людности в російській імперії. Се і після російських жерел так виходить. З 82 міл. всеї людности²⁾ російського люду сі жерела налічують 35 міл. А коли зауважити, що сюди зачислено чималу частину охрещених поволжанських тубольців: Карелів, Вотяків, Пермьків, Мордві, Черемисів і т. і., то сю цифру можна вважати може на скільки мільйонів вищою від справжньої.

Опріч російсько-московської народности в державі є й инчі славянські: українсько-руська, білоруська й польська.

¹⁾ Саме слово Москва походження фінського і значить ка-
ламутна вода. В загалі слів фінського кореня в московській мові
чимало.

²⁾ Ливронъ. Статистич. опис. Россійской Имперіи 1875.
СПБ. стор 32—33.

³⁾ *ibidem*.

Української народности рос. статистика³⁾ налічує коло 11 мільон., а білоруської 3. Але завваживши, що при такій лічбі до загальної цифри славянсько-руської народности (51 міль. 713 тис.) показаної Ливроном недостача майже 3 міль., то поділивши її 3 м. пропорційально між Українцями та Білорусами, матимемо, що й після Ливрона української народности не менш 13 міль. а білор. 4 м. [Справді, української народности більш 20 мільонів]. Решта людности, окрім Поляків, складається з різних народів не славянської раси: Литви, Фінів, Румунів, Татар, Грузинів, Вірмен і т. и.

Не менча різність і в релігії. Так по лічбі російській із 35 міль. рос.-моск. люду „старовірів“ 10 мільонів (з поміж них 5 м. безпоповців: поповців хведосівців 2 міль.; других безпоповських сект 1 міль., решта — різні дрібні секти¹⁾). Не треба забувати й того, що сектарство ширить ся все більш, та й справжнє число сектарів більш офіційального — багацько тайних сектарів.

Український народ те-ж далеко не увесь православний: унітів уряд сам лічить $\frac{1}{4}$ міль. (в Люблинщині й Сідлецьк. губ.²⁾). Невідомо, скільки можна-б налічити „штунди“, але її не мало; нема сливе кутка на обширі Української землі, де-б її не можна-б було спіткати. Окрім того в російські статистичні відомості не заносять Українців католиків, котрі є не тільки на Подолі та на Волині, але трапляється нам бачити їх і в Київщині (в Бердичеві напр.) навіть коло Дніпра (в Сьмільянщині³⁾). Чи се невідомо російським статистикам, чи не знаю з чого.

А увесь сливе білоруський народ числить ся православним як відомо з недавна після „поєднання“ „мѣрами кротости по преимуществу“ з унітської єресі. Останні народи російської імперії, з виїмкою Румунів, те-ж не належать до православної віри.

Конґльомерат російський складав ся не по одна-

¹⁾ ibidem. Стор. 35.

²⁾ ibidem.

³⁾ Се либонь уніти, котрі по знесеню унії якимсь робом не сповідались і прилучились до „костьолу“.

ковому способу: інші краї та народи були прилучені до московської держави то просто як здобич вояцька, то на правних підставах.

Так Україна прилучилась по власній волі на федеративних установах, визначених в Переяславським трактаті¹⁾ р. 1654.

На віденському конгресі була забезпечена конституція Польщі. Ще раніш р. 1808 імператор Олександр І. потвердив задля Фінляндії шведську уживану там конституцію. Відомо, як в сіх краях знищено було не тільки політичну волю, але в вільній Україні посільство було довершене у кріпацтво (1783) ліберальною царицею Катериною ІІ. У Фінляндії сойм не збирався від р. 1809 до 1863!

В кращих хіба обставинах був остзейський край. Держава російська навішів-азиятська, котрої головними устроями державними були абсолютизм безмежний, чисто азиятський, та релігійна нетолерантність, а в суспільнім житті кріпацтво — певне і не могла терпіти в якій небудь своїй частині людсько-європейського ладу і се велетенське тіло в половині ХІХ в. було, справді без душі, без руху: Спокій домовини панував над половиною Європи:

Од Молдована аж до Фіна,
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує...

Але держава європейська та ще й велика не здужає існувати тепер на устоях азиятських, вона мусить зогнати як Туреччина. Кримська війна була правдивим судом історичним: дві держави європ. десантною

¹⁾ Ось його головні уступки: Вільне обрання гетьмана „радою“. Війська козацького повинно бути 60 тисяч. Гетьман має право дипломатичних зносин з усіма державами і повинен був одписувати цареві про свої зносини тільки з Поляками та Шведами. Ні військо, ні урядники московські не могли пробувати на Україні, повна внутрішня автономія і грошові збори в скарб царський могли збирати ся урядом тільки українським. Самостійність київської метрополії (митрополіта безпосередно, як і до того, мав залежати від царгородського патріархату). — Богданъ Хмельницькій Костомарова 1884. ІІІ, 143—149.

війною здоліли повалити сю величезну імперію! Нечувана річ! Щасливі комплікації політичні спасли, зрятували її від конешної руїни... Після нехибного історичного закону такі політичні пригоди вельми пожиткують поліпшенню внутрішнього ладу в державі. Мусимо поставити пекуче питання, коли устої виказали себе порохнявими, то якими иньчими їх замінити? Життє й письменство на се відказували вимаганням знести кріпацтво, завести освіту, європейські порядки. Почалась робота в сїм напрямкові. В певнім звязку з сим просвітним та поступовим рухом почув ся національний рух в придавлених, пригнічених народностях. Рух, в одних, щасливіше стоявших, до здобуття конституційної волі, а в других письменської. Р. 1863 став фунтувати фінляндський сойм, польске питання вишило на сьвіт, український письменський рух зміг ся незвичайно, заворушив ся такий саме рух письменський у Латинів, Естонів, Грузинів, у Вірмен і т. и.

Всьому сему відрадісному рухові не судило ся дійти до значного результату. Нещасливе польске повстанє перелякало центральний уряд: йому здалось, буцїм ліберальна політика приведе до розкладу російської держави і, певна річ, повернув „назад“.

„Два роки тому (пишуть з СПб. січня 10. р. 1865 в Independence belge) Росія була на дорозі справжнього поступу. Отже по польскому повстанні трутизна ультра-російської реакції затруїла політичні круги і Росія далеко посунулась в зад. За часи сього крізісу, незмірного розбуяння патріотизму, уряд переняв ся згубною гадкою: усякі питання внутрішньої політики підводити до польского питання, котре сталося якимсь страховищем, заваджаючи якому-будь ліберальному поступованню“.

І справді, й до національного кожного питання не те, що прикладалась мірка польского, а навіть всі вони були не що як не інтрига польска, як се ми побачимо не раз.

Ось послухаймо, що наприклад розкаає про „україмофільство“ д. Катков, інспіратор урядової політики тогочасної.

„Інтрига, скрізь інтрига; по природі своїй і по завданням! Років два чи три чомусь розбуяло зненацька українофільство. Воно розвилось саме тоді, коли почала працювати єзуїтська інтрига по правилах польського катехізису... Ми знаємо, що самі найзапеклі діячі польські сподіваються від українофільства великої користі для своєї справи, радіють на сей рух і підпомагають його усякими заходами. Нема що й казати, що українофіли стались за покірних послугачів запеклим ворогам України¹⁾. (Московс. Вѣдом. 1863 N.136).

Ми не заінтересовані, певна річ, на тому, що-б впевнити російський уряд, буцїм Поляки всеросійські конспіратори а буцїм все внутрішнє життя в державі від їх залежить, тому й не піймемо віри в таку потугу та міць варшавських діячів з року 1863; тяжко поняти віри, що-б „ать пламєннай Калхиды да стєнь недвіжнава Кітая“ усякий рух життя не те-б, що був в певнім звязку з польським, але що-б чарівним робом якимсь і викликав ся навісними Ляхами²⁾). Правда, діло кожної упослідженої та пригнобленої народности неповинно бути чужим за для иньчих таких-же національної і навіть за для прогресивної громади російської: чи вигра, чи програ однієї, мусить мати загальний інтерес, бо виграє чи програє система за для всіх навісна, за для всіх шкідлива, але що-б Поляки мали силу і змогу підбурю-

¹⁾ З того-ж самого погляду, що й чужі й свої „інтригани“ хочуть зробити Росію через штуки-марахвети похолоною на Австрію та Туреччину (!) а потім зробити з неї людей (М. В. 1865 N. 221). Реакція, без сорому казка, інсинувала навіть на змагання білоруської інтелігенції прийти до свого занепаданню людюви до моральної та духової помочи. „Незабаром може статись“, галасував московський Катон, „до українофілів прилучать ся ще які небудь філи. Нам пишуть з Петербургу, буцїм народила ся там ще якась партія білорусофілів. Нас запевняли, що маєть ся заснувати у Вільні часопись білоруська. Польські націонали те-ж можуть зрадуватись на сі змагання, що мають морально відірвати Білорусину від Росії“ (ib. N. 191).

²⁾ Навіть уже за наших днів, на що вже далека Сибір та й та не минула їхніх інтриг. „Сибірські часописи попали в руки Поляків, засланих туди р. 1863, і анархістів засланих в роках 70. і от сі письменники вигадують тепер „сибірський сепаратизм“ (Рус. Вѣстн. 1886 N 2).

вати яку хоч народність в Росії, сьому певне й сама московська реакція не няла віри.

Справді, рух письменський на Україні почав ся ще при кінці віку XVIII і не замирав з того часу. Шо сей рух зміцнив ся і збуяв з нової доби після Севастополя, тому були два головні двигачі: в роках 40. та 50. працював великий український кобзарь Шевченко, котрий один варт цілої літератури, а другим чинником був загальний поступовий рух в Росії після знесення кріпацтва, коли суспільність почула якусь ліпльгу після запеклої Миколайщини.

Що значив Шевченко для українофільства тодішнього, про се свідчить хоч би й Катковський Русск. Вѣстн. 1863, Н. 4.

„Політичне відорване України відкладувало ся (Українофілами) на колись, тільки як ідеал. Попереду треба було відрізнити Україну інтелектуально, витворити письменство і запровадити шкільну науку на українській мові. Змагання їхні на самім початку були задавлені, але не до решти знищені¹⁾).

„З другої половини минушого десятиліття за для їх почалась слухна година. До „Кобзаря“ на київському університеті прихильних до українофільства було не багачко. Шевченко зробив незвичайне вражене; се ще виразніш виявилось, коли з'явилась „Основа“. Потік ринув все дальш та дальш і захопив більшу частину студентства“.

Український письменський рух, правда, викликав спочутте між частиною польської громади, але до р. 1863 се спочутте було більше романтичним, зашкарубла в своїх старосьвіцьких ідеалах шляхта з ворожнечі до „хлопоманства“ брала навіть ініціативу в гонительствах на українство і бажала краще накладати з поліційним централізмом²⁾). Се вже після р. 1863 Поляки надума-

¹⁾ Річ певне йде про заслання Шевченка, Костомарова і ин. р. 1847.

²⁾ Нагадаймо хоч про те, що в появі напр. граматки Кулішевої шляхта прозрівала оживаючу гайдамаччину і тому кричала до уряду: пробі!

лись, що українство мусить бути греблею тому централістичному потокові, що намагається знищити польську народність і там, де вона має право жити.

В російській-же літературі письменський рух укр., будучи гучним проявом демократично-національного, життя, викликав проти себе саму дику злобу в реакційнім таборі.

Поперед усього не признавалось існування української мови, а потім і українського народу, „Із нічого одразу де узялись герої та півбоги, об'єкти, поклонення, великі символи нововигаданої народності. З'явилися нові Кирили і Методії з дивовижними граматками і на свѣт Божий пущено ману про якусь невідому українську народність. Української мови ніколи не було і не вважаючи на всі потуги українофільські і тепер немає“. (Моск. В. 1863 Нр. 136). „Та не те, що Поляки, котрі усе радіші намути в прозоро-чистих водах московського моря, стали підпірати „нововигадану“ українську народність, але сливе свѣт увесь став з ними накладати за для того-ж. Нащо вже Мікльосич, „кебетливий та невсипущий діяч славянської лінгвістики“, та й то — щоб ви думали — і „сей знакомитий славіста з потайною думкою догоджуючи єзуїтсько-австрійській системі признав український говір за самостійну мову“. (16. Нр. 220).

В усякім разі хоч „кебетливий та невсипущий“ Мікльосич і став накладати з єзуїтсько-австрійсько-польсько-українофільською інтригою, проте мав-же він якусь підставу трактувати український „говір“ яко мову і на одній негациї вже не можна було обмежуватись, треба иньшої якоїсь версії. „У множества особистих говорів південно-західного краю“, міркує Катков (М. В. 1863 Нр. 136), „є правда спільні прикмети, с котрих певна річ штучно й можно виробити особливу мову“, але жити ся мова неповинна, бо „усяке намаганє піднести та розвинути на шкоду живучій історичній мові краєве наріччє не може ніякої мати иньчої льогічної мети, як не розбити народну цілість“ (ibidem)¹⁾.

¹⁾ „Усякий розділ на моє й твоє в політичнім житті між ними обома частинами роспійського народу буде злочинство, від-

По тому тут і інде нам стали доводити (що ми не згірш і самі знали), що російська мова вироблялась не лише одними Росіянами але й Українцями те-ж, і тому російська мова буцім не є тільки російська, московська а заразом й українська — се мовляв історична спільна за для обох народностей мова. Українці могли з певним признанем згодитись, що нищителі й гнобителі української народності признали заслуги для російської книжної мови Українців, як Славинецького, Полоцького, Прокоповича, Канниста, Богдановича, Гнідича, Наріжного, Гоголя і ин.; Українці могли ще додати, що й польське письменство либонь може налічити між своїми робітниками не одного Українця; про те-ж, чи може російсько-московська „історична мова“ заступити українському народові рідну, про се рішати найбільш компетентними певне могли бути самі Українці, в усякім разі більш від лукавих московських прихильників українського люду.

Раз нема української мови — нема й народности такої, титул „український“ не має не те що історично-національного значіння, але й етнографічного: „Україна“ (буцім) ніколи не мала власної історії; Український народ (буцім) є чистий російський народ (М. В. 1863 Нр. 136).

На те, що „східна половина (Росії) без західної може провадити тільки життя азіятського ханства“ (М. В. 1865 Нр. 262), ми тим скоріш згоджуємось, що розумне спільне жите України та Московщини ачей-же не вимагає смерти однієї з їх. На жаль нам великий ми не усе удостоювались титла „чистого російського народу“. Частіш ми були якимись прокаженими і наша мова не була вже чистою російською. Хоч бо „український говір визначається багатьма стародавностями, але крім того він переповнений (буцім) словами та реченнями польськими, як от: „хоч гірший аби вільший“ (?) „хоч чорт аби не Москаль“ (хто-ж окрім Ляха радніший Москаля

кілі б не йшов він і на яких мотивах не був би заснований“ (Современер. Лѣтопись. 1863 Ч. 24. Нѣсколько словъ въ отвѣтъ Костомарову).

навіть на чорта проміняти?) Не дурно-ж Поляки так піклують ся (?) за свого виродка, — „исчадіє“ (?!). (Се про українську мову!). Український говір є одмінок багатой та музичной (?) російської мови, чимало поіве-ченої польщиною“ (М. В. 1863 Нр. 220).

„Та не лише в минувшині але й тепер Поляки піклують ся про те, щоб знесилити тут (на Україні) російську мову а натомісць поставити навцїв польське українське наріччє, надавши йому назву особної мови, щоб тим покласти основи до розділу України з Московщиною“ (Соврем. Лѣтоп. 1863 Нр. 24). А Полякам помагають в сьому зрадливому ділі не хто-ж як „хлопомани“. Вони викидують геть кожне чисто російське слово, що увійшло в наріччє. Додаючи-ж нові слова польські, не важко вже потім нахилити українське наріччє до польського хоч би так, щоб обидві мови збли-жились до можності, віляти їх в оден говір, а саму назву Русі підмінити польською Україною“ (ibid)¹⁾.

Може найбільш цікавою в отсїм безсоромнім цьку-ванню українства те, що в одному таборі з національ-ними ворогами українського люду опинились і економічні его пявки, жида. Пявки того й другого кодля почули

¹⁾ Поучаючим фактом мусить показатись те, що коли мо-сковські централісти відмовляли україн. народові та его мові самостійності та відрубності від московщини, часом величаючи народ український чистим російським, польські централісти з свого боку вважали укр. народ за повітовщину польського: „La nationalité Ruthenë ainsi que la langue est encore aujourd'hui ce qu'elle était jadis, sans individualité sans caractère tranché, sans l'histoire. Mais son passé, ses traditions, tout la porte vers la Pologne et la sèpare de l'élément moscovite, qu'elle a toujours combattu et repoussé.

I далі про мову з особва: „La langue Ruthenë diffère tout autant du Russe que la nationalité. Cette lange qui est plutôt un dialecte, est à peu près inintelligible à des Russes et par son origine Slave elle a tous les caractères d'un idiome Polonais... Au commencement du XVII siècle, le latin remplaça presque partout dans les actes publics, la langue Ruthène, qui perdit des lors le peu qui lui restait de son originalité. Elle confondit encore davantage avec la polonais et devint, pour ainsi dire, un patois variant selon les provinces. Ce caractère s'est conser-ve jusqu'à nos jours malgré l'invasion de l'élément moscovite“. Revue contemporaine (1861 Octobre). Lettre d'un Polonais.

інстинктивно, що просвіта, національна свідомість українського люду утне їм ту поживу, якою вони живуть і якою дужі й до тепер.

Орган „чесних російських жидів“ — Сіонъ — (1861 Нр. 10) здаєть ся ще раніш ніж Катков звернув увагу на український „сепаратизм“, так бідкаєть ся українофільством, повний патріотичного чуття: „Сумно, що громаду нашу, натомиць, щоб вести її під стягом спільної мови до величньої загально-людської (?) мети, намагають ся розбити на дрібні кружки з їхніми особливими наріччями та піднаріччями“.

„Чудно“, мелянхолічно додає з сього поводу д. Іванов (Рус. Вѣст. 1863 Нр. 4.) „що орган європейський обурюєть ся на змагання роз'єднати частки російського народу а самі Росіяне (себ то Українці) намагають ся, щоб роз'єднати їх!“

Тим часом українство з теоретичного намагало ся перейти на ґрунт практичного житя. Українці почали заводити школи, де вчено по українськи; навіть по городах заводились т. звані „недільні школи“.

Характерним малюнком до сього руху в Києві напр. може бути оповідання д. Іванова „принципіяльного ненавистника українофільства“, як він себе величає: „Коли в Києві були заведені недільні школи, то спершу знайшло ся тільки двох, що захотіли вести науку по українськи тай то якось не сьміливо (щє пак!) і дбаючи, щоб не виявляти свої заміри. Але чим дальш, тим більшало число таких. Врешті українофіли сливе зовсім витручили і із щоденної школи науку в російській мові та російські книжки. Від самого одкриття (Березиль р. 1861) вона зробила ся українофільскою; російські книжки не купувались, так що я одного разу назапрошєне обійшов у сїх учеників в нижчому та середньому відділах і ні в жадного не знайшов ані російської книжки, ні зошиту писаного по російськи. Самий шкільний журнал д. Стоянов (Стоян) вів по українськи з назвою: „лічба учеників“ замість „Списокъ учениковъ“ (як до того!) „horribile dictu!...“ Далі шановний проф. Іванов радить урядові „категоричне заборонити вчити по українськи“ (Рус. Вѣстн. 1862 Нр. 4.).

Міністер просвіти Головін проводив тоді думку, що міністерству просвіти треба самому заходити ся коло заведення української мови в школи урядові яко органа народної просвіти¹⁾.

З уваг до статута середніх та нижших шкіл по київському учебному округові, що публіковані були міністерством просвіти, видно, що багачко педагогічних рад гімназійних побажало бачити українську мову допущеною в школи²⁾. Тільки університет київський, жерело просвіти на Україні, забачав в такому допущенню варварство. Тоді-ж Костомаров оповістив підписку на збір³⁾ коштів задля друкування українських популярно-наукових видань а Куліш з дозволу урядового перекладав по українськи „Положеніє о крестьянах“.

Всі ці і подібні їм факти обурили страшенне московську реакцію. Івалт, галас здійняв ся пекельний. Певна річ, що Поляки й тут мусіли грати свою провідницьку роль! „Хто турбуєть ся, щоб завести по селах українських школи українські?“ питають ся російські Катони. „Перш від усього Поляки. Се видно з відомостий, надрукованих в Київськїм Телеграфі (1863 Нр. 35) за р. 1862 про рукописі та книги, написані українською мовою. Більша частина їх написана Поляками“⁴⁾. Польске повстаннє помогло якійсь меморії, поданій завчасу міністрові внутрішніх справ, перемогти благородного Головіна а школи українські, які удержувались приватними людьми, були закриті.

Багатьох Українців, що в баранячих шапках ширили в противність місцевому духовенству українське письменство⁵⁾, запроторено на далеку північ (Архангельщину, Вологодчину тощо). Так з Полтави Конись-

¹⁾ Русск. Старина 1881 Ч. 2. Українофільство. Костомарова.

²⁾ Правда. Львів 1874 Ч. 3. стор. 109

³⁾ Професори київські в звиш іменованім проєкті нижчих та серед. шкіл скрізь де сказано „рідна мова“ передкладали замістити словами „російська мова“. (Університетскія Извѣст. 1862 Ч. 4). „Щоб ніхто не міг розуміти тут краєву мову“ як поясняє Катков. (Рус. Вѣст.).

⁴⁾ Соврем. Лѣт. 1863 Ч. 24.

⁵⁾ Моск. Вѣд. 1863 Ч. 163.

кого заслано в Олонецьку губ., Чубинського в Арханг., Костомарову заборонено збирати гроші на книжки і навіть сконфісковано уже надруковані: Життє Георгія Побідоносця і ще якусь і таке иньше. Гідра була задавлена довчасу і хрестячись, мов відігнавши якусь страшенну мару, Катков так потім розказував: „В році 1863 діло зайшло до того, що небагацько вже zostавалось; щоб неуряджений посполитий говір міг одержати фальшиве значінне мови, признаної державою, ще одна мить і по всій простороні України-Русі по обовязковій урядовій волі в школах вченоб по новій мові, ще одна мить і між тамтим людом булиб розсипані примірники Евангелія на сій-же мові, ще одна мить і закони імперії сталиб виголошуватись в Україні-Русі на сій же підробленій мові“¹⁾. Яко епільоґ до сього цькування, додамо буквально цікавий документ²⁾:

¹⁾ Моск. Вѣд. 1866 Ч. 12.

²⁾ Ось сей цікавий документ, що їм заборону покладено на слово навіть українське; документ се секретний (Росія здебільш живе по таких секретних артикулах) і нам випала щаслива slučajність дістати з його копію.

„По Высочайшему повелѣнію Секретное отношеніе Министра внутреннихъ дѣлъ къ Министру Народн. Просвѣщ. 8. Іюли Ч. 394, (Дѣло Центральнаго Управленія по цензурному вѣдомству, 1863 г. Ч. 188).

Давно уже идуть споры въ нашей печати о возможности существованія самостоятельной малороссійской литературы. Поводомъ къ этимъ спорамъ служили произведенія нѣкоторыхъ писателей, отличавшихся болѣе или менѣе замѣчательнымъ талантомъ или своею оригинальністю. Въ послѣднее время вопросъ о малороссійской литературѣ получилъ иной характеръ, вслѣдствіе обстоятельствъ чисто политическихъ, не имѣющихъ никакого отношенія къ интересамъ собственно литературнымъ. Пренія произведенія на малорос. языкъ имѣли въ виду лишь образованные классы Южн. Россіи, вынѣ же приверженцы малорос. народности обратили свои виды на массу непроевѣщенную, и тѣ изъ нихъ, которые стремятся къ осуществленію своихъ политическихъ замысловъ, принялись подъ предлогомъ распространенія грамотности и проевѣщенія, за изданіе книгъ для первоначальнаго чтенія, букварей, грамматикъ, географій и т. под. Въ числѣ подобныхъ дѣятелей находилось множество лицъ, о преступныхъ дѣйствіяхъ которыхъ производилось слѣдственное дѣло въ особой комиссіи. Въ С. Петербургѣ собираются пожертвованія для изданія дешевыхъ книгъ на южнорусскомъ нарѣчій. Многія изъ этихъ

Все замовкло на Україні і до років 70 не можна було сливе нічого надрукувати по українськи. Тоді по-

книгъ поступили уже на разсмотрѣніе въ С. Петерб. пензур. комитетъ. Не малое число такихъ же книгъ представляется и въ Кіевскій ценз. комитетъ. Сей послѣдній въ особенности затруднялся пропускомъ упомянутыхъ изданій, имѣя въ виду слѣдующія обстоятельства: обученіе во всѣхъ безъ изыятія училищахъ производится на общерусскомъ языкѣ, и употребленіе въ училищахъ малорос. языка нигдѣ не допущено; самый вопросъ о пользѣ и возможности употребленія въ школахъ этого нарѣчія не рѣшенъ, но даже возбужденіе этого вопроса принято было большинствомъ Малороссовъ съ негодованіемъ (правда, були й такі землячки — гадючки), часто высказывающимся въ печати. Они весьма основательно доказываютъ, что никакого малорос. языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть тотъ-же русскій языкъ, только испорченный вліяніемъ на него Польщи; что общерусскій языкъ такъ же понятенъ для Малороссіянъ какъ и для Великороссіянъ и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперъ сочиняемый для нихъ нѣкоторыми Малороссіянами и въ особенности Поляками такъ называемый украинскій языкъ. Лицъ того кружка, который усиливается доказать противное, большинство самыхъ Малороссовъ упрекаетъ въ сепаратистскихъ замыслахъ, враждебныхъ къ Россіи и гибельныхъ для Малороссіи. Явленіе это тѣмъ болѣе прискорбно и заслуживаетъ вниманія, что оно совпадаетъ съ политическими замыслами Поляковъ и едва ли не имъ обязано своимъ произхожденіемъ, судя по рукописямъ, поступившимъ въ цензуру и потому, что большая часть Малорос. сочиненій дѣйствительно поступаетъ отъ Поляковъ. Наконецъ и Кіевскій генераль-губернаторъ находитъ опаснымъ и вреднымъ выпускъ въ свѣтъ разсматриваемаго нынѣ Духовной цензурой перевода на малор. языкъ Нового Завета. Принимая во вниманіе съ одной стороны настояще тревожное положеніе общества, волнуемаго политическими событіями, а съ другой стороны имѣя въ виду, что вопросъ объ обученіи грамотности на мѣстныхъ нарѣчіяхъ не получилъ еще окончательнаго разрѣшенія въ законодательномъ порядкѣ, Министръ Внутр. Дѣлъ призналъ необходимымъ, впредь до соглашенія съ Министромъ Народнаго Просвѣщенія, Оберъ Прокуроромъ свѣтѣйшаго Синода и шефомъ жандармовъ относительно печатанія книгъ на малорос. языкъ, сдѣлать по цензурному вѣдомству распоряженіе, чтобы къ печати дозволялись только такіа произведенія на этомъ языкѣ, которыя принадлежать къ области изящной литературы; (вѣдомо, що і для ізищної літератури, до половини 70 років дозвіл сей був платонічний тільки — нічого, більш як за десять літ, не могло з'явити ся на укр. мові) пропускамъ же книгъ на малор. языкъ какъ духовного содержанія, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначального чтенія народа приістановиться. О распоряженніі этомъ было повертаемо на Вы-

долівши „польську інтригу“ централісти заходили ся „чистити“ й українську народність, запаскужену буцім польщиною. Але система москалізовання фатально мусіла підносити одночасне основи українства. Уже наділ землею нощільства на Волині, в Київщині та на Подолі й в Холмщині мусить піднести нашу народність, що виявить ся в будущині. Факт множества учеників з народу в середніх та вищих школах, про що попіклувались „обрусителі“, те-ж великої ваги на будучі часи. І тут і там підійняв ся в гору український люд, а він підійме і нарідність. Як не гарчали погані й навістні обрусителі про зопсованне української народності, але вкупі з тим мусіли кричати, що південно-західний край щироруський, мимоволі збиваючись з тропи, а врешті йшли по докази до українських жерел та традицій. Російське географічне Товариство, коли зайшла мова про західно-південний край, з політичного боку вирядило туди географічну експедицію, котра й збрала матеріялу на 7 томів (Чубинський), що дає змогу уявити собі справжній образ українського народу. Львівним наслідком сеї експедиції було відкритте р. 1873 виділу Р. геогр. товариства у Києві, котрий заложив для української національної гадки такі-ж само підвалини на етнографічним ґрунті. які археографічною комісією (з року 1845) заложені були на ґрунті історичному. (Правда. 1874 Нр. 3).

Одночасне з відкритем виділу р. геогр. товариства дали маленьку полехкість українському письменству, але дуже не надовго. Централісти не могли і сього потерпіти: вдарено на сполох, крикнуто „caveant consules, ne quid respublica detrimenti capiat“, знову налякано уряд мітичним українським сепаратизмом і українське слово знов замовкло, географ. виділ скасовано, а північ залюднювано нещасливими „хлопоманами“; учителя на селі, у котрого знайдено укр. книжку (дозволену цензурою), що найменш виганяли з служби, а часом і за се засиляли. Року 1875 в Київщині вигонено із служби

сочайшее Государя Императора возрѣніе и Его Величеству благоугодно было удостоить оное Монаршаго благоволенія“.

одного вчителя з народної школи за те, що він переложив ученикам два речення з Еван. Матея на українську мову...¹⁾.

Вигонено народного вчителя за те, що той дав своєму знайомому прочитати укр. книжку, дозволену цензурою...²⁾ Нещасливого року 1876 маємо нечуваний варварський закон, що забороняє геть чисто укр. письменство до нотного тексту, театр укр., концерти і п.³⁾ Але закон се потайний, посоромились бачте Європи, бо саме тоді йшли визволяти буцям з турецької неволі братів-Славян!

Лицеміри, людодіди —
Господом прокляті!

Яке люте було поступованє російського уряду до всього українського, може свідчити те, що навіть в оповіданнях на російській мові життя українського люду цензура гонила усякий *couler locale* — слово „хата“ змінилось на „ізва“, яка-небудь чумацька пісня, коли річ ішла про чумаків — те-ж гонилась і замінялась на російську... Буквально се я чув від українського письменника, що мав діло з цензурою.

За часів „диктатури серця“ (Лоріс-Мелікова) знову заворушились були Українці. Знову почувся тодіс задавленої народності:

„В Росії є тепер особливе наріччє, що признане небезпечним і особливе письменство, котрому відмовлено права жити й розвиватись. Ми кажемо про українську мову та письменство, котрим поле життя закрито від року 1876. В чому закинуватило 14 мільйонове українське племя, котре дало Росії Гоголя та Шевченка й ин., котрому тепер одібрано природжені права до розвитку свого письменства, якими правами користують ся на

1) Вѣстн. Европы 1883 Ч. 2. стор. 897.

2) *ibidem* 1881 Ч. 3. стор. 360. „По вопросу о малорусскомъ словѣ“.

3) La litterature oucrainienne proscribite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès litteraire de Paris. 1878 Ч. 1878.

підставі спільних законів Ести, Латиші, Грузини, Вірмени та ин. підлеглі російській державі народності. Де прояви зрадливого духу, котрі б змогли оправдати міри, що в корені нищать творчість духовну рідного братерського племя, що видерають душу кожного Українця — і простого орача і людини осявіченої?¹⁾ („Голосъ“ 1880). Піднялись численні голоси, як в письменстві так в земстві, що вимагали завести українську мову по школах. Костомаров вимагав, що б питання про шкільну мову віддати на „повну волю“ народові. Досі сеї волі Українцям не давали та й збільшого укр. народ ні по якому не вчено.

Тоді-ж таки скоро захожувались виклопотати дозвіл на укр. людову часопись, але певна річ, даремна була праця²⁾. Може найбільш цікава історія зі школою імени Шевченка, що прохано відкрити в єго рідному селі Кирилівці (з російською мовою). Міністерство запитало окружного київського попечителя шкільного, чи можна дати дозвіл на таку школу. Попечитель удав ся за порадою до інспекторів нар. шкіл; запитано п'ять чоловіка. Четверо одказали, що не слід, бо ймення Шевченка турбуватиме простолюду, а п'ятий сказав, що требаб і можно. Але за таку прихильність до імени Шевченка незабаром (коли Лоріс-Меліков уступив) вигонено єго із служби! Ось як експертіза може кінчати ся в Росії!

На свої справедливі з загально-людського погляду домагання Українці чули тільки, що не тільки урядове заведення в школах людових рідної мови є зрада державі, але що й в бесіді устній з учениками „учитель повинен балакати лиш по російськи“. Мало того: „Порядки по середніх школах мусіли бути ще суровіші: тут не треба допускати напр., щоб ученики балакали проміж себе по українськи — себ визначало парочитий сепаратизм“³⁾.

¹⁾ Чи вже не через ту саму хворобу — страх порушити державну цілість та спокій? (Русск. Старина 1881 Ч. 2. стор. 328.

²⁾ Редактор „Одесск. Вѣстн.“ д. Зелений прохав здасть ся 1882 дозволу видавати газету „Землероб“.

³⁾ Русск. Вѣстник. 1881. Ч. 3. „Де Пуле“. Къ історії українофільства: Що б потішити пана Де-Пуле та подібних, ми

Як прудко зникла „диктатура серця“, так швидко побило морозом й надії України. Знову вернулися до закону 1876. Коли негодою звалило хреста на могилі Шевченковій (монумента постановити не призволено), то треба було скільки років, щоб виблагати дозвіл на постановку нового хреста! А гроші (тисячів з 10); що були зібрані потай, і хоронились у Каневі і призначились на школу Шевченкового ймення в Кирилівці та на подібніж невинні речі — були відобрані урядом і невідомо, де подіто. Український театр, що пишно розцвів, за які два роки був заборонений на Україні (окрім Харькова та Одеси) і міг давати вистави тільки в Московщині! Роковини Шевченкові або які інші можна стало справляти тільки в Петербурзі. На Україні мусять потай се робити: один, котрий єднає пона правити панахиду „по рабу Божому Тарасові“, буцім по своєму родичеві. Сходить ся громада „хлопоманів“. Підивуєть ся, скільки в сего раба Божого родичів а часом се накликає поліцію в госпду, куди сходять ся потім громадяни, як трапилось се з столітніми роковинами Квітки у Києві 1878. Хоч російська Академія Наук і зласкавилась узяти від Костомарова 4000 карб.¹⁾ (здаєть ся 1884) на премію за український словарь, але ми не сподіваємось, щоб сї гроші пішли на український словарь або на що „українське“. Словарь український давно зложено в Києві, але він не те, що Костомаровських гроший не побачить а его й за свої гроші на світ Божий не пускають! Умови академічні: щоб слова були тільки народні, Шевч., Кв. і ин. письм. не можна цитувати! Бачте, яке ехидство!.. Теперішнє поступованнє російського уряду з українським письменством можна назвати тільки гидким і безсоромним. Кож-

можемо додати, що тепер подекуди сї „порядки“ стались ідеальними: за сепаратизм вважаєть ся навіть носити українську сорочку (!) [добродій Марков, директор полтавської гімназії напр. садовить в карцер за такий сепаратизм]. По правді і ми укупі з Де-Пуле дуже сьому раді, бо такі „порядки“ зацпелюють дітям свідомість їхньої національності.

¹⁾ Решта з 5000 карб. зібраних Костомаровим на українські видання.

дий український рукопис переходить в „Главное управление по дѣламъ печати“, котре посилає їх провінціоналним цензурам і велить забороняти все — навіть такі речі, як словарі або граматика Н...ка (заборонена р. 1887) і певне на глум випускає на світ Божий два-три водевилі або оповідання. Се бачте за для Європи та братів-Славян — бачте, мовляв, ми не нищимо хлопоманського письменства, але-ж ми не винні, що воно саме таке хирне. Що-б домалювати картину російської гнущості, передам розмову одного Українця з цензором в Петербурзі: Приходжу я спитатись за рукопис якийсь. — Заборонено. — Чому? — Не відповідає поглядам урядовим.

— Яким поглядам? Се-ж річ зовсім невинна!

— Погляд урядовий — що-б української мови зовсім не було ніякої — а вони нам шлють рукописи, шлють десятками. „Українофільство знову голову підняло“, — що се за рукопис. Хоч ось подивітесь! — і покажує мені словничок однакових по письму слів з російськими, але иньчого значіння.

— Хиба-ж се можно пропустити? — Та чому-б же й не можно? Що-ж тут „невідповідного?“ — Як що? Хиба се не значить виявляти на світ одміни української мови від російської? Га?! — Але-ж, кажу що тут такого? Ну скажіть, коли-б вам прислано щось такого з Архангельщини або-що? Що-б ви зробили? — Той нагадав трошки тай каже: Заборонив би. Ніякі краєві одміни не повинні виявлятись. — Але-ж кажу, академії нагороди, премії дають... — То що?! Академії своє, а уряд своє!

Отак насміявшись з нас, отак гнущаючись над нами, сі „оборонці“ чужих, турецьких рабів, знайшли, що р. 1888 дає їм слушну годину прилюдно поглумитися й з нашої історії і з нашого героя Богдана Хмельницького — ужити ймення його до фальшивої маїфестації, ужити се імення на послугу гнобительства українського народу. Ми навіть дякуємо нашим гнобителям, що вони на київських лицевих сьвятах — не опаскудили своїми устами української мови і уряджуючи всеславянський співочий хор, де співались

пісні московські, чеські, сербські, болгарські, словацькі і навіть білоруські, вони, дякувати їм, забули поглумити ся над нами — не включили ні жадної української пісні. Але не вадить нагадати їм, що Б. Хмельницький був українським патріотом а не сьміттем, не підніжком, не рабом Москви. Увійшовши (з роспуки) в федеративний зв'язок з Москвою, Богдан галав, що переяславський трактат забезпечить Україні волю політичну і громадську. Коли-ж неси́та Москва почала ламати зараз же переясл. трактат, Богдан мусів пинше „промишляти“ з Україною.

Уже в часі облоги Львова виборні (зі Львова) постерегли, що не вважаючи на недавну дружбу між Москалями та Українцями, між ними уже зародила ся якась нелюбов. Ясніше ще постерегли вони се за-обідом: духовник Хмельницького, читаючи молитву, не згадував царевого імення¹⁾. Коли у Вільні р. 1656 зійшли ся послі московські з польськими, а Хмельницький прислав і своїх — Москалі не пустило їх навіть до посольского намету. Повернувши до гетьмана, послі кинулись ридаючи на поміст і розказали, як Москалі зневажали Україну. Богдан лютував, рвав на собі волося і сказав: „Не сумуйте дітки, треба відступити ся від царя — будемо й під бисурменським Господарем“²⁾. Ба ще раніш того він перемовляв ся з турецьким султаном і від вересня р. 1655 упіліла султанська грамота до гетьмана: „Посли ваші Роман та Яків принесли від вас нам грамоту. Ви обертаєтесь і просите, що-б ми під руку і під оборону нашу узяли вас. Ми вас як вірних та доброжичливих слуг наших беремо під нашу оборону і обіцяємось вам помагати супроти кожного ворога вашого“. Далі грамота згадує про дану султаном присягу на певність, котрої жадав Богдан Хмельницький³⁾.

Як бачця вже хутко, дуже хутко по переяславським трактаті Богдан волів іти під Турка. І се не диво

¹⁾ Богданъ Хмельн. Костомарова 1884. III, 208.

²⁾ *ibidem*. стор. 235.

³⁾ *ibid.* стор. 227—228.

й в дальшій історії не одні лиш державні мужі, як Дорошенко, воліли краще Турка ніж Москаля, але й люд:

„Ой і хоч гаразд, хоч не гаразд —
Нічого робити —
Буде добре Запорозьцям
І під Турком жити“.

Народна пісня.

І справді тікав до Турка аж двічі — раз в Олеше, і в Добруджу вдруге! Ось правда історична. Не було-б єього, коли-б не було правда (тепер-же найпаче), що Україна

„Обідрана сиротою
Понад Дніпром плаче:
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить,
Тільки ворог, що сьмієть ся...“

Ми так широко розводили про українське національне питання через те найбільше, що ні з одною народністю московський уряд так деспотично і так гнусно не поводив ся і не поводить ся, як з нами і на нашій долі брати-Славяни очевисте переконати ся можуть, що московські бубни вже не такі золоті, як їм про се байки солодкі розказують і що прислів'я: „Славні бубни за горами, а зблизька шкурятяні“ треба їм мати на увазі, слухаючи московських байок. На нашій тяжко сумній долі мусять брати збагнути, що то значить питання: „Славянськіє-ль ручьї сальютса въ русскамъ морє? Ано-ль ізсякнєть? Вотъ вапрось!“ Треба зауважити що сей „вапрось“ поставлено в році 1831 над домовиною сплюндрованої Польщи, котра як не як, а все славянський потік.

Але що й до иньчих народностей російської держави поступованне московське дає досить поучаючого матеріялу. Ми вже минаємо польске питання через те, що воно добре відоме і в славянськім і в позаславянськім сьвітї, звернемо увагу на менч відомі закордонним нашим братам та родичам події.

II.

Незабаром по польським повстанню московська реакція звернула увагу й на Закавказ'я — на Грузинів та на Вірмен, у котрих розвивалось письменство під животворним легітом загально-російського поступового руху. Там ще раніш чимало добра зробила краєві одна світла людина: князь Воронцов. Ще до свого намісництва в Закавказ'ї він толерантно поведився з кримськими Татарами, збудував їм в Алушці, своїй резиденції, мечету хорошу і як злобно доводить Катков „навіть довів їх до того, що вони гордючи говорили: „Я не Росіянин, а Татарин¹⁾“. Ставши намісником Закавказ'я він сприяв просвітному та письменському там рухові — за його підмогою Вірмени зібрались видавати в Тифлісі літературно-науковий місячник²⁾). Одночасне з просвітним загально-російським рухом Грузини та Вірмени звернули свою увагу на просвіту. В Абхазії та Мінгрельщині їхнє „Товариство ширення християнства“ почало заводити школи з викладовою людською (грузинською) мовою. В Кутаїській гімназії молодь демонстративно почала домагатись грузинських викладів, в Тифлісі вірменських³⁾). Само міністерство просвіти сприяло цьому поступовому рухові і навіть хотіло видавати субсидію вірменській, халибовській школі в Фьедосії (Крим), маючи на думці зробити з неї вірменську гімназію.

Реакція московська, певна річ, не могла байдужою бути при таких об'явах життя. Інструмент польської інтриги та політичного сепаратизму і тут зручно придався.

„Польська бунтарська анархія визискувала грузинський та вірменський рух, як і скрізь, собі на пожиток. Іменно Закавказькі Поляки орудували тими кружками, де підростала Молода Грузія та Вірменія і надто на сю останню завважали польські бунтовники“⁴⁾).

¹⁾ Моск. Вѣд. 1865 N. 194.

²⁾ *ibid.* Катков завважає: „певне за скарбові гроші“.

³⁾ В Грузії та у Вірменії скрізь по школах російська мова заведена.

⁴⁾ Моск. Вѣд. 1865. N. 194.

Либонь таку показну роль надано Полякам тут зза того, що р. 1863 Вірмени показали своє спочуття Полякам і в російські журнали пройшла чутка, що в Тифлісі мокрим рядном накинулись на московських Вірмен гостювавших там за „їхнє російське патріотичне почування“, котре виказалось їми в ворогованню до Поляків. Окрім Поляків навіть Наполеон III. придав ся, що-б виставити Закавказ в небезпеченстві¹⁾. За одним заходом сюди йшли й вуличні бійки та скандали²⁾ як Закавказьк. повстання. Молодь стала на чолі сьому поступовому рухові. Завязались патріотично-письменські кружки: Молода Грузия та Молода Вірменія. „Грузинський народ з кожним днем все більш переймаєть ся народною гадкою і все, що живе та думає, кохаєть ся в народності“³⁾.

В одному літературному збірникові Молодої Вірменії в такім поетичнім малюванні відбиваєть ся народне почуття, що полум'ям своїм обхопило молоді й найкращі сили задавленої народності: „О, півдню, пилом несе із півночі, чути згуки, крики, шум та галас; тумани розходять ся з верховин Масису (Арарату), підводять ся Молода Вірменія, та, котра в самій Вірменії не має ні оселі ні притулку, а старі Вірмени вважають її за сниться марівне. Ще Вірменія не згинула, доки є в неї такі хоробрі, як ми, сини. Занадто вже довго служили ми чужинцеві — ми добре знаємо і вже не здамо ся на чужі обіцянки“.

Европейська людина здивуєть ся певне, чуючи, що не лише шкільні змагання — без сороба казка — облаяно та обрехано, яко анархічні та сепаратистичні, але що можна було читати такі наприклад ляментаций: „Що сказати про те, що в самій Москві (1864) видано вірменську книжку, де оплакуєть ся колишня самостійність Вірменії, що налітографований в Парижі

¹⁾ Катков розказує яко про факт великої ваги, що Грузини дають дітям своїм імення Наполеонове, що се зерно революції.

²⁾ Як се було з бійкою на вулиці в Тифлісі 27 Червця (Юнія) Моск В 1865 N. 194.

³⁾ Колоколь 1865. Дописка Ріо-Немі якогось.

та привезений до Москви, малюнок Молодої Вірменії в образі молодиці, ридаючої на руїнах своїх городів — знаходить спочуття в вірменських кружках. (!) Хіба не злочинство, панове, хіба не *crimen laesae majestatis*?“ А от ще краще:

„Не дурно-ж з якогось часу молоді Вірмени, що вживали призвища з російським кінцем на овъ почали переробляти (?) сі призвища на янц і навіть вживають їх підписуючись і по російськи“ (!)¹⁾.

А вже дізнали доброго прочухану бідолашні Вірмени, коли роззявили рота боронитись. Якийсь Вірмен Г. Е, відповідаючи²⁾ на брехні в сепаратизмі з поводу бідолашної халибівської школи помічає, що Вірмени нічого не просять від уряду, але покладають, що статті „Моск. Вѣд.“ можуть напутити Вірмен на ту гадку, що Росіяни прийшли на Кавказ не виконувати ті високі принципи, що виложені були в універсалі імп. Олександра I, але відібрати їм самий найдорожчий їх скарб, що-б знищити їхню духово-моральну самостійність, мову й народність, а засновані урядом в Закавказі школи мають на меті не ширенє просвіти, але змоскаленє тубольців. Далі добродій Г. Е. здасть ся на універсал імп. Олександра I (1801 вересня 12), котрий Закавказці вважають за запоруку, за гарантію для їх національної просвіти. Ось слова того універсалу дотичні просвіти: „Не попускаючи ні собі, а ні кому-б иньшому обертати шитомники наукові на оруддя до виконання яких будь політичних змагань, шкільний уряд повинен мати на увазі лише щирю службу просвіти“.

На се Вірмени та Грузини могли крім інсинуацій почути ще хіба те, що в російській державі ніхто не сьміє навіть вважати себе за яку національність окрему від російської: хто-б ти не був — повинен себе звати Росіянином — инакше ти зрадник і бунтар³⁾.

¹⁾ Моск. Вѣд. 1865 N. 222.

²⁾ СІБ. Вѣд. 1865 N. 259.

³⁾ Цікаво, що коли навіть віддані душею центральній політиці вживали свого народного ймення, як се було з п. Киціані, головою тифліського дворянства, що йменням грузинського

Не треба думати, що буча, збита реакційною пресою, була марна: єдина вірменська Галибівська школа була обернена на російську, „сепаратистів“ як і українських хлопоманів хапано й засилано, де козам роги правять, письменство пригноблено, хоч далеко не в такій мірі як „еретичне“ українське etc. Ми через те й даємо таку вагу реакційній пресі, що вона стала тоді урядовою, якимсь „департаментом вишукування сепаратизмів“.

З такими безвідмовними та безправними народностями як українська або які небудь Грузини церемонитись та панькати ся певна річ нічого було, але трошки було треба обачності з такими як Остзейські Німці, що можуть і опір ставити, і у котрих є на яку поміч і дипломатичну рахувати. І по Ніштадським мирові (1721) і потім по прилученю герцогства Курляндського, Остзейщині була запоручена досить широка внутрішня автономія. Як і скрізь буває на сьвітї, так і Остзейські Німці ще від самого того часу, коли прийшли в Остзейщину, дбали тільки про те, що-б знімчити тубольців-Естонів та Латишів. Таке поступованнє Німців з безмежним деспотизмом як економічним так національним супроти пригніченим народностям не переривалось і під російською державою, до останніх часів. Як і скрізь на сьвітї пануюча народність не знає справедливости і поважає тільки силу. Як і скрізь придушеній народності нічого не остаєть ся робити, як не здобути ся на яку таку силу чи то власну, чи чужу, сусідську — ото-ж не мусить бути нічого дивного, що інтелігенція естонська та латишська, помимо заходів розвивати своє письменство, ще звертала очі до російського уряду, де вона могла здобути міцну руку супроти деспотизму німецького. Російська реакція дуже зручно скористу-

дворянства протестував проти змагання Молодої Грузії — то й їм на се як на нельояльність не призволялось: „Хоч би з якого достохвального ґрунту виходив шановний голова тифліського дворянства, але вираз грузинське дворянство, що вживаєть ся їм у випадках публичних, є хибне і неправдиве. В Тифлісі може бути тільки — дворянство російське. „Моск. Вѣд. 1865 N. 260.

валась з такого становища і підпираючи пригноблених, стала напирати на Німців, зпершу легесенько й обаченько, а потім почала уже нівечити всякі прикмети автономії краюї. Ми далекі від того, що-б сприяти замірам московським, знищити геть німецьку остзейську самоуправу, але скажемо, що Німці одержали справедливу мзду: „єюже мірою міряєте тією одміряють і вам“. Коли-б вони були за півтисячу років свого пановання та хоч трошки поводитись справедливій з тубольцями і дали-б проявити ся їхньому національному життю, вони-б з самого початку не дали-б московській реакції ніякого у себе ґрунту, не дали-б їй де зачепитись в самій Остзейщині і замість, що-б бачити Есто-Латишів зручною копісткою в руках сеї реакції, що-б скаламутити саму Остзейщину, вони-б мали їх в одному з собою таборі в боротьбі проти ворожому тискові, в обороні спільної автономії. А сей ворожий тиск дав ся в знаки добре уже зараз по р. 1863. Шляхта-ж німецька і тепер не те що не зрозуміла, яку-б для неї вагу мало приєднання Есто-Латишів, але по-прежньому поступовала так, як се личить шляхті. Коли в часі польського повстання шляхта німецька подала цареві адреса вірно-підданчого, Латиші те-ж і собі хотіли се вчинити, але шляхта не дала ходу їхньому адресові — по prostu — не пустила його, маючи в своїх руках вищий уряд краюї. Латиші хотіли подати адреса безпосередно через міністра внутрішн. справ, але й тут шляхта німецька поворожила так, що адреса сього царь такечки й не побачив: його вернено подателям, яко поданого не по законній дорозі. Мало того: — головного діяча вчителя Бесбардиса просто заслали під поліційний догляд в Тверську губ., другі те-ж більше менше постраждали. Ось сей цікавий документ, що очевидисте малює тодішні відносини шляхти німецької до Латишів:

„Більша частина підданців царя російського мала уже час запротестувати перед його лицем проти безпідставним домаганням (річ про польське повстання) і з'ясувати свою щирість до царя та прихильність його престолові. Заповідаючи перед престолом, дворянство нашої землі, свою щирість та підданство, нагадало про

недавнє її прилученє до імперії, про різність мови та установин в країні Побалтицькій і, може бути, сим кого довело до гадки, буцім між нами та імперією не може бути щільного з'єднання. А безпритульність наша, а безземельність наша, наша, можна сьміливо сказати, невідільна праця, наші часті проби, збутись бідарства через емігровання, наші намагання до духового розвитку в письменстві — дають змогу запідозріти у нас самоволю та недостачу палкого широнідданчого чуття. Ми не випадком яким прилучені до Росії, але воля Божа доручила нас міцній правиці царя російського. В нашій мові добачаємо ми щось поріднюючого нас з славянським племям а різність урядова, що відрізняє нас від иньчих підланих російських, гнітить нас некучим жалем. Ми бажаємо, що-б нам вільно було зіляти ся з великим російським народом у в одну сімю. Ніякі обіцянки, привади та свари химерних шанолюбців нас не збавлять“.

Яка-ж безсторонна людина докорятиме Латишам, що вони шукали поліпшення своєї гіркої долі хоч би й в знищеню німецької самоуправи, чи краще самоволі шляхотської?

Сими-ж часами була заснована в Петербурзі латишска часопись дд. Вольдемаром, Аллуном та Дюнебергом по програмі звиж наведеного адресу. Часопись йшла хороше. Німцям вона була сіллю в оці. Їм дуже хотіло ся її скасувати і обставини лихі спомогли їм. Року 1864 агенти Вольдемарові підмовляли Латишів до емігровання в Новгородщину в маєток його, Юліянове. Зібрані з охочих емігрувати гроші 1813 р. переслано було в Петербург Вольдемарові, але охочих сїх зібрало ся до 1000 чоловіка, земля в Новгородщині була кепська, так більшість мусіла вернути ся до батьківщини, зруйнувавшись до останку. Вольдемара обвинувачено на шахрайство і діло пішло навіть до суду. Часопись була заборонена на пів року. Шляхта німецька та попівство так само поводитись, як і московська реакція: часопись обвинувачено на ширенне соціалізму. Коли скінчилась заборона, д. Вольдемар почав знову видавати свою часопись, але Німці піклували ся про те, що-б се петербурське виданнє присилано в Рігу на німецьку

цензуру. Певна річ, що незабаром часопис умерла (1865). Сею обскурантною ворожнечею німецької шляхти до Латишів як найкраще скористувалась московська реакція, що не про Латишів долю дбала, певна річ, а не криючись навіть, про їхнє москалення та про зруйнування автономії краю. Крокодилі московські перенялись жалем над долею покривджених і горячим до їх спочуттем, і узяли під свою оборону паріїв Балтицьких. Не буває лиха без добра, так і тутечки. В усякім разі Есто-Латиші виграли де-що; поміч реакційна стала їм у пригоді визволитись хоч трошки з під німецької корми економічно-народної. Згадуючи про шляхетні німецькі заходи, що убили Вольдемарове видання, Катков додає: „Така вже доля взагалі тих органів нашого часописьменства, котрі видають ся за для чужородців, що-б впливати на їх в інтересі російським. Так загинув скільки літ тому „Сіонъ“, орган російського єврейства, що видавав ся російською мовою і з російським духом. (В другому місці Катков погибель „Сіону“ складає на „українофілів“), „Минуть може десятки років“, бідкасть ся п. Катков, „нім жиди матимуть свого органа в російським часописьменстві“¹⁾). Далі Катков проливає гіркії, що так само, як Жиди і Латиші не скоро може матимуть „свого органа, що-б ширити у себе російську мову та російське громадське почуття, не скоро ще матимуть змогу на своїй рідній мові почути зазив, звертати очі свої до Росії. „Справедливо сказано“, додає лукавий прихильник покривдженої народности, „ingenia studiaque oppresseris facilius quam revocaveris“²⁾).

Московські централісти спершу небагацько і ждали: зрівняння прав російської мови з німецькою, потім пішли й далш, витиснути геть німецьку мову, яко урядову. Так уже року 1865 граф Шувалов спроміг ся права збудувати в Ревелю та у Ризі російські гімназії за для.. Естів та Латишів. Почувши лих,

¹⁾ Даремний жаль; тепер напр. жидівські „Новости“ докоряють „жидівством“ навіть „Новому Времени“, юдофобському з юдофобських органів.

²⁾ Мьск. Рѣд. 1865 N. 226.

Німці загомоніли не лише про свої задокументовані права, але й про моральні права: Часопись Ревельська¹⁾ питаєть ся: „Не можна не спитатись, чому-б то треба вживати російську мову яко урядову. Коли се питання мусить бути розв'язане на підставі більшости, то урядовою мовою мусить статись не російська, але естонська, чи латиська, котрі ще не здатні поки до такого вжитку“. (Хто-ж винен сьому, як не Німці?)

Від мови діло перейшло хутко й до автономії взагалі, до потреби знищити її яко мога швидче. Німецькі часописи мусіли замовчати. Ось як про се оповідає Катков: „Якийсь Н. Л. подав в Часописі Ревельській гадку тримати ся системи мовчання, як найбільш придатної нашій Балтицькій журналістиці. І Часопись Рязька та й Ревельська мають за краще мовчати й не згадувати про статті російських часописів по балтицьким справам, але за радою якогось Юрка Сиверса роблять „Appel an die europäische Oeffentlichkeit“²⁾.

А друга часопись московська „День“³⁾ просто перейшла без сорома казка до інсинуацій на вищий краєвий уряд, кажучи, що єго уся діяльність (руйнуюча автономію) тільки за для ради „показу“ („для виду“) а не справжня. Уряд центральний знайшов, що сї „пересвідчення справедливі“ й заборонив балтицькому часописменству друкувати все, що могло хоч би посередно підмагати відкриті буцім в Остзейським краю намагання єго знімчити та відмовляння єго нерозривних звязків з Росією⁴⁾.

Робота „поєднання“, не „важаючи на завзятий опір німецький, йшла так хутко, особливо від часу, як Росія з Німеччиною глечика розбили, що уже року 1886 Катков міг уздріти „Кінець питанню балтицькому“ в подорожі Остзейській князя Володимира Олександровича, коли він приймаючи виборних промовив:

¹⁾ 1865 N. 240.

²⁾ Моск. Вѣд. 1865 N. 275.

³⁾ 1865 NN. 47—8.

⁴⁾ Циркулярное предложение Главн. Управления по делам печати цензорамъ въ прибалт. краѣ 1865. Декабря 14. 731.

„Постеріг я, що інтелігенція краєва не має певного переконання в непорушність мір що до сполучення балтицької країни з любою нашою батьківщиною. Можу вам ознаймити, що всі такі міри з непохитної волі нашого Сподаря вживають ся й вживатимуть ся твердо й неоглядки“¹⁾).

Тепер сливе до решти зруйновано автономію Остзейщини а навіть мова німецька не те що потеряла виключне урядове становище, але вже поволі витурюється зовсім з уряду, університету й шкіл. А тепер вже навіть приватні школи не можуть відкривати ся з мовою иньшою, окрім російської! (Новое Время 1889 Ч. 4715). Се після політичної автономії!

Наука московська даремне не пропала для Остзейців. Вони тепер зрозуміли вже те, що їм було треба зрозуміти давно. Російські часописі так малюють теперішній стан річий в Остзейщині: „Німці що дня їм (Латишам) голосно говорять: ми перші ваші друзі і не те, що не противні вашій самостійності, але ладні єсьмо підмагати вас чим будь. Добувайтесь, щоб мова ваша була пануючою там, де ви маєте більшість. Візьмімось за руки та будьмо ширими товаришами що до наших прав на самостійність... На такі солодкі заклинання Латишів стали відгукуватись все більш і ті Росіяни, що пильно придивлюють ся до сього руху, постерегають, що чимало вже є освічених Латишів, котрим зовсім не солодкою видається річ про „обрусеніє краю“²⁾).

„Минувшої зими сі Росіяни у купі з поважними Латишами держали спільні ради і коли діло дійшло до російської мови в латишських школах, всі вони були противні сьому: з Німцями, сказали вони, ми чи рано чи пізно упорали ся-б, але як тільки російська мова стане обовязковою, ми вже не матимемо жадного способу виперти її ні з народної, ні з середньої школи“³⁾).

З сього легко постерегти, що Німці дали Латишам можливість забрати власну просвіту в свої руки, чому

¹⁾ Русск. Вѣстникъ 1886 N. 7.

²⁾ Новости 1888 N. 269.

³⁾ ibidem.

російський уряд спершу не сперечався, тепер-же йдеть ся на те, що-б — притиснувши Німців — московити Латишів без оглядки, завівши мову російську в латишських школах (яко викладову), де ще її не було. Але се вже не так легенько дасть ся, як років 20 тому.

„Поміж Латишами змагання до самостійності поступило так далеко, що може вийти щось нагадуючого нашу справу з Болгарами. Коли вони підростуть ще більш, вони певне поводитимуть ся подібно як Німці: се-б то в усьому ставатимуть до завязаного опору і сподіватимуть ся, як Німці, що діждуть кращої доби“¹⁾.

З усіх країв російської держави найщасливіше повело ся Фінляндії і тепер се єдина країна, де конституція хоч напів з гріхом додержуєть ся. Боргоский сойм р. 1809 згодив ся на прилучення Фінляндії до Росії на умові додержувати існуювавшу шведську конституцію.

Імп. Олександр І. універсалом потвердив конституційні права Фінляндії і від того часу вона увійшла в склад російської держави як Велике Князівство Фінляндське, але по війні р. 1809 конституція Фінляндська була забута... і аж тільки р. 1863 російський уряд чомусь згадав про неї і сойм бучно відбуто в Гелзінґфорсі. (Останній раз був 1885). Можна думати, що се була маніфестация перед Європою; саме тоді йшло польське повстання. Не ми, мовляв, винні в польськім неладі, бо от *motu proprio* даємо конституцію „сумирним Фінам“. Як би там не було, фінська автономія була запоручена. Фінляндія має власну грошову систему і навіть військо, котре може бути ужите лише на оборону фінської землі і не може виступати в імперію. Заступителем імп. в Гелзінґфорсі генерал-губернатор а в Петербурзі справи фінські відає штатс-секретар по справам В. К. Ф. Але Фіни неспокійні за свою волю політичну: загальний турецько-візантійський рух в Росії, що останніми часами намагаєть ся затерти у себе усякі сліди європейщини, не дає ніякої запоруки, а часописі почали уже свої наскоки. В. К. Ф. та Імперія мають

¹⁾ ib.

обопільні, по актах р. 1835 та 1858, право на привіз де-яких, визначених, крамів без оплати мита. Сюди й напямлені були перші удари: з початку рр. 80 в російських часописах почали на пробі звати проти розбишацької Фінляндії. Фінська, мовляв, індустрія заповоляє Росію і має незабаром вбити російську, а все дякуючи таможевним порядкам. Спасаячим ліком на такий небезпечний стан здоров'я рос. індустрії був однимоден — таможневий кордон між Росією та Князівством, щоб не пускати фінської індустрії вбити російську.

„Росіяни“, одказали на се Фіни, „подібні до Іосипа Гоголевського, що мов, і мотузок здається і заздрістним оком глипають на Фінляндію, убогу по природі країну, щоб й вона роспливалась в безкраїм морі асиміляції... Ні, панове, ми не такі, щоб ваші заздрощі пасти, тай не такі бідарі, щоб ви нас жалували. Self-govenement — тільки він один (seul) зробив край сей, не скажемо здатним до життя, але до життя гідного людини“¹⁾. Ся суперечка, як се в Росії і звичайно, не була марною; уряд нарядив комісію, обміркувати торговельні привилеї фінські²⁾, наслідком чого — існуючий тепер кордон таможневий між Імперією та Князівством.

Одначе привилеї торговельні були тільки зачіпкою, реакції ходить про саме існування фінської конституції. Досить було Фінам (1885) наважитись пошанувати память борців за свою волю р. 1808 і поставити на їхніх могилах монументи (при Вирті та Ютасі), досить було Фінам скористуватись своїми конституційними правами, відсунувши урядовий проєкт: привилеї для рос. офіцерів на проїзд по фінськ. залізницям³⁾. Досить було Фінам, коли мала бути війна з Англією (1885), на підставі конституції заговорити, що вони триматимуть ся неутралітету, щоб в російським біжучім письменстві зняв ся скажений гвалт, щоб їх обвинувачено в нелю-

¹⁾ La frontière douanière entre la Russie et le Grand Duché de Finlande. Wenäjän tullirajsta. 1883.

²⁾ Р. Вѣстн. 1884. Ч. 6.

³⁾ ibidem Ч. 6.

альности, в зрадї держави і щоб галасувати про потребу відібрати конституцію.

Так в „Новомъ Времени“ можно було читати:

„За того, що Фінляндия увійшла під зверхність і державну власть імператора російського на повну его власність, то за показане непошанованне дар відбераєть ся“ або: „Усіма своїми привилеями Фінляндия користуєть ся з ласки імператора російського, котрий по всяк час по своїй волі має власть збільшити, зменшити, або й геть скасувати їх“¹⁾.

Уряд же російський ледві формально терпить фінську конституцію і поводить ся зовсім деспотично. Так хоч Фіни мали певне право відсунути урядовий проєкт упривилейованого проїзду рос. офіцерів по фін. залізницям, та рос. уряд „звелів“ его виконати. (1884). Хоч по конституції військо фінське є земське, територіяльне і не може навіть в часі війни виступити з Фінляндії, але коли фінський сойм відмовив післати якийсь баталіон фінський до табору під Царське-село — то й се було „звелено“.

Врешті тут в Петербурзі ходить чутка, буцїм вже злагоджено проєкта знищити до решти фінську конституцію: чекають либонь слушного часу, може упоравшись чи так, чи сяк з питанням болгарським... *Sapienti satis*.

В останніх краях тягар національної кормиги не лишає жадного просвітку народам. Тільки де-які ще, як от Румуни, користують ся уламками власних кодексів в громадських та карних справах, але й сї уламки чекають тільки своєї загибелі²⁾). За часів „диктатури серця“ почулись були тихі голоси, допустити в румунські школи (Бессарабщина) румунську мову хоч як підручну, до пояснень, хоч в книжках побіч тексту російського, друкувати й румунський; але й сї голоси утихли незабаром.

Кращі краї Східної Європи понівечила дика півазиятська сила — знищила їхню стару культуру, спи-

¹⁾ Рус. Вѣст. 1885. Ч. 10.

²⁾ Литовський Статут до решти скасовано на Вкраїні ще р. 1842 і тепер лишило ся тільки скільки крихоток з его по громадсьим справам задля Полтавщини та Чернігівщини.

нила дальший розвиток — придушила, приспала усяке суспільне й культурне життя у двох третин обивателів держави. І ні звідки жадної надії, ніякого просвітку сподіватись! Сподіватись на російський прогрес — можуть тільки несвідомі історії Москви і вдачі сього деспотичного народу, — історія може зломити сей народ, але прогрес єго вдачі не змінить — сподіватись иньчого — нехтувати тисячелітню історію і науку історичну сьвітову. Темна ся сила може впасти, але не переробитись, бо всьому-ж є кінець; всьому:

"Ἔσεται ἡμᾶρ ὅτ' ἂν ποτ' ὀλώλῃ Ἕλιος ἱρή
Καὶ Πρίαμος, καὶ λαὸς εὐμμελίῳ Πρίαμοιο! (Ilias VI, 448—49).

Петербург 3 (15) XI. 1888.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
В СВІТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КРИТИКИ.

„Quem virum aut heroa
 [Pyra vel acri
 Tibia sumis celebrare, Clio?
 Quem deum? Cujus recinet
 [jocosa
 Nomen imago
 Aut in umbrosis Heliconis oris,
 Aut super Pindo gelidove in
 [Haemo?
 Unde vocalem temere inse-
 [cutae
 Orpheae silvae.

„Мужа якого або героя на
 лірі чи у дзвінкую сурмѣ
 підняла ся вславити, Кліо?
 Бога якого? Ймення чие
 жартовлива луна чи то на
 вѳхких Гелікону узгіррях
 розносить, чи на Пінді, чи на
 Гемус крігою вкритий? А
 звідси пустуючи Сильви вже,
 за Орфеєм ясногоголосим го-
 нившись“.

Horatii Flavii. Carm. Lib. I/XII.

Нема чого розводитись про те, що таке для Укра-
 їни-Русі Шевченко. Всі ми знаємо, що се поет наш
 всенародний, наша невмируща слава, програма наша по-
 літична, суспільна й межинародна. По єму знає сьвіт
 Україну, по єму дізнаєть ся про її душу і її будучину:
 „Пізнати Шевченка, — каже польський критик Батаґлія
 — се річ не малої ваги: се іменно воскреситель нової
 української ідеї, що вийшла в єго образі з лона Укра-
 їни, се її представитель і скільки є щирих Українців
 інтелігентних, кожен з поміж їх шанує в Шевченкові
 батька нової ідеї, втіленої через єго в давне, хоч мер-
 тве через довгі літа, тіло... І частина галицької молоді
 єго ідеями живе... Пізнати, кажу, Шевченка — се річ
 задля Поляків дуже великої ваги; пізнавши єго, зділі-
 ємо розпізнати джерело чистої води з посеред самих
 Українців. Пізнавши носителя тієї ідеї, єдине справдеш-
 нього представителя, дізнаємо ся про благородні і повні
 самопосвячення заміри значної частини Українців...

Діло їхнє стражданнями мучеників їхніх вже освячене й скріплене¹⁾.

Не тільки інтелігенція знає Шевченка, знає добре свого кобзаря і народ наш. Пісні его, думки, зробились народними: їх народ співає за свої. „Вельми б тяжко було звати в усій новій історії — каже Француз Е. Duran — що-небудь подібного до сього літературного відродження²⁾), котре порушило б що найглибші підвалини великої народності, і дарма б шукати поета, котрому неосвітчений, сливе неписьменний люд віддавав би таку шану, яку звичайно віддає святим та релігійним святощам³⁾).

Далі критик рівняє се поклонення народу нашого Шевченковій могилі з тією шаною, яку освічені Французи віддають Вольтеровій пам'яті, навідуючись до его замчища в Фернеї: „Те, що роблять у нас освічені — каже він — шануючи пам'ять Вольтеру, те на Україні робить люд, і іменно сїрий люд, що б пошанувати Шевченка, могила котрого ніколи не пустує. З першим подихом весняним, коли тепло соняшне ростопить кригу, що вкривала країну, прочани на взір старинних прочан весело сходять ся звідусіль до могили, щоб час тут прогаяти. Посідавши на муріжку, спочивають тут на сонечку, братерськи, балакаючи проміж себе і кожний по черзі співає своїм власним робом найкращі думки поетові, на бандуру пригравуючи⁴⁾).

Сей опис, по звичайній французькій манері, не-свідомим людям може видатись трошки іділічним, але

¹⁾ Taras Szewczenko. *Życie jego i pisma*. Gwido baron Battaglia. (Kar. 55). Lwów 1865.

²⁾ Шевченкову поезию Дюран вважає за відроджену старосвітську кобзарську.

³⁾ E. Duran. Le poète national de la Petite Russie T. Shevchenko. *Revue des deux mondes*. 1876 Juin:

„On aurait grand' peine à trouver dans toute l'histoire moderne quelque chose d'analogue à cette renaissance littéraire qui remue les couches les plus profondes d'une nombreuse population, et l'on chercherait vainement ailleurs un poète à qui la foule ignorante presque illettré, rend ainsi des honneurs réservés d'ordinaire aux sanbtuaires religieux ou aux saints“.

⁴⁾ *Revue des deux mondes*. E. Duran.

ми долучимо сюди друге свідощтво, котре може нас впевнити, якої популярності і слави у простого українського люду зажив незабутній Тарас. Ось що переказує нам А. Смоктьї в своїх згадках про Шевченка:

„Багацько єго думок а навіть уривків з єго поєм росповсюджено скрізь по Україні¹⁾. Чимало раз розпитував ся я у наших селян, щоб дізнатись, чи знають вони свого кобзаря, та як єго розуміють. Справді, ймення Шевченко єсть добре відоме народові. Опріч того, люд уявляє єго й малює в своїх легендарних переказах героєм, рівним пивчим укоханим єго історичним особам, як от Морозенко, Палій та инчі. Уваги гідно те, що люд зміг зрозуміти й оцінити поета як найкраще, що й виразив у своїх переказах по своєму. Зваживши все, що мені доводилось про його чути, я бачив, що він виступає яко народний герой, що боронить рідний єму люд сірий, що він вступаєть ся проти пригноблення та обездолення селян і обстоює за їхню волю“.

„Та Шевченко сей дуже клопотав ся за людей, що робили у панів панщину, і дуже просив за них царя, щоб той дав їм волю. А цар все таки волі не давав. От раз він приходить до царя, єго впустили в палатку, він хап за шапку та об землю трах, таї каже тоді цареві: осе тільки твоєї землі, що під моєю шапкою, а над всею землею пани царюють! Ввесь світ я із'їздив, а нїде не бачив, щоб так було гірко та важко жити людям, як в твоїм царстві“²⁾.

І для інтелігенції українсько-руської, Шевченко більш, ніж людина. Історія єго життя, як він сам писав, — се картка з історії України, тому то він для Українців-Русинів той паялядиом сьвятий, до котрого одночасне звертають очі всі, що живуть однаковими ідеалами, ідеалами так висьпіваними чи пак виписаними соками єго серця. Се вельми поетично висловив Француз Дюран: „Українці — каже він — почувають потребу зімкнути ся до купи і до єдиньства мови долучити

¹⁾ Воспоминанія о Шевченкѣ. Кіевск. Стар. 1883 Ч. 9—10 стор. 320.

²⁾ Кіевск. Стар. 1882. Ч. 8 стор. 371—3.

друге, не менш ідеальне єдинство, а се — ймення всіма ушановане. Двоє коханців — кінчає він, — хіба не почувають ся ближче одно до одного, на одну зіроньку позираючи?“¹⁾).

Нам може тепер в дивовижу, що такий всенародний великий поет, як Шевченко спершу, до 60 років, невеличку, надто невеличку увагу на себе звернув в російській критиці, тай та увага нам тепер видавати ся може не чим, як тільки за нерозумну лайку на генія, і коли прислухатись навіть до того, що говорилося без піни на губах, то й там ми не вбачаємо жадної критики, хіба ми почуємо, що мужицька мова, якою вважають Росіяни українську, буцім зовсім нездатна до літературного вжитку.

Ось що писав тоді батько російської критики про Шевченкові „Гайдамаки“ :

„Читачам „О. З.“ відомі є наші думки про появи так званої української літератури (а сі „думки“ вертіли ся на тому, що писати „мужичою мовою“, значить, каляти чепурну московську літературу). Не нагадуватимемо ще раз про се тутечки, а лиш додамо, що нова проба Шевченкових „сьпіваній“ упривилейованого, здасть ся, українського поета, ще більш нас упевняє на тому, що подібні речі видають ся лише задля утіхи та науки самих авторів: иньчої публіки, здасть ся в їх нема. Але коли сі панове „кобзарі“, мають в думці своїми „поемами“ якусь користь принести нижчим станам своїх земляків, то вони вельми тут помиляють ся: не вважаючи на повню найвульгарнійших та соромицьких слів й виразів, в їхніх поемах нема невишуканого сюжету й вислову, повно вигадок чудернацьких та звичок, що властиві є усім ледачим поетам, часто й ані скілечки не народні, хоча й будовано їх на питатах із історії, пісень та переказів — отже задля сього усього вони простому людові не єсть зрозумілі (!) і не не мають в собі нічого єму прихильного“²⁾).

¹⁾ Deux amants qui regardent la même étoile ne se sentent-ils plus près l'un de l'autre?

²⁾ Бѣлинскій. Отечест. Зап. 1842. т. XXII.

Що-б до пуття зрозуміти сю нахабну, недотепну й недостойну Білінського тираду, не вадить згадати, що таке була російська література того часу (40-ві роки). Література ся була не що, як тільки дворянсько-чиновницька забавка, загалом потрібна задля „освіченої людини“, — як от і усякий иньший європейський комфорт — чорний фрак, лакировані чоботи „шти“ — бес прусів і таке иньше. Про службу і присвячення літератури на освіту і піддвиження простого люду з морального та економічного занепаду не дбали навіть такі „радикали“ як Білінський: „Мужицьке життя само по собі мало цікаве (sic!, задля освіченої (?) людини, — писав народовець про Квітчину оперетку „Сватання на Гончарівці...“ — головний інтерес (сих повістей) — се мужицька простодушність та краса мужицької бесіди. Усе се вже якось обридло“. Чи чуєте, яким сальоном се пахне?!

І се поступова, передова література, а що-ж загал? Погляд на літературу, як на забавку, як ще шановний „Фелицин сьпівака“ Державин мовляв, що поезія мусить служити різним „меценатам“ таким напоєм, „въ жаркой день какъ сладкой лимонадъ“, сей погляд був єдино можливий і єдино зрозумілий.

Правда, за часів Білінського сим лимонадом упивали ся вже не одні меценати а й дрібязок усякий, але-ж все таки вишаруваний і вимитий, а не сіре яке там личакове бидло. Правда, Білінський зрозумів навіть Гоголя, але-ж як не як, а й Гоголь призначав ся задля сальонів тільки й канцелярій... Так принаймні Білінському здавалось. Але українська література, та ще чисто „мужицька!“ „Та се чудасія мось-пане!“ Такої народної, щиро-демократичної літератури у Росиян тоді ще й признаки не було. Вони ще писали „високим штилем“ і кожний „поета“ їхній, такий навіть як Пушкін, неперемінно ще кульбачив „Пегаза“, та здершись на самісінький „Царнас“, уможував ся на хмарах в високости і вже тоді „...на лирѣ вдохновенно рукою розсѣянною бряцалъ“ і говорив з презирством, як подобає намістнику Аполлоновому, темній „черні“: „...падіте прочь! Какое дѣло паэту мирнаму да вас?... Давольна

съ васъ бичей, темницъ и тапаровъ“; — писали в хмари залітаючи „оди“ до дрібненьких богів... і... і... більш нічого! І сам ще й тепер ніким не заміщений Пушкин був тільки більш дотепнішим не чистою, хорошою мовою співцем-солодителем, як от і Державин. Досить згадати той-же самий солодкий лимонад у його: „Не для житейскаво валненья, не для корысти, не для битвъ, мы раждены для вдохнованья для пѣсень сладкихъ и малитвъ“. Кому „малитвъ?!“ Гоголь, породження українського генія, показав їм справжній шлях реального битовису, і як кажу, Білинський зрозумів Гоголя, але зрозуміти прояв українського генія в українській мові — і в одежі нечуваного і незрозумілого демократизму широго — се вже було занадто! Окрім „лимонаду“, якого в українській літературі і не могло бути, тут треба ще долучити національну нетолеранцію: сміють, бачте, писати якоюсь иншою мовою, замість що-б збогачувати російську! як-же не карати?! Тому то Білинський в своїх розборах українських письменників плутаєть ся в своїх ново придбаних, дякуючи творам Гоголя, реалістичних поглядах і збиваєть ся на загальну тропу „солодкого лимонаду“. Так лаючи ненавидного йому „мужицького“ письменника Квітку за його (хоч і по російськи написані) „Походження Столбікова“, він навчає, як треба виставляти бруд життя в письменстві, нагадуючи про якогось літературного джиґуна і хверта (в Салогубовій Аптекарії). Ось, мовляв, сей джиґун міг в житті видавати ся гидким, а в оповіданню він тільки „милай“. І додає: се значить, що в письменстві людей треба показувати вишаруваними і вмитими¹⁾. Хто в сій неумитій тираді пізнає „реаліста“ Білинського? Бачте виходило на те, що Квітка винен і за те, що „члены суда и прочія лица въ такой наготѣ

¹⁾ Собр. соч. Бѣлинск. т. 6. ст. 327—28:

„Въ повѣсти онъ (франтъ) смѣшонъ, а не отвратителенъ. Встрѣтись съ такимъ господиномъ въ жизни, вы не могли-бы смотрѣти на него безъ призьрнѣя и досады, но въ повѣсти онъ очень милъ (!?). Вотъ въ какомъ (?) смыслѣ природа должна являться въ искусствѣ умытой я очищеною“.

и такъ рѣзко зображені в романѣ¹⁾. Завваживши такий сумний стан російської літератури тогочасної, можемо тепер зрозуміти, яку правду сказав німецький критик Kawerau про вихід „Кобзаря“ року 1840:

„На ласкаве прийяття (auf den Beifall) московської пануючої критики ніяким робом не міг він (Шевченко) рахувати. Український поет! „В негоду, в ночі, хто їде так пізно!“ (Wer reitet so spät durch Nacht und Wind). Се закохання до Батьківщини, ся палка прихильність (Anhänglichkeit) до своєї неньки, до прекрасної України, — се навпаки, тільки відвертало більш, бо так було мало придатне (stimmend) до офіційального тону. А надто сі суспільні малювання на темне-темрявій основі (diese socialen Bilder auf düsterstem Hintergrunde), сі жалі-нарікання, часом страшенні нарікання на існуючий громадський уклад, то пригадавши собі тодішній стан російського письменства, треба справді диву датись перед сею юнацькою відвагою того, хто на придворнім по натурі (hoffähigen) російським Парнасі сі перекірливі (diese trotzigen), сі демократичні парости прищепити намагав ся²⁾

Сам Шевченко ось що відказав своїм quasi-критикам в Гайдамаках:

„А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То зострівши насьміють ся, —
Такі, бачте, люди...
А що-ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
Дарма праця, пане брате:
Коли хочеш гроший
Та ще й слави, того дива,
Сьпівай про „Матрьошу“,

¹⁾ ibidem. ст. 329.

²⁾ Waldemar Kawerau 1840. Magazin für die Literatur des Auslandes. 1878 Nr. 12.

Про „Парашу, радість нашу“
 Султан, паркет, шпори, —
 От-де слава! А то сьпіва:
 „Грає синє море!“
 А сам плаче за тобою
 І твоя громада
 „У сїряках!...“ — Правда, мудрі!
 Спасибі за раду!
 Теплий кожух, тільки, шкода,
 Не на мене шитий;
 А розумне ваше слово
 Брехнею підбите“.

Тут вірна й виразна оцінка тієї паркетної літератури з її критиками!

Так от як зустріла, ось як повитала безсмертної слави кобзаря критика! Але деякі Росіяни і тепер, блаженні в своїй гордині, думають: „Що може доброго бути із Назарету?“ і трактують Шевченка так, що за їх і нам трошки сором стає! Так д. Петрову, що узяв ся писати історію української літератури, здаєть ся, не тільки те, що уся ся література загалом, але й Шевченкова поезія не що, як тільки слідкування, убоге шкандибання за російською (!!!) „...перші твори Шевченкові написані в баладній формі на взір романтичностей Козлова та Жуковського¹⁾, каже сей добродій. А „Наймичку“ вважає за позичену по сюжету у Пушкіна — пересьпівом романсу „Подъ вечеръ, осенью ненастной!“ і таке иньше...²⁾

Та й не швидко, пророче український, дочекав ся розумної ради, правдивого того слова — аж у домовині! А як він бажав, як ревне бажав чути, „тото писанія сьвятого“, про се сьвідчить одна з його думок р. 1848, написана уже в неволі московській:

¹⁾ Н. Петровъ. Исторія украинской литер. XIX. ст. 1884 стр. 362.

²⁾ Петровъ. Исторія украинской литер. XIX. в. стор. 363 et passim.

Хиба самому написать
 Таке посланіє до себе
 Та все до чиста розказать,
 Усе, що й треба, що й не треба?
 А то не діждесь ся його,
 Того писанія сьвятого,
 Сьвятої правди ні від кого.
 Бо вже-б здавало ся, пора;
 Либонь уже десяте літо,
 Як людям дав я „Кобзаря“.
 А їм неначе рот зашито:
 Ніхто й не гавкне, й не лайне,
 Неначе й не було мене!
 Не похвали собі, громадо, —
 Без неї може обійдусь —
 А ради жду собі, поради;
 Та мабуть в яму перейду
 Із Москалів, а не діждусь...
 Мені було, аж серце мліло,
 Мій Боже милий, як хотілось,
 Що-б хто-небудь мені сказав
 Хоч слово мудре, що-б я знав,
 Для кого я пишу, для чого,
 За що я Україну люблю,
 Чи варт вона вогню сьвятого?
 Бо хоч зостарію за-того,
 А ще не знаю, що роблю.

Тільки та сила, той гарт великої душі, що від-
 значує генії, поміг Шевченкови викріпити ту байдужість
 і сліпоту людську, поміг йому не зневірити себе самого
 й свої ідеали і начхати на їхній присуд:

„Нічого, брате, не жури ся:
 В дулевину себе закуй,
 Гарненько Богу помоли ся,
 А на громаду хоч наплюй —
 Вона капуста головата.

Та по смерті Шевченковій його правда не умерла, слава його дивом стала по всьому світові й все заговорило і весь світ великий, уся Європа, присудила йому належне місце в Пантеоні всесвітнього письменства. Яке се місце — ми й хочемо про його дізнатись.

Корені Шевченкової поезії, те дерево, на котрім вона роспухла і розцвілась, європейська критика вбачає виключно — завважмо се — виключно в народній українській поезії і ніде більше і з ніякими в світі Жуковськими та Пушкіними (як вся взагалі українська література) Шевченкова поезія не має ніякогосінького звязку. Що-б уповні зрозуміти Шевченка, європейська критика береть ся зрозуміти поперед укрїнську народню поезію, ті підвалини, на котрих виріс і викохав ся гевій нашого кобзаря.

„Нема такої країни“, каже Боденштедт, перекладач на німецьку мову історичних українських дум, „де-б дерево народньої поезії принесло такий розкішний овоч, ніде дух народній так живуче, так дійсне не виразив ся в своїх піснях, як у Українців. Яке глибоке, справжнє — людяне чуттє, яка шарпаюча душу журба (*Welch' ein ergreifender Geist der Wehmuth*), висловлена в сіх піснях. Які пестощі спаровані з мужньою силою пробивають ся в піснях про кохання. Але такт і соромливість чуття, що панує в них скрізь, надто виступають. Між усіма піснями українськими жадної нема що-б змусити лиця найсоромливішої дівчини почервоніти (*vor welchem die jungfräulichste Wange zu erröthen brauchte*¹⁾). „До того-ж українська мова до поезії найпридатніша між усіма славянськими мовами. Вона милозвучніша (*wohlklingendste*), ніж яка иньша славянська мова і з великою музичною силою (*von grosser musikalischen Wirkung*)²⁾).

Другий німецький критик каже: „Українська мова має гармоничність і м'якість і з поміж усіх братніх північних має найбільшу здатність до музики і співу. Їхня народня поезія найбагатша в Європі (*reichhaltig-*

¹⁾ Bodenstedt. Die poetische Ukraine. Seite 16. Stuttgart, 1845.

²⁾ Bodenstedt. Die poetische Ukraine.

ste von Europa). Вона володіє естетичним скарбом і має поетичний розмах, ядерність виразу (Kernigkeit im Ausdrucke) і щось в собі високого, якийсь зрушаючий смуток, задуму і живопись... се вічне на щось споглядання (es ist ewiges sehen nach etwas), се млюсть і мука, се переливи смутку й радощів¹⁾.

„Народня українська пісня“ — каже знаменитий Franzos — „не тільки може порівняти ся з піснею усякого иньшого племена, але більшість їх вона перевищує ніжнюю чутістю, багатством і глибокостію чуття. Скільки літ вже працюючи над перекладанням сих пісень і знаючи ся на їх добре, але все-ж, коли вбачав нові збірники їх, знову вони мене вражали й поривали душу, (Wurde ich... auf neu überrascht und entzückt²⁾). На такім розкішнім ґрунті викохалась письменна українська література. Се такий ґрунт, котрий дає українській літературі соки і свій власний пожиток на стільки багатий, щоб література ся могла бути оригінальна, самостійна par excellence, так оригінальна й самобутна (не вважаючи на всі брутальні утиски), якою не могла бути і не є й досі московська.

„Вже сї пісні“ — читаємо далше у Franzos'a — виказують, яка міць поетична властива сій народній душі. Але письменна українська література далшим доказом сего має бути. Вона коренигь ся в народній пісні, держить ся на ній і зберегає її силу і глибокість (seine keusche Kraft und Tiefe), додаючи ще кебету компоувати, скарби живопису, чари великої і перво-творчої індивідуальности (den Zauber grosser und eigenartiger Individualität). На найбагатшу матерію, що-б випробувати її хист і кебету, нема недостачи: а се має бути — колишня величність, а теперішнє бідованнє, розкішні краєвиди степові, люди викохані на лоні природи, старосьвіцькі зворушаючі звичаї та спогади. Не дивно отже, коли додам до сього, що багачко Укра-

¹⁾ Slavische Blätter. I. Jahrgang, 6. Heft. Wien 1865.

²⁾ Franzos. Vom Don zur Donau. Die Kleinrussen und ihre Sänge. S. 94.

їнців виказали себе прекрасними поетами (sich als treffliche Poeten erprobt¹⁾).

Перелічивши потім, яких українська партія дала велитів духа чужинцям: Гоголя, Богдана Заліського та інших, Franzos каже дальше:

Але багатько знаменитих поетів зістали ся їй вірні й з поміж їх найзнаменитший, якого тільки досі вихохало се племя. Основина їхнього поетичного істновання (поетів українських), се натхнути своєму народови ненависть супротив гнобителів. Коли вони творять історичні епоси, і подають в співі величні діла батьків — звідси повиває животворний провітрюючий легіт на сумовито-жалібну теперішність. Дід воював Москаля й Ляха, дід був вільний! А ти, внуче? Питання се не стоїть в співу, але між кожними двома рядочками. Або виспівують вони пестливими, порушаючими словами чарлитої мови, або скарби їхнього народного духу, що шпуге в піснях без ліку (aus den unzähligen Lieder sprießen); жадного гостро висловленого жалю, а проте кожний вірш палка протестация супроти нахабного тиранства (gegen die brutale Tyrannei). Те-ж саме доводять картини звичаїв, образів селянського життя колишнього й теперішнього. Але й на голі жаді-нарікання не бракує в сих повних спеки піснях, і коли співак на сибірських пустинях або під батогом закінчить життя — спів не вмирає, а так вітер несе насінне (Sammenkorn), так несе він національний запал (Enthusiasmus) по під'яремній країні... (durs das geknechtete Land)⁴.

Опріч лучостий (Vorzüge) благородної і справедливої тенденції, можемо ми на сій поетичній школі в першім ряду поставити її чисто умислові лучности (rein künstlerische Vorzüge): ніжне чуття, невишуканий (ungeschminkte) але високо поетичний вислов, а надто дотепність до плястичного малювання, що не скрізь спіткаєш (ein seltenes Vermögen plastisch zu gestalten). Се сї свіжі, самотворчі, самостайні таланти (es sind frische, ursprüngliche uroriginale Talente) — Куліш

¹⁾ Franzos. Die Kleinrussen... S. 94.

Квітка, Шевченко й інші. Інших первокартин (Vorbilder), інших первовзорів, окрім розкішних сьпівів свого народу не мали вони ніяких. Тому то й є між ними та російськими ліриками тільки величчя ріжниця. У перших глибоке впованне на Божество, тепла, натуральна чулість, первістно — здорова думка, а у сих (російських) новітнє блюзнірство, холодне зневіре до Бога й людей¹⁾, афектований або й глибоко відчутий всесвітний біль (Weltschmerz). Громада, посеред котрої вони повертають ся, скоро тільки переростає дитячу простодушність (den Kinderschuhen naiver Rohheit), як уже живе старечим чуттєм утоми і до праці і до втіхи (greisenhaften Zug der Arbeits- und Genussmüdigkeit). Через се їхнє добровільне перевертання на поетів-жалібників всього сьвіту на лад західний і їхня залежність від „розшарпаних“ (von den „Zerrissenen“), як Байрон, Мюссе, Гайне, а з загалом свого народу не мають вони ніякогісенького звязку. Що інших Українці! Вони самоістні! (originale), бо вони народні в повній повности (durch und durch). Вони відрізняють ся від західних поетів також велико, як народ їхній від народів Заходу відрізняєть ся. Коли вони бідкають ся, то се робить ся задля видимого, захоплюючого болю²⁾. Вони сьпівають із народу, над котрим глуха ніч усе панує (in dem es noch tiefe Nacht ist), але ніч, потішаюче осяяна зорями спогадів повних слави. Основа їхньої поезії — нижче як ублагороджена, углиблена народня поезія, але вже сього так бесконешне багачко, що єї поети, видима річ, найпильнішої уваги

¹⁾ Franzos. S. 97—8.

²⁾ Те-ж саме каже і російський критик Добролюбовъ (Твори Т. III.). Тихе сумовання, непохоже ні на безцільну нудьгу наших романтичних героїв, ні на лютий одчай, гасимий часто бешкетами, а про те не менш тяжке й гнітюче душу, загалом завсїгди трапляють ся в творах Шевченкових. Як і звичайно в українській поезії — сумовання се має вдачу споглядання, часто переходячи на питання, думу. Але се не рефлекс, не мізкування, а просто воно виливаєть ся із серця. Тому-то воно не охоложує теплого чуття, не зменчує його, а лиш робить його більш зрозумілим, аснійшим, а через те, певне ще важкішим.

варті (der eingehendsten Beachtung werth sind¹⁾). Вінцем сеї поезії, тим фокусом, в котрім зібрали ся й скупились усі її перла, усі блески осліплючі, був Т. Шевченко.

„Він не тільки геній сам по собі“, каже Franzos, „але з тим і втілення українського поетичного генія²⁾. Муза його скупила усі найхарактерніші прикмети сеї літератури. Хто Шевченка схаактеризує, той з тим в купі змалює загальний образ поетичних поривань його народу“³⁾.

„Поезію Шевченкову, читаємо ми у одного німецького критика й перекладача його, у Обріста, „тільки сестрою тієї (народньої) назвати можна, сестрою, котра краще викохалась у формах (welche bessere formale Erziehung genossen), але ні на мить єдину не зрадила своє питоме корневище (ihre ländliche Herkunft), і у повні пишаєть ся“⁴⁾.

У Дюрана: „Квіти поезії минулого, скуплені в його пам'яті й розжеврілі під промінням його генія, коренились в сій плодючій ґрунті (тут французький критик розуміє історичну кобзарську поезію) і наново завітували жвавіш і додамо ще з більшим блеском від старосьвіцької поезії. Порівняння конешне: се зовсім ті-ж таки квіти, тільки кращі, те-ж самісеньке натхненє, та-ж мова, ті-ж звороти поетичні і народові і кобзарям вже відомі. Події козацькі, жалі дівочькі, картини з природи української, все, що було тканиною поезії старосьвіцької, — те-ж саме і в творах новітнього поета. Маючи тільки більш геніяльності, ніж його попередники, він перевищує їх інтересом своїх оповідань і блеском малювання⁵⁾.

¹⁾ Franzos. S. 99.

²⁾ Ib. „Er ist nicht bloss an sich ein Genie, in ihm ist gleichsam der poetische Genius der Kleinrussen verkörpert“.

³⁾ Ibidem. S. 100.

⁴⁾ Obrist. Taras Schevtschenko. Czernowitz, 1870. Seite VIII (E'n kleinrussischer Dichter).

⁵⁾ E. Duran. Revue des deux mondes.

„Ce sont bien les mêmes fleurs devenue plus belles, c'est bien la même inspiration, le même langage, les mêmes tonneurs

Французський критик, що-б показати, як поезія Шевченкова стосується до старосьвіцької кобзарської, робить вельми вдатне, вельми вірне порівняння. Він каже, що Гомер мав либонь так само творити, як Шевченко на народнім ґрунті, виробленім його попередниками¹⁾.

Той-же самий нерозривний звязок між поезією Шевченковою та анонімною кобзарською бачить і Franzos.

„В Шевченкові Українцям породив ся геній, що здолав все те, що раніш поодинчі аноніми творили. Тут лежить його великість, тут тайність його всесторонности“²⁾.

Той-же самий творчий процес він приписує і Шевченкові, який мусів відбувати ся в кобзарських душах і який й тепер відбуваєть ся в творчости чисто народній³⁾.

„Але Шевченко“, каже він, „сам оден так зміг багатько творити і так розкішно, як вони (кобзарі) всі

poétiques déjà familières aux paysans et aux kobzars. Les exploits des cosaques, les plaintes des jeunes filles, les tableaux de la nature Petite-Russie, qui forment le fonds des anciennes, se retrouvent dans les oeuvres du poète moderne. Seulement, comme il a plus de génie que ses prédécesseurs, il les dépasse de beaucoup par l'intérêt de ses récits et l'éclat de ses peintures“.

¹⁾ Ibidem. „Homère a dû élaborer à peu près de la même façon que Shevtchenko les matériaux populaires créés par ses prédécesseur“.

²⁾ Franzos. Seite 110.

³⁾ Ibidem. S. 112.

„S. hat aus dem Volke für das Volk gedichtet, darum die Aehnlichkeit seiner Lieder mit denen des Volkes. Bei ihrer Entstehung vollzog sich eben in eines Mannes Brust derselbe Prozess, wie er einst in vieler Herz jene vielen Volkslieder geschaffen und noch schafft. Nur so erklärt sich die merkwürdige Thatsache, für welche ich kein Beispiel von gleicher Intensität weiss, dass ein gebildeter Mann, ein künstlerisch geschulter Poet echte, rechte Volkslieder gedichtet. Die Bedingungen der Entstehung waren dieselben — daran müssen wir festhalten, weil sich uns sonst das richtige Bild verschiebt. An eine bewusste Nachahmung dürfen wir nicht denken. Solcher Verdacht wäre nicht blos ungerecht, sondern auch thöricht. Denn Vieles lässt sich strafflos heucheln, nur nicht Naivetät und Ursprünglichkeit“.

вкупі і тим то він славен, тим великий і безсмертний¹⁾).

„Шевченко так само і многосторонній як спів народний і, тільки маючи се на увазі, відкриваєть ся нам корінь його індивідуальности. Його муза не більше й не менше як одухотворені і зібрані до купи усі поетичні поривання сеї народньої (українського народу) душі“²⁾).

Що-б у повні визначити місце Шевченкове в народній українській поезії і такою дефініцією, як „veredelte, vertiefte Volkspoesie“ не дати можности кому-небудь невірно судити, Franzos поясняє, що Шевченкові пісні легко відрізнити від чисто народніх по їхній формі, риму й ритмі, багатчих, вищих по виразу, картинности і мові.

„У Шевченка застаєть ся“, каже він, „проста міць, первістні властивости (die elementare Ursprünglichkeit) народньої мови, але глибчіший дух, серце благородніше виражаєть ся інакше ніж маса. І через те, що він геній, то і його обшир почувань далеко багатчий і глибчий, його знаємість серця людського основніша, і він багатший на нюанси (an Nüanzen reicher) До того треба ще додати, як останнє, хоч і не найменше — се кебета компоновати, іменно в епосі і соціальних жанрах“³⁾).

Сказано, здаєть ся, досить, що-б виробити собі повне і вірне зрозумінне тої незалежности, тої оригінальности поезії Шевченкової а також і підвалини сеї поезії — української літератури в загалі, що-б відперти блягузканне російських недорік, що хочуть бачити в Шевченкові ученика Пушкіна, хвальшивого Байроновича⁴⁾). Тепер нам застаєть ся обізнати ся з присудами

¹⁾ Franzos Seite 111.

²⁾ Ibidem. S. 110: „S. ist also ebenso vielseltig, als das Volkslied. Durch diesen Hinweis enthält sich uns auch der Kernpunkt seiner Individualität. Seine Muse ist nicht mehr und nicht weniger als die Verkörperung, als die Vereinigung alter poetischen Strebungen dieser Volksseele“.

³⁾ Franzos, Seite 113.

⁴⁾ Се хвороба Росиян — шукати пояснень до всього, що торкаєть ся чи то українського письменства, чи історії, чи мови,

європейської критики про різні поділи Шевченкових творів і поодинокі пєси і загальний врешті погляд на його як на перворядного гєнїя.

Franzos дїлить його твори на чотири головнї подїли: 1) Полїтичну лїрику; 2) Соціяльні жанрові картини; 4) Безтенденційні ідилїчні сьпїванки, сьпїви про кохання, природу, то що, і 4) Історичний епос.

1) Ідилїчні сьпїванки.

„В ідилїчній лїрицї“, каже Franzos, „Шевченко стоїть найближче до народньої поезії. Де тільки річ їде про вираз звичайних, щоденних почувань, чи про роскоші жіночого кохання (*der Liebreiz des Schönen*) або про втїхи та веселощі (*die Freude des Tanzes*), або про завзяття до війни, та слави він сьпїває — там самий щонайпильнїший знавця народньої поезії мусить помилитися — на стїлько велика сьпївочїсть вислову і повнїсть народнїх почувань. До того треба ще додати вільно текучі тони, котрими розпоряжати так здатний був уповнї — незвичайний Кобзар. Так піснї, що висьпївають однамаїту красу степів, котра сповняє чарами трїпочуче серце, і чоловік почуває, що щось повне тайности ворухить ся в його душі. Усї злиднї життя а потому тихе, потїшаюче утихомирєннє сходять на його. Шевченко умів задля сїх загадкових, глибоких внутрішнїх почувань такі прекрасні, такі прості вирази знаходити, що було-б досить небагатьох сїх композицій, що-б назву великого лїрика йому придбати. Або порушаючі піснї „про долю!“ Він жалкуєть ся — хто-б мав бїльш права до жалїв над сєю безталанну людину? Ми позираємо в море самотньої муки — але поет жадної сльози не ронить, — самі перла! Від свого влас-

де хоч, тільки не на Українї, не в українському народї, мові, поезії. Нагадую собі, як один „вчений“ профєсор усяких російських „прав“, розбираючи „Руську Правду“ і здибавши там вираз: „а кто подотнетъ дубъ знаменный...“, пояснив своїй аудиторїї, що слово „подотнетъ“ (теперїшнє українське „підотне“), буцїм значить „талкаєть“, хоч до пояснєнь Руської Правди прицупено що хоч, тільки чого їменно і треба — української мови дасть Бїг. Так вони пояснюють „українську лїтературу“ і Шевченка, — такі вони скрізь і в усьому.

ного лиха обертаєть ся він до болів людскости і замість прохати що-б собі співчуття — він сам уділяє його, та-ж як піжно, як глибоко!...“¹⁾)

Що тепер сказати про ті недорічні присуди, буцїм Шевченкові іділлічні картини, де формою йому служать образи народньої фантазії, як от Тополя, Причина та инші, буцїм се балляди романтичного розбору, та ще такого хирного, позиченого романтизму, як у Жуковського і російських поетів взагалі, що сказати про такі присуди, що не тямлять відрізнити форму від суті? Правда, сї поеми по формі підходять під поділ романтичних баляд, але тільки по формі, по одежі лише — се не треба забувати, в сьому суть їх незалежности від західно-європейської романтики і оригінальність. Можно робити тільки зближення, порівняння — і більш нічого.

Послухаймо краще, що про їх каже більш об'єктивна польська критика.

„Жіночі постаті в Шевченкових баладах змальшовані з більшою правдою і дійсністю, як у иньких романтиків. Чудесне в його баладах не робить прикрого вражіння. Задля образів віри людвої він не вишукує штучних основин, а дає їм тільки таку обробу і коліри, в які повила їх мрія народня. Не каже, малюючи образ, поняти віри в його дійстність, не впевняє вже читача як Мицкевич:

„Czucie i wiara silniej mówi do mnie,
Niż mędrca szkiełko i oko“.

Жінки в Шевченкових баладах відрізняють ся від Мицкевичевих баладних героїнь більшою силою почуття і меншим сантиментованєм. Коли в „Romantyczności“ дівчина каже:

„Źle mnie w tych ludzi tłumie,
Ja płaczę, a oni szydzą,
Mówię, nikt nie rozumie,
Widzę, a oni nie widzą!“

¹⁾ Franzos. Seite 113—4.

Тая-ж сама думка в „Тополі“ висловлена з більшою правдою:

„Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не сьпіває чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не сьпіває — як сирота
Білим сьвітом нудить.
Без милого батько-мати —
Як чужії люди;
Без милого сонце сьвітить —
Як ворог сьмієть ся,
Без милого скрізь могила...
А серденько бєть ся!“

„Така-ж сама різниця між „Русалкою“ та „Причинною“ з „Рубка“ Мицкевичевою. Шевченкові балади відзначають ся більшою широкостію засновку, більшою міццю кольориту. Намість хорого сантиментовання, що здебільш панує в баладах романтичної школи, жінки у Шевченка зазначені повною силою і сьвіжістю почуття, котре з кожного віршу вибухає здоровим життєм селянського люду. Навіть в безтаманнім коханню пробиваєть ся сила, здорове і справжнє життя, а не марення. Шевченко так добре знав ся на житті селянського люду, що не зважив ся навіть своїм поемкам надати титла балад. Прикро вражало його сантиментальне ідеалізованне народу, його почувань і сьвітогляду; що для иньших було новинкою, йому буде з пелюшок відоме, тому-то й балади його, не вважаючи на фантастичні шати, золотом справдешнього життя блищать“¹⁾.

За найкращі поеми першого поділу вважають ся Наймичка, Маряна і Тополя.

„Наймичка“, каже Обріст, „се апотеоса матернього кохання“²⁾.

¹⁾ Fr. Rawita. Kobiety w poezyi T. Szewczenki. Życie. 1887. стор. 199—200.

²⁾ Obrist. Die kleinrussischer Dichter. XXVIII.

„Всьому сьому оповіданню“, читаємо у Добролюбова, „особливу розкіш надає та справдешня простодушність, з якою все діло розказане. Жадного місця з вишуканими фразами, жадної вірші з тоном хвастощів — все так рівно, супокійно, буцім покірливе та тихе самоприсвячення сеї матері відбило ся в душі самого поета“¹⁾.

Переказавши прозою змість Маряни, Француз Дюран²⁾ завважає:

„... ся у повні гомеровська праця в сценах, ся розмова кобзаря з дівчатками, ся простесенька історія кохання, сї рефлексії кобзарські, котрими він себе перериває, то навчаючи своїх слухачок (pour faire un peu de morale á ses auditrices), то нестливо згадуючи свої проминулі молодості (ou pour s'attendrir au souvenir de sa jeunesse écoulée) — хіба се все не напоєне чудовою поезиєю? І коли-б допустити думку, що поезії Шевченкові зникли-б, і ся-б одна мусїла зостатись, то здасть ся, що не помилили ся-б беручи Маряну за найвірнійший і наймилийший взорець української поезії“³⁾.

2) Суспільні жанри.

„Се реальні картини із життя селян та їхніх панів“.

„Вже було пригадано, що поет знаходив в народній поезії рідну собі форму; але-ж як він її ублагороджував, як одухотворяв! Як там тільки немудра вистава фактичних подій, так у його плястичні образи обставин, долі-недолі, розкішні оповідання і не вважаючи на те ще й типічні малювання. Тут вказано народню душу в усій її яскравій високости, так само з однаковою мією постережено і її темряву, виставлено з однаковою

¹⁾ Добролюбовъ. Соч. т. III. Кобзарь 1860.

²⁾ „Ось поема“, читаємо у Дюрана, „що не переступає тону повістярської поезії. Дарма тут шукати величних вибухів лірики, мельодраматична деклямація звідсі виключена, а про те ся поема — се вражаюча (poignant) драма, котра, в первотворі принаймні читаючи, лишає в душі глибоке і тяжке почування. А се через те, що виконання уповні згідне з основною думкою в творі — і що ся думка сама — гевійне надбання“. — Revue.

³⁾ Revue des deux mondes.

безсторонністю: кожную дрібку вихоплено з життя і в усій повні з віртуозною дотепністю розміщено й ужито. Думка ніде наступом не виступає, але не зражує себе ні в жаднім місці. Шевченко має на увазі дві речі: поставити перед очі народів дзеркало вдачі чи краще морального паскудства паньства і далі змалювати те лихо, яке воно народів чинило¹⁾). Так обмальовує загальну вдачу сіх поезій Franzos.

Обріст зове їх „історіями сіл в віршах“. „Сливе усі вони оснуті на темрявім ґрунті і часто се, хоч і не переступаючи міру, але все-ж таки страшенні нарікання на пануючі стани. В поезіях сього розбору поет примушує нас зазірнути в безодню моральну, від котрої мимоволі мусимо відвертати ся. Усі суспільні лиходійства пануючих станів російської громади розкриває він перед нашими очима, не шкодячи про те естетичним вимогам. Як здаєть ся нам, іменно в сіх суспільних сьпівомовах розвиваєть ся у Шевченка найвеличнійш хист його мальовничий. Коштовні вони, сі вірні натурі малюнки, тонко оброблені жанрові образи і все се так просте, невишукане, не вважаючи на тенденцію, що заложена поетом в основу. Здавало ся-б негармонійні, сентиментальні мусять бути сі сьпіванки — коли-ж придивити ся пильніш — се повні завзяття демократичної музи діти²⁾). Бідолашній, занедбаний селянський люд, уся інтелігенція котрого заложена в почуваннях серця його, мусять сам, сей останній, найсьвятійший, неоцінений скарб людський на примху своїм тиранам віддавати. А надто часто окошувалось се лихо на бідні, недосвідчені селянські дівчата через їхніх панів — та недоля, що аж вельми часто гонила кидатись у воду, або полишала їх на иньшого розбору лиходійства. Сі лиходійні обставини давали Шевченкові багатий пожиток, з котрого розцвіли щонайкращі його сьпівомовки“³⁾).

¹⁾ Franzos S. 116.

²⁾ Harmlose, sentimentale Lieder scheinen sie zu sein — und sind näher betrachtet gar trotzige, demokratische Musenkinder (Obrist S. XXVI—XXVII).

³⁾ Obrist. XXVI—XXVII.

Те-ж сливе говорить третій німецький критик Kawerau¹⁾.

За найкращий суспільний образ, за взір сього поділу Шевченкових сьпівів спільний голос критики вважає „Катерину“.

Батаглія, польський критик, так оціняє сей незрівняний твір:

„Хоч і як хороше описано було години щастя і перші дні Катерининої недолі, але в другій частині мова Шевченкова міцно малювати почуття ще вище піднесла ся. Не переступаючи межі для зрозуміння тих, для котрих призначала ся поема, межі зрозуміння простого люду, але й найтендітійші сутії почувань виражено так, що найбільший знавець серця людського, підслухавши, не здолав би їх краще передати. Тут отже і великість Шевченкова, тут він показав, що чисто народний вислов і круг почувань серця людського однаково великі як і найсуб'єктивніший вислов і круг у творах, призначених задля освіченої громади, і що се теж однаково трудно виразити. Шевченко показав Українцям, що й до творів народніх треба однакового генья, як і до самих найштучніших.

Взявши Шевченко задля сеї поеми зміст, заснований на подібних випадках, що що-раз трапляли ся, докторкнувшись до однієї з найнаболілих струн в серці селянського люду, міцною мовою, роскошами образів і артистичне виконаною фразою підняв свою сьпіванку про небіжку Катрусю до ряду щонайгарніших, щонайудатніших творів“²⁾.

Не менш милуєть ся Катериною другий польський критик і Шевченків перекладач, Совиньський:

¹⁾ Magazin für die Literatur des Auslandes: „Es sind künstlerisch vollendete Bilder, sociale Dichtungen ohne alle tedenziöse Rhetorik, aber gerade in der Schlichtheit der Darstellung liegt die erschütternde Wirkung dieser dunklen Nachtbilder. Diese sociale Stoffe sind S...s eigentliche Domäne. Er deckt rücksichtslos die Schäden der russischen Gesellschaft auf. Oft schauern wir vor den moralischen Abgründen, in die wir schauen müssen, aber diese trostlosen Zustände sind für den Dichter ein fruchtbarer Boden, auf dem seine schönsten Dichtungen erblühen“.

²⁾ Bataglia. K. 21.

„Чи-ж може бути що звичайнішого над сю селянську повістку? Ні почуття, ні події не переступають приземних обставин селянського життя; дійсність не вихоплюєть ся за обшир звичайної щоденщини; через усе оповідання зостаємось на землі. Поет вихопив з життя людського одну сльозу, але так чудово освітлив її міцю своєї любови, що заграла всіми проміннями духу людського. І селянка убога стала — героїня; покритка — мучениця; і дуридівчат — поганцем. В Катерині Шевченко виступає на оборону права божественного“¹⁾.

Але малюючи надлюшність, безсердечність і розпусту панів, Шевченко, будиши вірний правді життя, так само мало покривав суспільні гріхи і свого укоханого люду. Із таких пес можно указати хоч на „Утоплени“, де він малює безсердечну матір, що знущалась над рідною дочкою і врешті утопила її. Незвичайні естетичні краси сієї невеличкої сьївомовки викликали загальне здивовання: „Врода і моральний занепад Українки, поет з молодих козаків, що ходив за нею, все се в коротких, але виразних рисах виставлено... Як се почуття (заздрощі на доччину уроду) що дальш то все змагалось, як піддоптана краля врешті зовсім спокусителеві піддала ся — все се що найтоньчійшими психологічними дрібноколірами змальовано... Сцена роздягання і як лють матерня що раз глузд їй відбірала, і як що раз відкривали ся роскоші молодого тіла і люба чистість душевна милого дитяти (die süsse Keuschheit des goldenen Kindes) — ся дивна ситуація висловлена з незрівняною силою плястики“²⁾.

Обріст дивуєть ся тому справді дивному майстерству в вислові, з яким Шевченко передає шелест вітру, лопочучого очеретом в питанні:

„Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу, хто се?“

¹⁾ Sowiński L. Taras Szewczenko. Wilno 186'.

У Добролюбова: „Усе отсе (лихо-злий Ка ериний) змальовано з тією ніжною журбою, з тією глибочістю та лагодою щирою жалю, рівне чому лише в українських піснях можно зустріти.

²⁾ Franzos S. 117—8.

Хто се, хто се, по тім боці
Рве на собі коси?“

„Се лопочуче питання“, каже він, „дуже хороше передане в поетичному вислові. Здається перенято що найкраще самий полув тихого вітерця“¹⁾.

3. Політична лірика.

„Такий само-ж звязок з народною творчістю (як і в ліриці нетенденційній) можна постерегти і в піснях про волю. Побіч завязаного кляття Ляхів та Москалів, побіч простих жалібних пісень про втерзану велич, як вона вже сотні років так само була оспівана, знаходять ся ще сьпіванки, що силою індивідуальною, високостями пануючої ідеї вельми підвищують ся над подібними думками народніми, не порішаючи первістної сьвіжості“²⁾.

Такими Franzos вважає: „До Основяненка“, „Іван Гус“, „Кавказ“, „Сон“, „Холодний Яр“, „Братне Послання“.

Щоб краси поетичні сього поділу відзначити, нагадаю тільки мій загальний суд про Шевченка, і тільки ще одно додам, ще й тут так само жадної фрази не знайти, абстрактні навіть думки, ба. партійна програма навіть — все виражено воістину поетично, з великою міццю і силою індивідуалізовано. Шевченків патріотизм був завжди однаковий, шлях его був вільний від того, щоб в різні часи різно і йти. Спершу сподівався він на змилювання гнобителів, пізніш на братів Славян“, аж доки врешті не переконався, що опріч власного завзяття та витревалости (Zähigkeit) жадних добродіїв України не мають. І від тоді не знеміг ся він сплюк розбуркувати, а бдящих підкріпляти“³⁾.

Польський критик Battaglia теж вельми підносить такі твори, як „Кавказ“, „Сон“, „Холодний Яр“, „Суботів“, „Чигирин“.

„Сі твори“, каже він, найлюбійші і наймилійші від усіх тому, хтоб бажав з писань поетових дізнатись про

¹⁾ Obrist. S. XXIX.

²⁾ Franzos. Seite 114.

³⁾ Franzos. S. 115.

єго благородні помисли. І сьвіт мусить по сїх творах судити про його, бо вони єдино-вірне дзеркало душі єго (себ то з політичного погляду), бо малюють не тільки політичні погляди Шевченкові на українсько-польські взаємини, але те-ж і на українсько-російські), бо в їх тільки без останку уся правда вирачена¹⁾.

Поему „Сон“ Battaglia прирівнює до Катерини, як по великій ідеї так і по артизму фантазії, рівній з артизмом в обробі Катерини. Сї тільки два твори по єго думці ужеб дали єму право на великого поета.

4) Історичний епос.

Вінцем поетичної діяльності Шевченка — се єго історичні поеми, а найкраща з їх — Гайдамаки. Не лиш їхня естетична коштовність викликала загальну увагу — особливу ще увагу вони викликали з польського боку, бо здебільш порушали польсько-українську історію і тому нам вельми цікаво прислухатись тут до голосу польської критики. Спершу критики — польські і російські, за кривавими фантомами, котрими повні сї Шевченкові епопеї, і котрі зовсім суперечили старим естетичним вимогам — брати за тканину до епосу події без пануючого кривавого коліру, не могли, чи не хотіли бачити тих благородних, тих людських думок, які покладені в основу сих сьпівів; не хотіли бачити, що Тарас плакав над пролітою братньою кривю і малював страшні ті події задля науки внукам — „щоб усі Славяни стали добрими братами і синами сонця правди“, а зовсім не закликував до сліпого ворогованя. Не розуміючи великої душі великого чоловіколюбця, польські критики вбачали в „Тарасовій Ночі“ наприклад „епопею каннібалську“, одне голе милування на криваві події минувшини. А що вже про „Гайдамаки“ — то нічого й казати. Се було не що, як закликування до таких діл, для котрих потрібні тільки „nóż, głównia, strumienie gorzałki na wspólną z krwi strumieniami“).

Коли Полякам заваджали бачити істину історичні традиційні пересуди, біль роз'ятреної болячки (ми ще

¹⁾ Battaglia. Kart. 41.

²⁾ Warszawska Biblioteka, 1862. T. I. Zeszyt I.

се розуміємо і тому не здивуємо), то ще менша російська критика в образі Білінського, через національну, специфічно-московську нетолеранцію і канцелярсько-семінарське гордованне плєбсом, чи пак його таким сьміливим виступом на „лицедійну арену“, — ще менш хотіла бачити правду і безконешну красу величного твору:

„Тутечки є всього (се Білінський про „Гайдамаки“), що потрібно кожній українській поемі: тут Ляхи, жида, козаки; тут добре лають ся, пють, бють, палять, ріжуть; а в антрактах неодмінно кобзар (бо-ж яка то вже українська поема без кобзаря!) сьпіває свої натхнені пісні, без особливого тямку, а „дівчина“ плаче, а буря „гомонить“... І далі так само глузуючи каже про „конфедерати“: „А правда, яка удала рука в малюванні природи? А ось щось з розбору чуло-пестливого (се про частину „Титар“): знову картина таж яка жива — уже то достоменно, „ушкварив“, кажучи поетичною мовою самого таки добродія складача!“¹⁾).

Тепер деяким Росіянам сором за свого критика, а тоді се присуд, слово правди!!

Тільки в 60. роках російська критика по часті змила свій тяжкий гріх проти Шевченка, бо тільки тоді могли вирости в Московщині люди з справжнє-демократичним поглядом на речі і з толеранцією до українства. У Добролюбова про „Гайдамаки“-ж Шевченкові ми вже можемо що иньшого прочитати:

„У Шевченка подибуємо всі елементи українського народного сьпіву. Історична доля України натхнула ему цілу поему „Гайдамаки“, чудово розмаїту, жваву, повну сили і у повні вірну з народньою вдачею, або принаймні з вдачею українських історичних дум. Кобзар у повні переняв ся духом часу і тільки в ліричних переходах видко сучасного оповідача. Він не ухилив ся наприклад змалювати таку подію, коли гайдамацький герой Гонта забиває свої діти-недолітки, дізнавшись, що їх зроблено католиками в сауїтськїм коллегіумі; він на довго спинаєть ся перед сим випадком, малюючи его подробиці та наслідки душогубства. Не ухилив ся він

¹⁾ Білінський, Отечеств. Записки 1842 Т. XXII.

те-ж і щоб змалювати гайдамацькі мордерства в уступі: „Бенкет у Лисянці“, не відступив ся він і від трудного завдання, що-б зобразити події в Чигирині (в уступі „Свято в Чигирині“). Богацько треба поетичного хисту, що-б обробляючи такі речі й не зражуючи їх жадним віршем та не натакнути хоч чим небудь про свої власні, сучасні погляди. Шевченко-ж іменно так і виконав свою працю, що в усій поемі зберіг певну цілість та достатню вірність образу козацьких повстань проти Польщі, що сливе у повні зберіг ся до останніх часів. Великість козацької ненависти висловив Шевченко покликом Яреми: „Чом я вчора, поки не знав, вчора не загинув! А сьогодні коли й умру, з домовини встану Ляхів мучить“.

Незабаром і Поляки зрозуміли свою несправедливість. Ось що каже Battaglia про „Тарасову Ніч“.

„Що-б зрозуміти дух „Тарасової Ночі“ і належте його оцінити, треба насамперед постановити себе на авторове місце і звідти вже оглядати ту, висьпівану в поемці криваву сцену. Не лише треба судити з польського становища, але на речі треба позирнути і з становища українського. Треба насамперед шукати голої правди... В поезії Шевченко держить ся народніх традицій (переказів), сказав би неоглядки; традицій в почуваннях і поглядах, на суспільні до иньших станів громадських відносини і навіть до иньших народів. Він, сьпівець люду, вийшовши сам з нього, кохаючи той люд, вирішивши і викохавшись в його поглядах, він не цураєть ся його в тому, що почуттем зовем. Що чіпає той його укоханий люд, те й його чіпає, й чіпає тим більш, що зберігши його серце, розумом линув вище од народу і ширяючи їм в високостях, зрозумів усю великість тих злиднів, що його точать, що бачить ту безодню темну, в котрій любі йому в неволі стогнуть, у троїстній неволі: духовній, політичній і громадській! І далі, що обходить люд той, те його обходить, де він плаче, там і кобзар плаче, де той нарікання кидає до неба і він те-ж робить, де люд його прокинає, там і він шує проклинаючи.

А потім, чи-ж не мусимо в груди битись за гріхи дідів наших? Чи-ж маємо зрекатись тому, буцім не були

між ними — аж надто, леленько! такі, що найзбиточнійше знущались над прирожденими правами людськими? Не кажу, що-б те по праву, із статутів Речі Посполитої діялось, — була то самоволя, але-ж коли кожному шляхтичеві вільний до неї був шлях — число їх було велике і надто допекле. То-ж признаймо ся, що в тому уступі поемки, де обговорюють ся взаємини України та Польщі, багацько є правди, правди на лихо не лише традиційної, але і історичної. І се зовсім не ненависть племінна, але оборона віри і волі — оснований „Тарасової Ночі“¹⁾.

Яка мова, яке благородство! Не забудьмо ще й того, що коли й від пануючої, пробуваючої в силі і славі народности такої історичної об'єктивности, такої щирости почути за велику, превелику дивовижу, то як важко, як тяжко признавати ся в гріхах народности розбитій, розшарпаній, скатованій, котрій намагають ся навіть видерти моральне право на жите! Бо-ж здасть ся, усяке таке признание наче говорить: отсе-ж за те й ти тепер караєш ся і наче дає ворогам право сказати: „Котузї по заслугі; де-ж тепер ваше право нарікати на долю?“ А що-ж бездолному і зостаєть ся, як ще й кажуть недолю свою шанувати?! Се ми, Українці, повинні зрозуміти і приналежне оцінити такий братній голос. Багацько благородства, багацько щирости треба, що-б такий голос пролунав по двох роках після страшної національної катастрофи 1863! А вжеж завдання Баттаїлії показати, що Шевченко в епосі історичному був тільки людиною великого, братолюбного серця в Гайдамаках ще швидче міг він довести. Досить тільки йому було вказати на ті місця, де Шевченко говорить не за Ярему або Говту, а сам за себе, досить було йому прочитати своїм землякам в Гайдамаках: „За що люди гинуть? того-ж батька, такі-ж діти, — жить-би та братать ся. Ні, не вміли, не хотіли, треба роз'єднать ся, треба крови, брата крови... Болить серце, як згадаєш старих Славян діти впились кровью, а хто винен? Ксєндзи, єзуїти!“ або: „Серце болить, а розказувать треба; нехай бачать

¹⁾ Battaglia, Kart. 28.

сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братають ся знову з своїми ворогами..." як каже Шевченко в передмові до Гайдамак. Досить було нагадати сі місця, що-б справді замовкли наріканя на Шевченка в польській критиці.

Обурюючись на те, що критик з „Варшавської Бібліотеки“ навіть слова Шевченкові перекручує, що-б свого довести, Battaglia так кінчає свою благородну відповідь: „Ото зброя, з якою воюють на українського поета. З нещасним за життя і по смерті воюють кепкуванням, висміюванням та перекрученням слів його й правди. Але час нам понехтувати тими войовниками і правді подивитись в вічі. Роблячи вони якесь страховище з того, кого братній народ зове батьком своїм, тим ще більш нас різнять від його і через се хоч нехотючи накладають з ворогами нашими“¹⁾.

Оригінальність Шевченкового епосу, що він бере для нього в суперечність усяким формальним теоріям естетики найкриваві, івальтовні учинки, заважила навіть де-яким німецьким критикам згодити ся з таким епосом. І хоч як підносячи красу сего епосу, вони все таки говорили: ні, Шевченко прогрішив ся перед естетикою: страховища, івальти, кров — пеують геть прекрасне.

Kawerau наприклад думає, що творові вадить повний страшенностей і кривавий сюжет. Всьє блеск живопису не може нас погодити з поганим і страшезним²⁾.

Обрієт покладає, що страшне може бути матеріалом тільки задля сухої науки, се-б то історії, і найбільше вже хіба для повісти, але не епосу. „Тому-то так мало наприклад“, каже він, „і твори Віктора Гюго (з страшними сюжетами) мають цілости з естетичного погляду, яко утвори штуки, бо в їх поет прогрішив ся, через міру дрібно малюючи погане та страшне. Тому-то так мало, хоч і завинуті в одєжу поезії, гайдамацькі жорди, звівши їх до купи в одну цілість, можна лічити за твір, котрий би істинний смак естетичний задоволь-

¹⁾ Battaglia, Kart. 31.

²⁾ Kawerau. Magazin für die Literatur des Auslandes.

нив, хоч про те основа їх історична правда і не вважаючи на весь блеск мальовання¹⁾).

Та не дбаючи на те, що Шевченко до гори ногами перевернув теорії, що до їх так прихильні Німці, Обріст не може здержатись, щоб не сказати врешті: „Про те, володають „Гайдамаки“ нашого поета стількома справді прекрасними, цільними частинами, що залюбки хотілося-б думати, що штаб (се-б то теорія) на творові геть чисто поламав ся²⁾).

І коли ще Обріст вагав ся, чи поламати штаб теорії перед фактом, Franzos вже не вагаєть ся і ще тим більше дивуєть ся, що матерію так мало придатну до епосу, Шевченко здолав йому в такій повні засвоїти:

„Роскошами колірів, силою образів сьпів сей повен незвичайно і опріч Мицкевичевих епопей нічого нема в славянських літературах, щоб достойно порівнати ся з ним“³⁾).

„Що тільки є, що може шкодити епосові, — купа страшенностей зашцеплена до сієї матерії! Але з дивовижи достойним хистом здолав поет сії страшезні картини змалювати, міри естетичної не переступаючи. Помилоповного віддання (поета) до свого народу, павуюча ідея (твору) загально людська; не допускаючись субективізму, дає змогу про те бачити, як мало страшні учинки Гонтині він оправдує. „Поет мусить бути праведний, як фатум“. Сю вимогу Шевченко розумів і виконав. Залізною ступою проходить фатум (Geschick) через епопею: бачимо ми, як утиски-гнобительство порождає ненавись, а ненавись пімсту, бачимо ми, як почуттє пімсти самих пригноблених до нелюдскости приводить і тепер в свою чергу наступає відплата, ще більш міру переступаюча, ніж лиходійства. „Вважайте князі людскії, що незміряне злочинство чинить ся, коли один народ заковує другого

¹⁾ Obrist. S. XXIII—XXIV.

²⁾ Ibidem. „Nichtsdestoweniger besitzen die Hajdamaken unseres Dichters so viele wahrhafte Einzelheiten, dass man sich gerne besinnt, über die Dichtung den Stab zu brechen“.

³⁾ Franzos. S. 122.

в пута». Ось наущення, яке сей гвалтовний твір проповідує¹⁾.

Марія. Ту-ж саму думку, котру Шевченко з таким великим хистом виявив в „Лилеї-снігоцьвіту“, що виросла з трупу безталанної покритки, знівченої людьми, безневинної жертви суспільного безладдя, — бо душа її про те зостала ся чистою як сніг, сю думку свого серця, сей його „цвяхок в серце вбитий“ він закрічав в величньому епічному творі в „Марії“, божественній жалібниці і милосердниці усіх покриток. Сю думку Шевченко виставив в написові до поеми: „Радуйся, ты боновила зачаття студно“. „Шевченко“ каже Дюран, „в своїй поемі „Марія“ зваживсь поводитись з такою-ж самою простодушністю (як в „Наймичці“) і самою великою подією світової історії, ми хочемо сказати про Різдво Христове. Сю повість він обробив вповні з людського погляду, без ніякого сліду чудовності. В Марії поет знайшов змогу виразити сюжет, може в невірній, але глибокій і людській думці. Євангелісти а за ними й усі поети християнські наділяли Діві Марії рід пасивну і недбалу. Шевченко навпаки в сміливій інвенції, показує нам матір, що надихнула малому Ісусові думку, що він зробить ся колись Спасителем усіх людей. Вона готує його до сеї великої задачі. Пізнійше вона провозає його в проповідництві, позирає здалеку на його, коли він провіщає слово Боже, підступає до його, коли той сам зостаєть ся, щоб полагати його одєжину пошарпану, або принести йому води з криниці. Вона слідкує за ним на Гольготу і каже до дитий, що одні мали відвагу його тудою провозати: „Нехай іде, нехай оттак і все він поведе“ і потім всіма покинута, без хліба і притулку, сконала бідуючи.

Шевченко не тільки український поет — він вповні скарб дорогий про всіх людей. Жадної фальшивої струни нема в його поезії — „у нас нема зерна неправди за собою“, каже він своїй Музі, — жадного слова, щоб суперечило гуманізму, вселюдським почуттям.

¹⁾ Franzos. S. 125.

Шевченко був борець за правду, її апостол, оборонець права Божого.

„Кращу частину його творів“, каже Дюран, „натхнув йому глибокий жаль до безсилим і поневіряємих, жаль змішаний з неменш пекучим почуттям ненавддї супротив гнобителїв. І політичні аспірації (його) не мали иньшого джерела. Бажаючи в мріях своїх бачити Україну знову вільною та славною, він робив пляни ідеальної республіки і милосердя про весь свѣт, федерації усіх славянських народів, не виключаючи і Москви з сеї федерації“.

„Шевченко яко поет“, — каже Обріст, „невпинне про еманципацію нижчих станів своєї батьківщини бідкав ся. І вже одного сього досить, славу благородного співця йому на довгі роки придбати, надто-ж як згадати, яку силу ворожих волі елементів мав він неодмінно спіткати в тодішній Росії¹⁾“.

Як і всі апостоли правди, Шевченко мусїв спокувати життям за правду і слово скроплене кривю його серця тим більше гарту придбало, тим міцнійш крає душу людську, тим яснійш сяє і миготить серед ночі, у котру повита його безталанна Мати²⁾“.

„Величне одухотворений співець волі“, каже Обріст, „співець всього прекрасного і доброго, співець правди і мученик вільного слова“³⁾“.

„Десятьрічна жертва тиранства, другий Прометей, сточений тугою по своїй скатованій батьківщині і безсилою гризотою по своїй незаслуженій долі“⁴⁾“.

Не менш високе місце, як і між чоловіколюбцями свѣтовими, займає Шевченко і в Пантеоні всесвѣтніх геніїв.

¹⁾ Obrist. S. XXVIII.

²⁾ Справді і історичним ворогам свого народу він говорив, н. пр. „Ляхам“: „Ще як були ми козаками, а унії не чуть було, оттам-то весело жилось: братались з вільними Ляхами, лишались вільними степами. Оттак-то, Ляше, друже, брате, неситії ксьондзи, магнати нас порізнили, розвели, а ми-б і досі так жили! Подай-же руку козакові і серце чисте подай і знову іменем Христовим возобновим наш тихий рай“.

³⁾ Obrist. S. XXIV.

⁴⁾ Obrist. S. XXIX.

Оціняючи Шевченка і признаючи його короною поезії української народної, Обріст додає: „Дишуть вони тою первістною простодушністю і здоров'ям, що надають народній поезії таку високу вартість і таку свіжу красу. Поетів, що володалиб сим хистом, іменно хистом додати своїм творам тон і барву справжньої народньої поезії, по всі часи було обмаль. І сі поети — були великі поети. Але Шевченко має сього хисту як мало хто (als wenige)¹⁾).

Найновішу характеристику Шевченка jako генія знаходимо ми у знаомитого Franzos'a: „Поети (українські) — поети з печаттю Бога і оден з поміж них безсмертний геній (einer unter ihnen ein unsterblicher Genius)... Т. Шевченко поет, котрого по силі і глибокости дару не перевищує жаден поет иньшого якого славянського кореня...“²⁾. „В Шевченкові замордовано було на смерть не лише щонайбільшого сьпівця його народу але й поета щонайвищої, абсолютної ціни. Його поетичний дар не міг в повній красі розквітнути, але вже й те, що він міг зробити, забезпечує йому славу невмираючу. Нї співчуття його долі, нї любові (die Sympathie) до його народу проказують мені сей присуд, але мій критичний пересьвід“³⁾. Завваживши, що Шевченкові твори обхоплюють усі сторони поетичної творчости, він каже: „Коли тільки порівняти між собою поетичну вартість сіх поділів (на котрі він поділяє їх, що вже нам відомо), то прийдемо до результату, котрий в усякій літературі вельми тяжко знайти: усі чотири поділи рівноцінні і жаден перед другими не відступає. Мусимо на сьпівця волі політичної однаково дивуватись, як і на епіка; на сьпівця про кохання так само, як і на мужа, що соціальні відросини в рямен поезії здолав захопити. Се легко тільки вимовити, але сим більш сказано, ніж може видатись на перший погляд. Бо сі роди поезії не те тільки, що визначають і ріжні кебети, але до того ще такі, котрі в одній поетичній одиниці чи

¹⁾ ibidem S. XVII.

²⁾ Franzos, S. 85, 6, 7.

³⁾ ibidem S. 106.

й можуть поєднатись, так бо вони суперечать одна 'дній, так одна 'дну відтручують або й геть виключають. Що робить прекрасного (лишнього) лірика — се тендітна чулисть (*das Schwelgen in der Empfindung*), потім абсолютна простодушність, врешті здатність, у тому, що задля иньшої людини глухе і мертво — рідний голос, шепіт музики підслухати. Чим простійш, чи несвідомійш відбувається сей процес, о стільки і сьпів кращий; тут не поет на матерію може потрапляти, але матерія на його! Що иньшого вже політичної тенденції поет... Тут діє розум, пересвід і визначені факти. Тут вже душа поетова не арфа, на котрій тільки почування грають; частійш, що се тільки розум оден грає на їй і іменно так часто, як то йому бажаєть ся. Тому-то в сьому жанрі (поезії) сама фраза панує. І не було жадного случаю, що-б найкращий політичний сьпівець Німеччини, Георг Гервер, хоч би єдиную добрячу неополітичну сьпіванку скомпонував; не було теж случаю, щоб щонайбільший лірик наш що иньшого окрім холодного, вимученого алегоричного жарту міг зробити, коли мусів політичну сьпіванку komponувати. І тепер тільки зрозуміти, як кебета лірикова і кебета епікова стоять одна 'одній на заваді: що для одного найпишнійша окраса, те другому тільки шкодяча зайвина; одному за закон мусить бути що найвища суб'єктивність, другому щонайвища об'єктивність. Тому-то на десятиох пальцях перелічити можна поетів, що однаково великі були в ліриці і епосі. (*Darum genügen auch die zehn Finger vollauf, um die Dichter aufzuzählen, welche im Liede und im Epos gleich gross gewesen*). Та так само і соціяльно-жанрова поезія вимагає визначеної, строго виділеної кебети (*fordert... eine bestimmte scharf ausgeprägte Begabung*). Тому-то хто сі обидві книжі пробіжить (Шевченкові твори в празькому виданні) і маючи на увазі закони естетики, стільки-ж мусить дивуватись, як великі утіхи й задоволення матиме. Тут поет, що усі суперечности поєднав і в такій повні! Жартуючи, мовляв! Шевченко лірик переважно (*durch und durch*), але переглянувши його Гайдамаки — не ліричний епос здибаєте, але сьпівомову, повну дії й руху, повнісеньку

п'ястичного малювання, супокійну, але без заминки, без ніякого суб'єктивного почування, жадними чулими попід хмару залітаними не переривану. І як-же, в жарт неначе, як легко єднає суперечности — „по милості Божій“ можна-б сказати, коли-б що божественніш могло здавати ся над генія?!¹⁾

Мушу ще долучити сюди не менш цінний та вельми поважний голос в російській літературі, — голос, до котрого ми завжди так пильно прислухаємось, котрому таку шану і увагу віддаємо за його щирю, високу об'єктивність і гуманну прихильність до нашого прибитого морозом слова²⁾, до нашої правди. Не помилюсь, коли скажу, що сим виражаю думку і всієї тут зібраної громади. Я кажу про голос шановного, кожному Українцеві О. М. Пипіна: „Шевченко був о стільки оригінальний, що по особливій вдачі його творчості либонь не можна знайти рівного йому в славянській поезії; річ в тому, що Шевченко навдивовижу умів єднати щиро-народні погляди та вільний народній вислов з високим ідеалізмом, що його звичайно так важко погодити з подібними поглядами, за того, що здебільш він перевищує високість народнього розуміння, а значить і народньо-поетичної форми... І тільки в ряди-годи, як приміром в кількох віршах у Пушкіна, або в „Піснї про купця Калашника“ у Лермонтова, удавало ся поету високого літературного розвитку опанувати справжній народній сьвітогляд в формах на-вдивовижу народнього складу і краси. Словом, зілзятись, поріднитись з народом в його поетицких скарбах були могли або геніяльного або вельми високого поетичного хисту поети. У Шевченка-же се поріднянне зовсім звичайна річ³⁾. Те-ж сливе говорить другий відомий критик А. А. Григор'єв: „По красї та міцї ба-гацько-хто рівняли його (Шевченка) з Пушкіном та Міцкевичем, отже ми більшого маємо сказати: у Тараса Шевченка є та нага краса вислову народньої поезії, що тільки хіба іскрами блищить у великих поетів-твор-

¹⁾ Franzos. S. 107—9.

²⁾ Було волиось, а тепер інакше! — Ред.

³⁾ „Русскія сочиненія Шевченки“. Вѣстникъ Европы 1888 N. 3.

ців, як от Пушкин та Міцкевич, а котра в кожній сторінці „Кобзаря“ у Шевченка вас уражає...”

Що-ж до того Шевченко ніякого завдання не лякається; треба йому белькотання дитяти, народного юмору, милування жаглого, — він ні перед чим не зупинить ся і все се виходить у його свіже, міцно простодушне, жагливе або палке, як саме діло. Є в його справді і захоплююча часто невтишима жага Міцкевича, і роскоші Пушкинської ясности. Еге! Шевченко був останній кобзар і перший великий поета нової великої літератури в Славянщині¹⁾.

Яку-ж ми, Українці-Русини, науку з сього мусимо винести, який пожиток? Ми мусимо піднести ся духом в гору, мусимо п'яти віри, що народ, котрий дає світові генія, не мусить загинути, духово занепасти, не роздоче його генія ніяке вороже лютовання, хоч би й що; що народ сей володіє такими духовими силами, такою міццю до пасивної боротьби, перед котрою мліють і мліють усі ворожі заходи його знищити, усі зла, всі лиха, які окошили ся на його і які судило ся йому ще перетерпіти від „роспинателів народніх, грядущих тиранів“. Не вдаваймо ся-ж в тугу, а вірмо в духовну непохитну міць нашого великого міцного народу!... Було колись — як і тепер — інтелігенція наша зрадила Україну, стала служити чужим богам, занедбала матір, і зрадникам здало ся, що перед ними труп знесилений, збувши ся соків духовного життя, потерявши привідців і керівників своїх, що труп сей — віддає сам себе на поталу — але-ж як гірко вони помилялись: труп ожив, здвигнув раменами — і путь ворожая погібла... Таке невичерпуєме, таке могутнє джерело життя било в йому — невидиме сліпим неборакам! І тепер „жив, жив, курилка“, як ніколи. Чужі люди навіть дивують ся, на нашу живність гляючи! Кажучи про потребу Німцям ближче придивитись до української літератури, Franzos додає: „Не тільки хочу я сього духовного пожитку ради, від заходу до сходу чарівних напоїв, щоб упити ся, але й як історик культури, ба, й як політичної істо-

¹⁾ „Время“ апрѣль 1861 стор. 636—7.

рий письменник. За німуючі народи промовляють поети їхні і там, де руки скручено, там пісня стає замість учинків. Народ німує, але поети його муку і недолю в піснях виливають... Гірка і не заслужена доля сього безщасного народу. Жорном лежить на його плечах лиха його доля. Самому себе визволити йому несила, а інші які визволителі далеко. З завзятою але терпучістю своєю недолю переносить, позбавлений усякої поживляючої надії і тільки на своєму страдному шляху чує собі співчуття в піснях-риданнях своїх поетів. Герої наші вмерли, славу нашу непорівняєму поховано, але існує ще посеред нас з спадщиною інших народів непорівнянима спадщина: наше нещастє. Се прикро-гірке слово українського вченого — се слово праведне. Забороняєть ся друкування українських книг, вигнано їх із школи, бує люто москалізація від кордону аж по Харків, часом способами обурюючими усякого; українських письменників засуджують на вигнання — але Українці не похилились і про їх можна сказати се славне слово, що його російський Фавст вимовив про Німців в Остзейщині: вони послухають і корять ся, але стійма вони стоять! І в сій поставі вони стоять теж, коли зненацька — десять років тому — їм усміхнулась милість царєва¹⁾.

„Українцям зашито роти (Die Kleinrussen mundtodt gemacht), але їхня міць не порушня — вони послухають, але стійма застають ся! Хто зважить сю недолю, мусить сам признати, що завзятість Українців нечувана, коли не вважаючи на подібні гнобительства і бучі, вони свою народність зберегли. Але одного лише завзяття не досить, щоб з'ясувати сю дивовижну подію. Мусить ще і народ невичерпуємої житности й кебети бути. Та воно так і є. По прирощенній обдарованности на дух і владу займає Українець між Славянами о стільки виступне місце, о скільки не займає шановного (Ehrenplatz)²⁾.

Втішаючись добрим і щирим словом співчуття від сторонних людей, вповаючи на великі духовні сили на-

¹⁾ Шановний автор говорить тут про люту нелюдську, заборону української літератури року 1876.

²⁾ Franzos. Vom Don zur Donau. S. 85—7, 90, 93.

шого народу, нам дітям сього народу тим менш треба руки покладати й спати. Українська інтелігенція — се її історичний неспокутуємий гріх і злочинство — завжди була дбателька задля „отечества чужого“, завжди зрікалась своєї батьківщини, завжди паскудила славу свого народу. Здасть ся, ніякий в світі народ не має поганійших і ледащійших дітей в інтелігенції, як український. А се від недостачи поперед усього національної свідомости. Щоб вона прийшла, та свідомість — треба вчитись тому, що треба поперед усього кожній людині — нам треба вчитись, дізнаватись про те, „чия правда, чия кривда і чії ми діти“, нам треба знати нашу історію, знати „що ми? чії сини, яких батьків, ким, за що закуті?“; нам треба вчитись рідної мови, бо ми на сором нам великий, усі мови знаємо — чи пак російську, котра і є для нас „усі“ — а своєї „дасть Біг!“ . Може нам нема з чого вчитись? Може українська народня поезія убога, убогійша від убогої наших північних добродіїв? може українська письменна література не звернула уваги на те, що у всеї Європи, але й у сусід Славян, може врешті не ми маємо окрасу славянства, гордощі й найдорожший скарб наш, батька Тараса?... Коли-б ще так, то й казати-б що, так ніж і ні! То-ж і сором нам, погані ми діти України, а через те не можемо бути й путящими людьми. Що-б бути дітьми гідними памяти батька Тараса нам треба пильно і багацько працювати поперед над самим собою — що-б відшукати загублені моральні звязки наші з нашим народом — випрацюємо їх — тоді знатимемо, що нам робити і кудю йти.

Закінчу прекрасним і жвавим словом молодого нашого поета Грінченка-Чайченка:

ДО ПРАЦІ!

„Праця єдина з недолі нас вирве:

Нумо до праці, брати!

Годі лякатись! За діло сьвятеє

Сьміливо будемо йти!

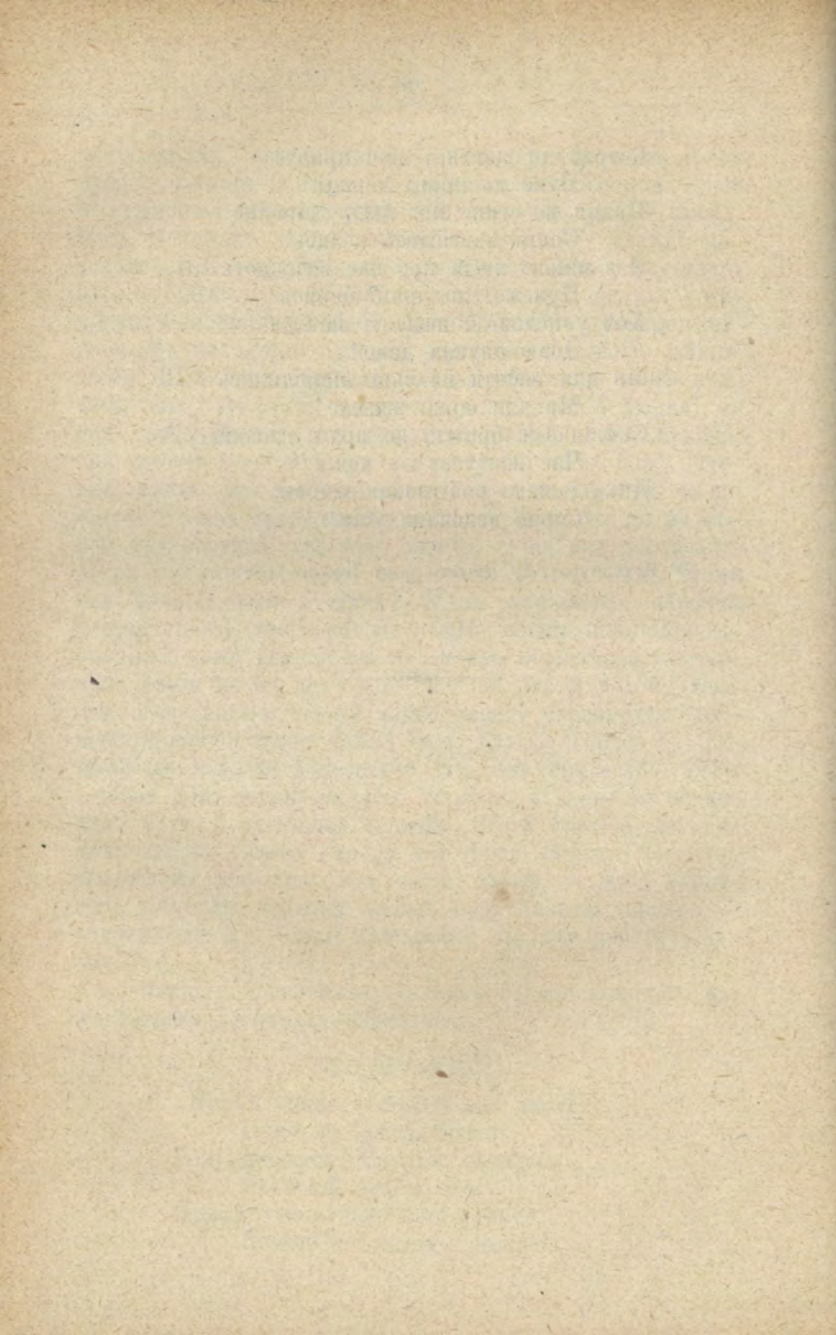
Праця єдина нам шлях уторує,

Довгий той шлях і важкий,

Котрий до щастя і долі прямує:
Нумо до праці мерщій!
Праця не згине між люду даремне —
Сонце засьвітить колись
Й з дякою люди про нас ізгадають: —
Нум-же! до праці берись!
Хоч у недолі й нещасті звікуєм —
Долю онукам дамо!
Ми для роботи на сьвіт народились
Ми для борні живемо!
Сьміливо-ж браття, до праці ставайте, --
Час наступає — ходім!
Дяка і шана робітникам щирим,
Сором недбалим усім!“

У Петербурзі, 19 Лютого року Божого 1889.

МОЛОДА УКРАЇНА

ЇЇ СТАНОВИЩЕ І ШЛЯХ.

Urbs civibus viduat. Virgilius.
Ut idoneam habeas navem diligenter
videbis. Cicero.
Γρῶθι σεαυτόν.

Нема може народу, де-б інтелігенція його була в таких неприродних стосунках до нього, де-б вона йшла такими різними шляхами, розбивалась на такі ворожі табори, як на Україні. Я не розумію під сими таборами інтелігенції те, що ми бачили у народів, які жили й живуть нормальним життям. У кожного народу, що живе культурним життям, інтелігенція розбивається на різні течії, що пливають різно, держать ся різних думок в громадськім житті, але се не лихо — навпаки, — з багатьох ідейних течій мусить покористуватись добро громадське, бо що більш сих течій, то більше поля вони оживляють своєю водою і, спливаючись до купи, в одно море, — се-б то: маючи своєю метою і кінцем своїм добро свого народу — витворюють багатий на воду потік духовного життя. Коли-б ми бачили на Україні тільки сі різні течії, що пливають в одно народне море, намагались би доповнити собою джерела духовного питва на Україні, запобігти потребам громадського та економічного поступу, — то не мали-б на долю нарікати і мали-б тільки клопіт, щоб сі змагання й течії набірались більшої сили й давали пожиток в практичному житті. Але, — пожаль ся Боже! — не се на Україні; потоки інтелігенції течуть в різні моря, доповняють здебільшого чужі води, лишаючи Україну без усякого духовного напою, і лежить Україна як пустиня, що Бог її кинув, — що її палить сонце, її сушать вітри, здіймаючи в гору

самий порох та нагортаючи бурти з піску неродючого. І тепер, як колись, і ще надовго Україні застається ся тільки нарікати:

„Сини мої на чужині,
На чужій роботі!“

Справді, що таке уявляє собою українська інтеліґенція, кудюю і куди вона простує, на які манівці збивається ся, як керує народом, що йому дає і бажає дати та й чи бажає що дати? На сі питання можна дати самі сумні, тяжко сумні відповіді. Історія української інтеліґенції навч дає нам бачити, яка нікчемна, яка безплідна, яка хирна та шкодлива буде інтеліґенція, що не мати ме в своїм народі коріню, не дбати ме про його просвіту, а намагатиметь ся тільки до того, що-б стати поверх народу, загнuzдати його і панувати через його криваву працю. За для того вона радніша перекинутись чим-хоч і ким-хоч, аби сей що-хоч поміг їй окульбачити власний народ. Як не як, яка не буде погана інтеліґенція, хоч би народ мав, виробив які хороші основи життя, а все воно (інтеліґенція) має найбільшу вагу в історії народу, вона перед веде і може завести свій народ в вовківню, в вир, в провалле і за-напастити його. Се й зробила українська інтеліґенція з нашим вільним, багато обдарованим духовними силами, народом. Історія України, починаючи з литовської доби, вражає всякого своєю влачею того царства, про яке Христос сказав, що царство, котре розділить ся на ся, — мусить загинути. Скоро тільки Польща (р. 1569 Люблинська Унія), дякуючи-ж українським панам запроданцям, що бачили свій інтерес окульбачити за підмогою польського уряду „непокірний, бунтарський народ,“ — здобула собі права патронату над Україною, як ми бачимо, то українська інтеліґенція швидко, дуже швидко польщить ся, навіть вірою. Ся унія й могла виконатись тільки через те, що українська інтеліґенція (панство та попівство) не дбала вже про волю України, бо на добрі три чверти була спольщена. Ся будяк-інтеліґенція, укупі з єзуїтами та з Ляхами (панами) викликала незабаром криваві й славетні події козацькі. Так саме, як

польщицалась українська інтелігенція за часів унії з Польщею, так швидко вона й московщицалась, скоро Україна здобулась на ласкаву московську „протекцію“. За Польщі, через те, що була не одна віра, ще хоч попівство мусіло держати ся свого народу, хоч в узенькій дуже сфері — релігійній. Культура, мова і тут панувала польська. З „протекцією“ вже не стало і сієї греблі супроти напливу московщини — інтелігентні Українці дуже швидко забули про свою народність і стали себе розуміти не інакше, як „россами“, Воістину можна подивуватись тому легководухому перебіганню „межи чахи і ляхи“, яке являє собою українська інтелігенція, коли ми зауважимо, в якій мірі український народ визначається як цілком відрубна, оригінальна і пишно багата на духовні сили національна цілість, як супроти Поляків, так ще найбільш супроти Москалів. Навіть попівство наше було до „протекції“ наскрізь спольщене, що ще більшу увагу мусить звертати, коли пригадаємо собі, що за тих часів віра була (інтелігентній) трохи не єдиним принципом життя громадського і що католицизм та „благочестіє“ вели завзяту війну межи собою. Українське громадське життя йшло двома неоднаковими шляхами. — Український народ виробив основи власної своєї культури, оперті на демократичнім ґрунті; а українська інтелігенція навпаки — йшла і йде в чужий, панський табір. Вона набралась чужих, пансько-деспотичних ідей з чужого городу, намагалась посалити сю труту-зіле на рідній мужицькій ниві — тільки шкода було праці спершу, поки український народ міг вільно свої справи вершити. А як уже пішли усякі Батії, унії та „протекції“, — українська інтелігенція, набивши собі голову панством, лигала ся з ворогами українського народу і його волі і за поміччу чужого панства. дбала про зневолення рідного народу — звідси швидкі скоки в польську „шляхту“ і ще швидчі в московське „дворянство“, що тепер терном, будяком колючим опанувало українські лани широкополі. Українська інтелігенція народилась вже з зерном своєї отруйної хвороби — перший її ступінь був фальшивий і сей ступінь зазначив її поступовання на цілу тисячу літ. Усю тисячу

літ від Володимира та до самісінького XIX віку шкандибала вона на всі чотири, не розуміла своєї культурної задачі і не те що принесла народові яку користь, але наробила страшенної шкоди, бо одно знала, що гальмувала поступ культури в ріднім краї, занастила політичну, а з тим і громадську волю свого народу і довела до того, що після 1000 літ культурного життя український народ — сінонім мужицтва, що йде навмання, без освічених поводитирів, покинутий на поталу усякому хижому звіврові-птиці. Коли-ж сей народ і потрапляє часом за своєю quasi-інтелігенцією, то хиба собі на шкоду, натрапляючи на помії з культури, що тільки руйнують та деморалізують здобутки тисячолітнього попереднього життя.

Яка-ж фальш нашої культури, що завдала нам таке лихо? В чому її шукати і звідки вона пішла? На нашу думку причина перекинчства, ренеґатства нашої інтелігенції походить з того, що до 30. років XIX віку, до Квітки та Шевченка, на Україні не було українського письменства. Відомо єсть, що тільки той народ, що в його вироблена і міцна література, тільки той народ не боїть ся згубити свого місця між народами яко нація; тільки коли є література національна, тільки тоді є справжня інтелігенція, що не зрадить кращих ідеалів свого народу; література єдиний показник зросту, сили і пуття інтелігенції. Коли-б українська інтелігенція викохала свою власну літературу, то ідеали пансько-шляхетні не знайшли-б в її місця, бо життя українського народу йшло саме супроти усякого панства; сих ідеалів українська інтелігенція, порвавши з народом своїм, напозичалась у сусідів — в сьому лежить руїна української культури і життя. Тим часом, як Поляки починають своє письменство в XIII та XIV віків, — українському до XIX віку ще й на сьвіт не благословлялось. Нічого отже дивного, що українська культурна маса, то перекидалась на Поляків, то вирубала Москалем, вважаючи на те, чийм письменством вона годувалась, бо свого — дасть Біг.

Чому-ж се так стало ся, що ми, виробивши в громадським житті чисті республіканські та автономічні

форми вже тисячу літ, проживши не без слави й не без імення в історії, давши Україні, Литві, Польщі та Москві славних діячів у політиці, у війні, у письменстві, тисячу літ уже знавши, що таке грамотка і як держати перо в руках, — самі починаємо з письменством (рідним) виступати на сьвіт Божий трохи не укупі з якими Зирянами та Ороченими? Чому-ж се так, коли народ наш володає такою багатою поезією, котра тепер (що рідко зустріти в сьвіті) на диво чужинцям, формою і змістом відповідає уповні потребам естетичним та ідейним високо-інтелігентної людини? На такому ґрунті повинна була викохатись величя сьвітова література, — аж воно інакше сталось... Усе наше лихо бере свій початок, мусить лічити добу свою з часів „благочестия“ византийського на Україні. Я сим не хочу сказати, що саме по собі християнство византийське могло зробитись таким шкодливим, що й тепер ми се тяжко відчуваємо, але річ в тім, що отруйні впливи і вагу византийщини на розвиток нашої культури треба важити, озираючись на ті історичні та культурні обставини, в яких жив український народ. Я тут не зачіпатиму тих деспотично-державних ідей, які причвалані були до нас з Византиї. Відомо єсть, як попівство намагалось прищепити сі ідеї на Україні, як уже Володимир звав себе „каганом“, титлом деспотичного володаря хозарського, як сі ідеї бажали „звизантийшити“, закрівавити лагідні, людяні юридичні звичаї наші, але дякуючи вільному громадському народові, що вже до часу християнства виріс і зміцнів ся, византийські деспотичні ідеї геть зовсім засниділи, замерли і вже швидко по Володимирі зникли з України, перейшовши на родючий для себе ґрунт в Суздальсько-московській Русі, де за підмогою незабаром татарщини викохали могутнє, дебеле дерево автократії. Я не се маю на думці. Я маю на увазі иньший бік византийського „благочестия“, що збивав з тропи нашу інтелігенцію аж тисячу літ і не давав їй змоги зробитись справжнім поводитирем і вчителем народів і, не давав витворити власну національну літературу. Хай ніхто не здивує, почувши, що се був принесений укупі з християнством буквар кирило-методієв-

ський, чи краще — не буквар, а старославянське письменство. Правда, були ще й інші фактори, що те-ж до того вели, але се були фактори другорядної ваги і без того першого не мали-б сили значно пошкодити нашій культурі. (Втрата напр. політичної волі, що має рішучий вплив на розвиток письменства, дає себе знати тяжко тільки в XIX в.). Тому то я поминаю сі другорядні і всю вагу переносу на старославянське письменство. Воно було головною причиною того дивовижного „неплодия“ і мертвотини в письменстві, через усю 1000-літ нашого життя, що труїло усякий промінь життя духовного. Ся мертвотина старославянська заважала розвинути національній українській літературі, бо письменним Українцям близькість старославянської мертвої мови до української не давала змоги подивитись на речі просто, без мудрацій та хитрощій письмацьких. Вони не могли зрозуміти, що живе письменство можна збудувати тільки на ґрунті живої і до того своєї мови. Старославянська церковщина не йшла далі церковних книг, чисто релігійного змісту, і тому, коли Українцям треба було розмовляти про речі вищого порядку, хоч би й богословські, вони мусіли брати ся за польську або латинську мову, хоч теж мертво, але вироблену ще за Римлян до наукового вжитку. Церковна мова поплутала геть розуміння нашим предкам саме своєю підхожістю до української. Письменні Українці не могли відрізнити її від рідної і вважали просто за літературно оброблену форму рідної мови, котра в устах у народа їм здавалася мужицьким жаргоном, зопсованням літературних форм. Тому то Українці своєю макаронічну мертвотину величали рідною мовою, рідним письменством. Тому то, — чудно може кому здатись, — кирило-методієвське письменство занапастило нас культурно, і коли-б ми охрестили ся від папи, ми могли-б лічити вік свого письменства не з Квітки та з Шевченка, а трішки раніш, наприклад з XII віку з „Слова о пълку Игоревѣ“ і напевне мали-б тепер не менш величю і стару літературу від польської.

Що се так, се доводить нам письменство давніх оусід наших Поляків. Католицтво принесло їм з латин-

ською вірою і латинську граматку та письменство. Латинська мова зробилась органом науки і вищої освіти і довго панувала; але поруч з латинською вченою літературою мусіла незабаром розквітнути польська, бо справді, щоб користуватись з латинського письменства, треба було занадто вчености, тим задля простих і мало освічених людей зараз повстала потреба писати польською мовою; латинська могла бути привелеєм тільки дуже вчених. Таким робом латинська мова допомогла Полякам виразно зрозуміти і поставити питання про національну літературу, — вони не могли, як Українці, церковшиною своєю латинською вдовольняти ся, — звідси дуже ранній розвиток національного письменства, тим часом, як Українці не вміли відрізнити церковного „язичія“ від рідної мови, „язичія“, що їм нічого навіть не можна було висловити. Ото-ж хай Поляки дякують долі, що пронесла поуз їх чашу з старославянською гнилизною, — вони через те мають тепер найпишнішу і найбагаччу літературу між Славянами.

Як Україна впала в московські пазури, вчені Українці по старому тягли нитку церковного ломоязичія, їм самим хіба і зрозумілого. Москалі були діти з тієї-ж купелі византийської, — тільки у їх і тієї церковщини було як кіт наплакав (Українці за те гори з сьміття понаписували). І от від половини XVII до половини XVIII віку Україні щиро заходились коло просвіти Москалів на ґрунті спільної їм церковної нісенітницї і звуть сю свою спільну незрозумілу мішанину „росскою, російскою“ мовою, від котрої московське письменство і досі не до решти визволилось. Ніякої й думки про потребу окремої для себе літератури не було у тодішніх українських письменців. Та така думка не могла і поміститись у їх у мізковниках, думка, щоб народня мова могла бути виразом письменства та культури, і тому намагали ся писати щонайпаскуднішою та незрозумілішою мішаниною з усяких панських мов: з церковщини, з польщини, з латинщини і врешті й з московщини. Що поганіша й дальша від живої мови була ся мікстура, то уважалась вченішою, поважнішою і „шляхетнішою“, як тоді мовляли наші семинаристи, що все марили про

шляхту та дворянство. Потім ся мішанина шляхетна потроху прибрала форми з мови пануючого московського народу і працями Державина, Жуковського, Карамзіна була до решти перероблена на теперішню „казенно-канцелярську“ московську мову, принаймні хоч живу.

Таким робом виросла московська національна література а Українці, ніби на льоду посажені, zostались наче без мови і без письменства і нічого дивного, що в сій московській канцелярській мові, що помалу виробилась з спільних макароничних маглювань Українців та Москалів, Українці мусіли бачити прирожденний і для себе орган письменського й культурного життя. Правда, були спроби вивести українську мову з літературного занедбання. Так вже з XVI віку маємо переклади євангелії „на посполиту мову, для виrozumіня простих людий“. [Пересопницьке євангеліє 1556--61 р., Тяпинського, Нехорошевського]. Недавно Орест Левіцький видрукував у „Кіевской Старинѣ“ один псалом (42-й) в перекладі на українську мову, знайдений в старих шпарґалах, що наводить на думку про істновання в XVI віці повного перекладу псалтиря. XVII та XVIII в. дають нам багато усяких інтермедій та інтерлюдій (перші інтерлюдії Гавватовича, грані 1619 року), Кониського, Довгалецького і досить значну літературу, як що рахувати по тому, що й тепер зберегло ся, з сатиричних та з гумористичних здебільшого віршів, то що, як от: „Ярмарок“, сцена з народнього життя („Церковно-археологічний музей при кіевській духовній академії“, число рукопису 181, аркуш 6); „Супліка, або замиса на попа“ — сатирична інтермедія XVIII в. (надруковано в „Кіев. Стар.“ 1885, ч. 3) „Ісповідь“ свящ. Некрашевича 1789 р. (див. „Руководство для сельскихъ пастырей 1877, ч. 11), сатира; „Ревнивий плач Малої Росії“ — патріотичне нарікання на долю України (див. „Труды Кіевск. Дух. акад.“ 1872 ч. 6) etc. Особливо багата література з різдвяних та з великодних жартливих віршій. Варті уваги надто пять інтермедій Довгалецького 1736 р. (ще не друковані, в рукопису у Михайлівському монастирі в Київі, рук. ч. 1713), Кониського інтерлюдії 1747 р., пять інтерлюдій (див. „Древняя и новая Россія 1878

ч. 11, подав М. Петров), Гавватовича дві інтерлюдії з початку XVII, а може й кінця XVI в. (див. „Кієвск. Старина“ 1883, ч. 12). Особливо цікава різдвяна „драма“ під назвою „Вертеп“ (див. „Обычаи etc. Малороссиянъ“ Маркевича 1861, друга одміна в „Кієвск. Стар. 1882 ч. 10), котра, як думає Маркевич, бере початок мабуть з часів Сагайдачного. Все отсе було написано гарною, чистою народньою мовою (ми не лічимо сюди напів українські писання ченця Климентія, — в їх занадто бо макаронії), і дальшим наслідником сеї „са-тирицької“ й жартливої літератури був славний небіжчик Котляревський — він тільки узяв ширший сюжет (Енеїда) та збув ся важких силлябичних віршових форм. Але се ще не була література — народня мова допускалась (виключаючи Котляревського з його „Наталкою-Полтавкою“) тільки, здебільшого, для „жарту“, в речах низького „штилю“ по рецепту схоластичної реторики, на кону з'являлись „подлые люде“, в фарсах, гумористиках, то що. В важних же річах вимагалось писати „високим штилем“, — себ то макароничною церковщиною. Тільки як батько наш Тарас вирек нашу правду й наші думи рідним нашим словом, оплакав наше безталання й муки; як Квітка змалював життя нашого люду словом, що й тепер витискає сльози з очей в Українця, — тільки тоді Українці загадали ся про те, що і в їх душа не з лопуцька, а така, як людська, що і в їх є мова, що, як каже Куліш, не на те саме здатна, щоб дошкульніш виляяти мужика та слугу; що і в їх, oprіч „казенної“ московської мови, є і повинна бути своя рідна; тільки з того часу зародились думки зробити її органом просвіти і культури української, органом українського громадського життя.

Але... *nos miseros!* Се аж після тисячі літ культурно-історичного життя додумались, після тисячі літ, як дізнались, що таке буквар і на віщо він! Чи є більше нещастя народові, яко нації згубити тисячу літ, тисячу літ промарнувати даремнісінько для письменства?! Правда, що Українці на при кінці додумались таки, що у їх є мова, — та ба! Мало того, що не вернеш загубленого, марне згаяного часу, але не вер-

веш, — що ще більш тяжко, — і змоги вільно користуватись з мови, змоги розвивати її через письменство і ввести в громадське життя, яко його єдиний і природжений орган. Коли-б українська література народилась була трохи давніш, то українська мова не зазнала-б на собі тих несвѣдѣцьких утисків та цькування, яке окошило ся на її, вона мала-б хоч право існувати в письменстві, як от польська та инші, але українське письменство мало велике нещастя народити ся на очах у московської цензури, — а се вже лиходійство, революція і тому підлягає поліційному „предупрежденію и пресѣченію“. Москаль лихий його не взяв, не по чому і бє, як не по голові — добре тямлючи, що централістична робота „обрусѣнія“ чи пак обмосковщення доти матиме добрі жнива на Вкраїні, доки українського письменства не буде в широкім розумінню сього слова.

Про те, українське письменство є, єсть і українська інтелігенція, що виросла й вигодувалась на сїм письменстві, і вона згинуті не може, — хоч як би там лютували, хоч як би скаженіли наші вороги. Ідеї загасити поліція ще вїяка ніколи не здолала. Правда, ся інтелігенція ледве дигає, ледве дає ознаки життя. Більшість же українського культурного жару жваво і з найспокійнішим сумлінням Москалем вирубає, як до того Ляхом вирубала; більшості укр. культурного шару, вигодуваного московською мовою, звичаями та думками і в школі, і в хаті, український народ — зневажене мужицтво, українська мова — мужицький жаргон, котрі вона від широкого серця зневажа, соромлячись навіть признатись до своєї української крові. Quasi-інтелігенція бачить в усьому московському (як до того — в польському) символ культури і освѣти, в московській мові — мову інтелігенції і єдиний орган культурного життя, бо ся мова івалом та гвітом і гнобительством над українською узурпувала її місце на Вкраїні, узурпувала собі виключний стан, привілей бути органом просвѣти і науки. Звідси — усе московське — ознака культури; усе українське мужицтва, темряви; звідси усе, що виринає поверх народу, або хоч бажає тільки виринути, що хоче відрізнитись, відокрожитись від ньо-

го — все те прибірає колірі московські, мову, звичай, думки, і тепер, як і за часи Гоголя, більшість українського культурного шару дає нам тих „низкихъ Малороссіянъ“, як каже він, що, видершись з дьохтарів та з шмаровозів, гордо додає до свого прізвища на **о** ще **въ** etc. Народ же український, як те і повинно бути, і собі ненавидить та зневажає свою спанілу та почужену інтелігенцію, що дивила ся завжди і дивить ся на народ, як на бидло. Я не буду тут наводити прикладів сих зневажливих поглядів народніх — досить зазірнути в збірники етнографічні з України, щоб легко досвідчитись про се. Через те нема ніде такої моральної безодні між народом та „паном“ (як звуть у нас усякого сурдудника), як на Вкраїні. Звичайна характеристика українського народу у етнографів як неймовірного та одлюдка, що по вовчому буцїм дивить ся на иньшу людину, в корені неправдива, — вина бо зовсім суперечить тому веселому, жартливому і зовсім не злобливому гуморові, що ним відзначається вдача нашого народу. Та характеристика правдива тільки в стосунках народу до культурних станів. Се кожен добре відає, хто не з самих книжок знає український народ.

Се, скажете, quasi-інтелігенція сіра, неодукowana, інтелігентна чернь; а що-ж виявля з себе справжньою осявітою інтелігенція, що повна народнолюбних думок та бажає праці для наробу? На наш погляд, вона мало чим краща від попередю згаданої категорії, — вона бо так саме пишається своїм відрізненням від народу і в душі зневажає його, нехтує, тільки не признається в голос, моди ради, бо „освіта найновіша“ каже любити народ, — і от вона любить його, — тільки по своєму, по панському, по шляхотському — се в традициях української інтелігенції, що не може дихнути не помазавшись у яке панство. Ся пономодня категорія любить на словах народ, навіть думає, що працює для його в школі, в пчсьменстві, то що (по московськи), але ні її любов, ні її праця шеляга не варті в'конечнім результаті. Начитавшись про народ, про працю для нього, повна добрих бажаннів та доброї волі — вона не може зрозуміти одного, найпотрібнішого — що перша

й найживотворча моральна нитка між нею та народом — се мова; мова бо не значить тільки спосіб розмовляти людям, — мова — органічний витвор всього життя народу; в її відбивається, як у дзеркалі його душа, його думки і погляди. Наведу тільки один приклад: в українській мові чоловік і жінка звуть одно одного „дружиною“ (супругъ); „оженити ся“ має синоніми „одружити ся“, „побратися“. Хто скаже, що мова не відбиває тут в собі юридичні погляди народу, де чоловік та жінка рівні два „друзі?“ Навіть говорить ся: „одружити ся з ким“, „оженити ся з ким“, а не на кому, як по московськи. Ся маленька одміна „з ким“ — натомісць „на ком“ теж свідчить про те, що шлюб у нас на рівності лежить. Багацько-б можна було таких прикладів навести, але се мене-б завело за визначені моїй роботі межі. Наведу авторитетне свідчення до речі Драгоманова [„Нові укр. пісні про громадські справи 1881). Розглядаючи захожі на Україні московські пісні, що дишуть грубіянством, цинизмом та рабством, він прийшов до того пересвідчення, що московська пісня, довше обертаючись в устах у нашого народу, чим більше українізувалась мовою, то більш вона й духом і змістом своїм українізувалась, прибіраючи більш людських вільних думок, одягаючись в поетичні ніжні форми. В його праці прикладів до того наведено багато.

Нова народолюбна категорія інтелігенції української на московський кшталт далека від того, щоб розуміти вагу народньої мови, яко виразу народнього світогляду. Наші помосковщені народолюбці сього не розуміють, не розуміють, що цураючись, зневажаючи українську мову, вони тим самим, може того й не постерегаючи, виявляють свою спанілість, свою погорду та зневагу до самого народу, гордючи тим, що виражає його душу й думу. Се тіж перевертні і запроданці, що „потурчилились, побусурменились — для роскоші турецької, для ласощі нещасної“, кажучи словами з думи. Зневагу свою до мови того народу, що про працю для його вони часом ліберальні речі кажуть, вкупі з тим соромлячись кривного з їми звязку, цураючись його й величаючись

„росіянами“ — зневагу свою доводять до того, що крий Боже як бережуть свої діти, щоб вони не балакали по українському часом (пхе, мужицтво!) і щоб оборонити своїх дітей від української мови, виписують (ми знаємо тому приклади) няньок та „мамок“ з Московщини, або Німкені беруть, щоб тільки не довелось брати української жінки!...

Чого коштує праця сеї категорії, досить нагадати нам недавно надруковану книгу пані Алчевської: „Что читать народу?“ Показчик книжок для народу. З сеї праці побачите, як сі народолобці фалшиві умисне топчуть українську мову, тенденціозно її замовчують: над показником працювали вчительки з української школи — ви сподіваєтесь, що вона завела в сеї показник хоч найкращі українські народні книжки? Ані однісенської!!! хоч усі найпоганіші московські понапишано¹). Се щирі і отверті кацапомани — про їх дарма праця і говорити-б. В літературі вони Москалі думками Москалі, в житті теж. На наш погляд се сьміття, бурян, курай колючий на нашій не своїй землі — посіяний і викоханий московською рукою. Вона знає куди їх веде, а вони йдуть, хоч не знаючи куди, а часом і знаючи та байдуже.

Близько до сих нікчемних будяків стоять ще одні так би я їх назвав — „гармонійні“, — що думають бути заравом і Москалями, і Українцями (останнє — хоч на словах). Се ті, що їх добре знати з Гоголевої характеристики самого себе: „я не знаю, — писав він до

¹) В другому томові свого показника сі добродійки згадали дві пєси Кропивницького — їм випадком трапило ся прочитати їх селянам. Але тут же доводить ся, що українські селяни більш собі вподобали (більш бо розуміють) Островського (дарма, що він пише специфічною московсько-купецькою мовою), ніж Кропивницького. Вільно кожному балакати, що він хоче — тим складачки тії книги доводять, що мов би то українські селяни чудово розуміють Пушкіна та Надсона etc. Се останнє свідчить про те, скільки правди в сій фалшованій пародії на справжні висліди народніх поглядів. Пушкіна та Надсона etc. не розуміють і московські селяни, що їм сі твори все-ж рідніші мовою. Книга ся звернула на себе увагу в російській пресі, котра не тямлючи нічого в народнім українськім житті, наївно вважає все, що там понаписувано, за правду! — Ред.

Аксакова, — „хто я справді — чи Українець, чи Москаль, чи краще — чого в мені більш — Москаля чи Українця?“ Гоголеві здавалось, як він далі каже, що й того, й того однаково і вони доповняють один одного, злившись в одну гармонійну цілість. Небіжчик Гоголь помиляв ся: як в історії з тієї гармонії (а справді — мезажянсу), яка мусіла бути між Україною та Москвою по Богдановій думці, вилупилось „обрусьніє“ (лад республіканський, індивідуалістичний не міг ще ніде вижити з деспотичним та рабським — одно повинно було „задавити“ друге і таким „задавленням“ став ся український демократичний лад) — так і в Гоголевій особі брат — Москаль задавив Українця, і ми бачимо, як ся чудернацька „гармонія“ швиденько перевела ся на московську дисгармонію — з її ладаном, рабством і всією тією цвівілю, що від неї нудить сьвіжу людину. Досить згадати „Переписку съ друзями“ — нею закінчив Гоголь-Москаль те, що почав „гармонійний“ ще.

Є ще химерна категорія української інтелігенції, що признаєть ся (яка велика ласка панська!) до свого українського коша, але в практичному житті застаєть ся одним з тих ремінчиків з московського батого, що ним так тяжко катує Москаль, заковану в кайдани Україну. В головах у сих добродіїв якомсь містять ся в одно — „українофільство“ як вони кажуть (на словах) і праця на Москву — вони видають московські газети на московський централістичний штиб — иньші звуть себе „щирими“ Українцями, другі — тільки „немножко Малороссами“, але й ті, й ті одним миром мазані, однаково зміцняють своєю запроданою працею ті культурні й антикультурні пута, що під їми задихаєть ся Україна, про долю котрої вони лицемірно (як на чуже око) часом зітхають... Скажете, що робота в письменстві можлива єсть тільки по московськи тут. мовляв нічого не вдієш. Правда, та не вся: хоч би по московськи, чи хоч по якому — робота мусить бути на користь Україні — діти її повинні їй заплатити за її хліб — се її право домагати ся сього, — тим часом робота ся на шкоду їй. Ніхто отже не дорікати ме Кулішеві, Антоновичові, Еварницькому та иньшим за їх праці московскою мовою —

ті праці, по якому-б їх не писано, — всі диктовала любов до України, вони мають на увазі її добро, а не шкоду їй. А ті добродії... Хай їх Бог судити ме, чи краще — цур їм пек та осичина! Добре виплачують вони Україні, що їм дала світа вадріти, вигодувала їх, викохала; — вони за се, навчають її, які були їй добродії Петри та Катерини навіженні! Не дурно у нас каже народ: „узав московську сумку — взяв і московську думку“.

Оттакий то квітник, чи краще — сьмітник з інтелігенції пишаєть ся на вкраїнській ниві. Добрих має поводитирів український народ — бодай не діждати! Бідна Україно, стоптана, понівечена, оплювана і осьміяна від ворогів, а найгірше від всіх нелюдків, гадюк, що ти їх вигриваєш на своєму лоні! І подібна єсть Україна сліпцеві, що його зрадливий поводитар веде в яму, в пащу голодному, лютому звіврові... Як нагадують теперішній час нижче наведені слова з темряви XVI віку! бач ся, благородна душа народолюбцева устала з своєї домовини, круг себе подивилась і з тяжким сумом промовляє до своїх земляків зрадливих, як вона промовляла до їх XVI віку:

„Простота чоловіка бідного посполитого на вась очи завжди удавала и удаєть и за вами идеть... Бо а хто богобойный и не задержитъ (—не задріжить) на такую казнь Божию гледечи, хто бы не мусиль плакати, видечи такъ великихъ княжатъ, такихъ пановъ значныхъ, такъ много дитокъ невинныхъ, въ такомъ зацномъ рускомъ а злаща (а надто) передъ тымъ доветинномъ (дотепним), учономъ народи, езыка своего славного занедбане, а просто взгарду съ которой за покаранемъ Панскимъ (Божим) оная ясная ихъ въ слови Божемъ мудрость (а которимъ была праве яко врожоная), гды отъ нихъ отышла, на еи мистьце на тыхъ мисть, такая оплаканая неумиетность пришла, же вжо некотори и писмомъ се своимъ (а злаща въ слови Божемъ) встыдають. А на остатокъ што можетъ быти жалоснейшая, што шкарадша, иж и тыи, што се межи ними зовуть духовными и учителя, смиле мовлю, на мней его не вмють, на мней его вырозумения не знаютъ, а ни се в немъ цвичать, але

и ани школи ку науце его нигде не мають, зачимъ въ полскіи або въ инші, писма за такою неволею не мало и у себе и диты не безъ встыду свого, бы се одно почули немалого, заправують“. („Предмова“ Тяпинського 1595 до Евангелії 1570). Сумний стан нашої інтелігенції, хто до його придивить ся тепер, але дасть ся він надто у знаки, дасть ся побачити себе і сліпому, найгірше виявить ся її нікчемність, ледарсьтво і недотепність до праці для народнього добра тоді, коли стане можливою така праця, коли ми доживемо до того, напевне, недалекого часу, як Росія стане державою конституційною. Усі народи її, найдрібніші, матимуть добрих заступників і дбачів за своє добро, певних себе, вірних ідеалам свого народу, усяка кривда, усяка зневага прав його викличе в синах його односердний, щирый опір; вони не дадуть топтати прав свого народу і одностайне та завзято їх боронитимуть. Всі ці народи від сходу до заходу, від півдня до далекої півночі „від Молдавана аж до Финна“ я уподоблю доброму, дебелому, міцно-споруженому кораблеві, котрим керують свідомі свого діла керманічі і ніяка хуртовина, зле-супротивна хвиля політичного життя не зібе їх з свого шляху, не примусить їх повести свого корабля в ворожу пристань; у їх очи досить гострі і далековорі, щоб відрізнити свою від чужої, у їх досить пильности і невси-пущого бажання, щоб обережно та обачно допильнувати стерна своєму ксраблеві, дорогий скарб їхньої батьківщини, від усяких підводних скал, щоб не потрапити в згубний вир з власної необачности, ледарсьтва та байдужости; в їх досить сил і моці та відваги, щоб боронити ся проти розбишацького нападу. Не те, пожаль ся Боже, буде з Україною — вона уподобить ся тому баєчному возові, що його запряглось везти троє таких товаришів, як лебідь, рак та щука; — що може вдіяти і чого може накоїти така спілка відомо кожному з Криловської байки. У нас бо, опріч Українців, будуть ще і „общеросси“, і централісти усякого розбору й назвища (не лічучи вже величезної купи зледащів, покручених на усякий шталт), що бажатимуть „єдиної“ мови,

і ще до того так звані, чи краще що себе величають так — космополіти, вселюди.

Справді на сих космополітичних будім птахках пірагетъ чисто все щирого московського коліру, — бож справді, не признаючи ваги й потреби вільного розвитку національности, вживають мову московську, се-б то мову національну; щоб бути льогічними, повинні-б вони нехтувати і московську мову та національність, як і українську,¹⁾ і взяти собі за мову справді не національну — який нововимудрований воляпук; вони і в житті мусіли-б перевернутись в якихсь воляпукістів, в абстракцию людини, бо тільки абстракция людини — все людина, а жива людина має свої, індивідуальні одміни, фізичні, фізіологічні, інтелектуальні etc. окрім спільних усім людям прикмет; тільки з сих спільних усім людям прикмет, можно собі уявити ідею людини, абстракцию. Щоб бути до краю абстракциями, наші quasi-космополіти не можуть і жити ніде в краях живих людей; їх місце на тій горі, куди Платон помістив свої ідеї (абстракції річій), між ними й ідею людини...

Сих химерних добродіїв дві купки. Одна — се не-тямущі ще людиці, котрі щось чули і про шкоду національного вороговання, і про Weltschmerz, і про гуманізм, про рівність людей — про всякі хороші речі, але нема ще в їх хисту відрізнити слово від того, що в ньому справді є і чого нема; не можуть ще розуміти, що можно усяку ідею знівечити — з націоналізму зробити егоїзм національний, так саме і з космополітизму — нігілізм, або сервілізм політичний, чи иньший ще який їзм, і думають, що сказавши те чи иньше слово на їзм тим вже визначили, що се за річ. — Друга купа — вдачі вже просто поганої, се перевертні, покручі, запроданці, що їм ні до чого справді нема діла, окріч влас-

¹⁾ Справжні космополіти мусять однаково признавати права на життя усякої, найдрібнішої національности, як індивідуальне право. Адже признають вони право на індивідуальну самостійність кожної з особа людини? Чи ні? Коли за кожною людиною признають, то як можуть вони не признати того за мільйонами, що склались в прирожденну спілку.

них шлункових справ, але мають свій інтерес — закрити свою нікчемність яким їзмом, — найбільш до того придасться космополітизм, як його розуміють наші високорозумники такі — треба тільки, залетівши за хмари аж, зневажливо дивитись на дрібні справи про задоволення яких реальних потреб якого дрібненького народця — чи ж рівня то думати про справи усього всесвіту, лічучи й обивателів з Марсу та з інших планет. Се позиція дуле придатна, щоб пишати ся не знать на що-усякими Weltschmerz'ами, то що.

Так, натомісь, щоб працювати над речами реальними — економічними та просвітними справами свого народу — і вже на сім полі ділити ся (без сього вже не обійдеш ся) на партії чисто політично-соціальні — Українці мусять поперед усього порати ся коло справ чисто формальних — саме національних, бо сього неминуче вимагає той стан українського культурного шару, про який йшла річ. Доки національне питання не буде покінчене, доти воно найбільшу увагу звертатиме на себе і доти, на жаль, позитивна, чисто практична праця громадська нестиме велику шкоду аж двічі навіть: з одного боку ненаціональна інтелігенція не може працювати для народу на справжній йому користі та користь, зневажаючи та нехтуючи його ідеали та погляди на громадські справи, будши культурою й духом чужою народів; з другого боку національна інтелігенція мусить одривати ся од практичної роботи, щоб боронити справи більш абстрактної вдачі, що мають ідейну, а не практичну вагу і навіть просто, щоб завоювати собі місце для роботи, право на працю, як вона її розуміє. І ся борня національна мусить бути доти, доки справжня українська інтелігенція не завоює собі пануючого стану.

Шкода, що й казати, але інакше і не може бути. Найкращим тому прикладом мусять бути нам справи австрійських Словян загалом і братів наших, галицьких Українців, з-особна, що дожились до змоги на льояльнім ґрунті боронити національні свої справи. Як в Астрії стала конституція, інтелігенція галицька зараз же виявила свою нездатність до нового, подарованого їй жи-

тя — літератури не було, не було й справжньої інтелігенції. Москалів ролю грають там Поляки, і от галицька інтелігенція розбилась на три ворожі національні табори (вони й до тих час були, тільки тепер їх ворогування виявилось, користуючись з волі в громадському житті в усіх його виявах): табір з українських народовців (спершу зовсім дрібний), табір з спольщених та спанілих, яко спадщина історії (*gente ruthenus, natione polonus*, — як себе вони величають), та ще на додаток — табір з москволюбців, що бажають бути частиною од химерного і не бувалого „єдиного російського народу від Тейси та Карпатів аж до Камчатки“. Результат сього безладя найтяжчий, найсумніший. Натомісьць, щоб вважаючи себе інтелігенцією, себ то щирим освіченим робітником свого народу — одностайне відперти денациональні експерименти Поляків та спольщеного свого кодла, потім узятись до позитивної праці коло пекучих реальних справ, йдучи поруч з чистоповими та демократичними польськими елементами, галицькі Українці почали гризтись проміж себе з за самих часом дурниць: „тверді“ (москволюби), що вели літературну традицію „спільної російської мови“, справді-ж неможливої макаронії, так званого „язичія“, часами здійсмали івалт з-за того, що Українці не вживають букви Ъ (Див. „Статя галицко-руссаго журнала „Новый Проломъ“ о фонетическомъ правописаніи и о значеніи Ъ въ русскомъ письмѣ. Сообщ. М. Петропавловскій“. Филологіч. Записки 1888 г. вып. II. і III.), бачили в їй ознаку народности, агитують проти „кулішівки“ (фонетичного правопису), бачучи в їй загиб національний (див. „Червоная Русь 1889 ч. 28, статя *Saveant con-sules!* — галас з-за проєкту дд. Смаль-Стоцького та Гартнера, проф. чернов. університету, що обізвались, щоб уряд віденський завів кулішівку в нижчих та середніх школах у Галичині та в Буковині); побирають милостиню з пан-московських, чи так званих „славянських благотворительныхъ“ комитетів, роблячи доноси на народовців як австрійській, так і московській поліції. Ненависть свою до всього народнього москволюбці доводять до того, що діти свої, щоб не посиляти тільки

в українські гімназії, посилають в польські та німецькі. Спольщені Українці, звісно, з Поляками накладають, доторкається до національного гніту та гнобительства. Що-ж з того ми бачимо? Більш як 20 літ в Австрії широка федеральна конституція, а в рейхсраті віденським заступників народу галицького — 2—3 чоловіки та й то креатури польських магнатів (коли р. 1848 українських депутатів було 36 і здебільшого мужиків). Галицький крайовий сейм до останніх часів, окрім польонізаційної політики, ні про що більш не дбав; право „пропінанції“ (монополія шинкарства за панами-дідичами), як було зосталось при скасуванні панщини р. 1848, так і зоставалось аж до 1889 року; економічний стан народу як польського, так і українського що року гіршає — пани та жиди до останку руйнують народ, як і за панщини; просвіта теж не дуже ясно блищить і так саме, як і в Москалів, служить тільки копійкою „об'єднательної“ політики...

І коли що зроблено для українського народу за 20 літ, дак се зробила українська народолюбна національна інтелігенція: вона склала спілку „Народної Торговлі“, що розкинула тепер свої віти на всю Галичину, — кооперативну торгову спілку громадську, щоб визволити торгівлю від жидівського і взагалі крамарського посередництва; вона, убога та безсила, не більше як за 15—20 літ дала народніх українських шкіл більш, ніж польські магнати своєму народові, магнати, що держать в своїх руках край і його багатства, за весь час свого господарювання; вона дала українському галицькому народові над 500 читалень за які вісім років (від 1880—87, див. Про укр. р. н. читальні Павлика Л. 1887, б. 1.), тим часом як шляхта польська в Прусах за десятки літ ледві довела число *rolniczo-włościańskich kółek* до 147 (*ibidem*); вона здебільшого позаводила по селах та містечках каси позичкові громадські, магазини збіжжя (шпихліри) etc. Напевне, вона-б більше зробила, коли-б не мусіла марнувати свої сили й хист на боротьбу з нападами польонізації та з зрадецькими змаганнями своїх перевертнів та недовірків; тут же за одним заходом мусить виробляти письменство, починаючи з альфи.

Не диво отже, що українська галицька інтелігенція не робить стільки, скільки хоче й може.

В таких саме обставинах опинимось і ми, коли за здалекого не сконсолідуємось в міцну та поважну купу, бо тільки силу поважають і вважають за потрібне з нею рахуватись. Не маємо дивуватись, що Поляки не хочуть в Галичині самохить попускати з рук гегемонію і дуже помалу, знехотя, дають Галичанам нашим те, що вже більш як 20 літ на папері забезпечено їм конституцією — рівність національну. Тільки тоді український народ в Галичині покориється з усіх прав вільного політичного народу, коли приязнь або неприязнь його важитиме Полякам більш, ніж тепер, бо, справді, число 16 заступників українського народу в галицькому соймі супроти 135 польських¹⁾ не може важити багато, — а доти ніякий лемент не запобіжить лихові. Нам, Українцям в Росії, треба се мати на увазі, здаючись тільки на власну моральну та культурну силу і всю снагу покласти на те, щоб придбати сю силу. Нам теж треба обігати тих гріхів, в яких винні єсть галицько-українські народовці. Щонайтяжча помилка, якою можна дорікати Галичанам в минулих часах та по часті і теперички ще, се те, що їм бракує виразної програми, бракує проступання до визначеної мети без ніяких манівців та компромісу з усякими темними та зрадецькими силами, та те, що не розуміють вони часами спільности інтересів своєї з демократичними та поступовими елементами польськими та иньших народностей у Австрії — сим Галичани тільки шкодили собі, відвертаючи від себе симпатію тих поступових елементів. Галичани часом підмагали централістичні міністерства, увіходили і увіходять в компроміси з москволюбними (найбрудніше і найпоганіше над що нема в Галичині), а надто з попівством, котре там до недавна складало усю галицьку інтелігенцію (тай тепер її, здасть ся, більш ніж сьвітської); народовці, лигаючись з такими елементами, думали придбати їх собі, а справді поступались тільки своїми демократичними

¹⁾ Тим часом людність українська і польська в Галичині сличе однакова числом.

думками на користь своїм спільникам. Попи, як і скрізь, втратили віру у народ, і держать ся ідеалів, що вже цвіліяло тхнуть звичайній людині; москалефіли огидні і полським демократам і недемократам та й австрійському урядові немилі, — отже спілка з такими елементами на користь народовцям не випадала ніколи.

Ми мусимо вияснити собі нашу демократичну українську програму, щоб вона була зрозуміла і другим, не викликала злобних та єхидних коментарів од наших ворогів, нетямущого базікання серед „младенців“ наших та інсинуацій од quasi-космополітів. Вже не кажучи про гадючі сичання усяких „объединителів“ про „сепаратизм“ (на се нам і звертати уваги не варто), не раз доводилось чувати навіть од поступових та чесних Росіян з радикального табору, буцім український націоналізм реакційний рух, бо, українофіли (ніби) індивіда становлять вище від сім'ї, сімю вище від громади, а сю від нації; націю-ж вище від усього світу!! („Русск. Богатство“ 1881 Ч. 2. Алексѣевъ Что такое украинифильство). Правду відказав на се д. Драгоманов, що російські радикали підставляють Українцям натомість всього світу, державу російську, державу до того ще вузько-національну, мало бо хто з російських письменників здолає дивитись на світ Божий з вищого погляду ніж з дзвіниці Івана Великого або з простолінійного Василівського острову, або хоч і з иньшого якого місця, про те або крізь туман з московського ладану або при світлі петербурського „вікна“ в Європу“ (Дѣло. Спб. 1881 Ч. 9. Литературно общественныя партіи въ Галиціи“, бб. 115—115). Справді, невже деспотизм однієї національності над другою така річ, що російські радикали можуть не тільки байдуже на се дивити ся, коли річ іде про московську державу, але ще зневажати та каяти змагання тих покривджених народностей, у котрих стільки ще зберегло ся почуття людське, зостало ся ще стільки шанів до самих себе, що вони „сьміють“ обурюватись супроти деспотичного, несвіцького гнобительства Москвою усіх, що сьміє ще мати своє я, окреме від московського. Коли так думає частина російських радикалів, та даремнісінько зве вона себе радикалами —

се тіж катковці навіжені, тіж гієни в левовій шкурі, се врешті подлог ідейний! Для честі і поваги радикалів російських ми хотіли-б думати, що через їх помилку тільки, через несвідомість про те, що українське народовство єсть справді протест не партії, не купки, а нації супроти деспотизму державного московського, українські народолюбці бачуть своїми ворогами в однім таборі і „катковців“ з їх насінням, „нововременцями“, та ще і російських радикалів! Уже се одно мусіло-б звернути їх увагу і пильніш придивити ся до діла.

Ми тут не маємо на думці викладати наші погляди про те, що таке національна ідея загалом, про потребу для поступу й культури національних організмів, про жарні сподівання „обелинителів“ з усього світу, буцім культура нищить національні відміни і веде світ до воляюка; не будемо говорити і про те, що національність се колективна одиниця, до того ще прирожденна, а не штучна, твір історії, а не волі одиниць (як юридичні спілки, товариства), а тому твір об'єктивних початків, а не суб'єктивної волі. Не казати й про те, що коли за одиницею признають право і потребу жити, мати своє *я*, котре нікому не заважає, то ще більш така одиниця, як народ, що складається з мільйонів, має право жити. Не говоритимем про те, що європейська культура і взагалі світова посувалася наперед генієм національностей і букет цивілізації згубив би свою красу розмаїту і свої пахощі, як би на світі запанували волапюкнети, або хоч самі Москалі, що після того визволу індивиду з під деспотії корпоративної та авторитетів усяких (філософія XVII та XVIII в.) визвол національних одиниць (і усяких інших колективних одиниць) з під утиску та гнобительства інших національностей, що панують в державі, і взагалі від деспотизму державного, від знущання одної колективної одиниці з другої — сей визвол, ся друга частина великої культурно-історичної роботи — неминучий, логічний послідок першого визволу, одиниці, і як такий — дальша ступінь людського поступу в упорядкованню громадського життя. Се все речі загального, принципіального порядку, і я їх тут не чіпатиму, хоч вони

й мають для нас фундаментальну вагу, — я маю на увазі український націоналізм в його практичній постанові, в його стосунках до питань практичного життя державного, межнаціонального та громадського.

На й сам перед ідея національна, як і усяка — річ суб'єктивна і через те може бути спаскужена, — тим одним стягом національної ідеї можуть покривати свої голови такі чоловіколюбці та волелюбії, як Мацціні, Гарібальді, Фіхте Старший, Шевченко, Міцкевич etc. з одного боку, а з другого і такі смердячі гасителі народньої волі, такі людоненавидії, як Катков, Толстой (міністер) і всі помні російського газетярства від „Нового времени“ до „Свѣта“ і „Луча“ лічучи, граф Муравєв, Анухтин та Капустин і всі на світі об'єдинителі і деспоти, шинкарі кровю народньою, що так нагадуть невмірущий поклик W. Hugo.

O peuples douloureux il faut bin qu'on vous venge ! Здасть ся, різнисть між першого розбору націоналістами і другого така-ж, як між огнем і водою, як між розбійником, що подорожнього ріже і подорожнім, що боронить своє життя або кидасть ся боронити иньшого з під розбишацького ножа, а про те більшість людей вдовольняєть ся словами і коли дві неоднакові речі загорнено в одну етикетку, їм і досить, вони один смак розумітимуть в обох — хоть що хоч ! Се не тільки можна сказати про національність, — про все, — от хоч би і космополітизм : його звичайно становлять супротивно націоналізмові, надто у нас, в Росії, де, дякуючи реакційним поглядам на націоналізм, його ідентифікують з варварством московського пан-росізму. Треба одрізняти не слова, а річ саму по собі. В чистім, благороднім розумінню націоналізм, як почуття природне мусить бути під контролем ідей гуманізму — любити свій народ, працювати для його не значить зневажати і ненавидіти иньшу яку народність. Кожна людина мусить дивитись на всіх людей однаково, як на людей, поводитись з ними, як собі того бажаєш. Сього вимагає гуманне космополітичне чуття, — і в такім благороднім розумінню кожна людина мусить бути космополітом. Громадське добро кожної народности, кожної громади, кож-

ної людської спільки не повинно суперечити гуманним космополітичним початкам, — се-б то: націоналізм мусить бути космополітичним; добро, що зроблено його в одній громаді — се здобуток усього світу, усього космосу; такий націоналізм, що суперечить людським вищим гуманним ідеям — не націоналізм, се просто — варварство, що прикриває свою погану і мерзотну вдачу чистим, святим покровом націоналізму. Націоналізм же ми розуміємо як практичне виконання в житті космополітичних гуманітарних бажань та ідей, — тим космополітизм і націоналізм стоять як ціле і частина, як розуміння родові і видові; той, хто зве себе космополітом і цураєть ся позитивної праці для свого народу, той пероба і ледащо; щоб же бути космополітом, треба працювати для світового добра, а найпродуктивніша дорога сій світовій праці, — се праця для свого народу — так ми розуміємо націоналізм і такий мусить бути український націоналізм!

Націоналізм, як і всяка ідея, — суб'єктивна ідея, як її хто може розуміти, і у варварській голові ся ідея може вихопити тільки варварське розуміння її; — так першим виявом національного почуття у Погодина, як розказують його біографи, була думка геть вигонити з Росії усіх чужоземців!... Так саме і народи, як одиниці, можуть розуміти сю ідею не однаково — вважаючи на те, на якому ступені культури стоять вони, яка була їх історія і в яких політичних обставинах живуть вони. Так Москалі в громадському житті виявляють національне своє я тим, що знущають ся з інших народів, які попали в їхні пазурі. Що вони тепер виробляють над нещасними народами від „финскихъ хладныхъ скалъ до пламенной Колхиды?“ Скажуть, що се уряд тільки, а не народ, що народ мовляв московський, як би мав змогу висловити свої думки, осудив би се варварство? На превелике нещастя — се неправда. Бо урядове поступовання в ділі асиміляції уповні відповідає поглядам самого народу московського, його історії, його культурі. Прислухайтесь лишень до російського письменства, — усе воно, як що не лічити однієї — двох часописів, — наголо централістичне, асимілятор-

ське. Не треба забувати, що уряд державний, котрий не вчорашнім випадком зробив ся, а цілі сотні літ живе, — се органічний витвор історії народу, і російський уряд гармонійний і логічний витвор історії московського народу. Я певен на тому, що коли навіть буде в Росії конституція, російська громада і її письменство будуть наголо централістичні, і федералістів, як і тепер, буде жменька одна. Історія має свою неминучу логіку. Хиба-б ті вакханалії асиміляторські, що нищать культуру в Остзейщині, у Польщі, на Україні і скрізь, де тільки червоних сорочок та личаків неносять, — хиба-б ті скажені вакханалії можливі були, коли-б вони не відповідали асиміляторським бажанням московської громади? Алже ся громада працює, виконує міністерияльні накази та програми, тільки вона може їм дати „кровь и плоть“. Коли-б вона залюбки і самохіть не робила своєї темної і лиходійної роботи, урядові намагання були-б мертворожденні і марні і без підмоги громадської урядовцями самими міністерські проекти недалеко заїхали-б. Коротко говорячи, я хочу сказати, що народ, котрий вихав у себе деспотів, деспотично поводитиметь ся і з тим, хто матиме нещастя під його п'яту упасти. Раб, зробившись силою, стає деспотом. Українському народові, що вся історія його визначається вдачею демократично федеративною, що йому не доводилось в історії давити иньші народи, а тільки боронити свою політичну і громадську волю, — такому народові і не можна розуміти націоналізм асиміляторський та централістичним. Наш націоналізм — оборона свого національного життя, волі, і яким він був у протягу всеї історії, таким повинен і зоставати ся. Ми повинні толерантно поводити ся з усякою иншою народністю і не знати ворогування до неї, яко до народности, хоч би й до тієї, що нас душить, а мусим тільки ворогувати і битись з тими ідеями та змаганнями, що мають нас знищити.

Звичайно думають, що націоналізм усякий у Росії мусить вести державу російську до розкладу, до руїни. Мусимо виразно і рішуче засвідчити, що ми не вороги російській державі, — себ то: ми не думаємо, що на

те, щоб наша народність вільно жила й розвивалась, нам треба було відірватись від Росії і заснувати окрему державу. Правда, самостійність державна — найкраща і найпевніша запорука національного життя, але така задача виходила-б із порядку річей реальних і була-б ніщо, як тільки дитяча мрія. Національне-ж життя народу можна погодити з чужою державою, і російська держава у Києві може стояти поруч з українським національним життям. В наші часи зовсім занехаяно думку, буцім народ не може жити інакше, як утворивши свою окрему державу. Найновіша історія дала досить доказів, що народи можуть жити в одній державі, зберігаючи свою ідентичність і користуючись з усіх прав самостійного народу; — для того держава повинна мати форму федерації. Такі федерації в Європі — Швейцарська та Австрійська. Надто Австрія навчаючий приклад — се перша спроба федеративної держави на великий штиб. Такою федерацією, як Австрія, мусить бути і Росія через свій різноколірний національний склад. Тільки ся форма забезпечить культуру і політичну волю в Росії. Вся історія України і наш теперішній стан безправний вимагають од нас держати ся федеративної ідеї, тільки федерация запоручить нам життя.

Одначе, чи можлива-ж федерація в Росії? Адже й найрадикальніша республіканська конституція може бути централістична. Найвиразніший приклад сьому ми бачимо в сьогочасній Франції, де провінція, громада взагалі, спілка громадська, корпорація не тільки не має автономії, але й тих „прав людських“, що їх щедрою рукою запоручено нарізно кожній людині. Досить, згадати, як, здаєть ся, року 1890 заборонено парижській міській думі допомогти грошми тим робітникам, що гуртом кинули роботу зза неладів з хазяями. Се значить — індивидум має право помагати кому хоче, а спілка, корпорація навіть сього елементарного права не має, не має „прав людських“, що про їх Французи голосно вигукували на увесь світ ще р. 1791 і що в їх покладають свою славу й гордість. Таж се nonsensus, скажете! — Правда, але се з тих абсурдів, що їх робить

історія і з історичного погляду мають свою логіку. Франція була вельми централізована держава і такою зосталась і тепер, хоч і звеь ся республікою. Одмінилась бо сама форма: замість деспотії монархії стала деспотія палат, і з „прав людських“ скористувалась тільки буржуазія, а найменше народ — громадської автономії там нема і знаку ще. Тому ми мусимо бути сьвідками, що в германській монархії іде жвава соціальна робота, де сам уряд дає до неї призвід, а Французи вдовольняють ся Буланже та братанням з Москалями. Французам і не снилась та автономія спілки та громади, якими в Германії люди давно живуть і з яких користують ся. Історія нам сю річ може вияснити. Французька держава і громада і досі годується тими конституційними ідеями, що найвиразніш їх висловив Руссо в „Contrat social“. Се ідея республіки, держави, де воля всіх „volonté générale“ на практиці може доходити до половини числа депутатів палати +1. Тим часом і сї депутати не репрезентують собою волю народню, а тільки волю буржуазії, і ося буржуазія, буцім „Volonté générale“ — такий деспот, який тільки може бути. Він пан над усім людським життям і навіть над людськими душами (яким деспотом може бути парламент — згадайте конвент). Тим ні про яку корпоративну, громадську і навіть індивідуальну автономію — справді а не на словах — тут нема чого й балакати. Ся теорія безмежного державного авторитету республіканської форми саме відповідає вдачі, чи — краще — звичці Французів жити під безмежною державною централістичною опікою; і в головних пунктах, як відомо єсть, Французи і тепер сеї теорії держать ся в громадсько-державному житті. Навіаки німецькі, здебільшого англійські юристи та філософи, відповідно історії, громадській вдачі та автономії своїх народів, показують на те, що держава не повинна затерти індивіда і громаду, бо держава не єдина форма суспільного життя, є бо й иньші форми: релігійна, корпоративна, національна та иньші. Щоб держава не робилась тираном душі й тілові, громадське життя треба так впорядкувати, щоб державний авторитет не захоплював безконтрольно

усього людського життя, а щоб йому обмежено одну тільки частину його, — інші сфери життя мусять належати від інших форм: релігійних, корпоративних, національних etc. Тільки в такім разі, коли державний авторитет буде розумно обмежений, можна встановити рівновагу в громадському житті, гармонію і волю. Сі ідеї, ідеї автономії, незалежності від держави в визначених рямцях інших форм суспільного життя тепер опанували більш освічену європейську громаду. Тепер вже перестали няти віри в рятівничий суверенітет державний (краще деспотію) і зрозуміли, що воля індивіда, його я, його „права людські“ будуть марні слова, доки сей суверенітет (хоч би й у республіканській позолоті) не перестане бути деспотом не гірш од всякого абсолютного монарха. Навіть Французи зневірились вже в своїх теперішніх республіканських формах і доводить ся чути, що республіка без автономії громадських одиниць в державі — будівля, що на піску її збудовано (що й правда є). Передова громада європейська бажає обмежити деспотію держави ось в яких головних річах (До сих бажаннів ми, Україні, пристаємó теж тим більш, що вони відповідають нашій історії, ідеалам громадським нашого народу і при нашим політичним стані єдино спасительні для нас).

1) В справах релігії мусить бути не тільки релігійна воля, яку тепер мають європейські народи (окрім народів в Росії та в Туреччині), але держава не повинна й знати ніякої віри, ніякої церкви. Віра — виключне діло кожної людини; справи церковні теж кінчають ся в громаді (комуні) і не мусять підпадати ніякому державному авторитетові. До сього європейські народи ще далеко не дійшли. Французька республіка напр., признає право за кожною людиною вірити в що, чи не вірити, але се тільки слова; справді-ж не дає права вірити католикам, бо, взявши в свою опіку просвіту, уряд бере собі за клієнта атеїзм (теж релігія в негативній формі) боронючи вчити по школах католицтву, хоч би школярі бажали того. Яке-ж діло до сього державі, що я хочу бути католиком, чи чим? Деж тут ті химерні „права людські“? Чим утиски проти католицтву на

користь атеїзму кращі є від утисків католицизму, протестантизму etc. на користь православ'я? Те і се річ однакова — і те і се тиранія і згнічення над правами людськими. Звичайно на республіканську тиранію над церквою ліберальна й радикальна громада європейська звикла дивитись байдуже і навіть з злорадством. Се пояснити можна історично, що папство було в останні часи таким же навіженим авторитетом, як і абсолютизм монархії, і супроти їх обох боролась європейська громада. Але тепер вже так дивитись на речі велика помилка. Церква, і саме католицька, така форта громадського життя, котрої самостійність проти державної тиранії треба оберегати задля добра волі людської. Христос приніс велику ідею, що її клясична культура не знала — визвіл душі людської з під авторитету державного (згадайте: „Воздадїте кесарево кесареві, а Боже Богові“). Сей принцип зберегло папство, воно проводило його в історії (хоч, звісно, з-за власних інтересів) і було рядом з індивідуалізмом германських народів першим фактором, що зберіг Європі „індивідуальну волю“ в середніх віках, не дозволивши імператорам „св'ященної римської імперії“ стати справжніми кесарями на кшталт кесарів деспотичного Риму, до чого вони так намагались палко. Православ'є московське зовсім затерло головний принцип Христа і, як відомо кожному, московське православ'є було і є „департаментом“ і такаж копистка в руках уряду, як і поліція. Наше українське „благочестіє“ до неволі московської зберегало чимало автономію церкви, — не тільки вдержавши ті її крихотки, що перейшли спадщиною з Візантії, але значно її розширивши під впливом республіканських державних порядків. В Москві навпаки, дрібні крихотки церковної автономії візантійської зовсім зeszли, як занувала татарщина на Москві. Нетреба сучасній громаді забувати сього, що церква, заснована на справжніх принципах науки Христової, може бути великим фактором поступу соціального. І як на мою думку, папство, наприклад, як єдино-автономічна (справді) форма релігійна у християн, може величезну роль зіграти в розв'язанню соціального питання. Не забуваймо, що

„апостолська церква“ (з часів апостолів) була у купі і соціально-комуністична спілка і досить папствові (католицизмові) заходитись коло соціального питання, як держава та громада буржуазна європейська, боячись такого конкурента, пустять ся наввипередки дбати про теж. Від сього прогрес соціальний тільки виграє. Коли католицизм зрозуміє свою задачу, то воно відіграє таку ж роль в соціальному питанні, яку воно відіграло в обороні індивідуального ладу європейського. Є свідомість, що церква католицька починає се розуміти і вважає вже на соціальні питання (згадайте хоч торішній з'їзд у Відні католицького клиру Австрії). Нехай папство се робить з свого власного інтересу, але се однаково. Нам, Українцям, треба вважати на ту автономію нашої церкви, яка була до „протекції“, і бачити тут не тільки одміну від московського православ'я і близькість до католицького ладу (тим більш, що частина чимала українського народу в унії з ним), але й на таку історичну традицію, що дає нам ідейну силу впливати на реорганізацію московсько-чиновницького православ'я в автономну від держави спілку релігійну. Бо тільки ідеї, що мають історичну традицію в народі — тільки ті ідеї зжили ся з ним, зрослись з його душею, тільки такі ідеї мають животворну силу — їх не легко загасити [зауважте, як швидко погасила поліція в більшості московської громади ліберальні думки 60 років! а се через те, що вони, ці думки, для неї дуже не давня новина — таке придбання, що з їм розстатися не шкода, бо воно не глибоко засіло в її душу, в її серце.¹⁾].

Перехожу до других наших бажань.

2) Авторитет державний теж треба зменшити і в справах просвітних. Право сім'ї давати ту чи иншу освіту своїм дітям мусить уповні бути забезпечене. Програми шкіл, мова в їх, навіть заведення шкіл менших, елементарних мусить перейти цілком до рук грома-

¹⁾ До того, що колишні „анархісти“ роблють ся „катковистами“ і подвизають ся в „Русск. Вѣстникъ“, „Моск. Вѣдомостяхъ“, обливачи помяни усякий лібералізм, радикалізм, то що. Згадай Тихомирова.

дам, що дають на їх і гроші. Ся елементарна річ і досі в централізованих державах у Європі тільки *privm desiderium*: Французи і досі не передали сільських шкіл під компетенцію громад (коммун).

3) За спілками усякого роду і розбору мусить бути признано тіж права, що й за кожною людиною з осібна. Коли одна людина має такі і такі права, то од того, що дві чи три людини зійшли ся до купи — не мусить поменшати у їх сума прав їх. Хоч і як просто се та логічно, проте сей принцип не скоро ще увійде в життя європейської громади, надто Французи його не тямлють.

4) Усяка суспільна форма життя: гóрод, громада etc. користуватись мусить з повної автономії в усіх тих справах, що до їх належать і не зачіпають інтересів інших станів та форм громадських. Коли такі інтереси переплітають ся, то роз'язують такі питання самі заінтересовані, а держава тоді тільки вмішуєть ся, коли справа має інтерес для усієї держави.

5) Як результат всіх особистих прав індивіда, як логічний наслідок прав корпоративних — їх *summa summarum* — за кожною людиною мусить признане бути право належати до якої він сам себе признає національності, бо національність се лиш одна форма громадського життя колективного, прирожденна спілка, більш непорушна, ніж навіть релігійна, довго вішніша ніж державна форма: віру можно перемінити, а ознак, прикмет національності інтелектуальних, фізичних, фізіологічних скинути з себе не можна, хоч би й відцуравшись національності своєї; державне тіло можна за одну війну знищити і попілом пустити на всі чотири вітри, а національність живе й по втраті державно-політичної форти. Тому то права національності мусять бути признані не тільки за індивідом, але за усією народністю, як за індивідом колективним. Сі права: автономія національна, хоч би така, як в Швайцарії (автономія громад (коммун) *ipso facto* дає автономію національності, бо громади, корпорації в справах, що торкають ся їх національного я, рішають, надаючи їх

на кривду чию-б не було). Звідси логічний висновок: федеративний лад у державі, що складається з різних національностей, як от і Росія. Помиляють ся дуже вузькі розуми у російських радикалів, що нехтують національним питанням і за економічними (господарськими) справами нічого і ніколи не бачуть більш; не розуміють, що хоч яка важна річ економія політична, але в ряду соціальних наук вона займає не перше місце через те, що соціальний прогрес щільно дуже зв'язаний з **формами** державного і громадського життя і навіть уповні від них залежить: збудуйте справді вільні (а не на словах тільки) форми цього і соціального життя (в економічних справах) *ipso facto* прийме свої вільні й справедливі форми. А доти можна годуватись тільки паліятивами. В ряду пекучих питань, що їх має розв'язати вільна громада — може перше місце займає національне, — бо се питання про волю, справедливість для мільйонів колективних одиниць та ще таких міцних і природних! Як, доки жило кріпацтво, рабство одиницям, доти слово про індивідуальну волю (напр. в класичних республіках, в Сполучених Штатах Північної Америки) було іронія; так доки існувати ме рабство національне — доти голосний гомін про політично-громадську волю буде поглинутий людським розумом. Мало того — тільки тоді, коли національностей-рабів не буде — тільки тоді люди можуть спокійно усі свої сили і снагу покласти на розв'язання чисто соціально-економічних справ. Дивіться на Швейцарію — там три нації, а проте національного ворогування не чути звідти, і люди дбають про інші справи, а не про національні. А се через те, що там нема і національностей-раба, або покритих в чім — національне питання там розв'язане. Деж чути галас і стогін національної кривди — там, значить, є неволя. Се неволя викликає боротьбу, ворогування національне, що, певна річ, сприяє загальній просвітній та економічній поступу. Російські радикали централісти радять покриття рабам національним, задля спокійної соціальної праці, терпіти національну кривду, навіть забути себе („від себе не втечеш“ каже

приказка) яко націю і помосковщитись. Сліпі і нещасні людці! Вони хотіли-б природу людську, світовий лад і порядок перемінити задля витребеньків московської темноти; вони не розуміють, що кривда прав мільйонів людей сплиняє поступ людський...]

[Після сих слів у рукописові не стає картки — двох боків, — що загинула після смерти авторової. Там казало ся про те, з ким мусять єднати ся Українці і з якими народностями у Росії доведеть ся їм вкупі йти тоді, як буде там конституція, щоб досягти федеративного ладу в державі. Показувало ся на те, що з Москалів мало буде таких, що прихилитимуть ся до федерації. Москалі бо наскрізь централісти — такими зробила їх історія. Нахильність щільно зливати частини, знищувати особисту волю під владою спільною виявилась у їх і в сімйовому, і в громадському житті. Особисту волю знищує примус од „міра“, панує громадська („общинная“) власність і так звана у їх „круговая порука“, де всі одвічають за всіх і працюють робить за лїнивого. Так саме і сім'ї не ділють ся і всі сини й онуки, часом дуже багато, зостають ся безправні під деспотичною батьковою волею. Громадська власність панує й тут і доходить навіть до того, що одежа не поділена: часом дві сестрі не знають, якій належить той чи иньший кожух etc. *Ред.*]

Громадське життя українського народу лежало і лежить на діаметрально противних основах, на принципі громадської та індивідуальної автономії: сім'я, раз сини женють ся, зараз розбиваєть ся на окремі сім'ї, а коли й зостаєть ся вкупі, то тільки в формі асоціації вільної спілки, де господарства кожної сім'ї виразно відмежують моє й твоє („моє ліпше, ніж наше“, укр. прислів'я, що добре малює індивідуалістичну вдачу українцеву); громада українська зовсім не те, що „мірть“, її авторитет більше моральний, що виходить з поглядів народніх на волю громади („громада — великий чоловік“, „більша громада, як одна баба“, „нехай буде, як скажуть люди“, Ном.). Але ся підлеглість громаді залежить від того, що одиниця вільно признає

її авторитет, — одиниця може й не згодитись з нею. (Див. Костомаровъ, Двѣ русск. народности. Моногр., т. I.)

Державний лад наш теж, від Святослава (і раніш) до скасування нашої політичної автономії, був республіканський — гетьман і старшина військова вибірались вільними голосами і не тільки козацтва, а і всього народу, черні („чорні ради“ так звані) доки Москва „чорну раду“ не поробила кріпаками. Ніяка конституція відразу не змінить основи громадського життя у Москалів — на се треба віки [Французи сто літ по революції востали ся централістами і досі, а в їх же централізм далеко менше часу панував, ніж на Москві і в формі європейського абсолютизму, а не азійського деспотизму; та й культура у французькій нації, як здорові знаєте, зовсім не те, що московська].

Все отсе запевняє, що федералістів між Москалями у всеросійському парламенті буде обмаль, одна жменька: се буде невеличка фракція. Дай Боже, щоб я помилив ся, — нічого я таки би не бажав, як гірко помилити ся, ніщоб так не сприяло нам, як панування автономістично-федералістичних ідей в московській інтелігенції але, — пожаль ся, Боже! — на се нема жадної підстави, щоб сподівати ся. Федерация матиме проти себе загал російської громади, великої числом і єдністю, а надто тією перевагою та матеріальною силою, котру їй дає стан пануючої в державі нації.

За федерацію окрім невеличкої купки Москалів мусять бути і будуть усі останні народи: Поляки, Українці, Білоруси, Финни, Кавказькі народи etc. Спільний інтерес мусить їх з'язувати, вони мусять підмагати один одного і тепер, заздалегди, єднатись і порозумітись; усякий культурний і політичний здобуток чи втрата одної з народностей Росії мусить зачіпати всіх — се спільний інтерес, бо здобуток одної збільшує спільну силу до боротьби з ворожою їм усім централізацією та асиміляцією. Тому то нам, Українцям, не зовсім байдуже, що роблють навіжені асимілятори і в Финляндії, і в Остзейщині, і в Польщі, і скрізь. Мусимо

радїти з культурного поступу навіть у яких Вотяків або Зирян: асиміляція мільйонів финського народу не тільки втрата і шкода для загальної культури світової, бо затирає, зменшує квітник народів нашої планети, але ще й збільшує числом ворожу нам силу. Найдужчий культурою народ в Росії — Поляки і дуже-б було важно, щоб і Українці і Поляки зрозуміли свій спільний інтерес [застерегаємо, що спільний інтерес з нами може мати тільки федералістично-демократична частина польської громади]. Важно, щоб Поляки звернули увагу на Українців. Хоч ми тепер занадто ще дрібна сила, але Українцям належатиме поважна роль в витворі російської федерації. Не дурно казав Рігер в австрійському парламенті 1849 року, що воля виведе Українців на широкий шлях, що їх письменство дихає бажанням волі громадської і воно виріши, ростопить кригу московського абсолютизму (Р. укр. нар. чит. бік 73). Справді, Українці своїми громадськими змаганнями — федералісти й автономісти чистої води і вони радо підпирали б федералістичну партію, а також нарізні народи в їх демократично-федеративних змаганнях. З другого боку, Українці в найближчих культурних зносинах з Москалями, а також між ними нема того запеклого ворогування, як між Москалями та Поляками, і його-б зовсім не було, коли-б несвіцький гніт і нівечінне культурних наших змагань не вибухнув на Москві так люто та дико за останні 40—45 літ, розливши між Українцями та Москалями кров і муки кращих синів України. Се все дає право думати, що Українці виконають роль, при звичаївши Москалів до автономістично-федералістичних ідей. Вони вже й виявили свій вплив у російському письменстві. Не дрібниця той факт, що Костомаров, — се єдиний популярний в Росії історик-федераліст (своїх федералістів-істориків у Москалів зовсім нема, принаймні з поважних та відомих). Через Костомарова Москалі дізнають ся про федералістичну вдачу вічової Руси, звідки і Москалі повинні починати свою історію; через нього дізнали ся, що принципи вічової Руси квітували в кращій частині Росії теперішньої аж до гасителів укра-

їнської волі, Петра та Катерини, і що московська автократія виросла зовсім не з основ староруського, спільного з Українцями життя, а з сумішки византийсько-татарських ідей, що взяли перевагу під тиском нещасливих обставин політичних над автономістично-федералістичним ладом.

У Петербурзі р. 1890.

Увага. Читано р. 1890. в Петербурзі на Шевченкових роковинах. В. Ч.

ШТУНДА,
УКРАЇНСЬКА РАЦІОНАЛІСТИЧНА СЕКТА.

(До друку впорядкував Л. С.).

Від впорядчика.

Залюбки згодився я впорядкувати працю покійного Т. Зіньківського про штунду, як міні її на те доручено. Працюючи на цим питанням вже літ із п'ять, я готував власну працю до друку, — тим мені не важко було впорядкувати твір Зіньківського, — його бо більш як на половину викінчив сам автор.

Головною основою до праці Зіньківського була книжка (магістерська дисертація) о. Рождественського: „Южнорусскій штундизмъ“. — твір досить повний і велими коштовний. Після 1888 р., як о. Рождественський викінчив свою працю, справа штундова посувала ся наперед у своєму розвитку й викликала нові досліді з різних боків. Мені довелось таким робом тільки переказати факти з історії штундового руху від року 1888 до 1894 та виправляти ті помилки, що є у о. Рождественського і що їх виказано вже пізнішими дослідями. Окрім того, частину твору Зіньківського, що була на окремих картках, загублено, — се видно з нумерації карток та з зданнів на такі картки, що їх не було у доручених мені паперах. В таких місцях доводилось загублене додавати і розрізнене до купи з'язувати. Але-ж упорядковуючи працю, я скрізь намагавсь, щоб погляд Зіньківського на справу і його індивідуальна манера писання zostались незайманими, і коли висловляв свої власні погляди, то зазначав се.

Скрізь у таких випадках, а також і в довших додатках, мої слова друкують дрібнішим друком, узяті в [] та зазначено моїми ініціалами.

Л. С.

Передне слово.

Рух релігійний на Україні протестантської вдачі, що почав ся, можна постерегти, «в кінці 50-х та в початку 60-х років у Херсонщині, перейшов до Київщини і розлив ся по всій українській землі, — офіційно і в письменстві в Росії звичайно звуть штундою. Слово „штунда“ — німецьке (die Stunde = година) і взято його тим, що український рух почав ся переважно під впливом відомих брацтв (die Stunden) в протестантських церквах. Визначеної години (від того die Stunden) побожні з парахвіян протестантських збирали ся на релігійні бесіди-мітинги. Часом сей український рух звуть ще баптизмом. Так, д. П. Л—в, автор досить цікавої розвідки¹⁾ про сей рух у Київщині, так і назвав свою розвідку „Баптизмъ или штунда въ Кіевской губ.“, розуміючи сі дві назви задля визначеня одної доктрини. Дослідачі руху українського, як Ушинський, Хоменко і багато иньчих, вживаючи назви „штунда“, розуміють під нею теж, що і під баптизмом, чи, взагалі, протестантством в його головних основних принципах, і се зовсім справедливо. Назва для українського руху „штунда“ зовсім не відповідна, бо вона дає привід до непорозуміння. Таке непорозуміння виявив д. Рождественський, автор найновішої у російському письменстві праці про сей рух²⁾. Рождественський одрізняє українську штунду і укр. баптизм і одрізняє не як фази, ступені однієї віри, однієї доктрини, але як дві неоднакові

¹⁾ Кіевск. Стар. 85 р., Ч. 3, бік 490—518.

²⁾ Южнорусскій Штундизмъ 1889 г. СПб. Се перша праця, де рух українського протестантства обговорено досить повно.

доктрини. Ся помилка походить через те, що д. Рожд., вважаючи з одного боку на німецькі die Stunden, як на льояльні, звичайні збори в тих релігійних громадах, до котрих вони належать, і бачучи, що Німці-штунди, вилившись в форму мітингів, дальш того не пішли й не йдуть, звичайно, хоч і розумів, що між die Stunden у Німців і всякою иньчою церквою протестантською є одміна в особних розуміннях, що у Німців die Stunden і та релігійна громада, до котрої вони належать, стосують ся собі як частина й цілість (die Stunden німецькі — се тільки збори найщирших і побожніших парахвіян, що чують більшу потребу до науки своєї віри і частіш хочуть удовольнити своє релігійне чуття, ніж останні парахвіяни (як се в деякій спільці буває), — про те, бачучи з другого боку, що український рух здебільшого починав ся на кшталт німецьких штундових зібрань, кінчаючи вже потім баптизмом і взагалі протестантством супроти пануючої церкви (почасти-ж відразу Українці переходили в баптизм), д. Рожд. памятав, як бачу я, лиш те, що die Stunden німецькі мали справді закінчену форму — дальш вони не йшли, — забув однак про те, що вони в своїй парахвії частина згідна в принципах з цілим, а не окрема релігійна доктрина. Через таку неясність д. Р. і відрізняє в особні наче доктрини український „штундизм“ і „баптизм“. На наш погляд тут два слова а річ одна. Треба до того зауважити, що український „штундизм“ навіть в перші дні свої стосував ся до церкви православної зовсім не так, як німецька штунда. Німецька штунда була льояльна і не ворожа принципам своєї церкви, а українська штунда через те, що вона оснувалась на принципах протестантських, ідейно, хоч би й не пориваючи формально звязків з православ'єм, ставала ворогом православної церкви з того самого часу, як парахвіяни православні поставили принцип вільного розуміння св. письма і признали Новий завіт єдиною основою віри. Навіть хоч-би німецька штунда ворогувала зі своїм пастором, чи пасторі які супроти неї (як се й траплялось подекуди в Росії — деякі загорілі пасторі знаходили навіть в уряді російському зброю супроти нелюбих їм брацтв-штундів),

але від цього стосунку частини до цілого не змінювались; „штунди“ могли мати ворога собі в особі того чи іншого пастора, але та церква, що до неї вони належали, не ставала через те їм ворогом.

Так саме, коли-б у якій православній парохії виявився під, що сприяв би новоявленій штунді або їй поділяв би її думки, то стосунки штунди до церкви православної zostали ся-б ті самі — штунда-б мала друга в особі православного попа, але церква православна через те не переставала-б їм зоставати ся ворогом. Річ значить у відносинах штунди до своєї церкви. Німецькі штунди не були єресь за для протестантської церкви своєї, а лиш форма задоволення церковно-релігійних потреб, тим часом українська штунда, заснована на принципах німецької штунди і значить протестантських принципах, саме через сю однаковість принципів з чужою церквою, стала єретичним рухом з погляду православія.

Через се українську штунду в перші дні її появи, коли вона не мала ще організації і трималась формально своєї православної церкви, не можна відрізнити від тієї доби, коли сей рух перейшов у чистий баптизм або навіть і не переживав скілько-річного стану переходового, а відразу переходив на баптизм — тут різниця тільки часу, так що перша доба неорганізованого руху, що не поривав з православ'єм, була лиш ступінь перша нової віри в лоні православія, значить єретичної церкви з погляду цього православія. Доба неорганізації і доба дальша церковної окремої організації характеризує усякий рух релігійний в історії і тому не можна поділяти її доби чи її стани два в українському рухові буцім на дві якісь особні доктрини. Основні принципи і задля першого стану і задля другого одні — відрізняє їх організація — тому ми навіть не даємо особливої ваги тій обставині другорядній — чи через прийатте вдруге охрестин від німецьких баптистів український єретик виділявся з православія і входив у організовану окрему церкву, чи пак раціоналістичну церкву, (щоб нас добре порозуміли, зауважимо, що термін „протестантство“, „протестантська

церква“ ми уживаємо замість „раціоналізм“, „раціоналістична церква“), чи без сього баптистського перехрещування, а просто вважаючи те хрещення, яке дала їм православна церква, за вдовольняючу річ (бо охрестини лиш форма) уряджали незалежну свою форму церковного життя, обіраючи собі пресвитера etc. Не в тому вага, чи український єретик охрестився вдруге чи ні, а в тому, що так чи інак він і формально вийшов з православної церкви і урядив свою церкву. Тому ми і уважатимемо в історії штундового руху дві головні доби чи два стани (в неодних місцях вони не одночасні): 1) Стан неорганізований, коли штундар формально ще держить ся православної церкви і 2) Стан організації своєї власної церкви. Сі уваги ми зробили не лиш на те, що д. Рожд. вважає сі два стани духового руху на Україні за дві якісь особливі релігійні доктрини: штундизма і баптизма (головні основи учення і того і того стану одного коліру і одної вдачі), але маємо за потрібне вяснити стан річий, бо звичайно різним словам надають і різний тямок і се може вести до непорозуміння і хибного погляду на речі. Сим двом назвам для однієї доктрини релігійної в ріжних її часах можна знайти порівняння в історії християнської церкви стародавньої. Перший стан, коли були вчителі лиш нової віри а окремої організації не було, — церкву християнську звать Апостольскою. Тоді ще, хоч християнська доктрина проповідувалась і приймалась в усій своїй повні, проте християни не поривали формальних звязків з юдейською вірою, для котрої християнство було така-ж ересь, як і штунда для православія. Пригадаймо, що вони обряди юдейства держали ще деякі, ходили до синагоги (Апост. Яков і Йоан, Петро те-ж синагогах і проповідували). Як християнство цілком порвало з пануючою церквою юдейскою і урядило свою окрему церковну організацію обранням пресвитерів та єпископів, — її стали звать за для формальної відміни „єпископською“, пресвитерською. З сього погляду за для браку організації можна-б і уживати для українського руху терміни „штунда“ і „баптизм“, але се вже не до шмиги через те, що стан організації українського руху

самим баптизмом не вичерпуєть ся. Чимало є громад, де організація відбулась без баптизму се-б-то вдруге не хрестили ся. Та і саму назву баптизм навіть до тих громад, що організувались за впливом і посередництвом німецького баптизму, треба прикладати не цілком: українські баптисти де в чому відрізнялись від німецького.

Голова І.

1. Через що з'явив ся штундовий рух на Україні.

Більшість штундистів самі виказували на незрозумілість для їх церковної служби як на одну з причин відступництва від православ'я. (Херсон. Еп. В. 1875., ч. 18, б. 559; Вып. изъ мис. донес. о штунд. въ Мог. г. 1884, Ч. 4, б. 7, 35., Рож. ст. 22 прим.). Письменники, що чіпали питання штундове, задавались теж метою виробити, на якому ґрунті і з чого мала повстати штунда. Ніхто, навіть попівство не могло відперти того сумного факту, що між причинами руху не мале місце займати мусить ледарство і моральне зіпсуте українського духовенства, його здирство і чиновницька вдача і повне заведбанне морально-просвітної праці до народу, що свідчить про брак справжньої освіти. „Селянське духов. (за кріпацтва в Херсонщині), що мусіло через своє незабезпечене становище без кінця піклувати ся про удержання себе і своєї сім'ї, не мало скільки треба часу до виконання свого пастирського високого обов'язку“ (Рождесв. Штунд. б. 21.) Епископ херсонськ. Никонор пише: „можу посвідчити, що священики навчають (народ), скільки здатні навчити люди, що самі сливе нічого не читають, сливе ніякої літератури не передплачують, сливе ніяких збірників проповідий не мають. Священики сіл Д. та И. навіть відцурали ся вчити Закону Божого в земських школах. Не кажу вже про тих законовчителів, що не завели у себе ніяких шкіл: якого від їх провідництва сподіватись? Та й саме проповідування часом буває сумне,

нетактовне, безпредметове“. (Состоян. Херс. еп. в 1886 г. бік 54—5).

Про те, як дбало духовенство українське про релігійну просвіту народню, пише оден духовний письменник: „Духовне життя народу, — казала одна особа, обзнайомлена зі станом релігійним у Херсонській губ. за кріпацтва, виявлялось лиш в читанні слів молитви часто поплутаних, в притомности на відправі без розуміння високого значіння її, без ясного знаття початків християнської науки“. (Рожд. Шт. 26). „Віра у народу в усе сьвяте — несвідомо“, — кажуть в Херс. Еп. В., „зве себе християнином і не може сказати, чому так; він молить ся Богові, лепечучи лиш язиком; хрестить ся машинально; содержує пости, говіє, шанує сьвятих, ікони — все те через те, що так робили його предки і так йому веліли. На християнських сьвятих він переносить погляди поганські, йменуючи їх богами“ (Херс. Еп. В. 1873, ч. 12, 352). Еп. Никанор каже, що в Херсон. епархії оден напівнесвідомий віри припадає на 100 притьмом темних, що у їх кожен образ — Бог (Правосл. и штунда, 1884, б. 25). Никанор зустрівав у Херсонській епархії такі параксії, де дітваки від 14 і більше літ не знають нічого, опріч механічного читання деяких молитов, не відрізняють ніяких образів — Воскресення, Вшестя, Тройці, Богородиці, Сьвят. Миколи і надто Христа. (Отчеть Об. Прок. Св. Синод. 1884. б. 152). Про теж свідчить і за Київську губ. оден піп: „простий народ пробуває коли не в тьмі, то в темряві. Найголовніших правд православія він не навчив ся. Сила молитви, як на його думку, в самих словах. Наш селянин дивить ся на ікону не як на образ лиш, але як на істоту“. (Києвл. 1875, ч. 99.). — Теж як відомо і скрізь на Україні, де є попи. Саме духовенство, як бачите, на себе дало свідомство ледарства.

Потім — гаспід об'єдиненія вельми полохливий: коли часом і виявить ся який піп народолобець, що заходить ся вчити народ, зрозумілою йому мовою читаючи йому казання та виясняючи правди євангельські, — то зараз його приголомшуть і він, бачте, зрозуміло з народом говорячи — проводить „українофільство“, а через

те і соціалізм, тлумачучи євангелію. Тож без винятку українське духовенство обмежує ся на самих требах та відправах і тим відчужує народ навіть до церкви ходити, хоч наш народ вельми поважає і любить загалом церковну службу: „Куди ходім, то ходім, аби не до церкви“. (Номис. Укр. пр. Ч. 167). „Коли не прийду, то все паски сьвятють“ (ib. Ч. 168). „На псалтир уже дзвонють, та нас не загонють“. (ib. §. 165).

„Народ, — каже сьвящ. Рождественський, — носить у душі своїй ідеал пастиря. Народ бажає, щоб пастир своєю моральною гідністю стояв вище від інших людей. Коли народ постерігає яку хибу у пастиря, що моральний образ його псує, то він гостріше судить його, ніж свичайну людину, що тим грішила-б. Сї уваги особливо прикладають ся до вкраїнського народу, що мав право вибирати своїх пастирів. На жаль, життя не вельми щедро посилало народові пастирів, щоб могли відповідати його вимогам. Не мало було з меж наших пастирів і таких, що навіть середньої школи не пройшли. Окрім того, обставини нашої середньої духовної школи давнього типу (і тепер вони тіж, коли не гірші, — додамо до слів д. Рождественського) не сприяли виробляти ся тим умовам, які вимагає пастирське діло. Щоб впливати на членів парохії треба не мало моральної сили окрім наукового знання. Тому, хто присьвятив себе на пастирство, конче було треба обізнати ся з релігійно моральним ідеалом народнім і твердо проводити його в життю. А на се, окрім того, що непинно треба було себе самого поліпшувати, — треба було знати життя, мати силу волі й дотеп виконувати найтрудніші завдання народнього навчання. Середня духовна школа небагацько давала за для сього. Справжнє життя здебільш не давало розрости ся доброму, що його давала (?) школа. Життя се давало вельми мало, щоб збудити в пастирів потяг до належного виконання своїх обовязків пастирських (NB. Се правда, коли брати усе життя з його громадсько-політичними обставинами й режимами, але автор під життям, як се далі видно, розуміє лиш матеріяльне буцїм убожество серед попів, про що на Україні сміх і казати). Здебільш вбогими

йдучи на парохвію й маючи клопотатись про сім'ю, пастирі головну увагу звертали на те, щоб дбати материяльний достаток. Сей достаток могла дати парохвія і господарство¹⁾. Не варт говорити про ті способи, якими збирали ся сі достатки („середства“) їх бо всяке знає. (Се про здирство натякає д. Рождественський). Треба зауважити, що право попів лиш на „доброхітне даєння“ від селян частенько попи забували, платню за „треби“ вони свавільно самі визначали і обтяжали парохвіян“. (Рожд. Штунд. 27—28). Так саме про се пишуть і иньші, як духовні, так і свѣтські письмен. (Одес. В. 1876, б. 4. Кієвл. 1875, 99. Прич. появ. рац. уч. штунды книж. 1884 б. 74. Рус. В. 1884, III., б. 36). „Опірч того при частих своїх навідуваннях до парохвіян з реліг. метою, при чому робило ся збиранне усякої усячини, добра мета сих одвідин пропадала (NB. тут річ іде про те, що перед кожним свѣтом значним або після свѣта піп ходить по хатах з „хрестом“, прокаже молитву, дасть поцілувати хреста, а господар мусить дати за се гроші або з господарства що: на те за попом іде віз, наватажений усячиною; се не соромлють ся робити навіть по городах, хоч там беруть лиш гроші і тому піп „з хрестом“ без воза швандає). З-за того, що селяни не вдовольняють потреб (широких потреб, додамо панських) свѣщеників, пастирі беруть ся до господарства коло землі, і так деякі щирували, що ставали байдужні до своїх справжніх обовязків“. (Рожд. 29. Состав. Хере. Еп. въ 1886 г. б. 60). „При такому здобуванню собі удержання між пастирями і паствою траплялись тисячі дрібних непорозуміннів, що в своїй цілости ставали родючим ґрунтом до народження зневі-

¹⁾ На Вкраїні клирові (парохвії) даєть ся ще земля і добуток з неї увесь йому йде і ділять його між себе піп та дяк і попові, відповідно його значінню, віддаєть ся уся сливе земля. Сеї „церковної“ землі укр. парохвії мають не так то мало, щоб піп мав менш як 30 десятин (десятина 2400 саж.) міні не доводилось чувати, а є парохвії, що мають 60, 70, 120 дес. Зауважити треба, що на Вкраїні 30 дес. не дурниця; селянин живе і виплачує невідомі попові страшенні тягарі податкові з 3 чи 4 дес. наділу!

рення народнього до духовенства. Опріч того були й такі обставини, що зміцняли сю зневіру. Бажаючи матеріяльних зисків і товариського життя(?) пастирі часом знали ся з деякими з таких людей, що не були до смаку народові: се були пани й иньші люди (се-б то поліційні й иньші урядовці, Жиди й т. и.), що нічого спільного з селянством не мають“, — додає тут же шановний д. Рождественський.

Иньші письменники теж про се згадують, але тільки тоді, коли мовить ся про колишнє спольщення духовенства на правобічній Україні, а що до тогож веде і його московщення, — про се ні чичирк! Та що й сама спанілість на польський кшталт у правоб. духовенства держалась і зміцнялась тією московською системою антинародною в справах релігійного життя, на яку ми показали, — се теж замовчуєть ся. Про сю спанілість на польський кшталт у духовенства до р. 63 та про вживанне серед його польської мови навіть у сім'ї, говорить д. Шугаєвський, що поміщики на правобережній Україні до повстання 63 р.) були Поляки і духовенство єднало ся з ними так тісно, що навіть у сім'ї у православного українського попа мова польська стала панувати. „Сей факт“, — додає він, — „здаєть ся неймовірним, одже я пересвідчив ся того і ручусь за правдивість сього. З мовою наше духов. узяло від Поляків звичаї й норови. На рівні з польським шляхетством духовенство „південно-західного краю“ стало дивити ся на селян як на „хлопів“. Сей погляд відбив ся на стосунках духовенства до народу, і народ не міг не оцінити як треба такого поведіння з собою. (Вѣра и Раз. 1886 ч. 20 б. 405). Ся польськість була колись, а тепер треба замінити слова „Поляки“, „польський“ словами: „Москалі“, „московський“. Одже сього духовні письменники з російської України не розуміють, а здебільшого удають лиш, що не розуміють, буцім їх мати маленькими по голівці частенько таки била. Як тут не сказати:

Про взятки Климычу читають,

А онъ украдкою киваєть на Петра.

„Тутешній (південно-західний) священник теж уже не сяде поруч з селянином, не буде з ним щиро роз-

мовляти, він дивить ся на селянина, як на людину, що в йому потребу має" — пише Церк. Общ. Вѣстникъ, 1877, Ч. 81, б. 3., але не каже, чому се так попи спаніли і гордують народом. Либонь теж Поляки тут винні?

Не можна теж згодитись з деякими духовними письменниками, що важним рўшнем до штунди причинив ся, після того як знесено кріпацтво, розвиток чималий письменства між доти темним людом, а через те доступність до Св. письма. Справді, той лад церковний, який провадить у нас Москва, міг держати ся лиш при повній темноті скованого народу. За кріпацтва усі думки у народу повернені були на панщину, всі його бажання скуплялись на одному бажанні волі і ні про що він не міг більше й думати. Як же росковано пута невольницькі, народові виявилась змога ширшого духовного життя і — змога для чималої частини народу читати і розуміти сьвяте письмо мусіла статись небезпешною московській церковній системі.

Духовні письменники, опріч сього, показують як на причини, що через їх виявилась штунда, ще на деякі дрібні факти, — як бідність церков по селах, не здатні й недоладні відправи, служби з лихим сьніваннем, великий обсяг парохвій, коли деякі мають 4, 5 і 6 тисячів парохвіян та складають ся з кількох сел. Отже се не може статись ніколи причиною відчуження народнього від своєї віри: XVI та XVII віків наші церкви були ще убожіші, парохвії ще більші, але народ любив свою віру і повстав за неї супроти насильників. Останні доводи попівські, як буцїм то вплив інтелігенції безвірної на народ, страшенна буцїм роспушта народня після кріпацтва, піяцтво — надто наївні і не мають ніякої ваги, а визначають тенденцію духовенства звернути провину з винного на неповинного.¹⁾

Визначаючи умови внутрішнього життя релігійного, що мало статись причиною до протестантського руху, усі

¹⁾ Деякі духовні письменники, між ними і о. Рож., як на причину успішного розширення штунди, вказують на „потуранне („поблажку“) науки штундової нижчим сторонам людської природи?!“ (Рожд. ст. 20). (Л. С.).

письменники духовні і світські з Москвитинів чи забули, чи умисне обходили дві найважливіші обставини: перша — вдача духовна українського народу. Чи нема в її таких прикмет, що тягли її до протесту супроти формальної віри, супроти урядової церкви, чи здатний сей народ признавати безмежний авторитет ряс в тлумачінню, розумінню св. Письма, чи може ні? Друга обставина се історична минулість релігійного життя народу. І там ніхто з Москвитинів і не погадав пошукати роз'яснення сучасного змагання, не погадав пошукати яких традицій, що мусіли стати ворожо супроти деспотичного канцелярського порядкування в справах віри.¹⁾

Москвитини все хочуть вивести з Москви, хоч фактихай голосно свідчать иньше. Так д. Еселянів (Отеч. зап. 78 Ч. 3, б. 203—4), д. Е. Р. (В. Евр. 81. Ч. 2, б. 650—4, 662—72) і д. Харламов (Русс. Мысль 85. Ч. 6. 151—2) та иньші виводять, ніби то рух штундовий на Україні породили московські псевдо-раціоналістичні секти; молокани, духоборці і хлистовці (хоч сі секти переживають добу розкладу). Сі хитрі письменники відшуковують корні штунди, — як би ви думали в чому? Не менш, як в єретичстві московських Хведора Косого та Башкина в початку XVI віку, „стригольників“ та „жидовствующих!!!“ (В. Евр. 81. Ч. 7. Рус. раціоналісти). Д. Ем. доводить, буцім штунда се змінена московська молокано-духоборська секта і иньшого доказу своєї думки не має, як показавши, що деякі вірування та звичаї у мелітопольських духоборців трохи підхожі до вірувань та до звичаїв у штундистів з Миколаєва. (От. Зап. 78. Ч. 3, б. 213—16). Кумедніш над

¹⁾ Факт, що штунда без упину ширить ся серед Українців, тоді як серед Великорусів тільки одиниці перейвились цією наукою, звертав на себе увагу також і російських письменників. Навіть д. Побідоносцев в своїм відчиті за рік 1887 каже, що „ся секта (штунда) мало приваблює до себе Великорусів, котрі відкинувшись від православної церкви, скорійш нахиляють ся („предпочитають“) до розколу; вона (штунда) більш відповідає українській вдачі („богъ сродна малороссійскому характеру“). (В. Евр. 90 р. Ч. 6. Внутр. Об.) (Л. С.).

усе те, що на доказ впливу і яких будь з'язків, чи зносин між Українцями і сектарями московськими сі письменники не могли показати ані єдиного дрібного факту, і досі не показано в усій літературі на такий хоч єдиний факт, а тим часом уплив од німецьких протестантів усяких колірів засвідчені численними свідощтвами; сі письменники намагають ся доводити, що Німці не мали на появу штунди жадного впливу. „Зовсім невідомо, — каже д. Харламов, — чому у Німців конче було треба шукати правди, коли такої правди у себе повно („непочатої уголь“). „Одже далі ми побачимо, що вчителями Українцям до шукання „правди“ були Німці. У Москалів Українцям нема чого вчитись. Їхні так звані „раціональні“ секти повні нерозумної містики, забобонів і формального розуміння релігії і для української натури зовсім чужі.

На сі обставини звернули увагу лиш два письменники-Українці. На першу — д. Козицький (Церков. Вѣстникъ, 1890), а другу обставину вияснила д. А. Ефименко (Слово, 81, ч. 1.). Справді, дух і погляди в Українця на вагу обрядів і установ церковних роблять його найбільш придатним зрозуміти і покохати науку протестантської природи. Містика так званих „таїнств“ православія притьмом йому не зрозуміла річ і священний чин задля його не більш, як і усякий иньший уряд, усякий иньший стан: „На те піп посвятив ся, щоб по церкві крутив ся“. (Ном. 210); Піп живе з олтаря, а писар з каламаря“ (ib. 212) кажуть напр. приказки. Про се свідчать нарікаючи і попи: „на священника селянин дивить ся пише оден Київський піп, як на людину, що вивчилась службу Богу відиравливати й усякі треби. Таїнство божої благодаті, шо дане єсть через архирейське висвячування, не має задля їх ваги. У висвячуванню вони розуміють простий іспит. Коли на селі хто добре читає, то про його кажуть: „він так усе розуміє, що як би ще трохи, то міг би бути вже й попом“. На Зелені Свята у селян звичай святити криниці. В сусідньому від мене селі є більш як 10 колодязів. Піп там старий. Посвятивши два-три великі колодязі він не схотів іти до иньших: „Коли хто хоче

ще святити криниці, — каже він, — то хай за працю дає 50 коп. (а там плата за велику криницю 15 к.). Селяни не згодились і оден з них, що у його „син добре письменний“, промовив: „Тільки-б мому (синові) ту книжку, він би й сам освятив, та ще й дурно“ (Кіевл. 75. Ч. 99. Рожд. ст. 27, прим.). — Сей докір нам мусить здаватись свідомством здорового не забаламученого розуму нашого народу на релігійні справи. Самим поверховним лицемірним благочестем, яким Мосвитин конче вдовольняється, українську натуру теж не звабиш: „Що день Бога хвалить і що день людей дурить“ (Ном. Ч. 183) „Постава свята, а сумління злодійське“ (ib. Ч. 178) „Борода як у владики, а сумління, як у шибеника“ (ib. Ч. 180) „Показує дорогу, а сам в болото лізе“ (ib. Ч. 182) каже нарід на лицемірів попів і не попів. „Чернеча риза не спасе, а біла в гріх не введе“ (ib. 205) „Всякая неправда гріх“ (ib. 102) (а не лиш гріхи, що попи повизначали). Сим він каже, що одного формального вигляду побожного не досить. Обряди для Українця по стільку мають ваги по скільки з ними злучує людина щиро-моральне поступоване і нахили себе через них до добрих діл християнських. Самі по собі вони нічого не варт: „З дурного говіння не буде спасіння“ (Ном. 133), „Гріх не йде в губу, та з губи“ (Ном. Ч. 109 — про постування: се істинне зрозуміння відомої христової науки про пости та про їжу). „Рукою (на молитві) махаш, а думкою скрізь літаєш“ (ib. Ч. 177 — про формальне моління).

[Такі здорові раціоналістичні погляди народні на форми релігійні, погляди що надавали ваги тільки духові релігії, а не обрядам, неминуче повинні були довести наш народ до відрізнення від російського канцелярського православ'я, що в йому форма убиває справжній дух християнський. Народ не міг вдовольнити ся такою вірою, його духовні потреби не вдовольняла віра відповідно наказові з гори, він шукав справжньої релігії, що заспокоює наш дух, і мусів удати ся по сю релігію туди, де певний був її знайти — до євангелії, минаючи усі попівські вияснення, що здебільшого тільки перекручують євангельську науку. Така нахильність народня випадком потрапила на саме такуж раціоналістичну нахильність у українських Німців-колоністів. Наш прихильник до раціоналізму і німецький раціоналіст мусів ли врешті, живучи вкупі, порозуміти ся в сій справі. А як Німець був куль-

турніший за нашого і в сій справі чельми досвідченіший, то і мусів він неминуче стати ся вчителем нашому. Але перш, ніж казати про се, годить ся оповісти де-що про самих українських Німців-колоністів. В. Ч.]

2. *Короткий огляд того, як Німці колонізували південну Україну.*

Німці почали осажуватись на півдні української землі від 1782 р., як цариця Катерина закликала поселенців у Катеринославщину, в Херсонщину та в Таврію і опісля ще в Басарабію. Р. 1789-го 288 менонитських¹⁾ родин прибуло з Прусії і осадило острів Хортицю; 1795 р. прибуло ще 118; з них 86 осіло на Хортиці, а останні в Павлоградському та в Новомосковському повітах у Катеринославщині. У Таврії по р. Молошній (Мелітопольського пов.) Німці-менонити в числі 362 родин осіли 1803—4 р. Число усіх менонитів (1867 р.) доходило до 40000²⁾. На Басарабії Німці появились у роках 1814—17 з Віртембергу, з Баварії, з Прусії й з иньших країв. Року 1801 в Чернигівщині, у Кролевецькому повіті, коло Вишенок, маєтку Румянцевих-Задунайських, осаджено громаду Гуттерів³⁾. Р. 1818 частина їх перейшла на південь у Катеринославщину, де осадили колонії Гуттерсталь та Йоганес-ру. Чимало

¹⁾ Менонити — се анабаптистська секта. Звуть ся Менонитами вони від свого фундатора Симона Мено (народ р. 1505 у Фрисландії). Він був перш патером католицьким, р. 1505 пристав до анабаптистів, — там і зробив ся єпископом. Він з'організував баптистів в одну цілість з однаковою наукою та з однаковим обрядом.

²⁾ Число всіх протестантів в одній Херсонщині було року 1872 над 60 тисячів; чимало ще є й Німців католиків.

³⁾ [Гуттери — анабаптистська секта з комунальним ладом. Заснував її тиролець Яків Гуттер. Коло р. 1533 він заснував у Моравії товариство, що дозволяло охрещувати ся тільки дорослим і не признавало особистої (приватної) власности, присяги та військової служби. Супроти сієї секти вжито було утисків. Гуттера спалено, а частина його учеників, побувши який час у Трансильванії й Моравії перейшла до Росії. Л. С.] (Віст. Європы. 1868., I., 275—277. Рождеств., бік 41.).

на півдні України осіло Німців та інших вір євангелістської та реформатської науки. Чимало Німців осіло й на Волині, де року 1864-го з'явилися баптисти.

[Німці-колоністи, що осіли на Україні за Катерини II, одержали чимало привілеїв. — от з їх 30 років не брано податків, не відбували вони ніяких одбутків, не становлено до їх війська. Кожна сім'я одержала наділу найменше 30 десятин землі, запоможено їй побудувати ся, покупити хліборобські машини й т. и. колонії мали свою юрисдикцію, російські урядовці до їх справ не втручали ся. Меноніти, яких закливано, щоб піднести хліборобство, добулись ще більших привілеїв. Кожна сім'я мала наділу 65 дес., на віки увільнялась від повинности військової й цивільної, від підвід, від постойв, від усяких відбутків та від податків (на 10 літ). Мали вони грошову допомогу ще й інших полехості¹⁾. За останні роки, як свідчить сучасна преса в Херсонщині, в Катеринославщині та в Таврії багато землі перейшло до рук Німцям. В Мелітопольському повіті з 650 тисячів десятин всієї землі 500 тисячів належать Німцям.²⁾

3. Релігійний рух серед Німців раціоналістичних вір.

В реформатських і протестанських паравіях існують здавна братства „Stunde“ або „друзів Божих“. Вважають, що заснував сі братства Пилип Яків Шпенер, пробст, що вмер в Берліні року 1705. Шпенер завів з найбільш релігійних паравіян гурток, що збирав ся у відомі години, щоб читати Св. Письмо і співати релігійні гимни. Згодом такі саме гуртки повстали в інших місцях у Германії, особливо у Віртемберзі, де „їх названо „Stunde“ через те, що члени їх збирались визначеної години³⁾. Братства „Stunden“ були ґрунтом дуже користним новим релігійним наукам, що в 50 і 60 роки, коли особливо великий релігійний рух був серед протестантських громад, з'явилися сливе одночасно; се були секти під назвами назаряни, скакуни, ерусалимські друзі; основним змаганням у їх було — моральне оновлення своїх членів⁴⁾. Гуттери з кольонії Гуттерсталь і Йоганс-ру, що жили окремим господарством, здобували собі чимало заможности, але стали помічати, що в їх громаді підупало благочестия та подужчав напрямок до набутку, тим зважились вернути ся до попереднього коммунального ладу. 1856 року вони купили коло м. Орі-

¹⁾ Вѣстникъ Европы 1868 т. I—IV. А. Клаусъ „Сектаторы колонисты въ Россіи“.

²⁾ Сельск. Вѣстникъ 1888. т. III. стр. 713.

³⁾ Одеській Вѣстникъ 1868 Ч. 56, Рожд. ст. 42 прим

⁴⁾ Вѣст. Европы 1868 ст. 749—50—53.

хова 1500 десятин землі і завели громадське хазяйство, та воно через внутрішній розбрат існувало не довго. 1865 року 23 хазяйств знов з'єднались в одну громаду. Одну хату вони повернули до молитви, а другу в трапезну для чоловіків, а третю — для жінок і т. д. Побудовано громадські робітні. Кожна людина в громаді мала визначену роботу. На чолі кожної частини громадського хазяйства були доглядачі. Громада однак існувала не довго. Року 1866 сі громадяни поділили, що мали, і перейшли до індивідуального хазяйства.¹⁾ В 60-х роках з'явився і швидко став розповсюджуватися серед Німців-колоністів у Росії „баптизм“. Його занесено з Прусії. Баптистами звуть християнські секти, що відкидають хрещення дітей і признають його тільки для дорослих. Вони мають багато поділів. Громади їх розкидано скрізь, особливо в Англії, у Німеччині, у Сполучених державах у Північній Америці. Значним діячем серед баптистів у Германії був Онкен. В Північній Америці в 70 роках баптистів було до трьох мільйонів. (Енциклопед. Словарь Березина 1873 г. Отд. 1—3, стр. 240—41 и Рожд. 46—47).

З наведених фактів можна бачити, який великий рух релігійний був у 50—60 р. серед Німців. Зовсім натурально, що сектарі намагались розповсюджувати свою науку та здобувати як найбільш прозелітів поміж сусідньою суспільністю. Л. С.]

4. Вплив од Німців-раціоналістів на початок штундового руху серед Українців. Історія штундового руху в Херсонщині: а) період, як штунди ще вздержували формальні зв'язки з державною церквою.

[Умівши балакати по українському та маючи повсякчасні стосунки з Українцями, Німці-раціоналісти пробували передати їм свою науку і тутечки знайшли особливо добрий на те ґрунт. Л. С.]

Перші стосунки між Українцями й Німцями зав'язувались переважно в тих вельми частих випадках, як Українці ставали робітниками у німецьких господарствах; — там вони й привчалися до лютеранських звичаїв та до лютеранської віри. Один з благочинних із Єлисаветського повіту каже, що йдучи в найми на рік і на п'ять навіть років, Українці додержують і звичаїв німецьких і молять ся укупі з Німцями. Цікаво тут навести простодушне оповідання якогось благочестивого православного (літерально наведене у професора Воро-

¹⁾ Рожд. стр. 46.

нова). „Найнялись ми у Німця, та й не знали потім, як від його вибратись. В середу і в п'ятницю обід скоромний, все з молоком та з мясом; в Петрівку теж скоромне. Стали казати, щоб нам пісне варили, так де тобі! не хоче Німець, каже: „косить не будеш за ті гроші, що даю“. Та ще таке тобі верзе про пости, що лучче вуши заткни. Цілих 2—3 місяці не знаєш сьвята: все на роботі, в церкві не буваєш, руські слободи не близько, а стань проситись у неділю у хазяїна до церкви, то він зараз тобі каже: „йди в нашу кирку!“ та сьміється з нас. Терпіли ми терпіли, та як діждали строку, перехрестились та драла звідтіля. Потім уже ніколи не не стану у Німця. Одним з найширших пропагаторів „брацтв друзів Божих“ (штунди) серед Німців і Українців вважають Карла Бонекемнера. Бонекемнер був син реформатського пастора в кол. Рорбаху (Херс. губ.), вчився він в 1-ій Київській гімназії, а богословську освіту одержав в Америці. Він довго подорожував по Європі і ставши по батькові пастором в Рорбаху (1867 р.), дуже, як бачця, сприяв брацтву „штунде“. Потім за ширення штунди його переведено в кол. Найдорф Тираспільського пов. 1877 р. Бонекемнер перенісся до Америки з чималою частиною своєї парохвії²⁾. Бонекемнер, як сьвідчить д. Рождественський³⁾, був найпридатнішим до свого діла (проповідника штунди). Він був добре освічений, знав лікарство, вмів говорити добре не лиш по московському але й по українському; завжди щиро помагав, хто удавався до його по поміч і заробив шанни од вельми багатьох селян у Херсонській губ. (який контраст з православними попами!) і наймитів у Німців з иньчих країв. Багацько народу удавалось до його за наукою слова Божого, і він довго і з охотою розмовляв з ними, роздаючи їм Новий Завіт і Псалтир (російск.

¹⁾ Русск. Вѣстн. 1884 р. Ч. 3 стор. 16., Рожд. стор. 49 прим.

²⁾ Ушинск. стор. 10, 11, 12. Рожд. ст. 59, прим.

³⁾ Рожд. ст. 60.

⁴⁾ Скажемо від себе, що н-мецькі кольтоністи на Вкраїні сливе усі добре володають українською мовою. тим часом як Москалі часто не знають і не люблять нею розмовляти з Українцями.

письма)¹⁾. Він умовляв їх учити ся письменства, щоб читати Св'яте Письмо і намагатись жити так, як брацтво „друзів Божих“ (штунда), жити по християнському, кинувши піяцтво і т. и. Робив се він, як сам казав д. Ушинському, не на те, щоб зі своїх слухачів зробити відступників від православ'я, а лиш із прихильности до русько-українського народу, де він добачав незвичайну релігійну темноту і вбожество велике від непуцящего життя і моральної розпусти²⁾. „В усіх своїх розмовах з селянами Українцями, — казав він д. Ушинському, — я завжди допевняв ся, щоб вони брали з штундових брацтв лиш те, що згідно з православ'єм: себ то бажання читати св. Письмо і добре християнське життя, зостаючись вірними православним постановам“³⁾.

Після слів В. А. Комарова д. Рождественський каже, що перші учителі штунди з Українців М. Ратушний, Балабан та інші, бували у Бонекемнера, він з ними розмовляв і давав їм книги⁴⁾. Можна діймати віри свідощу Бонекемнера, що він не мав думки навертати православних до штунди, але ґрунт був родючий, і досить було зерна, насіннячка кинути, щоб уродило столицю. І до Бонекемнера були проповідні штунди, бо після певних звісток, раніш ніж Бонекемнер став пастором у Рорбаху (1866) вже в с. Основі⁵⁾ Одеського повіту можна констатувати з'організоване з православних брацтво на кшталт штунди з власними проповідниками (Ратушний, Онищенко)⁶⁾. Відповідь волосної управи Основ'янської попові Ряснополському Стойкову (до його парохії належала і Основа, що була 5—6 в. від Ряснополю) від 17 лютого 1865 р. зазначає, що збори штун-

¹⁾ По свідощ. В. Комарова він ширив теж „Приношеніє правосл. христ'янам“ дозв. ценз. виданого р. 1864 СПб. (Рожд. 61).

²⁾ Рожд. 60 стор.

³⁾ Ушинській „О прич. появиленія штунды“, Рожд. стр. 60.

⁴⁾ Рожд. стор. 60.

⁵⁾ Основа належ. до Ряснополськ. парохії (6—7 сек.) і р. 87 мала 80 двор. і 220 душ народу.

⁶⁾ Балабан передав д. Рожд—у (52, прим.), що збори почались раніш Основ'янських на хуторі Миколаївському Анап. повіту, де р. 67 уже знайдено справді з'організовану штунду, але чи є свідощтво Балабанове певне — не відомо.

дові у господі Ратушного тягнуть ся вже 4 роки, значить, в Основі в кінці 60, або в початку 61 р. вже було з'організоване штундове брацтво, але там же ще раніш попередником і вчителем Ратушного був Онищенко, як про се свідчили д. Рождественському Основяни. Онищенко проживав в 50-х роках коло Херсону, де міг зійти ся зі штундовими Німцями і навідуючись до дому в Основу, заніс перший туди штунду і бесіду-ючи зі своїм сусідом Ратушним, міг вплинути на сього. Д. Рожд. свідчить¹⁾, що сам Онищенко казав йому, буцім, вони укупі з Ратушним читали біблію і були в їх палкі релігійні розмови, хоч часу, коли сі розмови були, не визначив. Д. Рожд. догадуєть ся, що Онищенко на штунду перейшов либонь в половині 50-х років (52), бо як свідчив Комаров д. Рождественському, Балабан, Капустян, Осадчий (з села Ігнатівки 6—7 вер. від Основі) і Ратушний їздили за порадою Онищенкою в кольонію Рорбах на релігійні бесіди до німця Кепеля²⁾. Се свідчить, як правдиво зауважає д. Рожд., що у Онищенка вже були звязки з Німцями з Рорбаху і що коло його скупилась вже громадка людей, цікавих до релігійних питаннів. Вони, як бачця, не лиш вели свої бесіди, і вчащали на німецькі „штунде“³⁾. Коли ми ще зауважимо на звістку д. Значко-Яворського 1868 р., що штунда з Рорбаху⁴⁾ розійшлась по иньчих кольоніях і теж по православних сусідніх селах — Основі, Ігнатівці й Ряснополю 10—12 років тому, як він каже, се-б то між роками 1856 і 1858, то з сих уривкових звісток можна переконатись, що штунда між православними була вже в 2-ій половині 50-х років. Перші апостоли штунди в Основі, як сказано, були Онищенко й Ратушний. Онищенкові тепера віку років 70, як свідчить д. Рожд.⁵⁾. За кріпачтва він ходив у найми переважно до Німців біля гор. Миколаїва (Херс. губ.). Вигляд поверхній має

¹⁾ Стор. 53.

²⁾ Комаров не міг визначити часу, але можна думати се було в 2-ій половині 50-х р.

³⁾ Рожд. стор. 54.

⁴⁾ Власне „Назарейська секта“, зхожа в основах зі штундою.

⁵⁾ Рожд. 52 прим.

німецького кольоніста, в церкву не ходить вже 30 літ¹⁾. Проживаючи у Німців, він якийсь час ходив до кирки, але незабаром кинув. Зросту високого, худорлявий, з дитячими простодушніми синіми очима. Володає добре словом і з запалом говорить про свої релігійні переконання, що все вкупі вражає слухача. В своїм хатнім житті він чудар великий. Про його в народі багацько оповідань. Від сім'ї своєї жінки і жонатого сина живе нарізно, сам готуючи собі страву, одіж і загалом вельми працьовита людина. В офіціальних шпаргелях про його нема жадних звісток, а се залежить від того, що він держить ся осторонь від штунди і не буває на моленнях²⁾. Звязки його з Ратушним безперечні. Він сам каже, що „Біг дав йому світ, а Михайлові (Ратушному) розум“. В селі (Основі) всі певні, що Ратушний та иньчі й доси йдуть по раду до Онищенка³⁾. Цікаве оповідання Онищенкове про перелом релігійний в своїм релігійно моральнім житті. Се оповідання свідчить, що сей перелом, се шукання певного шляху відбувається ся в душах з глибоким чуттям, при сильній душевній ажитациі, що часом доводить глибокі натури до екстазу релігійного. Спізнавши нікчемність свого життя прежнього („я скверний був“, каже він), Онищенко став прохати Бога, щоб той його напугив. „Одного разу молив ся я на полі, розказував він д. Рожд., я плакав і кричав: „Господи, просвіти мене, напуги мене!“ Не знаю хто — я сього не бачив — наче здійняв з мене одежу, і зробилось міні легко і став я вільний і пізнав Бога. Другого разу теж молив ся я на полі, я стояв на вколішках і раптом вдарив страшний грім; я затремтів усім тілом і почув ся міні голос: „держись“⁴⁾. Навівши се оповідання і додавши ще з Києвск. Губ. Вѣд. 73 р.⁵⁾ факт, що оден штундист го-

¹⁾ Рожд. розмовляв з ним в 1887 р.

²⁾ Почасти мусить в сьому завдячати і своїй хитрій натурі; коли начальство раз дізнавшись про його поворот з мандрівок до дому (в 50-х р. мабуть), зробило трус, щоб його забрати, він так сховався в своїй хаті, що його не відшукано.

³⁾ Рожд. 52 стор.

⁴⁾ Рожд. 171 стор.

⁵⁾ К. Г. В. 73 р. Ч. 103, стор. 492.

ворив православному: „от ти не бачив свого Бога, а я, лиш закрию очі, то й бачу“, шановний д. Рожд. на підставі сих фактів думає, що штундизм скоріш містична доктрина, ніж раціоналістична. Одначе кожна, хоч трішки осьвічена людина в оповіданню Онищенка і наведеному факту про відіння Бога другим штундистом побачить не що, як лиш релігійний екстаз. Коротко додамо, що штундисти саме і відкидають усе, що є містика в православ'ї як, наприклад, містичні доктрини про 7 таїнств, про „пресуществленіє“ і т. и.

Головним фундаментом штунди в Основі і проповідником її по Херсонщині був ученик Онищенків і сусіда його славний в історії штунди Михайло Ратушний. На жаль біографічних звісток про його ранішнє життя маємо не багацько. Після свідотва колишнього штундаря, наверненого на православ'є, В. А. Комарова, Ратушний замолоду був хлібороб і чоботар (чоботарству вчив його Онищенко). Письменству, як і Онищенко, вивчив ся вже не молодим будши. В Основі його уважають буцім за людину хитру й лицемірну¹⁾. Ратушний живе й тепер в Основі. Одежею нагадує сільського купця²⁾. Се людина видимо чималого розуму і хисту. Навіть помічник прокуратора Степанів, що винуватив його на суді 78 р. у Одесі засвідчив, що коли порівняти його до иньших штундарів (що здебільшого вищі розвитком від православн.), то його можна уважати навіть за осьвічену людину³⁾. Опріч того, що вже відомо про його звязки з Онищенком, як його першим вчителем, Ратушний часто їздив в Рорбах (12 верстов від Основи) до млина, як розказував про се д. Рожд. Сї поїздки, як думає Рожд., мали на меті либонь не одні млинові справи, бо в 2-ій половині 50-х р. в тих місцях широко йшла

¹⁾ Такі свідотства від колишнього штундиста треба приймати з острогого: певно під Основяневський має рацію з свого погляду назвати і Ратушного лицеміром, а до того, що скаже під або люди ворожі штунді, ренегат з охотою додасть: „В Основі його вважають отаким—о“, не пояснюючи, хто іменно се такої думки про Ратушного.

²⁾ Рожд. 53 пр.

³⁾ Діло 78, 5; голось Ч. 108, Рожд. стр.

пропаганда між Німцями назорейської секти¹⁾ і Ратушний міг підпасти під вплив назорейських сектарів. Ратушний бував не тільки в Рорбаху. В. Комаров, що був від 1856 р. наймитом в кол. Елененталь (Чорнорка) у німця теслі штунди Йоганна Шока, стрівав там Ратушного. Вітаючись, Шок і Ратушний цілувались. Потім Шок говорив Комарову, що Ратушний йому брат²⁾. Є звістка потім і про його звязки з Бонекемнером. В Основі Ратушний став головою штундистам і у його господі збирались, по свідомству волости, в лютім 65 р. 17 чоловіків та 3 жінки, а в списку в попа Стойкова штундів було тоді в Основі 32 душі (Основянських селян 24 чоловіків, 6 жінок, 1 міщанин з Вознесенського, 1 з Одеси³⁾). Ратушний не вдовольняв ся самою Основою; наче-б то крамарюючи їздив скрізь по окрузі проповідувати; про се свідчили на суді Основяни Бончів, Кутельвас, Колодяжний та Филимонів, та се видно й з того, що в маї р. 1870 його арештував у ночі становий 3-го стану Херсонського повіту в С. Петровському з 8 чоловіками з села Костянтинівки; селяни казали на допиті, що були в Ігнатівці, штунди вчившись⁴⁾. Проти непевного свідчення від репегата штунди Кома-

¹⁾ Назореяни появились спершу на Бессарабіі в 40-х р., а в половині 50-х років перейшли і в Херсонщину. Ватажком їх був Ливдль. Се та штунда лиш з тією характерною рисою, що назореї вірили в скоре друге пришествє Христове іменно воно мусіло, як на їх думку, бути 1843 р. Тим вони попродали свою худобину, щоб завчасу прибути до Єрусалиму на страшний суд. Ливдль почав проповідь „кайти“, (задли ради скорого страшного суду) в кол. Сараті і мав великий успіх по околиці верстов на 75. Його вислано з Росії. Його місце заступив Штрале Назореї хотіли формально відділитись від лютер. церкви, а в останній раз удались до уряду 1864 р. (Лейпцигські кольоністи) за дозволом збудувати свою окрему молельню, долучивши і „Устав Назор. прихода“. Уряд не дав дозволу (Рожд. 43 прим.).

²⁾ Рожд. 53—54.

³⁾ Сі цифри взяв д. Рожд. з „Дѣла Херсонск. духовн. консист.“ 1866 р. ч. 65, ст. 1—11. На збори в Основі зіходились певне із иньших місць, про що свідчить те, що р. 70-го на зборах сих арештовано одного селянина з Таврії, а одного з Чернігівщини.

⁴⁾ „Дѣло Херс. Дух. Конс.“ р. 1866, ч. 65 Рожд. 69.

рова маємо звістки про високу моральну гідність Ратушного. Д. Рождественський¹⁾ наводить свідощтво однієї людини, що Ратушний та Балабан „своїм посьвяченням вченню, лагідністю, вченістю богословською та твердістю в своїх пересвідченнях зажили величезної поваги у штундів“. Про відвагу його та про завзятість свідчить те, що розмовляючи з справником (як його було арештовано ро. 1865), він докоряв духовенству за користолюбство та за неморальність, а як справник посилав його їхати до архиєрея на „розмову“, Ратушний одказав, що йому „нема чого їхати до архиєрея“²⁾. Як у лютім р. 1870 архиєрей, „бажаючи покористуватись із релігійного напрямку М. Ратушного, дбав про те, щоб не тільки вернути його до православія, але й прилучити до православного духовенства (себ то — зробити його православним попом), Ратушного покликано до архиєрея, — отже він уперто zostав ся при своїй облуді“³⁾. Д. Емелянов⁴⁾ Ратушного й Рябошапку звиває „кулаками“ (деріями, глитаями). Ратушний, — каже він, — зробившись баптистою, себ то вихрестившись у баптизм, робив „доноси“ (які?) на иньших штундів, що вони проповідують політику. Д. Емелянов своїм артикулом показав, що заносив туди всяку не вивірену звістку і може з попівських уст, ворожих штундизмові. Ще менш можна няти віри тому, що наговорює ренеґат Комаров на колишніх своїх одновірців. Так д. Рождественському він розказував, що буцім, як Рябошапка настановив для Ігнатівців-баптистів пресвитера і тим поменшив прибутки(?) Ратушному, то сей посварив ся з Рябошапкою й зненавидів Ігнатівського пресвитера. Якось раз „держав зібраннє“ (себ то читав і тлумачив св. письмо) баптистський пресвітер Йоган Ціммерман. На сьому був основанин Евген Цапенко, і буцім Ратушний потім його спитав ся, хто краще „держить зібраннє“: він, Ратушний, чи Ціммерман. Цапенко наче відказав, що Ціммерман

¹⁾ Рожд., стор. 67.

²⁾ *ibid.* 67. з „Дѣла Херс. Дух. Кон.“ р. 1866, ч. 65.

³⁾ Рожд., 113.

⁴⁾ Отечеств. Записки, 1878, V., 224.

і се буцім так з'обидило Ратушного, що він 2 роки не хотів охрещувати Цапенка, що прохав про се, і врешті буцім узяв з його 5 карб.¹⁾ Тенденційність сеї брехливої звістки кинеться зараз в вічі, скоро згадаємо, що згаданих тут Комаровим прибутків штундові пресвитери не мали, як се у попів, і вони не могли поменшати у Ратушного через те, що в Ігнатівці окремого пресвитера настановлено, але се видко буде там, де говоритимемо про те, як у штундів пресвитерство організовано²⁾.

З Основи штунда перейшла в Ігнатівку і в Ряснополь. В Ряснополі вже р. 1867-го було, — кажуть офіційальні звістки, — 33 чоловіків та 21 жінки — 54 душ явних штундових. В Ігнатівці перше насіння посіяв Ратушний. Він навернув до штунди Балабана Вітенка та Олександра Капустяна, що зробилися теж завзятими проповідниками нової науки. Гарасим Балабан (Вітенко) та Ол. Капустян, прибравши собі ще помагачів Архипових (чоловіка і жінку), розвели штунду в Ігнатівці [де вже р. 1867, після офіційальних звісток, було явних штундів 15 чоловіка без дітей, а на суді р. 1878 підпрокурор доводив, що половину Ігнатівців — поштунджено] і по окрузі, так, що Ігнатівка, вкупі з Основою, зробились осередком новому рухові. Незабаром штунда визначилась іще в повітах Ананівському та Херсонському. В с. Костянтинівці Херсонського повіту штунди вчив Лазар Шура (з села Гуляя Чигиринського п. Київ. г.). Відомо, що зібрання він держав тут уже р. 1869³⁾, але певне штунда там почалась раніше. До р. 1871 Шура навернув до штунди „більшу частину села“, як кажуть у „прошенні“ до архиєрея про те, щоб вигнати Шуру. В Костянтинівці вже р. 1872 було 60 чоловіка штундів⁴⁾. На хуторі коло м. Ахмечетки (Анан. пов.), що його держав у посесії Німець, р. 1870 збирались 5 хуторян під проводом Данила Кондрацького,

¹⁾ Ровд., 273.

²⁾ [Автор помиляється: баптистські пресвитери (і штундові) одержують од братчиків плату, в деяких місцях постійну. Л. С.].

³⁾ „Діло Херс. Дух. Конс.“ 1866, Ч. 65, ст. 102—3.

⁴⁾ Київск Слово, ст. 84, Ч. 10.

ананівського міщанина. З Костянтинівки штунда скоро перейшла в сусіднє село Покровське, — там учителювати став Лук'ян Гайдамака¹⁾. На х. Миколаївському (Анан. пов.) за ватажка був ананівський міщанин Адам Войсаровський. Р. 1867, після офіційальних дат, тут було штундів 15 чоловіка, а після звістки Значко-Яворського²⁾ було чоловіків із 35, а жінок 15 — усього 50.

Єлисаветський повіт був другим полем, де штунда почалась одночасно з першими її виявами в Одеському повіті. От панотець-місіонер Зубов каже, що в с. Карлівці (Єлис. пов.) штунда прищепилась у початку 60-х років. Тут її посіяли Німці з кольонії Старий Данциг, що через греблю від Карлівки. Одночасно Староданцигські Німці з поміж своїх православних слухачів приготували двох дужих діячів штундових: Юхима Цимбала³⁾ з Карлівки та з с. Обознівки Хведосія Вітряченка, що довго пробував наймитом у Німців⁴⁾. Цимбал та Вітряченко за короткий час широко розповсюдили штунду по повіту. В самій Карлівці (офіційні дати р. 1869) „упертих явно“ було 54 чоловіка — се після умовляння відповідно спеціальному наказові єпархіального начальства. (Дѣло Х. Д. Конс.). В с. Любомирці, другому, ще важнішому, осередку сього руху в Єлисаветському повіті, зібрання штундові (свідчить д. Н. Г., автор артикулу „Любомирські штундисти“⁵⁾) відбувалися вже в початку 60-х років. Тут виступив на полі проповідництва любомирць Іван Рябошапка — не менш славне ймення від Ратушного; йому помагав Максим Кравченко. Рябошапка — вельми розумна й до тепла людина. Д. Рождественський описує його: плюгавенький подивитись, трішки зігнувшись, середнього зро-

¹⁾ ibid.

²⁾ Одесск. Вѣстн. 1868, ч. 35 та Рожд., 61, прим.

³⁾ Цимбал перший зі штундарів херсонських прийняв баптизм. Його охрещено 11 червня р. 1869 у річці Сугоклеї біля німецької кольонії Старий Данциг разом із 30 кольоністами; хрестив Оврам Унер з Катеринославщини. Рожд., 101.

⁴⁾ „О проясх. и наст. полож. штунды въ Єлис. мисс. районѣ Херс. г.“ Одесса, 1872, стор. 1—2.

⁵⁾ Єлисаветск. Вѣстн., 1877, ч. 22 Рожд., 72.

сту, рябий, з голосом приємним, говорить протягом. Рябошапка відзначався великою дотепністю. За молоду був чабаном, потім ковалем, слюсарем та мірошником. Вчився читати вже не молодого віку. Тепер (р. 1887) йому років 57¹⁾. Рябошапку до штунди навернув колоніст із Старого Данцигу, Мартин Гюбнер²⁾ скоро після того, як знесено кріпацтво, — так свідчать найбільш авторитетні дослідачі (Н. Г. — автор арт. „Любомірск. штунда“, Рожд., 72). Гюбнер почав з того, що нарадив йому придивитися до свого життя й до людей. Читаючи йому євангелію, він дав йому змогу побачити, яке нікчемне те життя, що їм здебільшого живуть православні, та як воно не відповідає науці Христовій³⁾. Під впливом од Гюбнера вразлива натура Рябошапкина зробила те, що він зовсім переродився морально. У Німців вивчився писемства і перейняв на голос їх пісень божественних і вчення, що єдине авторитетне джерело віри — євангеліє. „Удаючи з себе апостола“, — пише під Автономов, — „він почав збивати православних, проповідуючи каяття. Нервовий, з блискучими очима, блідий на вид, він проповідував Любомирцям, що вони пропаші люди. Його слова турбували людей. Він ходив із хати до хати з біблією в руках і за короткий час привернув до своєї науки душ із 20⁴⁾“. Друга звістка каже, що р. 1867 збиралося у його до 75 чоловіків⁵⁾.

[Історія ширення штунди в Любомирці може бути найліпшим прикладом того, що репресії та насильства дають цілком протилежний результат, ніж той, якого бажають і ждуть насильники. Сю історію нам розкаже о. Автономов⁶⁾. Приймавши штундову науку від Гюбнера, Рябошапка незабаром мав уже до 20 прихильників. Під любомирський рішив „образумити“ їх заходами радикальними; звелів їм стояти навколішках увесь час

¹⁾ Рожд., 72, прим.

²⁾ Гюбнер прибув до Любомирки з Старого Данцигу зараз як скасовано кріпацтво.

³⁾ „Любом. штунда“. Блис. Вѣстн., 1877, Ч. 22, Рожд., 73.

⁴⁾ „Кратк. свѣд. о штунд. Любом. прим. Одесса, 1887, 4. Рожд., 73.

⁵⁾ Кіевск. Старина, 1887, Ч. 10.

⁶⁾ Кр. свѣд. о прошл. и настоящемъ штундизма въ Любом. приходѣ Херс. Епарх. Вѣд. 1887, Ч. 20.

служби божої, велів привязувати їх до воріт церковної огорожі, бити й плювати на їх, прилюдно лаяв їх. Біблію Рябошапчину спалив. Любомирці вважали штундів за мучеників за віру, а Рябошапку — за посланця божого, за вістовця бажаної волі й щастя земного й небесного. Всі покинули православ'я і за 2—3 роки було там тільки 2—3 родини православні. Все село, під впливом од релігійного екстазу, бажало виявляти свою віру й бути караними, — і їх справді карано. І нові любомирські попи (а їх переміняно скільки) теж намагались боротись із штундою заходами поліційними. Так пише павотець Автономов і ми не маємо права не няти йому віри Л. С.]

Наведену вище характеристику проповіді зробила людина вельми ворожа штунді, — про те вона дає нам зрозуміти, що Рябошапка проповідував з глибокою вірою та переконанням, що зворушує маси й тягне їх за собою; щирість та запал його віри справді нагадує апостолів перших. Бож хіба можна няти віри хоч крихітку тим вигадкам, що їми попи та ренеґати штунди каляють моральний образ Рябошапчин, як і усіх иньших апостолів штунді? Ми наведемо до слова сі гідкі брехні, то й побачимо, що джерело їх — то злоба й ненависть до людей за те, що їх народ слухає, йде за їми, а тих, поїв, вважає тільки за „книшохапів“, зневажає їх. От Козакевич, Любомирський піп, що його жерецьку повагу й прибутки так несподівано попсував Рябошапка, розказує про свого антагоніста от що: „Від р. 1870-го починаючи Рябошапка що осени й що весни збира з кожного штундаря по дескільки карбованців та й їздить із Любомирки невідомо куди і каже, що мов би то їздить клопотати про справи штундові в Одесі, в Києві, в Москві, навіть у Петербурзі. Штунди толокою з'орють йому поле, засіють своїм зерном, зберуть хліб і сіно і звезуть на подвір'я. Тоді Рябошапка вертаєть ся до дому й розказує штундам, що балакав із царем, з міністрами, з усіма начальниками і простолюд тому, звісно, йме віри. Тут Рябошапка жалієть ся, що буцїм що раз у в дорозі його обкрадають православні і допевняєть ся собі ще грошей. Дивись, потому у Рябошапки та в його жінки десь возьметь ся нова прегарна одежа, а він на подарунок дає штундам портрета фотографічного з себе та ще з яких невідомих людців, іноді кілька нецензурних книжечок, про що штунди самі усім розказують

і про що відомо єсть усім православним у Любомирці". Як тут пробиваєть ся жаль попівський і заздрість на те, що ось якомусь там мужикові селяни не самохіть толокою все зроблють, а йому, попові, мабуть сього вже й православні вівці його не хочуть робити.

[Тут у рукописові у Зіньківського чогось не стає. В. Ч.].

Діяльністю Ратушного, Балабана-Вігенка, Рябошапки, Цимбала, Вітряченка, Кондрацького й інших штундовий рух широко розлив ся по Херсонщині. Окрім згаданих місць ік 70-му року штунда визначила ся ще в Петрівці (Одеськ. п.), де проповідував Петро Вовкаж, в с. Явкині (Херс. п.), в Кривім Озері, Обознівці, Ігнатівці, Лелеківці, Ісленівцях, Лисій Горі, Миколаївці, Помішній, Піщанім Броді і в Глиняній Єлисаветського п. Сей рух у Херсонщині, як і всякий релігійний рух, був спершу до 69 та 70 р. тільки протестом супроти неморальности й неладу в церкві (такий колір мали й німецькі лояльні „Stunden“) і спершу обмежав ся на тому, що читано й тлумачено св. письмо та виявляло ся бажання жити по братерському та додержувати в житті науки Христової.

Але раз збуджено критичну думку в народа; вона вже не вдовольнялась сим легеньким протестом. Незабаром український релігійний рух завоював собі найважніші принципи протестанства, а саме баптизму: непризнання тайнств, непризнання святости ікон, мощей, святих; основа віри — євангеліє та апостолські послання, непризнання постів та обрядів православія, молитов за живих і померших, святости хреста. Що сих принципів вже тримались у Ряснополі, Ігнатівці, Основі й инде, стало відомо 1867 року, а справді вони стали вірою їх далеко, мабуть, раніш. Про те штундарі боялись спершу явно виступати і крились. В жовтні 1865 р. о. Стойков знаходив у „непевних“ Основян ікони і при йому їм віддали шану¹⁾. Лютого 1866 р. він же пише до консисторії, що „непевні“ згодились ходити до церкви, говіли у великий піст і причащались. Як благочинний

¹⁾ Рожд. 57—58.

о. Киріяков, що розмовляв з Ігнатівцями і вмовляв кинути „десть“ німецьку, постерігши в їх релігійних піснях, що їх казав собі співати, німецький виголос, вони говорили, що мають з Німцями лиш справи господарські, а голос пісень переняли від Основців. У Основі же на зборах справді бувають Німці, і Основці теж бувають у німецьких кирках. Основці собі свідчили, що Німці у їх були гості, — не вигонити же гостей, — а до кирк ходили лиш з цікавості¹⁾. Року 1867 Х. 14-го о. Киріяков писав до єпархіального начальника про свої „умовляння“: „я сам часом аж плакав, і дехто й з їх плакали і казали, що вони ніколи не були відступниками від своєї віри, що у їх нема ніякої нової науки і через те вони й не можуть сказати, звідкіль і від кого вони перейняли її і що вони збираючись по господах, нічого за собою не знають опріч, що читають св. Письмо та співвають духовні вірші. Про те Ратушний на моє питання, чому на зборах своїх не хрестять ся, відказав, що роблять се задля того, щоб відрізнити свої зібрання від (молитви) в церкві; очевидно, що викручують ся. А про свої визнання перед слідчим казали, що нічого такого не говорили і нічого того за собою не чують. Раніш того в лютім 1867 р. Основянам, Ігнатівцям та Ряснопольцям допит робив Одеський справник і сей на підставі сього допиту писав губернаторові, що вони в церкву не ходять, іконам не молять ся і не визнають жадних образів православних. Тоді же Ратушного, його брата й деяких иньчих арештовано й почало ся слідство²⁾. Се мусіло вельми налякати штундарів спершу, і через се ясно, чому вони затялись перед попом. Лиш що до постів дехто завважає, що трапляється робочої доби на степу працювати на самому сухому хлібові і через те тут іноді не держались посту в середу та в п'ятницю з konieczности. При сьому вони жалкували, що, за проїзду (в жовтві 1867 р.) преосвященого через Ряснопіль, їх не було дома і що вони-б хотіли з ним поговорити. 15 січня 1868 р. під ряснополеський (Ночачевський) пи-

¹⁾ Рожд., 61.

²⁾ Рожд., 59.

сав архиєреєві, що штунди на все згоджують ся і доводять, що вони справжні християни (себ то православні), але се одне лиш бажання уolestити сьвященника й заспокоїти його²⁾. Потім, схаменувши після першого переполоху, бачучи, що їх не засилають одразу на Сібір, а продержавши арештованих який час, повипускали, Херсонські штунди стали виступати сьміливо і одверто, і коли схаменувшись адміністрация взялась до репресії, — було вже пізно. Проте штунди херсонські до 1869—70 р. ще формально не поривали з церквою православною: ходили до церкви, хрестили у попів, причащались, держали ще по хатах задля ока ікони то що. Так, Кондрацький ще 1870 р. зі своїми учениками (коло Ахмичетки) бував на сповіді і причасті, не постував лиш опріч Страшного тижня, теж і не хрестив ся. Рябошапка ще 1868 р., висидівши в холодній 7 тижнів, згодив ся висповідатись і запричаститись у Вільшанського попа після „увіщання“ попа Лобачевського, хоч се він (Рябошапка) зробив з примусу, бо як считали ся в його, чому він не сповідав ся у свого (любомирського) попа, Рябошапка відказав: „вільшанський піп дуже розумний, а там ще пішло наперекір, а по слову Божому не треба сповідатися у попа“⁴⁾. Одначе і формальні звязки сі незабаром порвано було: штунда зовсім одрізняєть ся в окрему церкву з окремою організацією на кшталт баптизму.

б) Період, як штунди відрізились уже від державної церкви й власну церковну організацію заснували.

Сьому льогічному розвиткові руху добре прислужило ся попівство і поліция своїми утисками та гнобительством прискоривши природний хід і розвиток справи. Самі штунди про се кажуть. Так, Ратушний 1871 р.

¹⁾ Рожд., 63.

²⁾ Рожд., 65.

³⁾ Рожд., 69.

⁴⁾ Рожд. 74.

28 листопаду подав супліку до архиерея (Дмитра), де ознаймив, що він і його ученики відрізнялися цілком од церкви православної і що до того примусили їх утиски та гонительства від попівства та від начальства¹⁾. 1870-го року сьвящ. Ряснополський писав благочинному, що штунди віддали до церкви свої ікони на тій підставі, що на їх нарікають православні за непошановання ікон. Перший се зробив М. Ратушний, за ним і иньчі. Се був перший зважливий виступ. В кінці Рябошапка просить архиерея оборонити їх від поліції. Рябошапка в супліці до генерал-губернатора Коцебу 27 вересня 1868 р. виявляє, що ворогування попівське до читання св. Письма мусіло здивувати і роздратовати людей, на перший раз винних тільки тим, що поривались до науки. Св. Письма та до читання. „Я пише він, купив у Єлисаветі дві книги „Нового Завіту“ і вільного часу читав його з товаришами. Який час по тому сьвящ. Промислов про се дізнав ся і покликав мене та Кравченка до себе, щоб перевірити сі книги і нічого в їх не знайшов не законного і ми після того з упокоєм потішали душі наші, книзі сьвяті читаючи. Від 1867 р. сьвящ. Промислову стало завгодно нас за се ганити“²⁾. Другим ще важнішим рüşнем, що прискорив організацію церковного українського руху, була безпосередня проповідь баптизму. Надто баптизм мав вагу тим, що дав собою готовий зразок до церковної організації³⁾.

Про перші кроки баптизму поміж Українцями ми не маємо потрібних відомостей. Є лиш звістка найперше в жовтні 1863 р., що Вілер (Німець-скакун⁴⁾) охрестив

¹⁾ Рожд. 103.

²⁾ Рожд. 73.

³⁾ Рожд. 103.

⁴⁾ Протестантська секта скакунів (не треба змішувати з православною однойменною сектою) з'явилась в кінці 50-х років серед Німців-колоністів у Катеринославській губ. Заснували її меноніти Ісак Кноп, Аврам Корнельсен та Іван Классен. Тих, що вступали до секти, перехрещувано вдруге в річці. Скакуни завели по своїх хатах вночішні зібрання і там проповідували, роздавали причастя, а під кінець зібрання весело бавили си сьпівами духовних пісень на сьвітський голос, пригрававши на скрипці або

у Дніпрі хлопця селянського Матвія Сабуленка, а 6 квітня 1864 р. 22-літнього харківського міщанина Андрія Петасенка.

Але до 70-х років проповіді баптистській не дуже щастило, і по селах Єлисаветського повіту, де була штунда, баптистів було не більш як 70 чоловіка. „Наша руська спілка, писав учитель баптизму Йоган Прицкав до Лібіга 2 липця 1870 р., побільшала й ми налічуємо до 70 членів“¹⁾. Се число о. Рождественський здаєть ся справедливо бере за загальне число баптистів у Єлисавет. пов., а не якої одної громадки місцевої. Від 1862 р. баптизм чинить значний вплив на український штундовий рух в його організації тим, що на баптизм перехрещуватись почали видатні вчителі нової віри. Так, 11 червця 1869 р. перехрестив ся на баптизм Юхим Цимбал в річці Сугоклеї біля колонії Старий Данциг укупі з 30 колоністами при 47 свідках-українцях з Карлівки. Охрестив Цимбала колоніста Аврам Унцо²⁾. З Карлівки баптизм перейшов у Любомирку. Перший тут охрестив ся проводир нової віри Іван Рябошапка. Охрестив його, як свідчить о. Рожд.,³⁾ Юхим Цимбал⁴⁾, що задля того приїздив з Карлівки до Любомирки. Штундові брацтва у Карлівці та в Любомирці під впливом од баптизму швидко з'організувались: на чолі у їх постали пресвитері — в Любомирці Рябошапка, в Карлівці — Хлистун.

В кінці вересня, чи в початку жовтня 1869 р. до попа села Ганнинського Сахневича прийшов любомирець Іван Гнідий і став його єднати на свій шлюб з дівчиною з Карлівки. Як Сахневич казав йому дати свідомство від його попа про смерть його першої жінки, Гнідий відказав, що сього не може зробити, бо він бап-

на гармонії, танцювали (від чого ся секта, як і православна має свою назву). Словом до раціоналізму менонітів скакуни додали чимало містики. (Рожд., 44).

¹⁾ Рожд. 73.

²⁾ Рожд. 101.

³⁾ Рожд. 102.

⁴⁾ Се було 69 року. З нижче розказаних обставин видно, що вже в вересні 69 р. Рябошапка був за пресвитера.

тиста і жінку його поховав по обряду баптистському Рябошапка і дав Сахневичеві свідоцтво від Рябошапки, що сам Рябошапка писав і власну до того печать притиснув. Як Сахневич з такими документами не хотів вінчати, Гнідий сказав, що тоді він повинчаєть ся у Хлистуна в Карлівці, абож у Рябошапки в Любомирці. Під тоді казав покликати до себе на „увіщення“, і Гнідого з молодого й Хлистуна теж. „Увіщення“ було марне. Хлистун тут же попові освідчив, що коли Сахневича не звінчає, то се зробить він сам Хлистун. Батько й мати молоді не призволяли, щоб їх дочку повинчав Хлистун; тоді Гнідий вивіз молоду до Любомирки, де Рябошапка і звінчав їх, спершу охрестивши вдруге¹⁾. Ся справа свідчить, що пресвитери штундові першої доби, хоч і відправляли вже треби як похорон, отже таке важне діло, як шлюб, щоб не заходити в клопоти великі, вони спершу воліли відбувати через православних попів і самі стали вінчати лиш тоді, коли попи ставили перепони та перешкоди усякі. В своїх доношенях до єпархії під Любомирський Промислов виказує між иньчим, що Рябошапка „прилюдне хрестить дорослих в ріці, ховає небіщиків в закритих трунах, вінчає по хатах молодих, причащає і має чашу для причастя, ікони штунди повиносили геть зі своїх домів“²⁾.

З Єлисаветського пов. баптизм перейшов до Одеського пов. Перший тут охрестив ся від Рябошапки Мих. Ратушний зі 48 своїми прихильниками (в Основі к. 70 р. офіційально „явних“ було 219) 8 червня 1871 р., а 28 падолиста подав прошення до архиєрея, де ознаймив про се і що він виступає з православ. церкви³⁾. Штунди у Одеському пов. як і в Єлисаветському охрестившись цілком зривають з православієм. Ратушний приймає назву пресвитера і функції сього уряду. Селянські уряди складають акти про похорони штундів не по обряду православному та про те, що вони не христять дітей. Так „староста“ з Основи зробив такий акт (31 серпня

¹⁾ Рожд. 102.

²⁾ Рожд. 103.

³⁾ ibidem.

71 р.) про похорони Хведора Ратушного, а староста Ігнатівський (8 вересня того же року) про те, що у Якова Лопати новорожденного нехрещено. Того-ж 1871 р. баптизм (яко громадсько-церковна організація) виявився в Херсонському пов. в с. Явкиному з тім же коліром: штунди 1871 р. дітей не хрестили, шлюби свої не відбували через правосл. попів.¹⁾

Між німецькими баптистами і українськими штундовими роблять ся найтісніші звязки, пропаганду ведуть вони вкупі і баптисти німці помагають баптистам українцям. Юхим Цимбал роз'їздить укупі з Іваном Прицкау²⁾. Основці і Ігнатівці під проводом Ратушного їздили 22 лютого 1871 р. в Рорбах і тут вкупі з німцями-баптистами (де був Йоган Вілер) відбувають обряд „преломлення“. Форм для записів метричних про рождження, смерть, шлюби і т. д. Ратушного навчив Йоган Вілер, давши йому зразки того³⁾. Тойже Вілер дбав, щоб висилано з'за кордону пісень духовних для штундів московською мовою.

Одже, хоч як здаєть ся, штунди в певній церковній організації побачили за поруку своєї віри, але обрядова сторона діла, іменно баптистське перехрещування, вдруге викликало непорозуміння і на перший раз більшість штундів не прийняла вдруге хрещення, вважаючи, що його не треба. Так від о. Рожд. довідуємо ся, що з листів, відобраних 1870 р. у голови ананівських штундів, міщанина Данила Кондрацького, видно, що він вважає охрестини вдруге за річ непотрібну і зайву⁴⁾. А з супліки Рябошапчиної до ген. губернатора 30 листоп. 1870 р. видно, що вдруге охрестились в Любомирії лиш 45 чол., а там штундів було далеко вже більш⁵⁾. З Основців та з Ігнатівців штунд, що їх було після офіційної лічби 70 р. — 219, охрестилось з Ратушним 8 червця 1871 р. лиш 48 чоловіка. Против друго-

¹⁾ Рожд. 103—104.

²⁾ Материяли для історії шт. ст. 20. Рожд. 104.

³⁾ Голос 78 р. Ч. 105., Рожд. 104.

⁴⁾ Рожд. 104.

⁵⁾ *ibid.*

разового охрещування виступив Балабан, він бо був проти обрядової сторони і говорив, що „обряди — се театри“. Як його випущено з таращанської тюрми, він вернувшись у Херсонщину (куди його відіслано до слідчого 15 жовтня 1873 р. по судовій справі, що відбулась лиш 1878 р.), став головою усіх, що не хотіли другоразових охрестин і сперечався з Ратушним. О. Рожд. наводить свідощтво В. Комарова, що скоро Балабан повернув з Київщини, в Основі відбуло ся зібрання, де Ратушний постановив питання: „хто зі мною застаєть ся, встань і здійми руку, а хто з Балабаном, сиди“. Притомне зібрання розбилося на дві сливе рівні половини — балабанівців і ратушнівців¹⁾. Звідси з Херсонщини організація на баптистський кшталт перейшла незабаром у Київщ., про що скажемо, де треба. Тепер же наведемо ще звістки про дальший територійний і числовий розріст штунди в Херсонщині. Сих звісток вельми мало. Про те так, чи інак, чи з другоразовим охрещуванням, чи без його, одною установою церковної (пресвитерської) організації штунда зміцнялась що раз. Балабан хоч і був проти „обрядів“ (хрещення), та бажав пресвитерської організації, другом і помігачем йому стає тепер пресвитер Ігнатівки Антін Стригун. Автор артикулу „Малор. штунда“ дає короткі й глухі звістки про існування 1877 р. штунди ще в Александрійському пов. і в околиці город. Миколаїва. В початку 1880 р. виявлено штунду ще в с. Терноватці Єлисаветського пов. Тут її насадив Єроним Живульт, управитель маєтку ротмистра Біддера. Дізнались про се через те, що Терноватці постанову зробили в січні 1883 р., щоб Живульта вигнати з Терноватки; мабуть се зроблено з намови попової, бо постанову післано до консисторії, замість до єврейського уряду.

Завязалось діло, щоб віддати Живульта до суду. Але він ще ширіше брав ся до свого діла, як каже д. Рождественський, йому помагала дочка його Івга; вона вчила діти в школі, що держав у себе у господі (потай) Живульт. До молельні, в господу до Живульта

¹⁾ Рожд. 106.

збиралось до 30 чоловіка. Незабаром Живульт вибув з Терноватки, бо маєток перейшов до рук якогось „православному“. Більш про сей рух не було звістки¹⁾.

в) Реєстр місцям у Херсонщині, де є штунда.

Після офіціальних звісток, а саме після списку Херс. Дух. консисторії за 1886 р. територіяльний зріст штунди можна бачити з сього списку, де її викрито:

I. Одеський повіт.

1) Г. Одеса (парахвії) а) Петропавлівськ. церков б) Михайлівська на Молдаванці в) Рівдяно-Богородицька на Слобідці²⁾, 2) с. Троицьке 3) м. Анатолівка, 4) с. Златоустове поле, 5) Новопокровське, 6) Мар'янівка, 7) м. Ряснопіль³⁾, 8) с. Марківка 9) м. Негайне (Основа, Ігнатівка⁴⁾ 10) Ковалівка, 11) с. Трьоххати, 12) с. Петровське, 13) Славяносербка, 14) Александрівка, 15) м. Баранове, 16) Антоно-Кодинцівка.

II. Херсонський повіт.

16) Г. Херсон (парахія Успенського собору), 17) Передмістя Музичині хутори, 18) Город Миколаїв, парахвія Олександрівського молитвенного дому, 19) Передмістя Водопойні хутори, 20) Посад Богоявленський, 21) Посад Воскресенський, 22) п. Висунський, 23) с. Полтавка, 24) м. Новий Буг, 25) хутір Олександрівка, 26) с. Улянівка, 27) с. Остаївка, 28) с. Димівка, 29) Сухий Гланець, 30) м. Нова Одеса, 31) с. Себене, 32) с. Піски, 33) с. Балацьке, 34) с. Інгулка, 35) с. Гур'ївка.

¹⁾ Рожд. 138.

²⁾ В Одесі у всіх парахвіях є штунда (Л. С.)

³⁾ Ряснопільська парахвія має 9 сіл.

⁴⁾ Тут визначено лиш парахвії, а як парахвія Ряснопільська має в собі Основу і Ігнатівку, то їх й не полічено в офіціальному списку. Се стосується й до інших парахвій і ми Основу та Ігнатівку сами додали.

III. Єлисаветський повіт.

36) Город Єлисавет (парахвія а) Успенськ. собору), 6) Володимирської Божої Матері церкви, в) Знаменської, д) Покровської, 37) Гор. Новомиргород, 38) с. Михальчів (Обознівка, 39) Ганнинське¹⁾, 40) Миколаївка, 41) друга Миколаївка, 42) м. Коротяк, 43) Устинівка, 44) Болгарка, 45) Олександрівка²⁾, 46) м. Трикрати, с. Благодатне, с. Покровка, 47) м. Братське 48) с. Щербані, 49) с. Троїцьке, 50) с. Білоусівка, 51) Арнаутівка, 52) Новогригорівка, 53) Посад Новсархангельський, 54), с. Скаме, 55) Калниболота, 56) с. Петро-острів, 57) с. Глодоси, 58) Добрянка, 59) Анастасівка, 60) Аникіївка, 61) м. Татарівка (Доротеївка), 62) д. Воїводське, 63) м. Любомирка, 64) с. Піщаний Брід, 65) Посад Новоукраїнка, 66) с. Іванівка.

IV. Олександрійський повіт.

67) с. Сентове, 68) Улянівка, 69) Григородени-сівка, 70) Хведорівка, 72) Миколаївка.

V. Тираспольський повіт.

72) с. Брашеванівка, 73) Василівка, 74) Григорівка, 75) Богословка.

VI. Ананівський повіт.

76) г. Ананів, 77) Хутір Ковалівка (Щасливської парахвії) офіц. „Кузнецовка“, 78) с. Коханівка, 79) м. Кантакузинка, 80), м. Новоолександрівка (Березівка), 81) с. Лидіївка, 82) м. Покровське, 83) Карлівка, 84) Олександрівка, 85) м. Мостове, 86) м. Заводівка, 87) с. Ананівка³⁾. Додамо сюди те, що знаємо з других джерел. Після офіц. звісток констатовано штундів у хуторі „Маловодяна“, Олександрійського пов., Херсон.

¹⁾ До Ганнинської парахвії належить 15 сіл.

²⁾ Не позазано Карлівки коло с. Данцигу.

³⁾ Див. Рожд. 147—9.

губ., де явних лічено 130. Се село виросло з нахожого люду з Херсона та з Київщини. Прибуло туди двох із штундів і тільки в однім сім селі за невеликий час звели до 50 чоловіка, пишуть у Херс. Епарх. Вѣд. 84 р. N. 11. Можна думати, що ся звістка відноситись має до ранішнього трохи часу, ніж 84 р., бо ми бачимо там після оффиц. лічби за сей рік уже не 50, а 130 чоловіка.

Що раз Херсонська штунда ширшає, і 84 рік, після справоздання обер-прокуратора Синоду за сей рік, надто був часом шпаркої пропаганди штундової. Одеське Братство 86 року каже, що штунда Херс. губ. що раз міцнішає, збільшуєть ся (Хер. Еп. В. 86, N. 3). Після звісток Хер. Еп. В. 86 р. N. 20 ще маємо штунду в селах: Авдотівка, Терноватка, Одеськ. п.; Костянтинівка, Варушина — Ананівського п. Там же, але невідомо якого повіту: Степанівка, Гулаївка, Донська Балка, Добра Надія, Сохвіївка, Вікторівка і „багато хуторів“, як каже часопись, „зробилось жертвою штунди“ (Звістка за 86 р.).

[Після 86 р. і до сьог. часу (94) штунда в Херсонщині, як і по других місцях, захопила багато місцевостей, не вважаючи на репресії урядові. На жаль, в духовній пресі за останні 5—6 літ постав звичай назвище місцевостей та імення ватажків штундових визначати ініціалами, наприклад, в с. Э. парахвії К. штундар О. Г. То всеж таки ми можемо показати на ось які нові огнища штундові: Ново-Матвіївка, Пурпурова балка (парахвія с. Булигового), Вільшанка (Парахвії Тимохвіївки), Арсенівка (Крамарове інакше парахвії с. Копанок), м. Миколаївка (або Жидівське), Іжицьке (парахвії с. Андріянівки), Тарасове (тойж парахвії), Ново-Олексіївка, Михайлівка, Ново-Георгіївка (парахвії с. Миколаївки 2-ї), Тимкове (парахвії с. Коханівки), Актівка (парахвії м. Трикрат), Ново-Константинівка (парахвії с. Покровського)¹⁾, с. Висоцьке, Обознівка; Осітняжка, Плетений Ташлик, Ново-Георгіївка (пар. с. Явкиного), Гнилий Яланець (пар. с. Миколаївки-Бабанки), Трудомирівка (пар. с. Анастасівки), Гуліївка, Богоявленське), Симонівка, Ново-Юрівка, Ново-Березівка (пар. с. Ново-Бугського), Хутір Петровичів (пар. с. Покровки), м. Валепоулове, Мала Виска, Цебрикове, Лвувльці хуторі, Майнове, Прикушів хутір²⁾.

¹⁾ „Хер. Еп. Вѣд.“ 1893 р. N.3. „Вичеть Св. Андреевск. братства за 1891/2“.

²⁾ „Отчеть Св. Андр. брат. за 1892/3 г. Хер. Еп. Вѣд.“ 94 г. 1—5 і окрема брошюра Одесса, 94 р.

Ці села й хутори без визначення повіту подибують ся в справозданнях Одеського Андріївськ. братства, (заснованого, щоб бороти ся зі штундою) за роки 91—93. Але-ж ні в цих справозданнях; ані де иньше не знайшли ми повного списка місць в Херсонщині, де є штунда.

Видатнішими ватажками застають ся тіж ветерани штунди: Ратушний, Рябошапка, Балабан-Вітенко, Хлистун, Капустян, Вітряченко, Цимбал, Стригун, Тріян, Левченко, Довгошия, Кіндрацький Грива, Бибикив, Вовкаж, Войсаровський та иньші.

Молодших ватажків часами визначають тільки ініціалами. Офіційальні звістки всіх штундів в 1891 р. в Херсонщині лічуть 5390. Сьогож року пристало до штунди 404 душі і вернулось до православія 410, лічучи й дітей¹⁾ Л: С.].

Голова II.

История штундового руху в Київщині.

[З Херсонщини штунда перейшла до Київщини і там незабаром широко розповсюднила ся. Вперше виявилась вона р. 1868 у с. Плоському Таращанського п. серед безземельної шляхти. Бідні шляхетські сім'ї ходили на заробітки в Херсонщину; живучи там серед Німців-сектарів та серед українських штундів, вони перейняли їх науку і, вертаючись до дому, навчали того й своїх односельців. Перші почали там пропагувати нову науку Павло Цибульський та Йосип Тишкевич. У Цибульського в господі, взімку 1868 р. бували потай зібрання і там читано й тлумачено св. Письмо та співано пісні з книги: „Приношеніє православнымъ Христіанамъ“. Р. 1869-го прозеліти вже рішучо виявляли себе штундарями і не хотіли цілувати хреста, як піп перед Різдом ходив з молитвою по хатах. Піп написав про це бла гочинному, а цей справникові та митрополиті Київському Арсенію через повітового протопопа Пахаловича. В січні 70 р. становий зробив слідство в с. Проському, Цибульського і Тишкевича арештовано і посаджано в Таращанську тюрму за те, як каже автор статті „Бaptизм или Штунда в Киевск. г.“, що було відомо про „хули, які виголошував на ікони Тишкевич (За щож Цибульського арештовано?). Тут на „увѣщаніяхъ“ соборного съвѣщ. Ігнатовича вони виявили себе штундарями, казали, що Богородиця і Святі звичайні люди і не можуть молити ся перед Богом за нас, що Богові належить поклонити ся духом і істиною,

¹⁾ „Хер. Еп. Вѣд.“ 93 р. Ч. 5 ст. 98. Цікаво, що не православних у Херсонщині офіційально лічить ся 1,066,856 душ! („Хер. Еп. В.“ 93. Ч. 9, ст. 200.).

що пошанованне ікон і хреста — ідолопоклонство і т. и. Незабаром штунда виявилась в с. Ріжках Таращ. повіту. Київське єпарх. начальство мало рацію думати, що штунда є не тільки в с. Плоському і Ріжках, де вона була вже викрита, але що наслідки нової науки розсіяно скрізь цю Київщину, бо селяни не з одного Таращ. повіту ходять на заробітки в Херсонщину. Маючи ці уваги на думці, воно дало наказ духовенству своїй єпархії скрізь слідити за відносинами парахвіян до церкви, тлумачити в православній душі св. Письмо, читати їм життя святих і інші релігійні книжки¹⁾.

На скільки перші появи штундового руху в Київщині були несміливі, видно з того, що вже 3-го квітня 70 р. благочинний Петрушевський писав єпарх. начальству, що як поліція заборонила штундові зібрання, то се, вкупі з пастирськими „увіщаннями“ зробило користний вплив: штунда в с. Плоському зникла, сектирі покаюлись, серед селян zostались тільки невиразні спогади про штунду²⁾. Але духовенство помилялось. 70-го року в своє рідне село Чаплинку прийшов звістний Гарасим Балабан-Вітенко, і діла штундові інакше склали ся. Балабана поліція мала вислати в Київщину в його село за те, що пропагував штунду, — того домагалось єпархіяльне начальство (Херсонське). Дізнавшись про це, Балабан, щоб не йти по етапу, самохіть явився в Чаплинку і зразу же почав отверто проповідувати нову науку³⁾. Першим його прихильником був волосний писар Іван Лисоцький⁴⁾. Проповідь Балабанова йшла щасливо, коли 30-го Мая 71 року його арештовано і посаджено в тюрму за те, що прилюдно в волостнім правленю розбив образ св. Миколая. Єпарх. начальство намоглось, щоб Балабана прислано з тюрми до його на „увіщання“. Тут Балабан покаяв ся, пообіцяв, що завжди буде пого-

¹⁾ Рожд. 78.

²⁾ Рожд. 79.

³⁾ Рожд. 80.

⁴⁾ Іван Лисоцький, син саддата, був родом з Косяківки, 5 верств від Чаплинки. Скінчивши парахвіяльну школу, він перед писарством у Чаплинці 2 роки вчителював у нар. школі (Д. К. Дух. Конс. 1870, Ч. 195. — Рожд. 12). Від 1870—1877 р. він пресвітерував у Таращанському п. Іван Лисоцький людина освічена, йому доводилось боронити штунду в місцевих часописах. От на уваги святиц. Петрушевського в „Києв. Еп. Вѣст.“ 1870 р. Ч. 18—19 він одказав тамже (Ч. 32—33 Штундистъ о штундистахъ⁴⁾) і виложив головні штундові тезиси. Перше завзятий штундар, вернувшись потім до православ'я. Брат його рідний Гаврило, вивчивши письма косяківського селянина Оксена Курку, зробив з його щирого й дотепного проповідника. „Переходючи з села до села“ (був бо кравець), — свідчить офіцій. документ, „він мав змогу сіяти пропаганду, помилково виисняючи св. письмо, сіяв релігійний нелад у головах у простодушних селян“. (ibid.).

рятись пастирям православної церкви. Консисторія відіслала його, з звісткою про каяття, до слідчого; слідчий через те випустив його.

Та скоро випущено Балабана на волю в Чаплинку, зараз він почав ізнову свою проповідь. С проповіддю щастило ще більше, і на вночішніх зібраннях бувало чоловіка по 60, найбільш письменної молодіжи, „однодворців“ та салдатів. Д С.]

Гомін про штунду розкотив ся на всю губерню і став вельми турбувати простий люд. Релігійні диспути відбували ся на вулицях, майданах та по шинках. З поводу сього гомону київський губернатор оповіщав Порхвира, вікарія Київського, що в с. Ставищах Радомиського повіту пішла чутка, що штунда виявилась і в Канівському, і в інших сумежних повітах. На підставі допиту, що зробив становий 1-го стану Радом. п., губернатор додає, що сї поговори ходять по всіх селах Радом. п.¹⁾. Там 9-го Січня р. 1872 поліція знову забрала Балабана, — отже не спинила тим руху в Чаплинці; намісць Балабана стали його вченики — Яків Коваль (Ковальчук)²⁾ та Клим Терещук, не менш шкодливі за самого Балабана. (ibid.) Такий широкий рух, маючи й інші причини, повстав через те йще, що Балабан та його вченики були сьміливі, відважні й авто-

¹⁾ ibidem.

²⁾ Яків Ковальчук (Коваль) людина дуже цікава і дуже дотепна. Невеличкий на зріст, сухорлявий, з русою борідкою та з живими провизуватими очима, — він умів добре промовляти і багато нашкодив таращанським попам. Р. 1874 його обібрано на пресвитера. До пресвитерства він був чередником неписьменним, але веселий та розумний і дуже балакучий був. Одним з перших приставши до штунди, він видер очі св. Миколі і поставив його в коноплі — горобців лякати. Посидівши тричі в тюрмі (за енергічну пропаганду „богохульства“), він ізвідти вийшов саме придатним до нового свого стану: в острозі його навчили письменства якісь „пани“, як він каже, і письменство дало йому змогу вивчити св. письмо, — тим опонентам його важко було з ім сперечати ся. (К. Е. В. Ч. 18—19, бік 13—14. Ушинський, „О причинахъ появл. штунды“, 1887, бік 30.) Ушинський каже, що Петербургські пашківці-аристократи звернули на його увагу, листувались із ним і буцім прислали йому гроші на брацтво. (ibid.) Сей Коваль, як його д. Ушинський попрохав, виложив йому науку штундову, але Лясоцький казав д. Рождественському, що виклад написав Балабан, а Коваль тільки списав його. (Рожд. 16.).

ритетні проповідники, здатні на те діло, що його підняли. Київський губернатор у січні р. 1872, у листі до архирея Порхвира, каже, що Балабан та Лясоцький готові на всяку саможертву задля свого діла. Балабан жає, — пише він, — велику вагу серед сектарів. Се почасти можна бачити з листу до його від Теклі Богдашевської, що просить його прибути до с. Плоського, щоб напутити на праву путь Христову тих, що були знайшли її, але zostали ся в сьвітовій „суєті“¹⁾). На домагання духовного начальства віддано до суду Балабана, обох Лясоцьких, Якова Коваля, Клима Терещука, Івгу Цимбалівну, Ганну Музичиху, Теклу Богдашевську та інших — усіх 12 чоловіка. Їх суджено в кінці Грудня р. 1872-го у київській „палаті“, обвинувачуючи, що вони ширили секту та деякі „богохульства“ чинили. Що до ширення секти, то на те суд не знайшов досить певних свідчень, але за „богохульство“ обвиновачено Балабана й молоду дівчину Цимбалівну (ця при свідках казала глузуючи про чудотворні ікони); першого засуджено на один рік у тюрму (залічивши і той час, що він сидів у тюрмі під слідством), а Цимбалівну на 2 місяці у тюрму. Решту обвиновачених суд випустив на волю, і рух усе більшав та більшав. Чаплинський під о. Дяківський повідомляє єпархійне начальство (в початку либонь р. 1873-го), що в його парахві є хіба 8 родин певних православних, а всі інші або штунди або такі, що хитають ся у вірі. (Рожд. 93.) Балабан з таращанської тюрми піднімав духа своїм одностудцям, посилаючи до їх листи. Таких листів зберегло ся три. Він розважає штундів у їх притузі та радить твердо нової науки держати ся. Ці листи жадібно читано й вони робили своє діло. (ibid.) 20-го Травня р. 1873-го Балабана випущено з тюрми, і він, прийшовши до Чаплинки, „устиг“, — каже під Дяківський „підлити масла до палкого багаття, що їм справді була Чаплинка. Кільки зібрав так підняли в гору духа штундовим, що втрачено було всяку надію, щоб хоч декого з їх навести до православія. (Д. К. Д. К. 1872., Рожд. 96.). Але

¹⁾ Рожд. 83—84.

Балабана незабаром ізнов узято до тюрми. Про те штунда змагалась. Окріче згаданих уже місць штундового руху, р. 1875-го штунду констатовано ще в Веселім Куті, Попружній, Малій Березиці та Жидівській Греблі (каже автор „Штунда или бантизм“, 21—22). Окріч того Київська духовна консистория 20 листопада р. 1887 у „Вѣдомости о штундистахъ“ каже, що до 75-го року штунда була ще в с. Витилівці, Винограді, Шубинах, Ставах (Звенигородськ. п.); в с. Скибинцях, Брилівці (Сквирського п.). У Київщині, як і в Херсонщині, штунда посувала ся обачно і спершу бояла ся виявляти себе ворогом православію, але й тут формальні звязки, під напором од ворожого їм духовенства та від поліції незабаром порвано. Ще р. 1872-го чаплинські штунди приносили до свого попа хрестити діти, але вже рік 1874-й можна вважати за час, коли зовсім порвано з православною церквою і з'організовано свою штундову. Ще з початку р. 1887-го чаплинці та косяківці, подаючи губернаторові єупліки, щоб той випустив Балабана з тюрми, свідчили, що вони нічого незаконного не робили і не роблють і, користуючись із дозволу та із змоги читати виrozumіло св. письмо, вони стали осьвічувати свою душу знанням правди релігійної. „Замість щоб марнувати час на негоже й небогобойне життя, як досі, ми збираємо ся неділями по своїх хатах щоб читати євангелію, молитви й сьпівати духовні пісні. Отже, нам навдивовижу, ми терпимо гонительства й утиски, і перші гнобителі наші — це сьвященники сіл Чаплинка та Косяківка“. (Рожд. 85.).

Пресні адміністраційні й особливо попівські „увіщання“, що разу більше штовхали штундів до того, щоб украй порвати звязки з церквою. Ото 26 Квітня р. 1872 умовляти штундів приїхав о. Андрій Пахалович, таращанський протоєрей, з двома попами та ще й з поліційним урядовцем Поповим. Напучував о. Пахалович таким робом, що нахваляв ся та лаяв ся, — се можна бачити з того, що каже невдоволений з його Шугаєвський: „йому доводилось воювати не з такими, що хитають ся та непевні в своїх релігійних поглядах, але із стовпником, що його досить нафанатизували його вчителі, і мало

того, що невприхильним заздальгідь супроти православного духовенства, але притьмом ворожим та злим супроти його. І от добродушний старенький поглянув на се стовпище, як суворий, але добрий дідусь на пустотливих унучат; він гадав, що досить погірмати та по-сварити ся, то вони й покають ся". (Вѣра и разумъ, 1886, Ч. 20, бік 412. — Рожд. 87.). — Д. Шугаєвський дбає тут про щось страшніше, ніж похвалки та грімання... Отже, як там ні було, — послідком того напучування стало ся, що київські штунди виразно й зважливо починають одрізняти ся від офіційальної церкви. Послухаймо, як про се оповідає сам шановний пан-отець Пахалович: „Як зібрали ся у церкві парохвіяне з Косаяківки, з Кучківки та з Антонівки, досить значним числом, то повчивши, що без православія нема спасення, я казав, щоб мені визначено, хто вкинувся у штундове єретицтво. Парохвіяне та пін місцевий показали на 12 людей, що на всі умовляння від місїї уперто боронили ся. Гаврило Лясоцький осьвідчив, що він Євангелик і знати не хоче православія, Авксентій Курка ознаймив, що має право проповідати слово Боже, бо має „наїтіє Духа Св.“ Дівчата: Тетяна Курка 18 літ і Ахванасия Орлюківна 17 літ на всі намагання, щоб перехрестились, не хотіли того зробити, кажучи, що хрест у їх у серці. А загалом усі дванадцяттеро рішуче засвідчили, що вертатись до православія не хочуть“.

Місія постановила зробити журнал і список тих, що від православія ухилились і передати його таращанському справникови, щоб уже вчинити з ними по закону¹⁾.

Другого дня місія Пахаловича перейшла на навертання вже Чаплинських штундів, за для чого парохвію зібрано в церкву. Коли вони зібрали ся, їм казано було виявити, хто з їх штундар. Тут уже відважилось ознаймити свою віру 50 чоловіка. Вони сказали, що їх ларемно зовуть штундою, вони бо називають ся „істинні христіяне“; бо за основу своєї віри визнають одно Євангеліє, иньче-ж що в справах віри, як вигадку людську, вони відкидають, також учительства і пастирства

¹⁾ Рождественскій 85.

попівського знати не хочуть, маючи одного вчителя і пастиря Христа. Тут же додавали, що не признають сьвятости хреста, бо се був інструмент до ганебної смерті Спасителя і про се до того в Євангелії не сказано; ікон не признають, бо вони діло рук людських і щоб не дійти до гріха ідолослуження. Переважно сї думки висловляли, яко привідці, — Яків Ковальчук, Климентий Терещук, Созонт Капустянський, салдат Олекса Сухо-ярський, Мотря Кабанюкова, Ївга Цимбалівна. На „уві-щання“ вони відмовляли непоштиво і „безчинно“. Врешті потішаючи одне одного говорили, що ні за що не від-пурають ся своїх думок¹⁾.

Рух ставав усе виразніший і коли після смерті пан-отця Незгодинського в Чаплинцях на його місце став дикий і безровсудливий фанатик Дяківський, діло дійшло до того, що мало не вся Чаплинка врешті заманіфестувала свій відпад від православія. На домагання Дяківського чаплинський сільський уряд заборонив штундові зібрання, страхаючи, що арештовуватиме неслухняних. Але-ж проте штунди не переставали збирати ся. Всіх, що були на одному з таких зібрань в господі у Кузьми Терещука, сільске начальство арештувало і посадило в холодчу. Другого дня арештантам принесено було їсти, але-ж соцький не дозволив страву передати арештованим через те, що буцїм вона скоромна (штундові се заперечують). Пан-отець Дяківський, доносячи про сю подію благочинному, каже, що Терещук теж приніс комусь їжу, кинув ся на соцького і побив його, за те Терещука арештовано. Але на слїдстві сей факт не ствердив ся так як і багато дечого иньчого, що писав пан-отець Дяківський. Рештанти, доносить далї пан-отець Дяківський, — визволившись з холодної, „зробили бунт“ і визволили Терещука. Але на цїм діло не скінчилось. Штунди позабирали всі свої ікони, приволокли до церкви і кинули в дзвіниці. Знов арештовано кільканадцять штундів. Коли-ж другого дня зібрав ся сход з сього приводу, то штунди, буцїм, побили старшину, старосту, соцького і визволили арештованих. Так доно-

¹⁾ Ibid.

сив пан-отець Дяківський благочинному, і прохав його домагати ся, щоб справник ужив радикальних заходів, щоб утихомирити штундів „бо се, додає, справа щиро політична“. Але на слідстві обвинувачувань своїх пан-отець Дяківський не довів. Правда, виявилось, що вони вийшли з холодної, бо їм не давано їсти, і соцький хотів побити горшки з їжею; винесли ікони до церкви і, як церква була на той час замкнена, то поставляли їх у давниці, але вони зробили, кажуть штунди, за для того, що в ікони вони не вірять і щоб погасити погос про їх, буцім вони ногами їх топчуть. Сільського уряду вони не били, а коли ці їм хотіли дати різок, то вони згодились на се тільки з умовою, щоб їх катовано в присутности всіх їх. Сю умову не виконано, тим вони, штунди, розійшлись.

На допиті чаплинські штунди говорили справникови, як пише губернатор епархіальному начальству, що вони справді збирають ся читати сьвяте Євангеліє, що читати і слухати слово Боже їм ніхто не може заборонити, і що хоч як би їм се забороняли, вони таки збиратимуться.

Отець Пахалович другого Грудня 1872 року після всього цього прибув до Чаплинців, щоб розібрати справу і зробити „увіщання“. З ним був новий благочинний Артемовський, і асистенція з двох чиновників поліцейних. Тут виявилось на зборі в церкві (по слову: хто штунду визнає — вийди!), що вже не тільки 50, що на першому увіщанню 27-го цвітня визнали себе йому явними ворогами церкви: але й ті, що дали запис вернутись до православія, опріче двох, пристали до штундів. (Попи беруть такі записи з тих, кого налякають і се звуть навертаннем до православія. Скільки сих записових було, про яких говорить Палахович, не знаємо. Але їх було не мало. Ми знаємо, що таких тільки за Вересень та Жовтень протоєрей Сташевський „навернув“ у Чаплинцях сорок чоловіка, що певне дали на себе записи¹⁾, а Дяківський, хоч він настав скоро перед

¹⁾ Дьло Кіев. Дух. Конс. 70, Ч. 195. — Рожд. 87.

„бунтом“, отже був у сїм ділі жвава людина, теж набрав мабуть чимало записів). Тут Чаплинці виявили навіть свої думки не тільки ворожі церкви, а й урядові, що основує себе на „божественному“ началі — вони відмовляють власті єї божественне походження: — „власти, як установи від Бога, нема, а хто багатий та можніший, той і панує“. І хоч отець Палахович з товариством мордував своїм „увіщанням“ та похвалками Чаплинців від 9 години ранку до 3 години дня, але „віщо не порушило штундів“; вони „дерзко і уперто усякими безглуздими (безсмысленными) доводами відпирали православіє“¹⁾. Ще 1873 р. чаплинські штунди хрестили діти у попа, хоч і се робили по неволі. Коли отець Дяківський питав ся кумів, чи вірять вони в сьвяту церкву і св. Хрещення, вони відказували, що не вірять ні в те, ні в те і не хотіли-б охрещувати свої діти, отже робять се з примусу. Тут вони додавали, що самі ще не хрещені, а лагодять ся до хрещення (се мабуть, значить те, що готувались до баптистського хрещення). До хреста приложитись не хотіли, а хрестики, що вішано на діти, буцім викидали. Про се писав Дяківський в консисторию в Марці 1873 р. Епархіяльне начальство наказало о. Дяківському між иньчим, щоб він брав „запись“ від родителів, що охрещене виховуватиметься в православії і щоб у кумах була одна людина православна — якого полу хрещене²⁾. Се, звісно, не надавало великої заохоти штундам свої діти у попа хрестити. Тим часом ідея пресвітерської організації і баптизму перейшла з Херсонщини до Київщини. (Вже 1873 року Чаплинці казали о. Дяківському, що готують ся до хрещення). В тарашанській тюрмі, де сиділи ватажки київських штундів, відбувались завзяті суперечки про потребу обрядів. Балабан був ворог обрядів, один Лясоцький боронив обряд, отже як Балабана дуже поважано, то усі з ним згожувались, а Лясоцький залишав ся одинокий. Коли отже Лясоцький вийшов з тюрми 22 Грудня 1844 р., то став проповідувати ідеї баптизму і пере-

¹⁾ Д. К. Д. К. 70, ч. 195. — Рожд. 89—90.

²⁾ ib.

важно, можна думати, ідею організації церковної в Косяківці. Ця ідея мабуть і раніш од виходу Лясоцького з тюрми уже назріла у Київських штундів, бо 1874 р. ми вже бачимо у їх пресвітерів. Одним з перших пресвітерів був Яків Коваль у Чаплинцях. Коваль, як і Балабан, був проти строгої обрядности і хрещення, напри. він признавав хрещення тільки „огнем і духом“ без усяких обрядів.

Попам він дуже не подобається: „Видатніші прикмети його вдачі“, — пишуть в „Києв. Епарх. Вѣд.“, — „се швидкість, жвавість, пал і завзяття. Він має одну на меті, усякими способами боронити в народі своє вчення, і його ніяке питання, що йому хто задасть — не заклопоче тим, що треба відказати. Коли його супротивник упертий, то, кажуть, він і на „дерзости“ здатний, особливо при свідках“¹⁾. Відомий оригінальний „увіщатель“ штундів Евстафій Голованський характеризує перед епархіальним начальством Ковалья, що був у його 1876 р. в Михайлівському монастирі на увіщанні: „Яків Коваль незговіркий, причепливий як оса і на язик гострий, як коса, дикий, наче звір, і завзятий в своїх пересвідченнях, як діявол у злі“²⁾. Лясоцький, як ми сказали, був прихильник до баптистського обряду, але він, мавши таких супротивників, як Балабан а потім Коваль, тільки 1876 р. здолав переконати з Косяківців десятеро людей прийняти другоразове охрещення. Таким робом київські штунди від 1874 р. поривають останні звязки з православієм і установою пресвітерства організують свою церкву. Інші стали переходити на баптизм, але більшість не уважала другоразове перехрещування за конче потрібне і перейняла від баптизму тільки ідею пресвітерства, обряди похорону і шлюбу. Штунди перестають хрестити діти і відбувають шлюб та похорони через свої пресвітери. Попи офіційально констатують подібні події. Так 1-го Листопаду 1874 року Дяківський, чаплинський піп, писав до консисторії, „що у штундистів місцевих Корнилія Рабошука і жінки його

¹⁾ „Києвск. Епарх. Вѣд.“ ч. 18—19.

²⁾ „Дѣло К. Д. К.“ 76, Рожд. 121.

Мотрі 20 Жовтня минулого народилась дитина, що й досі через упертість родителів застаєть ся неохрещена. Я вже добірав усяких способів, щоб родителі охрестили дитя, але вони мені осьвідчили, що православного хрещення не узнають за законне". Благочинний таращанського повіту Артемовський відписував митрополитові Арсенієві 12 Листопаду: „Сього 1874 р. Листопаду 3-го штунди з Чаплинців Захар Шпичка і жінка його Надія віддали дочку свою Гапку заміж в с. Витилівку Звенигородського повіту за салдатського сина Тимоша Кабанюка. Молоді шлюб узяли по обряду штундовому, а не по благословеню православної церкви". Знов 6-го Листопаду 1874 року Дяківський сьвідчив перед місцевим духовним начальством, що „штунди в його нарахвії почали останніми часами свавільно ховати мерців по штундовому обряду і вже є пять випадків такого похорону¹⁾. З часів організації штундів чи то на баптистський, чи на який иньший лад, рух одержав сталий ґрунт і став ширитись ще більш, ніж спершу. Незабаром увесь таращанський повіт захопила штунда і звідти розливалась на сусідні повіти. В самій Таращі в початку 70 р. завелась штунда. Там її пророком був тамошний мешканець салдат Сразинський, що перш служив за поліціянта у помішника пристава Попова. Зайшовши раз у ночі до зібрання штундів, він почув, як сам каже, благодать на собі, вийшов із служби і став пророком нової віри в Таращі, де 1880 р. після офіційальних відомостей, було штундових до 10 родин²⁾. В Київщині пропаганда найбільш ширилась по сахарнях, де збираєть ся усякий люд і звідусюди. Вона знаходить тут собі добрий ґрунт і розносить ся потім по всіх країнах. Найбільшу увагу єпархіяльної преси звертав на себе Корнинський завод на межі Сквирського та Радомського повіту. Тут уславив ся пропагандою Діденко, що перше насадив штунду у Турбівці Сквирського пов. і залишивши тут за себе Родіона Можара, зробившись магазинщиком в Корнинським заводі, чимало попеував крови панотцям³⁾. Є певні

¹⁾ Рожд. 107.

²⁾ „Кіевск. Епарх. Вѣд.“ 1880, ч. 18—19.

³⁾ К. Е. В. 85 р. Ч. 13.

звістки, що до 1876 р. штунди були вже в сс. Витилівці, Винограді і Боярці; 1878 в с. Шибини-Стави, Моринці, Кам'яні-Броди, Ріжки і Яблунівка; 1879 р. в сс. Чижівка і Красногородка Звенигородського повіту. В Тарашанському повіті р. 1879 ще в сс. Тивівка, Розумниця і Круті Горби¹⁾. Окрім того „Вѣдомости Кіевской Духовной Консисторіи“ від 20-го Листопаду 1887 р. доповняють ще сей список за часи 1876—79 р. ще отсі села: с. Капустинці Сквирськ. пов., сс. Погибляк, Кобеляки і Рідко-Дуби Звениг. пов., с. Лісовичи Тарашанс. пов. і сс. Пруси й Яблунівка Васильківського пов. і с. Топилівка Чигиринського повіту.

В самому сьвятопещерному Київі штунда не забарилась собі кубло звити.

Вже 1883 р. духовне начальство постерегло її — а саме в Диміївці, передмістю Київѣ. Урядив її тут Іван Андріїв, фельдфебель 7 „Сапернаго Батальйону“²⁾. Вийшовши з служби він купив собі хату на Диміївці і осів там з жінкою. [Родом він був мабуть Великорос з Орловської губ., що можна думати з того, що його вислано 1887 р. в Орловщину „по етапу“ себ то на місце уродження]. Його навернув до штунди запасний унтер-офіцер Капустянський, що служив на залізниці, звідси його прогнано від служби за штундизм. Незабаром після свого навернення Андріїв став збирати у себе в господі сусід та робітників з сахарні. Пропаганда його йшла без завади: — ніхто на неї спершу не зважав. Закликаючи до себе на зібрання він ходив по хатах і вчив нової віри. Незабаром він придбав собі помагача доброго Микиту Хведоровського, що служив тоді на станції Київ (II). Дякуючи тому, що парохвіяльна церква для Диміївки була далеко, ніп був недбалий — бачили його тільки тоді, як „требу“ яку треба було зробити — і ніколи живого слова від його не чуючи (як сьвідчили парохвіяни), вони кинулись на надхнену проповідь штундів, як люди, що хочуть пити, до криниці, і штундове вчення швидко опанувало де скільки парохвій у Київі.

¹⁾ „Баттизм или штунда въ Кіевск. губ.“ 85, б. 21—22.

²⁾ „Нов. Вр.“ 85, ч. 3396.

Зібрання у Андріїва стали вельми популярні: — тут опріч чорного люду, робочих та „саперних“ салдатів бували й інтелігентні люди, як се можна бачити з того, що в „Дѣл. Кіев. Дух. Конс. 83 р. Ч. 217“ є звістка, що у Андріїва було на зібранні „дві дами“¹⁾). Він завів метрики, вінчав і робив своє діло безборонно до 1887 р. Коли попи стали допитувати ся у Андріїва, як було діло, він показував, що вийшовши з служби перше держав ся обрядів православних, а осївши в Димієвці купив Біблію і Євангеліє. Читаючи св. Письмо впевнив ся, що він вірував доти не істинно і став вірити самому Євангелію. Звав він себе „християнином євангельскої віри“. Вчення свого не ширив, а читав Євангеліє тільки тим, хто приходив до його слухати. Хведоровський теж показав, що живши в домі Андріїва, вільної години він читав св. Письмо і Євангеліє і дійшов до думки, що вірити треба тільки сим книгам²⁾). Вже 1884 р. офіційально лічено штундів у Києві 106 чоловіка і три парохвії штундою попсовані³⁾).

Після офіційальних звісток штунди були ось по яких місцях у Київщині 1883 і 1884 р.

І. Київський повіт.

1) Передмістя Димієвка, 2) Саперна слобідка (зв'язанецької парохвії), 3) Києво-Либедська Володимирська парохвія.

ІІ. Звенигородський повіт.

4) Рижанівка, 5) Кобиляки, 6) Витилівка, 7) Чижівка, 8) Шубини — Стави 9) Яблунівка, 10) Кам'яний-Брід, 11) Ріпки, 12) м. Боярка, 12) Порадівка, 14) Довга Гребля, 15) Моринці.

¹⁾ Рожд. 136—137.

²⁾ Іб.

³⁾ К. С. 1885, ч. 3.

III. Сквирський повіт.

16) Скибинці, 17) Капустинці, 18) Дідівщина, 19) Лучин, 20) Турбовка, 21) Кошлани, 22) Ёрчики.

IV. Таращанський повіт.

23) г. Тараща, 24) с. Кирдани, 25) Вовкун (парахвія до с. Стенка), 26) Ставишівка, 27) Ріжки, 28) Брилівка, 29) Антонівка, 30) Чаплинці (або Чаплинка), 31) Попівка, 32) Жидівська Гребля (або Кучківка), 33) Попружна, 34) Плоське, 35) Мала Березянка, 36) Мала Вовнянка, 37) Круті Горби, 38) Тинівка, 39) Розумниця, 40) Скибене.

V. Чигиринський повіт.

41) с. Мордови, 42) Русалівка, 43) Нова Гребля, 44) Говилівка (відома по великому числу штунди)¹⁾.

Сей спис можна доповнити після Ушинського: 1) Лісовичи, 2) Тиківка (може Тинівка?) Таращан. пов. 3) с. Побережки, 4) Погибляк, 5) Виноградове, 6) Рідко-Дуби, 7) Товсті Роги (Звениг. пов.)²⁾.

З „Київськ. Епар. Відомостей“ 1880 р. Ч. 18—19 видно, що ще були в с. Плоєвці Таращ. пов. За останні роки мало вельми звісток є, що до територіяльного розросту штунди в Київщині (як і скрізь), але з уривкових газетних звісток видно, що вона росте, як і росла і захоплює все нові місця. Тепер Сквирський п., де по списку 84 року показано усього 3 села штундові, уважають за найбільше штундовий після Таращанського пов., і ми можемо тут ще показати на села: Валиця, Чорнявка, яко штундові. В містечку Паволочі посіяв штунду якийсь Варовченко. Він оселив ся тут, мірошником зробившись, і мав аудиторію добру з тих, що до його возили мливо.

Коли під місцевий став йому дошкуляти здорово, він удав „кающагося“ і став ходити до церкви. Отже

¹⁾ „Баптизмъ или штунда Киев. губ.“ 1885, стор. 22—24.

²⁾ „О причинахъ появленія рационал. учен. штун.“ 84 р. б. 25.

під постеріг потім, що се „приєднання“ штундового вчителя, ще гіршу шкоду подіяло в його „отарі“ і він добув ся сього, що Варовченка вислано з Паволочі¹⁾. З допису у Київському Слові 1890 р. Ч. 1000 довідуюсь, що с. Сагунівка Черкаського пов. так „заражене“ штундою, що звернуло особливу увагу консисторії. З допису там же²⁾ бачимо давню, як бачця, штунду в Уманському повіті, в селах Побойній, Кишенцях і „других“, як каже дописувач.

[Докладні звістки ми маємо про штунду в с. Топилівці, Сагунівці і Мудрівці — селах на дніпровім побережі, — з статі Павла Козицького: „Штундисткая община на побережьи Днѣпра въ Чигиринскомъ и Черкасскомъ уѣздахъ Киевск. губ.“³⁾ Штунда в цій місцевості існує з кінця 70-их років 1890 р., коли автор був у цих селах, штундових там було вже досить багато бо в с. Топилівці 309 душ (9, 9⁰/₁₀ усієї людности), в Сагунівці 123 (3, 9⁰/₁₀). Кожна „община“ має ватажка і власну хату для релігійних зібрань. Але „преломленіє“ відбувають всі три „общини“ вкупі. Проповідниками штунди спершу в Топилівці а потім в околицьніх селах були селяни Леонтій Оржеховський та Іван Шепотенко, що їх за участь в чигиринському бунті посаджено до скеирської тюрми; там вони пристали до штунди Вернувшись до дому стали проповідувати нове вчення і перші до їх пристали. Цигане — брати Недадьченки Демян, Микита і Трихвон; вони пропагували „з рухливістю й запалом південної натури“. Пресвітером з 1880 р. у Топилівської штунди є Антін Тузенко, а Леонтій Оржеховський — дияконом; його обовязки доглядати сосуди, що вживають ся сектарями за для преломлення. В м. Богуславі (Кавіве. пов.) штунду викрито в середині 80-х років і 1890 року штундів було чимало, як каже дописувач „Московск. Відомостей“⁴⁾. Штунда вловила тут в свої сіти не одну сотку душ між ними бувшого церковного регента, титаря і крикосного чтеця. В томуж Канівському пов. є ще штунда в с. Комарівці, Шендерівці, Ісайках⁵⁾.

В с. Рейментарщині — Антонівці Васильківського пов. штунда з'явила ся коло 1885 р. і до неї пристало 181 чоловіка (10⁰/₁₀ людности). в числі тім 50 чоловіка перейшло з католицизма. Пресвітером тут Василинево дияконом — Менжинський⁶⁾.

¹⁾ „Кіевс. Слово“ 1890, ч. 2669.

²⁾ Ч. 1137 р. 1891. в Січні

³⁾ „Церковн. Вѣдом.“ 1890 р. ч. 6.

⁴⁾ Передр. в „Церковн. Вѣдом.“ 1890 р. ч. 8. Богуславські штундисти“.

⁵⁾ В „Церковн. Вѣд.“ 1870 р. ч. 24 передрук з „Моск. Вѣд.“ кореспонд. Корчинського.

⁶⁾ „Церк. Вѣд. 1889 р. Ч. 50 П. Козицький: „Штундисткая община в с. Рейментарщина — Антоновка Васильковского уѣзда“.

За останні роки штунда в Київщині, як і в Херсонщині зайняла багато місцевостей, але не маємо статистичних дат про села, де вона існує, та й не вважаємо сього за річ дуже потрібну. Досить сказати, що штунду знайдено по всіх повітах у Київщині. Про загальне число штундів у Київщині теж не маємо звісток. Офіційальні звістки не можуть нам дати справедливого числа штундів, тим більше, що багато сектирів прилюдно не визнають себе за штундів і на погляд не відрізняють ся від православних; у їх у хатах можна знайти ікони, проскури і т. и.; деякі беруть шлюб у православної церкви в інтересах громадських прав¹⁾. Автор статі „Возвращение въ лоно православной церкви штундистовъ Киевской губ.“²⁾ потішає себе надією, що штунда скоро буде знищена в Київщині, бо після офіційальних звісток, загальне число штундів за два роки не побільшало. „Штунда, — пише сей автор, — зовсім не відповідає українській вдачі через абстрактність та сухість свого вчення, що не має ні крихти поезиї почуття і обряду. Українець — поет душею і людина почуття, а не абстрактного думання, до якого він стільки ж лінивий і нерухливий як і до роботи“³⁾. Сі теоретичні свої думки він піддержує цифрами навернених до православія штундів за 1893 рік: в Канівському повіті до 130, в Васильківському до 150, в Сквирському до 130. Але тогож самого року стільки-ж по офіційальних звітках перейшло з православія на штунду, так що радість авторова з поводу швидкого викоренення штунди передчасна. Л. С.]

3. Штунда по других губерніях Росії.

З Київщини і з Херсонщини штунда перейшла і в иньчі краї. В губерніях правобережних вона найбільше розвила ся на Подолі і Волині. З'явилась і на Бессарабії і в білоруських губ. Мияській та Могилівській. На Подолі, пише „Церк. Общест. Вѣст.“ (1886 р. Ч. 14) штунда почалась ще в 1870 році перше в одній парахвії Балтського повіту, а тепер вона розлилась і по иньчих, особливо в сумежних повітах з Київщиною та з Херсонщиною, до того, що напр. в с. Великий Бобрик Балтського повіту, по томуж сьвідоцтву, з двох тисячів парахвіян, чи й десятеро ходять до церкви. З Брацлавського повіту 1877 р. була допись у „Київлянині“ про

¹⁾ „Церк. Вѣд.“ 1890 р. Ч. 18.

²⁾ „Церк. Вѣд.“ 1893 р. Ч. 29, б. 1067—1071.

³⁾ *ibidem*.

штунду в с. Рогізнї, що проповідував там волосний писар. В с. Курниках вона є теж, що можна бачити з допису Петрова „Новыя свѣдѣнія о штундѣ“¹⁾.

На Волині штунда одразу захопила три повіті: Житомирський, Острозський та Рівненський. Уперше в Житомирському повіті вона проявилась р. 1877. Там її ширили тарашанці Краговський, Семен Вимчук і відомий Павло Цибулський найбільш в с. Топорище; їх звідти вислано, але се ділові не пошкодило, і року 1879 штунда проявилась ще в Острожському та Рівненському пов. Тут працював теж тарашанець з с. Колопова Назар Мельниченко. В с. Тудорівці Острожського пов. та в Синьові Рівненського пов. працював якийсь Вільгельм Ессе з Польщі (а по „отчету обер-прокурора синода за 1883 р. — Ессе — волинський колонист). З „отчета обер-прокурора синода за 1884 р.“ довідуємось, що в Житомирському пов. до штундових належить містечко Горошки. Ік року 1883 ще були штунди в м. Черняхіві і в с. Пекарщині²⁾. З того часу їх все більшає що разу і в Січні 1885 року „запасний“ салдат Василюк ширив пропаганду в м. Полонному Новоград-Волинського пов.³⁾. Василюка, звісно, віддав становий до суду⁴⁾. В селі Войтівцях Старокостянтинського пов. штунду завів з початку 1884 р. якийсь штундар з с. Курників Подільської губ. між тамошніми Українцями католицької віри, і що він туди не дармо приїздив, видно з того, що по офіційальних датках на його зібраннях тогож таки 1884 року бувало чоловіка по сорок⁵⁾.

Що штунда є в Минській губ. про се свідчать „Пензен. Епарх. Вѣдом.“ 1883 р. Ч. 16. Більш звісток про минську штунду нема.

¹⁾ „Труды Киевской Духовн. Акад.“ 18877 р. ч. 3 б. 377.

На Подолі каже д. І. М. („Церк. Вѣд.“ 1889 р. ч. 52) штунда найбільше ширить ся серед безземельної шляхти. До штунди приступають і православні, і католики, навіть Жиди (з Товариства „Новий Ізраїль“. Л. С.).

²⁾ „Русск. Вѣд.“ 1885 р. ч. 16 і Рожд. 145.

³⁾ Тульск. Епарх. Вѣд. 1885 р. ч. 13.

⁴⁾ „Волинск. Еп. Вѣд.“ 1885 ч. 5.

⁵⁾ „Новыя свѣдѣнія о штундѣ“. Труды Киевс. Духовн. Акад. 1887 ч. 3 б. 377.

1884 р. викрито штунду в Могилівській губ. в Гомельському пов. в парахвіях Вилевці і Кругівцях і надто в селах сих парахвій: 1) Дубовий Лог, 2) Усохи і 3) Старий Крунець, року 1885 по селах: 4) Пиротки (Ново-Омелянівської парахвії) Чериківського пов. і 6) теж в Рогачівському пов.¹⁾.

Невідомо, коли повсталала штунда між Українцями у Бессарабії, але з звісток видно, там вона була вже 1877 р.²⁾, і вже 1884 р. було явних штундів сім з половиною тисячів³⁾.

З поміж лівобережних губернь штунда надто розвила ся в Катеринославщині. Ї чимало на Дону, в Таврії⁴⁾, в Полтавщині і в Чернігівщині.

В Катеринославщині штунда змоглась надто з 80-их років. 1882 р. вона широко вже проявилась у Верхне-Дніпровському пов. (с. Комисарівка) Новомосковському⁵⁾, Бахмутському (с. Л—ське), Катеринославському (с. А—ської парахвії — Привільне, Волоське і чимало других). В с. Волоському, почавша ся 1883 р. штунда за два роки так розросла ся, що як писано в місцевих „Епархіяльних Відомостях“, коли секта так і далі розвиватиметься, то за 6—7 років усі селяне, більш як чотири тисячі чоловіка, стануть штундами⁶⁾. В с. С. А—ської парахвії маємо цікавий приклад як розвивала ся штунда із самого початку. Там жило дуже поважне і вельми за те поважане німецьке подружжя Н—р. Селяне перше ходили до Н. так собі, побалакати. Почали читати Новий Завіт і вияснити його. Спершу господарі удавали з себе православних, але скоро Німець виніс з божниця ікони і казав, що й без них можна спасти ся. Спершу се вразило побожних людей і вони на сході досягли того, що Н. вислано з села. Але нова

¹⁾ „Отчетъ Ober-Прокурора Синоду“ за 1885 р. 6. 115—116, Рождеств. 145.

²⁾ „Недѣля“ 1877 ч. 1. Рождеств. 109.

³⁾ „Московскія Вѣдом.“ 1884 ч. 326. Рождеств. 145.

⁴⁾ 1884 р. в цій губ. „явних“ полічено до 1'00 душ. „Московск. Вѣдом.“ 1884 р. ч. 328

⁵⁾ „Екатериносл. Епарх. Вѣдом.“ 1884 ч. 22. Рождеств. 134.

⁶⁾ „Екатериносл. Епарх. Вѣдом.“ 1886 ч. 8.

проповідь запала в душу Петрові Лисенкові, чоловікові вельми побожному і письменному. Спершу він вагається, думає, на самоті з запалом береться читати св'яте Письмо. Із сусідньої німецької колонії Ф. Йому присилають брошури протестансько-раціоналістичного змісту. Зміцнивши в собі негачию до православ'я він сам стає проповідником¹⁾.

Почавши з 1880 р. штунда там добре приймається і вже 1885 р. офіційальні датки лічили там 34 чоловіка штундів, а сї офіційальні датки звичайно правдивих штундів бачуть хіба десяту частину. З „Черниг. Епарх. Извѣст.“ (1886 Ч. 21) довідуємось, що в Чернигівщині проповідувано штунду в Конотопі, і опріче того засуджено Стародубським окружним судом проповідника Савченка, з чого мусимо догадуватись, що штунда в Стародубщині досить широкий ґрунт захопила, коли діло доходить до окружних судів. Часопись „Черниг. Епарх. Изв.“ бажає впевнити, що в Чернигівщині штунди мало або й зовсім нема і що, буцім, „иньчі поголоски про те, що штунда з'являється то там, то там — були вигадки, що дізнано через офіційальну провірку“. Але ми знаємо, чого варті офіційальні себ то звичайно попівські провірки і попівські впевнення, що штунди немає в Чернигівщині, мавши хоч би один той факт, що засуджено голову штундів.

[З звісток які дають усіякі „Епарх. Вѣдомости“, штундовий рух існує ось у яких губерніях: Херсонській (найбільш), Київській, Подольській, Волинській, Бессарабській, Полтавській, (про Харківщину звісток не маємо), Катеринославській, Таврицькій, Могилівській, Мінській, Вітебській, Орловській, у Донщині, на Кубані, у землі Терського війська, у Старополській губ. у Закавказських губ. (у г. Тифлісі найбільш²⁾).

Про штунду в Вітебській губ. довідуємося із „Отчета Вітебського губернатора за 1888 р.“, що цар звелів подати у Комітет міністрів. Кажучи про стан Вітебської губ. губернатор зауважає, що при спільних твердих заходах, яких завчасу вжив духовний та світський уряд, штунда швидко зникає без сліду.

¹⁾ „Екатериносл. Епар. Вѣд.“ 1886, ч. 8.

²⁾ „Отчет Обер-Прокурора св. Синода“ за 1887 р., „Церковн. Вѣд.“ 1890 р. ч.? „Новыя свѣдѣнія о штундизмѣ“ Петрова. „Херсон. Епарх. Вѣдом.“ 1887, ч. 13.

З поводу цієї заяви цар власною рукою написав: „Необходимо прийняти всі мѣри къ этому“¹⁾.

В Орловській губ. штунда з'явилася 1884 р. в с. Любенці Трубчевського пов.²⁾. Але більш звісток про Орловську й при Вітебську губ. не маємо.

В Донщині штунду викрито 1883 року³⁾.

В Полтавщині штунду занесли робочі, що ходили на заробітки в Херсонщину та в Катеринославщину, та ще пропаганда йшла з сусідньої Київщини. Всіх штундів 1890 р. було 20 (?) чоловіка, і штунда тут не прогресує, як каже автор замітки „О положеніи штундузма въ Полтавской епархіи“ (Церк. Вѣд. 1890 р. ч. 40).

„Отчетъ Обер-Прокурора Синода“ за 1887 р. („Церковн. Вѣдом.“ 1890), каже, що штунди пропагують своє вчення серед козаків Терського та Кубанського війська і між салдатами в сих краях.

В Закавказьких губ. штунда ширить ся між православними, молоканами і Вірменами (ibidem).

Що штунду викрито в Ставропольщині, в Таврії, в Ростові на Доні, Тифлісі — свідчить д. Петров⁴⁾. Взагалі мусимо зазначити, що штунда, хоч її занесено в великоруські і білоруські губернії, мало ширить ся там. З щиро великоруських губернь її викрито в Орловщині, в с. Любенці, куди її заніс Андрєїв, як пише дописуватель київської газети „Заря“, але у справозданнях Обер-Прокурора Синоду ми до сього часу не знайшли про це нічого; після офіційальних звісток в Орловщині штунди немає.

Не можна сказати, щоб у московського народу не було релігійної допитливості. Ні! Ся допитливість, се шукання правди, що так правдиво і яскраво обмалювали великоруські беллетристи-народники, направляє й Москаля до тієї чи иньшої раціоналістичної, чи нерационалістичної секти. Перші, навіть найбільш раціоналістичні секти (молоканство, духоборство, суботництво, хлістівщина) не вільні від містицизму та забобів (виняток — папківщина — секта інтелігенції переважно — без забобів); ці секти за останніх часів де далі починають розпадатися і кожна поділяється на все більше і більше число „толков“ та „согласій“. Так в молоканстві є „толки“: Донський, Тамбовський і Володимирський; кожен з сих головних „толков“ поділяється на чимало

¹⁾ „Церковн. Вѣстн.“ 1890 ч. 40?

²⁾ „Заря“ 1882 ч. 109. Рокд 134.

³⁾ „Екатериносл. Епарх. Вѣд.“ 1894 ч. 22. Рокд 134. Д. Борис Познанський казав, що на Дону він зустрічав Українців-Хлістів, шалопутів і ще одну секту, що зветь ся „суха любов“ (?) („Київск. Старина“ 1884. т. XI. ст. 543—544). Шкода, що д. Познанський докладніше не написав про сю річ. Досі нам відомо було, що крім штунди та шалопутства (мало розширеного) иньчі секти серед Українців майже зовсім не мали послідовців.

⁴⁾ „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1887 ч. 13.

другорядних. Моральний стан молоканських громад, як свідчать дослідачі, страшенно підупав¹⁾.

Нераціоналістичні секти теж приваблюють чимало послідовців з поміж простого люду, особливо старовірство (роскол), а тоді вже бігунство, скопчество та інші. Найбільш раціоналістична секта в Росії — штунда мало приваблює до себе Велико-русів, тоді як серед Українців вона знайшла для себе дуже добрий ґрунт. Сей факт так видаєть ся у вічі, що на його не могли не звернути увагу всі дослідачі, які знайомили ся з штундою. Победоносцев теж, як ми вже вище казали, зазначає що Велико-рус, відидаючи від православія, нахиляєть ся більш до розколу, а Українець до штунди²⁾.

Насмілюємось думати, що ся ріжниця в прихильности до раціоналізму обох народів залежить від складу національної вдачі. Додамо ще, що на Бесарабії штунда ширить ся поміж Українцями; ми не маємо фактів, щоб до цієї секти приставали Волохи. Л. С.]

Офіційальні (попівські) датки так зменшають число штундів, що аж чудно, ще чудніша та точність, що її вони удають, хоч сектярів порахувати нема жадної змоги. Так, 1884 р. духовенство лічило в Київщині усього 2006 штундів³⁾, а 1881 р. як штунда захопила багацько ще нових місць, навіть ще менше 1677 душ⁴⁾. А в Катеринославщині, — д. Рождественський думає, — штундів сот із три чоловіка⁵⁾. Колиб се було хоч на половину правда, то не було-б з чого й бучу збивати. З якої рації могла-б здійснитись така буча і в духовенстві і в адміністрації, коли-б уся Київщина напр. видала яких півтори тисячі єретиків? То-ж то воно й є, що річ трошки серйозніша.

Вже „Моск. Вѣдом.“ (1884 ч. 326) налічують явних штундів у Київщині не дві тисячі, а двацять чотирі тисячі сім сот чоловіка, а в Катеринославщині не

¹⁾ Молоканство має свою науку від того, що не визнає постів (у піст їдять „молошное“). Де які духовні письменники лічуть молоканство і хлістівство до сект щиро мистичних („Отчетъ св. Андреев. брат. за 1892—1893 р. б. 14. Одесса 1894. Брошюра).

²⁾ „Отчетъ Обер-Прокурора Синода за 1887. „Вѣстникъ Европы“ 1890 т. VI.

³⁾ „Баттизмъ или штунда въ Кіевск. губ.“ б. 22—21. Рожд. 144.

⁴⁾ Ушинскій „О причинахъ появленія раціоналистическаго ученія штунды“.

⁵⁾ Рожд. б. 145.

три сотні, а чотири тисячі¹⁾. Ми наведемо деякі свідчення посередні хоч, але з яких видно буде, що й лічба „Московск. Вѣдом.“ не захоплює всіх „єретиків“. Так, „Херсонск. Епарх. Вѣдом.“ за 1883 р. свідчать, що „числа штундів знати не можна, але їх лічуть просто тисячами“. Уже досить зауважити, як багато місцевостей захопила штунда, щоб бачити, що число їх мусить бути дуже велике, надто, коли зауважимо, що де зайшла штунда, там вона забира значну частину людности (а села у нас звичайно великі по кільки тисячів люду). Се можна бачити з всяких уривкових звісток. „Церковно-Общественный Вѣстникъ“ подає відомість, що 1880 р. в Таращанському пов. було більш як 20 сел, де більша частина людности штунди²⁾. Той-же часопись свідчить, що з 2000 парахвіян в с. Великий Бобрік Балтського пов. Подольської губ. чи й десятеро людей ходять до церкви се-б то належить до православія — значить мало не всі люди в селі штунди³⁾. О. Дяківський свідчив 1873 р. що в Чаплинській парахвії (складається з кількох сел) можна налічити хіба вісім справді православних родин; останні — штунди та „хитуні“ (се-бто штунди тіж, але задля репресій часом удають десогим православія). Так саме і благочинний свідчив 28 Лютого 1876 р. що „в селах Чаплинці і Косяківка штунди звабили до себе мало не всіх людей“⁴⁾. Але ми можемо думати, що штунда опанувала усю цілком людність в окрузі Чаплинців по радіусу на скільки десятків верстов, коли зауважимо те, що православний піп Дяківський (у Чаплинцях) мусів шукати робітників на жнива до себе; за „десятки верстов ніхто не йшов до його з більш близьких місць“⁵⁾. До жида йшли з самих Чаплинців, а до пона — ні, жалів ся

¹⁾ Автор статі в „Неділі“ свідчить, що штунди самі лічуть своїх 300 тис. („Неділя“ 1877 ч. 1, б. 23. Рожд. 109). „Черниг. Епарх. Вѣдом.“ (1883 р. ч. 22.) лічуть штундів 1883 р. 200 тис. (Рожд. 109).

²⁾ „Церковно-Обществен. Вѣстникъ“ 1880. ч. 91.

³⁾ „Церковно-Общественный Вѣстникъ“ 1886. ч. 14.

⁴⁾ Рождест., 122.

⁵⁾ Рождест., 123.

о. Дяківський. Теж можна сказати і про околиці села Вотилівки Звенигородського пов. Під з сього села жалів ся Епархияльному начальству 18 Вересня 1877 р., що мусить наймати челядників за 30—40 верстов від Вотилівки: ближче знайти не можна, не йде ніхто, бо у найми піти до „фарисея“ штунди вважають ганьбою, рабством; „а робітників для сівби“, — додає він, — „нема спроможности знайти“¹⁾). Громада с. Константи́нівки у Херсонщині 20 Марта 1871 р. свідчила, що більша частина людей у селі — штунди, хоч в офіційному списку 1886 р. се село навіть не полічено. З таких звісток можна на певне думати, що в навіть села, де треба лічити штундів тисячами не кажучи вже про городи, як Київ, Одеса, Єлизавет, Херсон, Миколаїв та інші, де для штунди далеко ширша і легша робота, яку вельми тяжко спостерегти найпильнішому арґусовому оку. Ми знаємо напр., що тепер у Києві, опріче трьох офіційально відомих парохвій, штунда розійшла ся мало не по всіх Київських парохвіях.

4. Зносини з Пашківцями і з кавказськими баптистами.

В Петербурзі між людьми освіченими якийсь Пашков-дука заснував теж секту протестанську, що мачимало послідовців у краях московських переважно серед людей освічених*). Пашківці звернули увагу на штунду

¹⁾ Рождеств., 123.

*) Пашківщина з'явилась посеред вищої російської суспільности, як реакція релігійній байдужости. Чимало людей з вищого стану, не вдовольняючись православ'єм, почали порикати ся навкруги, шукаючи учителів віри. Великосвітські дами найзавзятіше шукали нової віри. Вони удавали ся до священників усяких вір, та не знаходили там того, чого шукала їх допитливість. Привідею (фундатором секти, що потім названо єї „Пашківщиною“, був англійський лорд Гренвіль Редсток. Він 1872 р. почав збирати людей у Веде (в Швейцарії). В Росії він з'явив ся 1874 р. і тут незабаром придбав собі прихильників посеред вищого петербурського громадянства особливо поміж жіноцтвом. З Петербургу він виридив ся в Москву і там придбав собі най-

українську. 1875 р. в Чаплинцях і Косяківці побував граф Корф, пашковець¹⁾). Як бачця, пашківці ширили між українськими штундами книжки релігійно-протестанські. В початку 1876 р. учитель з церковно-парахвіяльної школи звіщав духовне начальство, що до с. Плоского прибув Василь Василів — книгоноша; він став у господі в штундів Богдашевських, куди сходились штунди на зібрання. Василів читав їм св. Письмо і виясняв його²⁾). Отцю Рождественському Лясоцький буцім казав, що днів скільки по Васильову він одержав пакунок

щирішого прихильника відставного полковника тварді Василя Пашкова, що належав до вищої аристократії. До знайомости з Редстоком Пашков був байдужий до віри. А як познайомився з лордом, то почав з запалом проповідувати нове вчення серед вищого петербурського громадянства, а потім і поміж робочим людом. Вчене Редстока-Пашкова найголовніші основи має в тім, що надає всю силу самій вірі („для спасення треба тільки віри, добрі діла сами йдуть за вірою і для спасення ніякої ваги не мають“). [Херсон. Епарх. Вѣдом. 1893 ч. 11, 6, 261—265], а разом з тим відкидає заведені церквою зверховні ознаки служби Божої. Се вчення відкидає церковну єрархію, таїнства, обряди церковні і заведені церквою молитви, і взагалі всю позверховну обрядову частину науки православної віри. Пашківці установили „товариство заохочування до духовно-морального читання“, статут його 1876 р. ствердив уряд. Вони розповсюджували книжки духовно-морального напрямку, проводячи в них свої думки. Щоб пропагувати свою віру серед робочого люду Пашков (дуже багатий чоловік) завіз дешево „харчевню“, де за слуг були його ученики й учениці. Окрім Пашкова значними діячами в сій секті були ще барон Корф, граф і графиня Бобринські, Ішаков, княгиня Гагарина (сестра Пашкова), генералова Черткова та інші. За приводом ватажків пашківщини 6-го Квітня 1884 р. скликаво в Петербурзі на раду сектарів-раціоналістів. У питаннях про віру рада не прийшла до згоди, але спільно вироблені були способи до розповсюдження науки раціоналізму релігійного. У Травні того-ж року поліція повисилала з Петербургу членів тієї ради. Сам Пашков пробував за кордоном, переважно в Лондоні (Рожд. 140). Пашківщина розійшлася найбільше в губ. Петербурській, Новгородській, Тверській, Тульській, Тамбовській, Нижнегородській, Самарській, Уфимській, Саратовській, Астраханській і Таврицькій („Херсон. Еп. Вѣдом.“ 1887. ч. 17. „Православ. Обоз.“ 1890. ч. 3—6. Гр. Терлецький. „Секта Пашковцев“. „Церк. Вѣд.“ 1890 ч. 40. „Херс. Епарх. Вѣд.“ 1883 ч. 11. Л. С.).

¹⁾ „Баптизмъ или штунда въ Кіевск. губ. 1884, 6. 27.

²⁾ Рождеств., 108.

з книжками на 15 карб. і питався листом у Пашкова, що робити з ними і навіщо їх прислано; одмови не було. (Рожд. 108—109). 1883 р. за ініціативою Пашкова і Корфа в Петербурзі уряджено з'їзд сектярів. Пашківці мали на думці об'єднати секти, схожі в основних принципах, в одну церкву, в одну організацію. Пашков розіслав скрізь записки на з'їзд, щоб прислано було виборних на 1-й день квітня (днів на вісім). Тим виборним, що не матимуть спромоги прожити в Петербурзі, обіцяно було мешкання без грошей і харч. З'їзд справді відбувся; були опріче пашківців баптисти закавказькі і українські штунди. З Ігнатівки був пресвітер Антін Стригун, Ратушний, Рябошапка; баптисти Колодин і Валихін з Таврії, Німці: Лібіх з Одеси, Каргель з Болгарії, баптиста Павлов з Тифлісу; опріче того американські місіонери Бедекер і Рандкліф. Збори відбувалися у якоїсь княгині Л. Зборам дано програму з кількох артикулів, щоб обміркувавши і погодивши на їй досягти єдності; отже згоди не могли дійти у справі про хрещення і тієї мети, задля якої з'їздилися, таким робом не досягнуто¹⁾. Однак думка про з'єднання всіх раціоналістичних вчень не покидає, як бачця, Пашкова, Павлова й иньч. Місіонер Зубов свідчить, що 1886 р. Пашков викликав до себе в Лондон одного штундиста з Єлизавету Хризанта Капузана. Того-ж року до Єлизавету приїздив управитель оренбурських маєтків Пашкова. Він балакав з штундами. Павлов, — каже д. Рождественський²⁾, був у першій половині 80-х років у Любомирці. У Травні 1885 р. він був у Київських штундів, далі їздив у Чигирин, у Тарашу, у Сквирі і в иньчі штундові місця³⁾. Штунди часами збираються в визначеному місці, особливо в Єлизаветі, а 30-го Квітня 1884 р. відбувалась конференція баптистів в Нововасилівці у Таврії. Там було тридцять три депутати з усяких спілок баптистів Таврицьких, Катеринославських та Херсонських. Питання про „хрещення“

¹⁾ Рождеств. 139—143.

²⁾ Рождеств. 143.

³⁾ „Новое время“, 1885, ч. 3396.

вони не рішали „тіх ради, що не мають ще в сьому ясности від Господа“. Се треба уважати за ступінь до поєднання з тими українськими штундами, що не визнають другоразове або й одноразове хрещення конче потрібним¹⁾).

Голова III.

1. Відносини до штунди: а) духовенства, б) адміністрації і в) оśвіченої громади (преса, юстиция).

А. Духовенство та адміністрація. Перші темні звістки про існування якогось релігійного руху духовенство херсонське стало мати від 1865 р. А саме в Січні сього року благочинний другої части одеського округу о. Кириків писав єпископови Дмитрови, що де хто з жителів с. Основи, можна думати, належать до секти реформатів, що іменують ся „штундами“. Єпископ казав пильнувати непевних. Сьвященик з села Ряснополю о. Стойков, що до його парахвії належала й Основа, в Квітні 1865 р. відписував до благочинного, що він пильнував, але „нічого викрити не міг“. Тільки й того він дізнав ся, що непевні людиці збирають ся в господі в Ратушного і читають Євангелію і сьпівають духовні піснї. На запитання-ж о. Стойкова, чи ходять непевні до костьолів (німецьких) і чи не наїздять до їх хоч вряди-голи пастори, волость відказала (17 Лютого 1865 р.), що ні. В Жовтні 1865 р. благочинний Кириків сповіщаючи о. Стойкова, що основяне нахилиють до свого вчення людей з сусідного села, — наказував йому частіш навідуватись до Основи і дізнатись, чи є у їх ікони. Хоч ікони були на містї, та о. Стойков, після благочинського наказу, заборонив (як писав він благочинному) непевним читати св. Письмо і казав, щоб приходили до його, коли схочуть, надто в неділі

¹⁾ „Копія протокола баптист. конферен.“, Рожд. 143.

та сьвята, і він їм вияснити не св. Письмо. Основане на все згодились, однак слухати як піп вияснює св. Письмо не ходили. Окрім того о. Стойков у своїм рапорті од 15-го Лютого 1866 р. пише, що ще дізнався, що „непевні“, як кажуть, їдять молоко у середу та в п'ятницю. Такі першими часами невиразні відомості мало духовенство, і консисторія 24-го Квітня наказала: „о. Стойков і благочинний мають особливо розмовляти з тими, про яких можна думати, що вони пристали до „якоїсь нової секти“ з повною пастирською обачністю та обережністю, і вияснити винним, що спасення тільки в одній православній церкві і що відкинутись віри — тяжкий гріх“. До того о. Стойкову наказано пильнувати яко мога¹⁾).

Після наказу єпископа Дмитра „обрати з місцевих сьвящеників такого, щоб міг бесідувати і „увіщати“ тих, що відпали від церкви, а також вислідити, звідки вони переняли вчення своє“ консисторія се діло приручила 4 Серпня 1867 р. о. Киріякову. Отже о. Киріяків 24. Серпня того ж року відписував, що нового про секту нічого не можна сказати, хіба тільки те, що ряснопільська старшина хотів пристати до неї, але зауваживши, що сектарі не хрестять ся, — відкаснув ся. Тільки від сьвітського уряду єпископ міг дізнати ся чогось певнішого. Ще раніш, а саме восьмого Липця 1867 р., йому відписував слідчий, „що селяне з Ряснополю, з Ігнатівки і з Основи відкинулись від православ'я; основа їхньому вченню Євангеліє і апостолські послання, але вияснюють вони їх вільно, як розуміють, не узнають св. ікон, молитов за живих і за померших, не почитають св. угодників і хреста; відкидають пости й обряди православні“. На рапорті о. Киріякова єпископ написав, що „секта після звісток, які дійшли до мене, шкодлива, бо сектарі відкидають таїнства всі, почитання ікон, сьвятих і таке пн'єче. Звернути увагу благочинного і надто місцевого сьвященика, через недбалість котрих секта збільшуєть ся і розповсюжуєть ся“. Звіщаючи про сю резолюцію, консисторія наказала о. Киріякову захо-

¹⁾ Рожд. 56—58.

дитись „увіщати“ пильніше, розумно і лагідно випитати, хто їх звів, а при тому „пояснити їм, яке злочинство є зрадити віру і як тяжко скарає за се закон та не їх самих, а й їх родини“. До того впевнити, що „приймуть їх з любов'ю (до православія назад). Окрім того замість недотепного о. Стойкова у Вересні послано до Ряснополю „студента“ семінарії Ногачевського, і наказано йому од єпископа читати „Четії-Минеї“, з „Камень вѣри“ про почитання ікон, поминки, „Нову скрижаль“¹⁾. Пишучи про результати свого увіщання у Ряснопільській парохії, де штунди казали, що вони не відкидались од православія, о. Киріаків додає, що баламутами православних либонь можна уважати Німців — сектарів. Кажучи, як жаліють ся сектарі, що їх тягають скрізь по тюрмах і взагалі „руйнують, о. Киріаків додав, що „видко, що вони або справді не винні, або дратують ся, що їх часто кличуть“ і просив прислати кого з членів консисторії²⁾.

„Проти штунди“, — пише Ногачевський (15 Січня 1868 р.) „вживаю саме пастирське слово і недільну школу, не виявляючи мети, до якої йду. Інакше не можна, бо не стануть віри няти“; ще він додавав, що з Німцями у штундів добрі звязки. Так помацки йшло духовенство, поки впевнило ся, що рух справді єретичний. Православне духовенство само вважає себе недотепним і безсилим, щоб підтримувати свій авторитет власними силами, і скоро що не так, зараз кричить: „пробі!“ і всю надію покладає в такому разі на адміністрацію і поліцію, так і тут стало ся. У справах, що торкають ся „єресів“ у Росії, є закон „Наставленіє“ 1858 р.; одинацятий його артикул забороняє нижчій адміністрації втручати ся до релігійних справ свавільно: „досліджування про навертання православних до „росколу“ („єресь“ взагалі) розпочинати не інакше, як одержавши від Єпарх. начальства певну про се оповістку і не раніше, як ужито буде над відступниками

¹⁾ Рожд. б. 62—63—66.

²⁾ Рождест. 63—69.

³⁾ Рождест. 65.

силу увіщання духовного, щоб покинули облуду". Отже найсправді у нас робить ся не так: поліція і адміністрація ламаючи закон, сама або по першому слову місцевого попа, ветряє в такі справи. Так стало ся і в Херсонщині. Дізнавшись про штундові зібрання в Основі, мировий посередник просить о. Стойкова дати йому „яко мога більш відомостей про секту реформатів у с. Основі“, бо він, бачите, чув, що у селян є книги релігійні друквані по німецькому, а хоч по части і по московському та не в Росії, а надто листки, що вживають вони за підручники молячись¹⁾. У Лютому 1867 р. одеський справник писав до губернатора, що існує єресь „підхожа до реформатської“ в Ряснополі, в Ігнатівці і в Основі. З сього рапорту видно, що становий досліджував справу, а Михайла Ратушного і його брата Гаврила арештовано (Основяниці жаліли ся о. Киріякову, що було арештовано чи тоді, чи пізніше ще декого²⁾). Губернатор передав справу слідчому, щоб викрити „головних баламутів“ серед Німців з Рорбаху, як раєв справник. На хуторі Миколаївському в Ананівському повіті, де справник викрив штунду, скасовано школу, де вчив якийсь старий салдат. Зібрання в господі у Войсаровського заборонено і розпочато слідство³⁾. Окріче того повіство легко користувало ся силою „громад“ селянських і у волю могло знущати ся з єретиків. Старшина та староста були слухняною копісткою повіської, вони били різками, арештували „непевних“, скоро під наказував і врешті писали постанови вигонити з громад винних. Так Ігнатівська громада в своїй постанові 1866 р. про вигнання трьох реформатів пише, що „ми громадою брали ся найдужчих способів (себ то кар), щоб повернути до православія винних⁴⁾. Карлівська громада пише 1868 р. „щоб довести до розуму відступників од православія, ужито було заходів карних, отже ні кари, ні „увіщання“ свья-

¹⁾ Рожд. 57—58.

²⁾ „Матеріали для історії штунды“. 1884, б. 16—17.

³⁾ Ibidem б. 17—18.

⁴⁾ „Дзю херс. дух. Консисторіи“ 1866, ч. 65. Рожд.

щеникові не зробили користі: відступники дали були „записи“, що вернуть ся до православія, отже незабаром знову відступили ся від церкви¹⁾. Теж робив сільський уряд в Любомирці, де 1867 р. Рябошапку і Кравченка й иньч. арештовано, але слідчий випустив. Усього арештовано дванадцятро чоловіка; десятьох випущено за тиждень, а Рябошапку та Кравченка продержано в холодній десять тижнів. (Рожд. каже сім тижнів)²⁾. Рябошапка обратував ся тим, що висповідав ся й причастив ся в пона, а Кравченка змусили „рови копати“ (Рожд. *ibidem*). „Постанови про висилку ватажків посипались у „Херсонское по крестьянскимъ дѣламъ присутствіе“, що мало конфірмувати сі „постанови“³⁾. Невдовольняючи ся з такої широї і незаконної підмоги адміністраційної, єпископ Димитро удав ся в кінці 1867 р. до генерал-губернатора, як можна напевне догадувати ся, з проханням ужити репресій. На злість попівству в Одесі тоді сидів Коцебу („Коцюба“ прозвав його народ). Він не хотів стати „кописткою попівською“⁴⁾ і відповів єпископові, що дізнавшись про те, що олеський і анапівський справники понаряжали слідства і поарештовували людей, ламаючи одинацятий артикул закону 1858 р. він поскасовував їх накази і звелів вести справу додержуючись того „Наставленія“. (Справді хоч зібрання й забороняли, отже Ратушного й иньчих пови-

¹⁾ Рождест. 71.

²⁾ Рождест. 74.

³⁾ Можна напевне сказати, що духовенство не забарилось з свого боку покріпити сю полохливу гадку уряду, краевого про небезпечність штунди з політичного і соціального погляду бо либонь се *ad usum* краевого уряду. Під новий у Ряснополі, Ногачевський, писав до консисторії, що „штунда — се щось подібне до революційного розруху проти держави, штунди намагають ся все теперішнє, зістаріле, оперте на смій рабській підвладности узнати за нікчемне і спорядити якийсь виборовий державний уряд, що залежав би від усіх і за яким усі-б назирали; Німці вживають штунду, яко зброю до переробки держави. (*ibid.* Рожд. 65. Л. С.).

⁴⁾ Ще 30 Грудня 1866 р. з намови попівської, звісно, Ігнатівці подали постанову до його, щоб вислати з їхньої громади трьох привідців, але Коцебу на се не призволив. Рожд. 58.

пущено з тюрми). Далі генерал-губернатор додав, що з записки од однієї приватної особи (Значко-Яворський, дідич. Витяги з сеї записки дивись „Одеський Вѣстникъ“ 1868, ч. 35) „Объ обществахъ штундистовъ на югѣ Россіи“ він добачає в штундизму більш політико-економічну ніж релігійну вдачу, а саме комуністичні початки і що затого буде справа пильно посліджена і зроблено буде по закону. (Рождест. 64—65). Се мало дуже гарний вплив на поведіння низчої адміністрації; так, коли Ряснопільці 23 Травня 1870 р. поприносили ікони свої до церкви, щоб віддати попові, одеський справник писав до губернатора, що він „потай“ дав наказ старості не втручати ся до сього діла, бо вона належить до духовенства¹⁾).

1868 р. „Херсонское по крестьянскимъ дѣламъ присутствіе“ спiniaєть ся затвержувати „постанови“ сільські про те, щоб повигонити штундів. Воно мусіло удати ся по внясення до вищого уряду. Другий відділ власної царської канцелярії дав такі внясення: „Губернскія по крестьянскимъ дѣламъ присутствія“, уважаючи на обставини діла мають право не ствержувати громадські постанови про виключення з сільської громади її членів за саме відступництво від віри, коли ся громада не має до того жадної иньчої причини, як „уклоненіє“ од православія, про яке є виразне пояснення в артикулах „Уложенія“. „Постанови“ Любомирців про виключення Рябошапки не ствержено, так саме і постанови Обознівців (1868 р.), Карлівців (1869), Костянтинців (1871 р.) й иньчих.

Отже єпископ знову 12 Березія 1868 р. просить генерал-губернатора, щоб той поміг репресіями: „щоб ужито було яких способів напр. виселено Ратушного“; щоб же генерал-губернатор не показав йому знову на безпідставність обвинувачення, він пише, що сектарі хоч і визнають себе щиро православними, отже не покидають радили ся з ватажками секти, Німцями і часами збирають ся. Так 25-го грудня „обходъ“ (варта) постеріг зібрання в господі у Ратушного. Голова казав

¹⁾ Рождеств. 68.

стерегти і нікого не випускати, доки прибуде піп. Дванадцятій години прибув піп з клиром, увійшов до хати, співуючи тропаря, отже всі, що були в зібранні лежали долі, буцім спали. Потім голова став соромити і ганьбити їх, що коли вони не поважають священика і святої відправи, то хоч би звичайности ради повставали. „Врешті вони після самої нахабної байдужості повставали, чухаючись та повіхаючи. Як піп спитав у Ратушного, на що він допустив у себе зібрання, той мовчав“. Не знаємо, що відказав сього разу генерал-губернатор, отже, мабуть, не вдовольнив єпископа, бо незабаром, у Травні того-ж року, Дмитро пишучи до Синоду про штунду, закінчив своє писання тією-ж піснею, бажанням адміністративних репресій: „конче треба помочи від світського уряду, щоб затамувати привабливі зібрання, надто під проводом Німців, бо пропаганда в багатьох випадках спокуслива, а священикові тяжко оберегати паразхвії, що складають ся з сел, де живуть Німці, роскиданих далеко“. Щоб же Синод мав рацію допевняти ся од вищого уряду „помочи“, єпископ додає, що хоч сектарі з православних визнають себе щирими православними, отже лигають ся з Німцями, а Німці сектарі, як бачця, якоїсь далекої мети бажають осягти, щось до комунізму підхоже. Опріче вчення про рівність вони пускають в народ думки, що священики з користи і уряд теж задля своєї мети держать народ у темряві, оплутавши його непотрібною, вигаданою і нікчемною церковною обрядністю¹⁾. Духовенство опріче того намагало ся, щоб судити штундів, отже не виставляючи законних на те причин. Епархіяльне начальство, як Цимбал у Карлівці перейшов на баптизм 1869 р., прохало губернатора віддати його до суду, отже губернатор відказав, що адміністрація має тільки оповіщати духовенство про відступство од віри й од уставів церковних, а що після 1006 артикулу XIV тому „Свода Законів“ не може віддавати до суду без „формального вимагання“ духовного уряду опріче випадків,

¹⁾ Рожд. 66—67.

що показані в 1007 артикулі¹⁾). В Жовтні 1869 року і вдруге 1870 року херсонський губернатор побував у одеському повіті у селах Основі й Ігнатівці. Там найбільше було штундів. Він розмовляв з штундами; побував і в колонії Рорбах у Бонекемпера. Про результати своїх одвідин він одписав генерал-губернатору і міністрови внутрішніх справ. На його думку духовенство не мало змоги впорати ся з дужим релігійним рухом і, як найкращий спосіб проти штунди, раяв посадити в села сусідні з Рорбахом „розумних сьвящеників“. Се і порадив синодови міністер внутрішніх справ і вкінці 1869 р. оберпрокурор і рекомендував єпископови Дмитрови, щоб переважити вплив пастора Бонекемпера наставляти в села сусідні з Рорбахом та з Старим Данцигом розумних та дотепних сьвящеників²⁾). Але єпископ херсонський Дмитро відписуючи до Синоду, не сподівав ся якого пуття з того, що будуть розумні сьвященики. В Липці 1870 р. він писав напр., що „вже потроху пробувано становити розумних сьвящеників, отже на жаль я переконав ся, що сьвященикам важко пильнувати парахвії, бо села далеко одне од одного. Опріче того штунди оббігають сьвящеників, не хочуть їх слухати, тому за потрібне уважаю: 1) Щоб сьвітський уряд „виселив“ пастора Бонекемпера, Михайла Ратушного, Трохима Хлистуна і Юхима Цимбала. (Пастора Бонекемпера справді переведено у другу парахвію — далі), 2) Послати в штундові місцевости людей, що мали спеціальну осьвіту до борні з сектарями. Переселити-ж (визначних ватажків штундових) конче потрібно, бо й забаламучені й забаламучені селяне, не маючи привідців охочіше слухатимуть православних пастирів“. В Жовтні і Вересні єпископ прохав синод послати місіонерів, бо сьвящеників не поважають, через те, що вони збирають „даянія“ і звуть їх користолюбними, і прохав вислати дві тисячі примірників євангелії, щоб православні не удавались по сьвяте Письмо до

¹⁾ Рождеств. 101—102.

²⁾ Саме так робити пораяв Обер-Прокурор і Київському єпарх. начальству (1873 р.) „Дѣл. Кіев. Дух. Консист. 1873.

штундів і врешті оповіщав, що сьвященикам єпархіальним наказано заводити релігійно-моральні бесіди і по церквах і по за церквами¹⁾). Опроче того єпископ хотів усякими обіцянками навернути Ратушного до православія, розмовляв сам з ним про се і обіцяв ся навіть зробити його попом, але з тих заходів нічого не вийшло. Ратушний zostав ся „упертим в своїх облудних поглядах“.

1870 р. в Грудні одеський генерал-губернатор послав до Любомирки полковника Дембровського розслідити штундову справу; йому наказано було не щиняти релігійних суперечок, а дізнати ся по змозі, яку вдачу має сектярська діяльність і здобути певні факти, щоб показували на таких людей, що зводять з православія. Так саме наказувано дізнати ся, чи нема в Рябошапці яких злочинницьких замірів, (Рябошапка перед тим подав „прошеніє“ генерал-губернаторови) і чи нема між членами спілки старших і чи не шукають сї старші від свого старшинування яких материяльних зисків і як Рябошапка жалів ся, що він і його однодумці терплять утиски від сільського уряду, арешти, пересилку під арештом, виправи на роботи і одбувають громадські одбутки більші ніж иньчі громадяне — то треба дізнати ся, чи справедливі сї скарги і коли се правда, то наказати імям генерал-губернаторовим волосному старшині й старості, щоб вони не сьміли накидати ні на кого більших одбутків громадських, щоб не дратувати особливо людей непевних у релігійних справах. Дембровський між иньчим мав прочитати громадї імям генерал-губернаторовим, що відступство од віри тяжко карає закон і що усякі сходины закон забороняє. В своєму справозданні генерал-губернаторові Дембровський заявив між иньчим, що „ересь може бути шкодлива в будущині саме своїм братерським духом се-б то тісним звязком, який існує поміж сектярями [як бачця сьвітське начальство бояло ся більш усього економічно-політичних наслідків учення — комунізму то що]. Єдиним ратунком було, — казав Дембровський, — щоразу вигонити головних прівідців яко мога далї. Генерал-губернатор послухав його

¹⁾ Рождеств. 112.

поради. Він наказав відновити школу в Любомирці (Дембровський казав, що вона від 1858 р. до 1870 р. існувала тільки на папері і не випустила ні одного письменного) і опріче того як що судовим робом нічого не можна вдіяти штундам, то ужити адміністративного вислання. Він удав ся до намістництва Кавказького питаючись чи не дасть воно дозволу вислати до Закавказу чоловіка 5—6 ватажків штундових з їх сім'ями, і иньчих, кого потім треба буде вислати. Намістництво кавказьке не згодило ся на се; надії духовенства і тут одурено¹⁾. Правда, де кого з штундів вислано, зайдів з других країв, як Балабана в Київщину в с. Плоське, але на се потім гірко мусіли жалкувати духовні: Балабан повіс штундову пропаганду в Київщину. Про те генерал-губернатор не надавав адміністративному висланню великої ваги і в своєму докладі Імператорови за 1870 р. він особливо допевняв ся, щоб „конче підняти релігійно-моральну осьвіту людей у краї, а задля того, не гаючи часу треба задовольнити найголовнішу потребу: настановляти в села, а то надто в ті, що близько до німецьких кольоній, попів з вищою богословською осьвітою, таких, що на їх цілком можна здати ся, забезпечивши їм добру плату з державного скарбу“. Ся порада сподобала ся Імператорови і про се оповіщено було Синод. Отже сей спосіб так і zostав ся способом *in spe*²⁾. Духовенству бо не того треба було: — воно про око людське згожувалось і на се, але й не поворохнуло ся, щоб що зробити. Духовенству треба було репресій, треба було, щоб признано штунду сектою надто шкодливою (се давало-б змогу засилати штундів навіть без суду на Сибір), а їх годують такими дурничками... Таким робом вищий краєвий суд уважав за потрібне у відносинах до штундів не переступати хоч межі закону на користь попівству, як воно того допевняло ся. Він усе-ж бачив, що для боротьби з штундою духовенство повинно-б уживати більш духовної зброї, ніж воно те

¹⁾ Рожд. 113—114.

²⁾ Рожд. 115.

робило. Тому то бували випадки, що уряд краєвий втримував трішки духовенство від негожих учинків.

Такий випадок був з любомирським попом Козакевичем. Се був фанатик чистої води, що набріхування і шахрайство уважав за відповідну зброю. На єго засновану на брехні діяльність краєвий уряд і показав досить виразно. Прибувши до Любомирки Козакевич пробував диспутувати з штундами, але диспутами ні одного не „навернув“. Тоді він узяв ся інакше: — чи штунди похорон одправляють чи ще що — він прибігає з сотськими, з десятниками, шчиняє бешкет, пише акт про те, що штунди ганьбили сьвятию (а того зовсім і не було) кличе справника або станового і закидає такими порожніми та брехливими справами адміністрацію й суди. Саме таку справу витяв він з powodu похорону у Любомирці 3 Травня 1876 р., що Демян Васильчук (штунда) правив над своєю матерію¹⁾. Ся справа пішла до мирового і той оштрапував на 15 руб. кожного штунду, що був на похороні, але з'їзд скасував єю постанову і увільнив від усякої кари. Такі і підхожі до сих бешкети Козакевичеві примусили губернатора написати в Лютім ще 1876 р. єпископу Йоанникію таке: „сравник розслідував справу і тоді виявилась цілковита не тактовність у поведінню о. Козакевича з штундами. Він завжди несправедливі зніма на їх гонителства. Таке поведіння о. Козакевича не тільки не може пособляти втишувати штунду, а навлаки може навіть пособити секті розповсюжувати ся, бо роздратовуватиме єї прихильників; уважаючи на сї обставини і признаючи, що пробування о. Козакевича в м. Любомирці притьмом шкодливе, мушу прохати послати туди иньшого сьвященника, такого, що міг би виконати свою місію“. Так саме і товариш прокурора Єлизаветського Окружного суду пише 1877 р. до консисторії ось що: „Козакевич завжди плодить справи про ввертання в штунду, komponує акти наче-б то від тих у штунду ввернених, що покаялись, а на слідстві сї люди завжди гово-

¹⁾ Рождествен. 124—6.

рять, що вони самохіть пристали до штунди¹⁾. О. Козакевич, не вважаючи на те, пробув у Любомирці до 1880 р., бо консисторія уважала його за „працьовитого пастиря церкви“. Не треба думати, що таке поведіння вищого уряду вже обротовувало штунду цілком від тиранії дрібних органів урядових. Хоч полковник Дембровський імям генерал-губернатора сказав Любомирцям, що на утиски можуть вони скаржити ся поліції, мировому посередникові і мировому судії, отже ми не знаємо і одного такого випадку, щоб скаргу розбірано, або щоб розбірано її на користь покривдженому штунді. За те маємо приклади вельми яскраві, що станові, справники та сільський уряд укупі з попами працювали на прочуд жваво на кшталт отця Козакевича (про се в другому місці скажемо). В Київщині духовенство мало од кравого уряду далеко більше щирої підмоги ніж у Херсонщині. Тут воно навіть уперше дізнало ся про існування штунди від київського губернатора, що, звіщаючи про штунду єпархіальному начальству прислав копію з розсліду херсонського губернатора про сю секту²⁾. В початку Січня 1870 р. становий по справниковому наказу розслідив справу у Плоському. Тишкевича і Цибулського зараз-же буцім за хулу на ікони арештовано і запроваджено до тюрми в Таращу³⁾, де їх „напучував“ соборний піп Ігнатович. Отже, мабуть, хула їх на ікони була не що, як байка, і справник Таращанський не маючи що з ними робити випустив. Се дуже не подобалось духовенству. „Не могу, — писав протоєрей Пахалович в рапорті до митрополита Арсенія, — не висловити перед Вашим Високопреосвященством догани на поступування таращанського справника, що випустив з під арешту найбільш винних у пропаганді і упертих єретиків, що їх арештував становий, розсліджуючи справу“⁴⁾. Зібрання штундові поліція розгонила вельми су-

¹⁾ Рождеств. 126—127.

²⁾ Рожд. 76.

³⁾ „Баптизмъ или штунда въ Кіев. губ.“ 1885. ч. 45. Рожд. 77.

⁴⁾ Рождеств. 77.

воро. Коли єпархіяльне начальство сповістило губернатора (30 Березія 1871 р.) про пропаганду Балабанову, він їм відповів 31 Травня так, як воно могло бажати, а саме, що тарашанському справникові наказано було мати найпильвіший догляд за Балабаном та за волосним писарем Лясоцьким і вжити заходів, щоб ізничити штунду і не дозволити Балабану проповідувати єресь. А що до Балабана, то коли місцевому урядові не пощастить довести його до розуму, то губернатор казав чинити з ним на підставі 75 артикулу I. розд. 3-ої глави „Устава о предупрежденіи и пресѣченіи преступленій“. 30 Травня Балабана знову арешторано буцім за те, що розбив ікону св. Миколи. Першого Червця його покликано до Консисторії на „увіщання“, де взято з його „запись“ і в початку, здасть ся, Вересня, його пущено з тюрми. Отже 9 Січня 1872 р. знов арештовано уже без жадної законної підстави, а так, „задля охорони громадського спокою“, суджено, а в літку, здасть ся, 1873 р. знов узято до тюрми. В початку Січня 1872 р. київський губернатор оповіщав єпископа Порфирія, викарія, що з усіх заходів знищити секту нічого не виходе і люди нижчого стану так і пливуть у неї. Далі сповіщаючи, що він або дає на призволяше єпископові віддавати до суду ватажків штундових, або рекомендує, щоб місцеве духовенство з Плоського, з Чаплинців та з суміжних з ними сел, чи спеціально на те з духовних визначені діячі заходились щиріш ізничувати штунду і обіцяє усяку можливу поміч до того від місцевої поліції. Задля „увіщання“ штундів єпархіяльне начальство 10. Лютого 1872 р. призначило відомих уже нам протоєреїв Пахаловича і Сташевського Якова і наказало: „віддати найзавазятійших єретиків під особливий догляд парохвіяльним сьвященикам; вони мусіли, скоро постережуть, що хто небудь удруге пристав на єресь, зараз доводити про те до єпархіяльного начальства, а тих, що уперто держать ся єресі і не хочуть її покинути, зараз віддати до рук сьвітському урядові, щоб той чинив

¹⁾ Рождеств. 81.

з ними відповідно 187, 188, 190 артикулові „Уложенія о наказаніяхъ“. Потім ще єпархіальне начальство просило губернатора, щоб він настановив особливого урядника губернаторського на підмогу („для содѣйствія“) як протоєрей Сташевський „напучуватиме“ штундів. Замість парохвіяльних священиків, що допустили у себе ересі широко розрости ся, єпархіальне начальство поклало настановити „досвідченіших та щиріших пастирів“¹⁾ і тільки про око людське консисторія 23 Лютого 1872 р. наказала понам розпочати в свята духовні бесіди з парохвіянами чи в себе в господі, чи в парохвіян, щоб вдовольнити бажання людей слухати слово Боже²⁾. Але, як можна було бачити, головна річ для попівства була репресія, кари. Губернатор вволяв усі бажання консисторські і славетні увіщателі „Пахалович та Сташевський“ працювали, як знали, в супроводі блискучої асистенції з місцевої поліції, та ще в спілці з славетним становим Поповим, про щирість котрого дізнаємо ся далі. Але хто може вдовольнити упривілійовану фанатичну касту? і духовенство київське не було уконтентоване навіть з такого світила, як Попов. Так, благочинний Зазубський пише до консисторії 2 Лютого 1872 р. що „способи, яких добирає місцеве духовенство, справді не великого skutku досягають, бо світські власти, яким з донесенів з волостей та од священиків відоме єсть кожне злочинство штундів, дивлять ся на се байдуженьки („сквозь пальцы“)“³⁾. А Пахалович пишучи (13. Грудня 1872 р.) митрополиті Арсенієві про свої славетні „напучування“ в Чаплинцях другого Грудня, додає, що за два дні до його приїздив на розсліди пристав Шамкевич (він же і асистував Пахаловичові 2-го Грудня і як показують волосні „відносив ся до діла не сприяючи“⁴⁾). О. Дяківський (в Чаплинцях) теж скаржив ся в Березолу 1873 р. в консисторії, що буцім ніхто йому не пособляє бороти ся з штундою, навіть що нижча

¹⁾ Рожд. 83—85

²⁾ Ibid.

³⁾ Рождеств. 84.

⁴⁾ Рождеств. 89.

адміністрація потурає штундам¹⁾. Що єї нарікання не що як лірика попівська, досить свідчить такий діяч з „нижчої адміністрації“, як становий Попов; його навіть і послано до Чаплинців (у половині 1873 р.) спеціально штунди ради, яко досвідченого і невсипушого хорта поліційного. Навіть д. Шугаєвський такий нам малюнок дає, певність якого свідчить саме імя Шугаєвського, завзятого ворога штунді: „Пригадуючи собі сю личину я не міг не дивувати ся, що обібрано саме його. Уявіть собі людину немолодого вже віку, сливе завсїгда п'яного, неодокуваного, нахабу і безрозсудливого свавільця та до того ще й злодія... („нечистаго на руку“) Патріярха штундовий, як прозвано його було, не забарив ся виявити кебеті свої. Він почав гнобительськи-жорстоко розганяти зібрання штундові, бив, арештував, кого схоче і на термін, на який схоче. Певна річ, він сим не спинив штундових зібраній, а примусив тільки уряджувати їх оберезніше і схованіше по иньших селах, а то і в тому, де він жив²⁾).

Київське духовенство спробувало опріч усього ще один оригінальний спосіб „увищання“. 1873 року деяких штундів покликано до консисторії, а потім порозсаджувано по монастирях³⁾. В Михайлівській монастирі в Києві був і відомий пресвітер з Чаплинців Яків Коваль. Де хто з ченцької братії бояли ся приймати до себе штундів, щоб ті не спантеличили „недосвідчених“ ченчиків. Так ігумен з Таращанського монастиря, куди спершу прислано було Ковалья, ось що писав 8-го Червня 1876 р. єпископу Порфірові: „Наш монастир ще новий; уся братія — новаки, живуть по кільки душ в одній келії, окремої оселі для сторонних, що в єресях блукають, нема; нема і таких ченців досвідчених, що вміли-б „увищавати“. Через се жадним робом не можна і навіть шкодливо є втручати єретика межи молоду братію. Сам же я і часу не маю, і здоровля того не

¹⁾ Рождеств. 92—93.

²⁾ „Вѣра и Разумъ“ 1886. XX., 414. Рождеств. 97.

³⁾ „Баптизмъ или штунда“ 16.

призволя, щоб коло сього клопотати ся. Тому то не прийняли ми Коваля і одсилаємо його не з неслухнянства, а власне з остраху, щоб не пошкодила братії його нечестивість¹⁾. Як саме роблено сі „увіщання“ по монастирях, маємо вельми цікавий опис у книзі єромонаха Остана Голованського, що працював у Михайлівському монастирі у Києві. З книги видно, що штунди, полемізуючи з о. Остапом, завдали йому такі питання, на які він иньшої відповіді дати не міг, як тільки вилаяти їх „боговідступниками“ та бунтовниками. Про очі людські покалось двоє: Василь Музика та його жінка, иньчі-ж виходили з монастиря ще дужче роздратованими. Щоб вияснити справи і в край осоромити штунду єпархіяльне начальство кийське ще в Березилі 1873 р. надумалось послати в Чаплинці і в иньчі штундові місця найученішу з між себе голову, о. Володимира Терлецького, галицького пройдисьвіта, яких Галичина чимало постачає. Отець Терлецький багато бачив сьвіту: — з уніята він якось перевернув ся на католицького патера і єзуїту, але не скінчив на сьому. З єзуїти він знову якось перевернув ся вже на православного протоєрея. Видимаріч, риба шукає, де глибше... Сі метаморфози видимо зробили його певним себе і консисторія поклала на його надії. Та надії часом найцевніші дурють нас. І от єпископ Порфир писав про результати сеї бучної місії до митрополита: „оповіщаю вас, що о. Володимир Терлецький вертає з комуністичних Чаплинців до свого монастиря не навернувши ні одного штунди до православія. Отруйне дерево не викоренене; отрута з його розіллеть ся далеко по Подольщині, Волині і Литві²⁾. За те о. Терлецький потішив консисторію з другого боку. Він утаїв такого лепського „проєкта“ на знищення штунди, до якого наші нанотці не швидко-б доміркували ся, не маючи такої всесторонньої богословської осьвіти і досьвіду, яку придбав собі о. Терлецький уніто-католико-єзуїто-православна голова. Ось той „проєктом“

¹⁾ Рождеств. 121—122.

²⁾ Рождеств. 94—95.

з пяти артикулів призначений до виконання адміністрації і юстиції.

1) Спровадити на заслання (звичайно у Сибір) усіх ватажків.

2) Викоренити зібрання сектярів, поставивши їм по хатах на квартирі москалів.

3) Знищити змогу зносити ся київським сектярам з херсонськими.

4) Найпильніше доглядати дрібних крамарів, що знаходять з Угорщини (Словаки переважно).

5) Кара за усяке богохульство; дбати, щоб волосні писарі та сільські вчителі були люде осьвічені (у нас попи здебільшого мало осьвічені а часом і зовсім ні — а то писарів та вчителів сільських осьвічених!! Хіба що з Галичини о. Терлецький пораяв-би виписувати, отже про се не сказано), та щирих до православія. Епархіальному урядови о. Терлецький правда додав поради досить розумні і користні, коли-б їх і той хто радив і ті, кому раджено, — справді уважали за потрібні, а говорено про їх тільки на те, щоб адміністрація не почала ще ремствувати, що духовенство, мовляв, само ні за холодну воду, а всі надії поклада на матеріальну силу поліції. Ось ті поради:

1) Урядити зібрання парохвіяльних священиків по штундових місцевостях, щоб гуртом добрати спосіб до борні з штундою.

2) Проповідувати слово Боже кожного свята й неділі.

3) Щиро заходити ся вчити народ катехизисові.

4) Уряджати церковні брацтва.

5) Що неділі навчати поза церквою парохвіян.

6) Заводити півчу церковну з школярів¹⁾.

Правда, діяльність Терлецького не скрізь оцінювано так, як вона була того варта. Так „Судебный Вѣстникъ“ (1875 р. ч. 73) писав, що отець Терлецький „нічого путнього про штунду не сказав. Він зробив із штунди якесь страховище і через те тільки пособив затемнити справу“. Отже не так думало епархіальне

¹⁾ Рождеств. 95.

начальство і о. Терлецький преподобив ся, яко знавця справи, перзонально зробити доклад генерал-губернаторові, а той переслав його на увагу міністрови справ внутрішних¹⁾. Р. 1874 і сам митрополит Арсеній навідав ся до джерел штундових (Чаплинці, Косяківка й инчі), розмовляв з штундами²⁾ але не знаємо, чого він здобув тими одвідинами.

2. *Стосунки вищого уряду до штунди до вісімдесятих років.*

Ми вже бачили, як поводитись краєві урядники, Одеський і Київський генерал-губернатори, з штундою до вісімдесятих років, тепер подивимось, як поглядав центральний вищий уряд на справу. До вісімдесятих років і вищий уряд не був охочий виконувати консисторські проекти на взір славетних пяти артикулів Терлецького і дивив ся на справу далеко більш по християнському, ніж монополисти Христового вчення, чого прикладом може бути виясненя 2-го відділу власної царської Канцелярії в справі „постанов“ громадських. Коли „департамент спільних справ“ питав ся у Херсонського губернатора, яких би треба способів ужити до борні з штундою, і Херсонський губернатор у Лютому 1870 р. відповів, що найкращий спосіб се впливати на думки сектярів шляхом духовного морального переконання, то можна думати, що центральний уряд уважав сей спосіб дуже важливим, бо „Всепопданиїйший доклад“ одеського генерал-губернатора за 1870 р., де говорило ся в такому-ж дусі і пропонували ся способи духової вдачі, як ми знаємо вже, сподобав ся цареві. А ще раніше, 1869 р. міністер внутрішних справ пропонував Синодові, як той допоминав ся репресій — настановляти в непевні села „розумних сьвящеників“. Так саме, як Київський генерал-губернатор відіслав міністрови „проектум“ доктора богословія і медицини о. Терлецького, міністер ось що на те відповів що до першого

¹⁾ Ibidem.

²⁾ „Кіевская Старина“ 1885. ч. 3.

артикулу (що сказав на останні — не відомо нам). „Зробити постанову, щоб висилати адміністративним ладом з Київщини головних привідців штундових міністерство не вважає за річ можливу, бо заслання сектарів з одного краю до другого, яко адміністраційний захід, що вживано його часто попереду, завсігди тільки шкодило. Дякуючи висилці сектар прибірав у своїх прихильників далеко більшої ваги, ніж якою він користувався доти, а до того-ж і будучи далеко від своїх однодумників, не поривав з ними зносин. Окрім того там, куди його заслано, він здобував собі нових учеників. Прикладом на се може бути Балабан¹⁾).

1877 р., коли юстиція не знайшла досить законних підстав, щоб віддати до суду ватажків, чого допоминала ся київська консисторія — єпархіальне начальство прохало Синод, щоб той здобув дозволу у міністра внутрішніх справ замкнути Лясоцького в монастир. Але і тут міністерство відповіло Синодові, що воно не вважає за можливе заслати Лясоцького, а що його за прилюдну пропаганду своєї єресі і прилюдне виконання обрядів треба віддати до суду законного; замкнути-ж адміністративним способом у монастир не можна не випрохавши на се Височайшого дозволу, се-ж він, міністер, не вважає тепер за потрібне²⁾).

1878 р. Березіля восьмого Синод після допоминаннів Херсон Єпархіального начальства ще від 1876 р. пропонував порохувати штунду до сект „особливо шкідливих“ як от скопці і деякі інші секти, розповсюджені в Росії, за саму належитість до яких визначено заслання (203 артикул). Порохувавши і штунду до того гурту, Синод оповістив про се міністра справ внутрішніх. Отже вищий уряд подивив ся на справу так, як треба було подивитись на ню, се-б то навіть не схотів розглядати проекту³⁾).

¹⁾ Рождеств. 95—96.

²⁾ Рождеств. 120.

³⁾ Рождеств. 133.

[Більшість духовних письменників, описуючи свої одвідини по селах, де жили штунди, виставляють їх дуже поганими: ледарями, розпустними і т. и., так що навіть їх товариші по зброї не зваяжують ся вяти віри сій характеристиці штундів Мету таких статей дуже добре видно: їм хочеть ся виставити перед публікою й перед урядом штунду у найгіршому світлі, щоб одвернути симпатії оśвіченої громади од цієї секти і разом показуючи на антидержавну єї вдачу викликати репресії од уряду. Деякі з сих духовних письменників уперто впевняють, що штунду проповідують Нїмці з політичною метою: германізувати південну Росію. Такі реакційні шовіністичні газети, як „Москов. Вѣдомости“, „Свѣтъ“ і иньчі залюбки друкують оці вигадки. „За останні роки не тільки духовна преса, але і сьвітська вельми однодушно і з притиском констатують, що одною з головних причин швидкого розповсюдження штунди на півдні Росії були Нїмці, що не через самі свої кольонії, але й через спеціальних посланців-проповідачів-місіонарів ведуть діяльну релігійну пропаганду, маючи на думці політичну мету: германізувати південно-західний край“ каже співробітник „Церковн. Вѣстн.“¹⁾. Автор хоче когось упевнити, що штунди понімчують ся. З поводу сього понімчення „Недѣля“ каже: „Не можна знайти жадного руського штундаря, що являв би собою приклад понімчення; за те обрусіння Нїмців, що прийняли штунду, трапляєть ся часто“. „Обрусіння таких Нїмців-колоністів, що поприставали до штунди річ необхідна, товариш колоніст (не штундар) відносити ся до його погано, тоді як нові одновірці-руські дуже гарні до його. У Нїмців штундар одмінє усю свою обстанову (мову, звичаї)²⁾. Та й справді Нїмці проповідачі, передавши нове вчення Українцям, далеко менше знайшли послідовців серед своїх одноплемених колоністів католицької та лютеранської віри, ніж серед Українців. Нїмці-штунди саме так ворогують з односельцями католиками та лютеранами, як і штунди-Українці з православними і, як відомо, мають повсякчасні зносини з одновірцями-Українцями і братають ся з ними. Иньші духовні письменники показують уперто на антидержавну вдачу штунди і вдають ся з благанням аж до царя, щоб викоренив штунду. О. Тихвинський жахаєть ся штундового вчення: „ми ніякого иньшого закону не знаємо, крім євангельського, що і цар і проста людина перед Богом рівні, (справді єресь!), що у людей, як братів, усе повинно бути спільне“, — наводить о. Тихвинський слова штундів. „Що, — даї каже панотець, — можуть визначати нарешті протести штундів проти переваги маєткової і службової, яку мають при порівнанню з иньчими де-які люди, як то: пани, попи, лікарі і т. и. Ми не будемо, каже він, — ширше говорити про иньші якості, про те, що вони брехливі, безсумлінні, нахабні, непримирені і т. и. Чи не зовсім

¹⁾ „Церков. Вѣстн.“ 1890 ч. 51—52. „О вліянні Нїмцевъ на русскую жизнь“, а також і в ч. 43 про сеж говорить ся.

²⁾ Цитати наведено з „Церк. Вѣстн.“ 1890 ч. 51—52.

легко людям, які зrekliся законів церкви, зректи ся і державних законів?" — єхидно питаєть ся панотець Тихвинський

Духовними способами боротьби він не вдовольняєть ся: „вони (штунди) не слухають ні голосу пастирів, ні „увіщаній“ та „посланій“ пастирів, не врозумляють ся найщирішими проповідями, пройнятими огнем віри й сили, взагалі не хочуть знати того, чим дихає православіє, кажуть, що їх душа в їх руках, що вони вільні думати і вірувати як хочуть; вони задоволені з свого вчення, що дає їх ницим страстям широку волю, бо по їх ученню свобода духовна, а за нею, конечно (?) і плотська перш усього. Тільки, здаєть ся, одно можуть царське слово, грізний батьківський голос помазаника Господня може припинити упертих і нахабних єретиків“.

З поводу скарг таких фанатиків, як о. Тихвинський, пригадують ся нам слова Ренанові: „Фанатики, — каже він, — вважають себе пригніченими, як що тільки не можуть самі гнітити. Найбільш за все вони не навидють толерантність. Вони швидче згодять ся бути гонимими, ніж користувати ся рівними правами з єретиками. Як що їх женуть, вони скажуть ся, але вважають себе ображеними, як що їм не дають гнітити других. Бо-ж вони так твердо впевнені, що на їх боці істина... Вдовольнити їх не можна. Коли що робить ся їм на користь, вони вважають, що так і треба; коли-ж їх у чому не послухають, то се здаєть ся їм злочинством“¹⁾.

Російське духовенство не вважаючи на ті репресії, яких став уживати уряд проти штунди, вволюючи бажання, що раз-у-раз виявляли пастирі церкви, — не вважаючи на се, склягить, випрохуючи більших репресій. Єпископ уманський (Орда, кажуть, колишній українолюбець) в докладі Київському митрополиті теж не сподіваєть ся добрих послідків від духовних способів боротьби з штундою і кличе на поміч сьвітський уряд. Сей єпископ проектував ось що:

1) Щоб міщанські управи і волосні правління видаючи штундарю відпускного білета, робили в йому помітку, що „предьявитель“ є штундар; тоді директори не прийматимуть таких на фабрики та на заводи.

2) Вокзали та робітні на залізницях суть не тільки при-тулками, але й гніздами штундовими, і звідти штунда ширить ся поміж робочим людом. Дуже корисно було-б, щоб єпархіальне начальство увійшло в зносини з міністерством доріг і прохало, щоб штундів не приймано на службу ні на вокзалах, ні в робіт-нях залізничних.

3) На підставі арт. 206. Т. 15 „Свода законів“, над дітьми штундів настановляти опікунів; через се дітий захищено буде від науки штундової.

¹⁾ E. Renan. Histoire du peuple d'Israel. V. III. Paris 1891.

4) Заборонити законом мати штундам свої доми для молитви і при їх школи для дітей штундів, як охрещених у православіє, так і нехрещених.

5) Заборонити штундові зібрання.

6) Скоротити і улекшити процедуру штундових справ, що до вчинків проти віри і виконання таких справ зробити як найскорше.

7) Присуди судові над штундами виконувати якомога скоріше і нехибно¹⁾.

Сі проєкти єпископові увійшли вже в життя і штунди гуляють з „вовчими пашпортами“, єпископ не сказав у проєкті сїм нічого нового, чого-б уже раніш не бажали усіякі духовні письменники; він тільки сконцентрував їх бажання²⁾. Ми бачили вже, що попи думають, що духовних способів боротьби не вистачає і кличуть до помочи адміністрацію. Та й духовну боротьбу обертають у поліційну. На місіонерські „напучування“ штундів згаїє поліція відриваючи їх від роботи³⁾. „Напучування відбуваються в асистенції поліції. Як щож штунди, відказуючи місіонерам гостро, що скажуть проти православія, то поліція пише протокол і штундів карають⁴⁾. Навчені гірким досвідом деякі штундові громади на таких „поліційних напучуваннях“ мовчать, мов води в рот понабірала, а православні місіонери за те на їх жаліють ся. Напр. в старому огниці штундовому у м. Ряснополі штунди на прилюдних напучуваннях уперто мовчать; так саме і в Новій-Слобіді, у Молодаві⁵⁾ і в иньших⁶⁾. В с. Гуліївці (Ново-Покровської парохії) штунди теж не хочуть говорити прилюдно з місіонерами. „У мене, — сказав штундар, — є жінка й діти; штундів засилають, як вони кажуть свої думки⁷⁾. Ті-ж таки штунди, що зrekli ся прилюдно сперечати ся, охоче розмовляли з місіонерами приватно на самоті без поліції та без свідків. Напучування роблять парохвіяльні попи і спеціальні для кожної єпархії духовні й свїтські (як Чепурний у Херсонщині) місіонери. Але найбільш пощастило „чиновнику особыхъ порученій“ при київському генерал-губернаторови Ігнатієви, що стрілюю пролетівши по Київщині, навернув до православія більш як 400 чоловіка⁸⁾. Найліпший приклад того, яке щире бува се навертання. Звісно, налякані генерал-губернаторським урядником штунди рішшли навернутись до православія, щоб збути ся тих

¹⁾ „Вѣстникъ Европы“ 1891 р. ч. 3.

²⁾ Такі бажання виявляє напр. о. Опоиченко, херсонський місіонер (Херс. Епарх. Вѣдом. 1886 р. ч. 20) і иньші.

³⁾ „Херсон. Епарх. Вѣдомости“ 1887 ч. 22. „О положеніи штундиста въ Елисаветградскомъ місіонерскомъ округѣ“, Зубова.

⁴⁾ Ibidem і „Херс. Епарх. Вѣд.“ 1886 ч. 13 і 20.

⁵⁾ Отчетъ св. Андреевскаго братства за 1892—93 б. 19.

⁶⁾ Ibidem б. 19, 20.

⁷⁾ „Отчетъ Андреевскаго братства“ 1892/3 б. 19.

⁸⁾ „Церковн. Вѣдом.“ 1893 ч. 22 ст. 835—838.

утисків, які мусять терпіти сектярі. А тим часом з поводу сього навернення духовенство радіє і має надію, що незабаром штунда у Київщині буде викоренена¹⁾. Не можемо поділяти радості і надії духовенства, бо таке швидке навернення цілих штундових громад через губернаторського урядника нам здається нещирим. Тоді як генерал-губернаторському урядникови так пощастило, духовним і світським місіонерам майже зовсім нещастило. Не пощастило на сьому полі о. Терлецькому, не пощастило й другому Галичанинови протосеревви Іванови Наумовичови. Після всього, що ми вже знаємо про утиски штундів (та й інших сектярів) нам дивно було читати хвалебну пісню свободі совісти в Росії. О. Наумович каже: галицький руський, що був зомною на бесіді дивувався свободі совісти в Росії. Спробував-би хто небудь у нас (в Австрії) „исповѣсть“ себе православним! Про такі прилюдні бесіди у нас нема чого й балакати. У нас зараз жандарми, труси, арешти, тюрма і справи кінєць. Нашо так церемонитись! А тут (в Росії) неваче Америка! Порівняння Росії до Америки, що до свободи совісти, показує нам, що приятель о. Наумовича добре ознайомлений єсть з державним ладом і духом обох сих держав.

Навучуючи штундів при православних де-які пан-отці підбурюють сих останніх проти штундів. Так пан-отець В. Д. оповідає, що як він напучував штундів, вони сказали йому: „вчіть своїх, а не нас, вчіть тих, що піячуть, розпустують, крадуть, а не нас: ми нічого злого не робимо“. Панотець повернувся до православних кажучи, що їх штунди лають отак і так. Православні хотіли бити штундів, але тим пощастило втекти²⁾. В м. Ново-Українці, як о. Казанський напучував штундів, а вони зрекалися поважати хрест, „православні поклали його (хреста) штундам на спині киями“³⁾. Як штунди в однім селі виїхали на Пречисту 15 Серпня в поле орати, то православні вийшли з сокирами, порубали й поламали плуги „бажаючи таким робом умовити сектярів поважати дванадесятий празник“, каже з задоволенням впорядчик „Отчета св. Андреевскаго братства“⁴⁾.

Ми могли-б навести ще кілька прикладів такої брутальної розправи православних з штундами через релігійну нетолерантність⁵⁾. По тому добродушно-схвальному тону, яким пан-отці оповідають про такі вчинки, можемо думати, що вони не без гріха у сих справах... Л. С.]

¹⁾ Ibidem „Церковн. Вѣдом.“ 1893 ч. 29, б. 1067—1071.

²⁾ „Церковн. Вѣдом.“ 1889, б. 36.

³⁾ „Херсон. Епарх. Вѣд.“ 1887, ч. 3.

⁴⁾ „Отчетъ св. Андреевскаго братства“ за 1887—88 „Херс. Епарх. Вѣд.“ 1889 ч. 4.

⁵⁾ Напр. в „Церк. Вѣд.“ ч. 8. дописуватель оповідає, що православні напали на похоронну процесию штундів і побили їх. Штунди мусіли кинути домовину з тілом дитини, що вмерла від обкладу. Домовина пролежала двох суток на вулиці. Л. С.

3. *Справа штундова перед судом.*

Російський карний закон не карає судом того, хто належить до якої „не особливо шкодливої секти“. Карає тільки привідців, проповідників і тих, хто засновує секту (190 артик. карного кодексу „Уложенія“) і карає вельми тяжко — засилає у Закавказ. [Заслання кара повік, у засланого відбірають ся всякі громадські права й права стану — до втрати прав сімйових і права власности. (артик. 26—28)]. Так саме тяжко карає закон „богохульство“, навіть каторгою карає. (артик. 76-ий і далі). Отже в карнім законі духовенство мало страшну зброю і воно зараз же єї стало уживати; про те за для судової справи, що до духовних річей, все-ж установлено де-які гарантії, відомий порядок, і судови, опріче того треба подати певних доказів чи иньшої події. Але духовенство не хотіло нічого того знати, ні порядку визначеного законом за для передачі справи судови, нічого иньчого. Воно хотіло, щоб швидко засуджувано на найтяжші кари не зважаючи на усякі юридичні гарантії, і здебільшого не подаючи навіть певних доказів, — хотіло, щоб суд судив на підставі нічим не доведених обвинувачувань однієї заінтересованої сторони. Звідси походили суперечки духовенства з прокуратурою, скарги на ню та на судові порядки і т. п. Вже ми знаємо ті свідощтва товариша прокурора Єлизавет. Окруж. Суду, на яких облудних, брехливих та непевних актах засновував Козакевич (чи пак єпархіяльне начальство) свої обвинувачування проти штундів. Так саме слідчий Таращанський дізнав ся, що 1871 р. Балабана обвинувачено безпідставно в тому, що він, буцім, прилюдно у волости розбив ікону Миколи, і тоді визволив його з під слідства.

Закидаючи прокуратуру недоведеними справами духовенство вельми було невдоволене, що вона йому показувала на постанови закону. Так, відомий нам єпископ одеський Дмитро ось як скаржив ся 5-го Жовтня 1872 р. генерал-губернаторови Коцебу: „Прокурор окружного суду теж не знаходить можливим віддавати до суду показаних йому консисторією людей по 196 артикулу

„Уложенія“, бо на підставі сього закону судять тільки тих, хто ширить ересі та расколи, або тих раскольників, що (прилюдно) не шанують церкви православної і її духовенства. Тим часом, не вважаючи на те, що я звелів усім сьвященникам, коли тільки можна, пояснити євангеліє та таїнства і иньчі догмати православної віри та роздавати народови Новий Завіт, щоб він краще розумів віру. — не вважаючи на все се вони досить часто відступають од віри і прилучають ся до ересі. Як на мою думку, то се походить не стільки через те, що не стає сьвящеників приготованих до місіонерства (?) скільки через те, що головні привіщі й ширителі ересі досі вільні і не покарані суворо, а через сю безкарність дозволяють собі навертати чимало православних до ересі“. Генерал-губернатор сю скаргу передав міністрови, і той теж сказав, що на те, щоб здійснити справу судову, яку прокурор мусить прийняти до розсліду, духовенству досить тримати ся порядку, показаного в законі 1858 р. про ересі, долучивши до свого змагання певні свідощтва¹⁾. Сих певних свідощств духовенство злебільшого не давало прокуратурі і та часто вертала справу. Так напр., як таращанський справник подав поліційні розсліди про діяльність штундових пресвитерів, товариш прокурора вернув їх яко такі, що на підставі їх не можна зняти справу по 196 і 107 артик. кодексу, як того вимагало духовенство. Після того Київське Епархіяльне начальство стало такі справи подавати до мирових судів, але й мирові судії засмучували панотців: так напр. мировий судя другого участку таращанського пов. не схотів розбірати справу про похорон по штундовому обряду, пояснивши панотцям, що мировий судя приступає до розслідування справи тільки тоді, як про се напише йому поліція або адміністрація (світська адміністрація, як наш закон тільки і уживає терміна „адміністрації“). Консисторія, каже д. Рождественський, мусіла доводити, що й вона адміністраційний уряд²⁾. Так саме безпідставно допоминало ся 1876 р.

¹⁾ Рождеств. 117—118.

²⁾ Рождеств. 118.

Київське єпархіальне начальство судити пресвитера Ковалю, що вінчав по штундовому обряду, а потім ще Ковалю і Лясоцького вкупі по 289 і 290 артик. карного кодексу. Прокуратура мусіла і перше й друге допминання відкинути, яко безпідставні. Київський губерський прокурор так вияснив консисторії справу: „Ковалю можна було судити по 289 арт. тільки в такім разі, коли-б він визнав себе пресвитером православної церкви, або иньшої якої віри, узнаної нашою державою за законну, де пресвитерів настановляє законний уряд, і визнавши себе таким пресвитером повинчав по правилах тої віри. Отже в сім разі (як Коваль повинчав штундів) виявилось, що вінчано не по правилах ні православної церкви, ані якої иньчої християнської чи нехристиянської, визнаної законом віри, бо Коваль, вінчаючи, не визнавав себе за пресвитера православної церкви, чи иньшого, визнаного законом обряду. Тому то вчинок „обраного з поміж братів пресвитера“ Ковалю не є самостайний карний вчинок, а тільки факт, що свідчить належність до штунди тих людей, яких він повинчав, через що я не вбачаю в учинку Ковалевім прикмет злочинства визначеного у 289 і 290 артик. „Уложенія“ і тому не маю змоги учинити судову справу, якої допоминаєть ся консисторія“.

Далі, 1877 р., єпархіальне начальство вже облишує безнадійні 289 та 290 артикули супроти ненавидних Ковалю та Лясоцького, а береть ся за ті, за які-б можна було учинити ся; отже і тут не зібравши певних фактів! Се видко з відповіді губерського київського прокурора. Єпархіальне начальство прохало судити їх по артикулах 196, 197 і 189 (що карають пропаганду сектарську) „Улож.“ і 77 арт. „Устава о предупрежденіи и пресѣченіи преступленій“ (поліційний устав). Ось що відписав прокурор консисторії: „Перша частина 198 арт. „Уложенія“ карає за ширення сект, що вже існують між відступниками від православної віри, і заснування яких небудь нових сект, а перша частина 197 артик. (тепер сі частини в виданю карного кодексу 1885 р. вже немає) карає ширення своєї єресі ось якими сектарями: духоборцями, іконо-

борцями, молочанами, юдейниками (юдействующіє), і иньшими, які визнані законом, або потім будуть узнані за „особливо шкідливі“. Маючи се на увазі і вбачаючи з протоколів таращанського справника, наведених консисторією, що не видко, щоб Лясоцький та Коваль ширили свою секту, се-б то проповідуючи словами, чи пишучи, приваблювали пристати до їхнього вчення православних, я не вважаю за можливе вчинити судову справу проти Івана Лясоцького та Якова Коваля і обвинувачувати їх по артик. 196, 197 і 189 „Уложенія“. Що-ж до арт. 77 „Устава о предупрежденіи и пресѣченіи преступленій“, що забороняє розкольникам і иньшим сектарям прилюдно відбувати свої духовні треби, то вона дає поліції право не дозволяти секті виявляти ся прилюдно і через те я разом із сим написав таращанській повітовій поліції, як вона має поводити ся тоді, як штунди прилюдно відбуватимуть свої обряди¹⁾. Так воювало духовенство з законами та з прокуратурою.

Отже як діло доходило справді до суду, то духовенство ще менче zostавало ся задоволене судовими присудами, ніж упертою прокуратурою. Перша штундова судова справа відбулась у Києві. В початку Січня 1872 р. при щирій підмозі Київського губернатора Епархіяльне начальство розпочало судову справу проти дванадцятьох сектарів, що були віддані до суду „після немого вагання юстиції“, — як зауважає д. Рождественський (б. 87). Між сими штундами були: Балабан, Іван і Гаврило Лясоцькі, Яків Коваль, Климентій Терещак, Івга Цимбалівна, Ганна Музичиха і Текля Богдашевська (ib.), їх було держано в Київській тюрмі до дня розправи судової²⁾, що відбула ся в кінці Грудня 1872 р. Суджено їх в „сполученій палаті карного і цивільного суду“. Обвинувачувано Балабана, Лясоцьких і иньш. за те, що вони ширили ересь. Суд присудив так: „Ніхто з обвинувачуваних не визнав себе винним у тому, що ширив секту і ті, серед яких буцім ширено ересь, теж

¹⁾ Рождеств. 119—120.

²⁾ „Баптизмъ или штунда“ 85.

не кажуть, щоб їх хто звів з православія; таким робом самий факт ширення ересі не єсть досить певний, бо ж виставлені проти Балабана, Лясоцького, Швидкої і Богдашевської зібрання їхні, де читаво сьвяте Письмо, яко доводи того, що секту справді ширено і листи Богдашевської до Балабана, самі по собі ще нічого в сім ділі не доводять, тому то і нема досить певної підстави, щоб обвинуватити сих людей за сектарську пропаганду¹. Справді який суд справжній зважився-б у читанню св. Письма бачити ересь і карати за се людей довішним засланням і одібранням усіх прав громадських. Тільки трьох було обвинувачено, тільки не за пропаганду ересі, о за „богохульство та за кошунство“ — Балабана, Цимбалівну і Музичиху. За „богохульство“ найбільша кара доходить до заслання у каторгу на багато год. але суд, уважаючи на „зменшуючі“ провини „обставини“, як то неупство підсудних, неповнолітство Цимбалівни (їй було 19 років) визначив їм не вельми тяжку кару: Балабана за „богохульство“ присуджено на рік у тюрму (у той рік полічено й те, що він уже просидів, поки йшло слідство), а Цимбалівну за „кошунство“ (було двоє свідків, що показали, як вона, шкільюючи говорила про чудовні ікони й про поміч, яку вони подають людям) присуджено на два місяці в тюрму. Музичиху обвинувачувано за хулу на ікони. Але як проти неї був один тільки свідок, то палата постановила „оставить се въ подозрѣніи“ і віддати на поруки. Як що обвинувачений казав, що він винен то в ті часи се уважано за абсолютно певне свідокство. (Палата тут судила по старому судовому уставу, по якому на те, щоб обвинуватити, треба було „формальних“ доказів. Два свідокства давали вже право засудити, а одно ні; воно давало тільки право „оставить въ подозрѣніи“ і т. п. Останніх дев'яток суд цілком виправдав і пустив їх на волю¹).

Гірке почуття невдоволення серед духовенства на результат сеї справи висловив автор вищепаведеної розprawки про штунду²). Він каже, що суд йшов по-

¹) „Баптизмъ или штунда въ Кіевской губ.“ б. 10—18.

²) Автор розвідки „Баптизмъ или штунда въ Кіевск. губ.“ П. Л(ебединце)въ, брат колишнього редактора Київск Сгир.“ (Л. С.).

мацки, неупевнений, шукаючи основи то в признаннях обвинувачуваних, то в свідочьких показаннях, і — на-решті було виразно відко, — суд був наперед прихильний не надавати нововиявленим подіям справжньої ваги з погляду їх злочинности або шкоди за для церкви і громади. „Суду яке діло до того“, з патетичною іронією питаєть ся автор, „що там в яких Чаплинцях або в Плоському іде трохи не щодня завзята боротьба між проповідниками пануючої віри і проповідниками якогось нового релігійного вільнодумства, що цілком підкопуєть ся під самі основи церкви; що боротьба ся скрізь оголошуєть ся, що вона турбує громаду, до бійки навіть призводячи, що вона в сімю приносить ворогування. Суд судить в суворо визначених межах, він не керує слідством, не дає йому напрямку, не розширяє його — він має діло з тим матеріялом, який йому дає прокуратура, до того-ж йому ще треба формальних доказів, визначених законом“¹⁾.

18-го Березія 1876-р. розбірано в одеському окружному суді другу справу. Суджено Петра Вовкажа за пропаганду штунди в селі Петровському, Херсонського пов. Суд був новий, з присяжними засідателями (після реформи 1864 р.). Петра Вовкажа, ватажка штундового у с. Петровському сільський уряд слухаючись о. Погорієльського кілька разів арештовував; по його-ж (поповому) доносу Вовкажа посажено було в тюрму до розбору діла. На суді о. Погорієльський не довів свого обвинувачення, що будім Вовкаж нівечив ікони. Через се було-б нечуваною і нелюдською річу, щоб присяжні узяли на своє сумління додати до тих мордувань, які витерпів Вовкаж, ще й довільне заслання і одібрання прав людських за те тільки, що Петро Вовкаж намагав ся вчити людей жити, як учив Христос. Присяжні виправдили безщасного Вовкажа, хоч і свідчено було, що він ширив єресь. Свідок Ціпка показав, що він був при тому, як сьвященик Погорієльський „напучував“ Вовкажа, а той зостав ся при своїх думках, називаючи ікони „малюванням сатани“ а хрест печатю Іродовою.

¹⁾ „Бантизмъ или штунда въ Кіевск. губ.“ Рождеств. 91.

Сьвідки Хведір і Зінько Литвини, паламар Гайдамака і Каленик Рябошапка посьвідчили, що Вовкаж навернув їх до штунди. Присяжні мали право не признати дійсности факту самого і вони се зробили, вони були незмірно більші християни, ніж монополісти — жерці, люті і безсердечні там, де діло торкається їх грошових інтересів. В тому-ж Одеському суді розбірано 1878 р. третю, найголоснішу справу, відому під назвою: „процес п'ятох 30 Березія“. Балабан (Вітенко) з Київщини, Михайло Ратушний з Основи, Олександр Капустян, Родіон Архипів і його жінка з Ігнатівки — се були підсудні. Їх почато тягати по сій справі (ширення секти) ще від 1870 р. і Балабана ще 13-го Жовтня 1873 р. вислано з Київщини у Херсонщину, отже невідомо через віщо суджено їх тільки 1878 р. Численними сьвідоцтвами на суді вияснено, що підсудні справді ширили штунду, і в Ратушиного витрушено кілька книг духовного змісту, кілька „посланій“, спис народжених і форми сьвідоцтв для родин, шлюбів etc. Ратушний відповів, що визнавши істинну віру став читати й вияснити св. Письмо усім, хто бажав того. Як заснувалося братство його обібрано було в Основі на пресвитера, а Капустяна в Ігнатівці. Деякі документи, що знайдено у його, як був трус, він писав сам, а форми сьвідоцтв зробив йому Виллер. Капустян, Балабан та Архипів не були такі зважливі як Ратушний і не признавалися. Надто Балабан мав рацію бояти ся, визнавши чимало вже тяганини та тюрми. На суді дуже яскраво виявило ся, як морально жили штунди. Усі сьвідки (а їх було кілька десятків) опріче двох: писаря з Основи та одного дрібного урядника засьвідчили перед судом, що штунди найморальніші і найкращі люди, що проміж них нема ні п'яниць, ні злодіїв, а навіть так бувало, що злодій та п'яниця робив ся гариною людиною, скоро пристав до штунди. „Тільки, — додавали деякі, — вони до церкви не ходять, не христять ся, а сьпіввають пісні і читають євангеліє“. Обо-

¹⁾ „Отечеств. Зап.“ 1878 ч. 5; „Биржевыя Вѣд.“ 1876 ч. 92; „Одесск. Вѣст.“ 1876 ч. 65; „Кієвлянинъ“ 1876 ч. 42; „Слово“ 1880 ч. 8, ст 110—111; „Дѣло“ 1883 ч. 1, б. 106—7; „Херсон. Епарх. Вѣдом.“ 1878 ч. 8; Рождеств. 129.

ронця обвинувачених адвокат Слепнев, зазначивши в своїй промові, що на те, щоб осудити кого за злочинство, треба зважити і розібрати, чи керувала його вчинками зла воля, а формально дивитися на справу не можна; після того виловивши, що основою штунди єсть бажання жити, як велить євангеліє, сказав, що у вчинках обвинувачених злої волі не видно, а коли є яка воля, то добра і додав, що сподівається справедливого присуду, згідного з ученням Христа. повним любови і правди. Предсідатель суду теж пояснив присяжним, яку вдачу і характер мало те, що робили підсудні, а також і те, через віщо судити такі справи закон дозволяє самим православним не на те, щоб вони відносили ся до справи суворіше, жорстокіше і нетолерантніше, а на те, що православні можуть краще, ніж иньчі зрозуміти і розважити, скільки в таких справах є незгідного з ученням православної церкви. Присяжні усіх виправдили¹⁾).

Кожний гуманний судовий присуд у штундових справах викликав нарікання і жалі у духовної преси і навпаки — радість хвали від сьвігської. Так, лехкий присуд Київської Палати 1872 р. в справі Балабана, Лясоцького, Коваля та иньш. „свѣтські часописі повитали повним співчуттем і голосною хвалою“, як сьвідчить оден духовний письменник²⁾). Після судової справи п'ятох 1878 р. в Одесі, „Голось“ тоді так писав: „Читаючи в учорашнім числі надрукований виклад судової справи про штундів можна подумати, що ми переносимо ся в перші часи християнства або в темряву інквізиційних часів, коли палено на огнищах за релігійні визнання. Люди, що читають євангеліє, намагають ся жити по євангелському слову, поводитись як справжні християни; люди, що шукають духовної правди, але не знаходять її в формальній релігійній обрядовості, люди чесні, працюючі, тверезі, люди, що виконують усі свої обовязки до держави та до громади — сих людей віддано до суду“. В місячнику „Дѣло“, висловлено було жаль на Епарх. начальство за те, що воно почало сю

1) „Дѣло“ 1878 ч. 5. „Голось“ 1878 ч. 108. Рожд. 130—135.

2) „Бaptизмъ или штунда въ Кіев. губ.“

карну справу і скінчено так: „після брудних процесів Мясникова, Овсянникова, Струсберга, ігуменні Митрохванії (все справи шахрайської вдачі, що наробили тоді великого галасу в Росії) після софістики наших красномовних „перелюбників слова“ слова простодушних сектярів наче виносять вас на чисте запашне повітря південних степів¹⁾. „Такі погляди двох видатніших (тоді) органів російської преси, — сумно зауважає д. Рождеств.²⁾ завоювали сектярам громадську прихильність і будили неприхильне почування до духовного уряду в досить значнім шару оśвіченої громади“.

[Так, справді, було. В сьогочасній же пресі ми вже не стріваємо таких прихильних до штунди статей. Тільки іноді деякі ліберальні ортали найбільш „Вістникъ Европа“ з обережністю пробують боронити штунду від урядових репресалій. В сьвітських часописах знаходимо тільки невеличкі фактичні звістки без коментарів. Се результати цензурних утисків, що з політичною реакцією вкупі вже з кінця семидесятих і з початку вісімдесятих років запанували всюди в російській пресі. А все-ж співчуття оśвіченої громади скоріше на боці штунди, ніж православія. Д. М—кий оповідає, що після однієї проповіді місіонера професора Київської Духовної Академії Сковрцова оден значний урядник із залізниці сказав: „у нас у Росії все так: що добре, зараз його геть! Нічого ліпшого не міг руский народ вигадати, як оцю штунду. і ось з усіх боків почали її нищити“³⁾. Другий випадок наводить місіонер Зубов⁴⁾. На ставці Долинській автор зустрів штундів і вьнших пасажирів, що дожидали потягу і почав балакати з їми про те, що штундове вчення неправдиве і впевняв публіку, що „симпатії до штундів за їх ніби то чесність, правдивість та тверезість дуже передчасні“. На жаль, — каже автор мені довелось самому впевнити ся, що штундам симпатизують усі шари суспільности і ті симпатії ростуть пропорціонально ненависти до духовенства, про яке довелось нам вислухати неможливі вигадки Л. С.]

¹⁾ „Голось“ 1878 ч. 109. Рождеств. 133. „Дѣло“ 1878 ч. 5.

²⁾ 133.

³⁾ „Борьба со штундой въ Кіевѣ и возвращеніе штундистовъ въ лоно православія“. („Церковн. Вѣдом.“ 1890 ч. 18).

⁴⁾ „Въ мірѣ штундистовъ“ („Херсонск. Епарх. Вѣдом.“ 1887 ч. 3)

Голова IV.

1. Нова доба в боротьбі зо штундою від 80 р.

Починаючи з вісімдесятих років, як у Росії повіяло иньшим вітром, боротьба зо штундою набірає вже иньшого коліру. Духовенство далеко певніше може рахувати на адміністрацію і воно завзято заходилося викоренити штунлу.

Нові відносини адміністрації до штунди ілюструє напр. „Турбівська справа“. Справді, справа ся просто найогидніша з усякого людського погляду, коли вже треба кого судити, так се турбівського попа. 22-го Лютого 1886 р. у штундаря Пасічника вмерла жінка Оксана. Штунди заходились були поховати її по своєму обряду. Але під місцевий Хотинський, поєднавши собі у поміч сільського старосту, казав ївально випровадити небіжку в церкву і почав там свій похорон правити. Штунди, звісно, повстали проти такого насильства і стовпище з православних, що чинили „порядок“ над штундами і з штундів, що чинили „нелад та галас“, увірвало ся в церкву. Що робили тут із штундами православні і під із ними і чи не сквернили вони теж дому Божого словом, чи ділом, не відаємо, знаємо тільки, що штунди звивали попа сього славетного „чортом патлатим“, церкву „скинією ідолською“, ікони „ідолами“, а хрест „шибеницею“, та ще знаємо, що православні врешті подужали штундів і повиштовхували їх із церкви¹⁾.

[Того-ж року 1886-го Турбівських штундів судив військовий окружний суд (военно-окружной); трьох штундів заслано на кілька років у каторгу, а трьох посаджено в тюрму на шість місяців²⁾. Відомий автор „Очерковъ исторіи украинской літературы“ професор Н. Петров з приводу сього присуду каже: „безперечно сей присуд був однією з причин того, що за останні часи київської штунди не тільки притихли, але стали помертатись до православної церкви“. Л. С]³⁾.

¹⁾ „Новое Время“ 1886 ч. 3712.

²⁾ „Новое Время“ 1886 ч. 3718.

³⁾ „Труды Киевск. Духовн. Акад.“ 1887 ч. 4. 6. 607.

Коли й траплялось вряди-годи, що штунди допускали ся „хули“ на ікони, то-що, — то завжди провокаторами були самі попи, вони призводили до того своїм уїдлигим чіплянням, нацьковуючи сільський уряд та православних селян, та усякими утисками та знущаннями.

Уже з останнього наведеного випадку видно, що попівство замість, щоб смирнати вибухи фанатизму темного народу православного, навпаки каляє себе до решти, піддрочуючи його на насильства та користуючись з такого „духу“ православної темної отари. У д. Рождеств. (б. 164) глухо оповідаєть ся, що Київський справник 22-го Березія 1883 р. доносив таке: як роблено якесь слідство над Димієвськими штундами, у господі в попа зібрало ся до тисячі чоловіка православного робочого люду; вони кричали, щоб їм видано штундів. Через се місцевий справник перейшов робити слідство до станového, де й доробив його у вечері у восьмій годині; робочі-ж увесь час, поки йшло слідство, кричали й вимагали, щоб штундів добре було скарано, інакше вони сами судитимуть і каратимуть їх. Знаючи натуру попівську і їх способи, якими вони боронять свою справу, мусимо думати, що і тут не обійшлося без попівської намови і підмовлювання темного люду.

[Ще в середині вісімдесятих років духовенство не перестаючи дорікало світському урядові за його бездіяльність до штунди, уперто силкуючись довести урядові, що штунда підкопує державні підвалини („государственные основы“). За останні 3—4 роки, замість колишніх докорів урядові, ми раз-у-раз стріваємо в духовних часописах подяку тому самому урядові за його суворі заходи коло знищення „антидержавної штунди“. Найдужче вихваляють духовні письменники київського генерал-губернатора Ігнатієва, градоначальника Одеського Зеленого і колишнього Херсонського губернатора Оліва, якого обібрано почесним членом Свято-Андрієвського братства, що має на меті боротьбу зо штундою. Справоздання того братства за 1891/92 рік повне подякою світському урядові, що під впливом губ. Оліва відіє ся до штунди дуже суворо¹⁾. Збірати ся штундам тепер цілком заборонено, через що напр. у с. Молдавці (вантанузинської парохвії) штунди збирали ся у байраках²⁾. Дозволені перше російською

¹⁾ „Отчетъ свято-Андреевскаго братства“ за 1891/92, „Херс. Епарх. Вѣдом.“ 1893 ч. 3 б. 70.

²⁾ ibidem.

цензурую релігійного змісту книжки, як от „Голосъ Вѣры“, „Любимые стихи“ і ин. тепер заборонено і мати, і продавати¹⁾. У штундів віднято навіть деякі громадські права, як того вимагали усія духовні начальники, напр. єпископ Уманський (Ордá)²⁾. Батажки штундові під прилюдним поліційним доглядом, вони не мають права виїздити з села без дозволу сільського уряду. Нікого взагалі з штундів не велено приймати на урядову службу, навіть і на залізницю. Штундар-салдат не може бути унтер-офіцером³⁾. Штунди не можуть бути опікунами своїм кривним — православним сиротам. Діти штундів, що вчать ся по народних школах, повинні сповняти православні релігійні обов'язки, бо інакше їм не дозволяють ходити до школи⁴⁾.

Судовий уряд теж став звертати увагу на вимагання духовенства і духовенство не стало йому дорікати. Більше кількох прикладів, що штундів, які блюзнили (з погляду православних), засилали на Сибір, не можучи їх умовити, як от напр. Гуманюва⁵⁾. Л. С.]

2. Результати попівсько-поліційної „боротьби“ зо штундою.

Вже з вищеведених подій з історії штунди кожен може догадувати ся, що результати попівської політики в штундовій справі не могли і не можуть бути такі, яких попівство намагаєть ся досягти. Репресія ніде і ніколи не мала сили погасити розбудженої критичної думки — навпаки, вона її зміцняла і поспособляла розповсюджуватись. Так було і є і в сїм українським розумовім рухові. Тільки в перші часи, поки ще штунди самі не вияснили собі, як треба, принципів свого вчення і своїх стосунків до православ'я, їх можна було налякати репресіями. Де далі, то вже репресії далеко більше роздратовували штундів, ніж лякали і хоч скільки попи та місіонери розсицали квітів свої красомовности, маючи поруч себе станового, отже не знайде ся такого нерозумного, що міг би він думати, щоб „словесного вертограду семинарського овочі“ здавали ся смачними

¹⁾ Ibidem 96.

²⁾ Про його заміри буде далі.

³⁾ „Одесскія Новости“ 1894 ч. 2896.

⁴⁾ „Херсонск. Епарх. Вѣдом.“ 1893 ч. 3, б. 4.

⁵⁾ Звісток про суд над ним ми не мавмо.

хоч одному штунді і „навернули“ його справді до православія. Які вбогі і фиктивні жнива попівські на сїм полі можемо бачити з де-яких уривкових свідощів, переважно з попівських. Так, коли в початку 1871 р. у с. Костянтинівці у Херсонщині за сходини оштрафовано (мабуть сільський уряд оштрафував) кожного штунду, що був на їх, на десять карбованців і їм про се сказано, то „вони ще завзятіше заходили ся коло свого діла і багато було таких, що казали з радістю: „ми готові заплатити вдесятеро“.

Арештовані проповідники ще більшої заживали поваги, і взагалі арешти викликали ще більшу прихильність до кривдженої віри: з поводу арештів, напр. Балабана, штунди, як каже д. Шугаєвський, „показували на слова Спасителеві про злигодні, які мають окошити ся на проповідниках його вчення“. Слова сї прикладано до Балабана. Стівпищу слухачів доводжено, що коли-б штунда не була свята-істина віра, то проти неї не знімано-б такого гонительства, не поновилася-б перша доба християнства — і стівпище сліпе, просто-душне з запалом слухало і вірило²⁾.

Як приймають „увіщання“ попівські видко хоч-би з того напр., що коли піп чи місіонер прийде „диспутувати“, то часто застає ся сам один. „О. Дяківський (в Чаплинцях) ходив сам (1873 р.), — нише Рождеств. (б. 93), — на сходини до штундів і починав з їми диспутувати, але від того користних здобутків не було, бо сектярі, скоро піп вийшов, перекручували його вияснення по своєму. Бувало так, що як піп прийде на сходини, сектярі розійдуть ся і покинуть його самого³⁾. До тих, яких садовлено в Тарашан-

¹⁾ Рождеств. 70.

²⁾ „Вѣра и Разумъ“ 1886 р. ч. 20.

³⁾ Той же Дяківський т-ді-ж писав, що „я ледві чи й зможу сам без пособи од вищого уряду не дати штунді розвивати ся (Рожд. 96). Правда, що він незабаром (30 Листопаду 1873 р.) повеселив консисторию звісткою, що після „увіщання“, яке він зробив штундам 21-го Листопаду у школі при помішнику стаювого пристава (Попова, запевне), 27 чоловіка із штундової громади засвідчили, що вони охочі вернутись до православія. (Рождеств. 97).

ську тюрму (в сю тюрму звичайно садовлено штундів) приставлено було спеціально „увіщателя“ протоєрея Ігнатовича. Та щира його праця не приносила сподіваних результатів. Ось що він писав до консисторії в початку Квітня 1873 р. „Увесь час, поки ватажки штундові були в Таращанській тюрмі я завейгди ходив до їх, розмовляв із ними, умовляв. Але на превеликий жаль мені не пощастило, не вважаючи на всю мою щирість. Навпаки, що більш я їм доводив, то дужче упертими й запеклими ставали вони. Тепер вони вельми роздратовані і страшно ненавидять духовенство і православіє. Останніми часами вони зважливо сказали, що слухати мене не бажають і прохали дати їм спокій „і не дурити більше своїми вигадками; буде й того, що досі дурили“¹⁾).

Відомо вже єсть, як надія консисторії — доктор богословія і медицини о. Володимир Терлецький, кажучи словами єпископа Порфира „не досяг навернути до православія і одного штунду“. Сьвященик з м. Глодоси (єлизаветськ. пов. Херсонськ. губ.) писав 1872 р.: „Єретики надихають православним огидження до церкви. Пастирськими способами я не можу впливати, бо вони (єретики) до храму Божого не ходять, а зустрівши ся де-инде з сьвящеником, вони дбають, щоб не балакати з ним“²⁾).

Опріче багатьох иньчих причин, через які попівська праця спиняти штунду „духовними“ способами була абсолютно даремною, треба ще зауважити й ту, що попи до останнього часу навіть не знали, проти кого й чого треба їм воювати „духовною зброєю“, а через те і не знали, як саме воювати. Про штунду, яко доктрину вони дуже мало або й нічого не знали. Про сей клопіт попівський так пише оден піп з Херсонської єпархії в початку 1872 р. до консисторії, одержавши наказ воювати проповідями, виясненнем євангелія, розмовами і т. и.: „Пастирські розмови, проповіді та випадкові навчання, що мають на меті показувати вчення нашої церкви, на ділі дуже мало роблять користи, бо вчителі

¹⁾ Рождеств. 94.

²⁾ Рождеств. 116.

сектярські, добре знаючи народ, працюють по добре обміркованій програмі, проводять в масу народню своє вчення з неупинним фанатизмом. Тому треба проти їх невисипущої, систематичної добре обрахованої, критично обміркованої противборотьби. Я так міркую собі, що либонь чи не всі сьвященники опинили ся в вельми прикрому становищі, і я не знаю не те що історії сеї єресі, догматичного і практичного її вчення, але я не знаю навіть, що визначає слово „штундизм“. З приватних відомостей вельми непевних, часом суперечливих, я міг тільки дізнати ся, що секта ся не лютеранство, бо колишній пастор в Єлизаветі жалів ся, що штунда ширить ся і між його парохвіянами. В мене нема тих конче потрібних відомостей про секту, без яких неможлива є справжня з нею борня¹⁾. Потім сей сьвященик прохав консисторію показати йому книжки про штунду, але вдовольнити се його прохання консисторія не могла, бо не то книг — жадної брошурки до 1873 р. не було! А чи не годилось би консисторії спорудити що-небудь на науку понам? Та їм (консисторіям) не те було в голові: вони все довбли в одну цятку — прохали репресій і про що иньше думати їм уже не було коли.

А ось результати „увіщань“ штундів по київських монастирях, що робили славетні діячі, як Остап Голованський. Один штунда з Вотилівки (Звениг. пов.) так писав у Травні 1876 р. з Михайлівського монастиря до єпархіального уряду: „Вже минуло мало не два місяці, як Ваше Преосвященство мене і товариша мого приручилисьте єромонахові Остапові (Голованському), що мав перекопати нас, буцїм то ми облудно думаємо. Той єромонах водив нас до Лаври, у печери і по всяких церквах; отже хоч і багато говорив нам Остап про те, що думки наші облудні, хоч скільки з нами за те сперечав ся, а все-ж не показав нам певних, як на нашу думку, доводів, що здолали-б нас перекопати або хоч трохи похитнути нашу віру. Через те найпокірніше прошу Ваше Преосвященство ознаймити менї свою поста-

¹⁾ Рождеств. 116.

нову милостиву: яка мене доля чекає, і чи довго я ще буду тут у монастирі; та ще зважусь додати, що ніяке довге сидіння в монастирі, ні заслання, одно слово — ніщо не примусить мене одмінити свої думки¹⁾. Скільки перебувало штундів по монастирях київських, отже одна духовна особа нараховує усього двох навернених, та й то дуже непевних. „З усіх затриманих у Києві задля „увіщання“ здається щиро покаялось тільки двоє: Василь Музика та його жінка; останні покаялись тільки про око, більшість надто жінки, zostали ся упертими“. Потім, виявилось, що сектарі, які були на „увіщанні“ в Києві, вертаючи до дому робили ся непокірніші до свого уряду, до сільського духовенства, а йдучи зважували ся навчати свого вчення тих, кого стрівали там, де ночували або де одпочивали. Через се Епархіальне начальство за краще поклало робити увіщання відступникам там, де вони живуть²⁾.

Ми вже знаємо, що й палка діяльність о. Козакевича була марна. Самому здається Чепурному, Херсонському місіонерови з Андріївського братства, трохи пощастило, кажуть духовні (з того-ж таки Андріївського братства). Виявило ся се в тому, що наче-б то за увесь рік (1883) там, де працював Чепурний (в околиці Одесу) ніхто не перейшов з православія у штунду і що навіть чоловіка з двадцятєро штундів вернули ся до православія³⁾.

В р. 1885/6 Одеське Андріївське братство велике придбання собі зробило на кошт штундів. Воно „навернуло“ штундаря В. А. Комарова, що 25 років був штундарем і за сей час буцім „навернув“ до штунди чоловіка сот із півтори. Про се славетне придбання надруковано навіть цілу статю в „Херс. Епарх. Вѣдом.“ 1886 ч. 22. Опріче того в „Кієвлянинѣ 1886 ч. 161—3 є звістка за 35 штундів „навернених“. От либонь чи не всі жива духовенства правдою і неправдою здобуті, про які можна довідатись у літератури про штундове

¹⁾ Рождеств. 121.

²⁾ „Бaptизмъ или штунда въ Кіевск. губ.“ 1884.

³⁾ Отчетъ братства“ за 1883/4.

питання, як що не рахувати надій, які напр. висловлено у „Кіевск. Епарх. Вѣд.“ 1879 ч. 22 у статі: „Надежды на воссоединеніе шунистовъ“. Само духовенство бачить, що сї жнива нікчемні і в журбу часом крокодилову вдаєть ся. Мирні способи, яких уживає духовний уряд¹⁾ не дають досі бажаних результатів, журить ся д. Рождественський — число сектарів що року збільшуєть ся. Велика енергія місіонерів, що диспутують з ними, не впливає на їх так, як би того треба було. На сих „бесідах“ сектарі виявляють себе тяжко упертими в своїх облудних поглядах²⁾.

А оден з Херсонських місіонерів зауважає: „вертали ся ми до дому (з „увіщання“) журячись про марне потрачені сили і час“. Другого разу той же таки місіонер питає сам себе: „які-ж здобутки сеї невсипущої праці? („навертання“ науками) — відказати важко чи краще сумно, бо здобутків сливе ніяких“. („Отчетъ Одесск. Братства“ 1886/7).

[Хоч штунда ширить ся з кожним часом у Росії і загальне число штундів що року збільшуєть ся, але ми маємо приклади, що штунди знов повертають ся до православія, особливо за останні роки чимало таких було. Так 1890 р. навершенно кільканадцять штундів у с. Ісайках Канівського пов.³⁾ 1892 р. з „Отчета Андреевск. братства“ видно, що навершенно до православія

¹⁾ Не треба думати, щоб і такі навіть мирні „способи“, як місіонерські мандрування справді були мирні: місіонер „бесідує“ в асистенції місцевої поліції і навіть та адміністративна сваволя, яку тепер допущено що до штунди, „братства“ не вдовольняє і „Одеське Андр. Братство“ постановило напр. на з'їзді епархіяльних місіонерів у Червці 1887 р. в Одесу „добувати ся в уряді окремого закону проти штундів, який би встановив згідне поводіння свѣтського уряду з штундами.

²⁾ Про уїдливість місіонерську, оперту на силі сих силуваних „бесідувань“, може дати маленьке розуміння хоч-би той факт, що оден штундар у Могилівській губ., якому місіонер своїми „напучуваннями“ витяг до останку душу, не втерпів бідолаха і скрикнув: Мучителі ви наші! Чого вам від нас треба? Дайте нам, Бога ради, покій! Не вам за нас одбувати (на тім свѣті): ви нам благовістували, а ми не приймали й не приймаємо вашого вчення („Миссіонерск. донесен. о штундѣ въ Могил. губ. 1884).

³⁾ „Церковн. Вѣдом.“ 1890 ч. 52; „Московск. Вѣдомости“ 1890 ч. 715.

в Херсонщині 200 душ¹⁾., 1893 р. 77 душ²⁾. Того-ж 1893 р. в Київщині наведено 410 душ³⁾).

Навернених часто мучуть думки про те, чи так вони зробили і ніколи вже вони не можуть вернути собі цілоти віри православної⁴⁾. Навертають ся до православія часто через те, щоб не терпіти утисків від поліції. Навіть православні, що перейшли у штунду, обережно поводять ся, не одрізняючи ся з поверху од православних, у їх хатах можна бачити ікони, вони ходять до церкви і т. в.⁵⁾. Радіти з поводу такого навернення до православія нам здаєть ся нема чого... Л. С.]

Голова V.

1. Наука штундова.

[В справі питання, відкіля повсталала штунда є дві неоднакових думки.

Більшість тих, хто знає сю справу, схиляєть ся до тієї думки, що штунду не можна вважати за місцеве самостійне з'явище, бо початку їй не можна вбачити в нашій народі і в православної церкви. Сі люди в громадському житті українського народу не вбачають готового ґрунту за для раціоналістичної науки і складають усе на каверзи та на пропаганду німецьких місіонерів, що навмисне задля сього виселили ся з Німеччини, щоб понімічити Україну, до чого ніби-то, змагала ся німецька політика⁶⁾. Щоб довести правдивість цієї думки вони здають ся на той, усім відомий факт, що український народ ніколи не виявляв нахильности до сектанства. Окрім секти богумилів, занесеної з Болгарії (вона була недавно у Києві у XI стор.) та соцініянства, що було поміж самим панством українським у XVII стор., штунди не мали на Україні ніяких попередників. До сього часу народ наш був дуже побожний, за віру багато крови пролив, завжди жив у добрій згоді з церквою і ніколи не повставав проти авторитету церкви чи проти авторитету своїх учителів церковних і не виявляв ніякого змагання до вільного особистого внясення слова Божого.

¹⁾ „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1892 ч. 3.

²⁾ „Отчетъ Андреевск. Братства“ за 1892/3 (Брошура. Одеса, 1894) бік 12.

³⁾ „Церковн. Вѣдом.“ 1893 ч. 22 б. 835.

⁴⁾ „Церк. Вѣдом.“ 1890 ч. 8.

⁵⁾ „Церк. Вѣдом.“ 1890 ч. 18.

⁶⁾ „Церк. Вѣст.“ 1890 ч. 51—52 „О вліянні Нѣмцевъ на русскую жизнь“; а також „Херс. Епарх. Вѣд.“ 1887 ч. 13; „Труды Кіевской Духов. Акад.“ ч. 3, „Новыя свѣдѣнія о штундизмѣ“.

В 70-х роках з Гамбургу навмисне висилають ся німецькі місіонери в Херсонські німецькі колонії, тут вони застають українських наймитів і їм переказують свою науку¹⁾.

Друга думка, маючи на увазі теорію еволюціонізму в історії одкидає думку про вплив протестантства на початок штунди і вбачає в їй самостійні краєві елементи. Обидві теорії здають ся нам однобічними. Найголовнішою причиною було невдоволення народу своїм громадсько-економічним станом і всіма умовами народнього життя і бажання збудувати нове життя і новий лад відповідно євангельським ідеалам. Пособили-ж прокинути ся критичній думці народній і дали їй напрямок безперечно стосунки з людьми усяких протестанських сект і брацтв, що розповсюджені поміж німецьких колоністів на Україні, а саме гуттерів, назарин, єрусалимських друзів і особливо братств „штунде“. Сі останні засновали ся трохи чи не в кожній протестанській реформатській громаді і складали ся з людей релігійних і допитливих, що скористували ся з принципів вільного вииснення слова Божого, а се вільне вииснення довело їх до висновків, що не погоджували ся з наукою їх церкви (напр. про тайнства Хрещення та Причастя або про учителювання в Церкві, — вони думали, що кожен громадянин має право се робити).

Релігійний рух, викликаний братством штунде та иньшими братствами і сектами, не міг не відбитися на українському народові, серед якого жили Німці, бо Німці завжди мали з Українцями повсякчасні зносини та ще до того Німці-штунди не ховали ся а дбали про те, щоб розповсюжувати свою науку і серед православних. Так з'явила ся протестанська секта штунда серед православного українського народу. У дальшому своєму розвитку штунда єсть вже діло самих Українців, хоч вони ніколи не цурали ся і не цурають ся зносин з одновірцями-Німцями і до сього часу.

Погляди німецьких сектарів, перероблені розумінням українського народу, вихованого на иньших основах, придбали вже иньший вигляд і иньшу вдачу, відповідно національним властивостям нашого народу.

Простий народ шукав у релігії вииснення всьому, що йому було незрозуміле, шукав одмови на питання, як йому відносити ся до сусідного пана, до уряду і взагалі до всього світу; одно слово віра обіймає увесь його світогляд, єсть йому і наукою в найширшому розумінню сього слова і статутном моральних правил. Як під впливом штундової пропаганди похитнулись його традиційні розуміння, як одмінились його відносини до попереднього джерела правди — православної церкви, тоді він пішов шляхом неїзації і почав відкидати все, що не мало рації і чого не можна було довести на підставі св. Письма. Прямуючи сим шляхом він одкинув усі тайнства, і всю обрядовість у вірі, узяв критикувати увесь громадсько економічний лад. Ні попи-урядовці, ні світський уряд, ні становище панів та купців — ніщо не від-

¹⁾ „Кієвс. Стар.“ 1885 ч. 12; „Хер. Епар. Вѣд.“ 1887 ч. 13.

повідало євангельским ідеалам про рівність, і народ, маючи на увазі сьвяте Письмо повстав проти маєткової і урядової переваги інших громадських станів перед мужиками¹⁾.

Оцей бік штундового вчення швидко розвивали нові сектирі. Вони зібрали чимало доводів, щоб виправити свій вихід з православ'я і перед собою і перед колишніми одновірцями. Позитивний бік штундової науки поки був у тому, що штунди змагалися досягти моральної досконалости, змагалися жити як сказано в Євангелії. Тим часом, а особливо жінкам²⁾, тяжко було відразу зрєктися релігійних традицій, що виховали у їх потребу обрядовости, і за позитивним боком учення вони вдалися теж до німецьких сектирів. Більш усього своїм раціоналізмом підходив до нашої штунди баптизм, що своїм духом заперечування дуже до штунди підхожий; віноставив тільки два таїнства та й то обмежені, а обрядовість довів до мінімуму. Так ото одні штунди приймають від баптистів друге хрещення і головні основи їх науки та разом і зватися починають баптистами. Другі, не признаючи перехрещування приймають обряд „преломленія“ хліба, шлюб, похорон і де які інші обряди (се найбільший гурт); нарешті треті — меншість — зостаються вірні тому принципови, що одкидає позверховний бік у вірі і не визнають ніяких обрядів.

Через те, що звичайно у релігійних питаннях пануюче значіння мають особисті міркування, то вже а ргіогі треба сподіватися розмаїтости в подробицях штундової науки, се справді і бачимо. Кожен з штундових учителів уносить в науку щось нове³⁾ але се ні трішечки не стоїть на перешкоді духовному звязкови між штундовими громадами, що самі визнають себе одновірними⁴⁾.

Ушинський, що р. 1875 та 1881 одвідав головніші села штундові у Таращанському, Звенигородському та Сквирському пов. у Київщині. поділяє штундів відповідно їх науці на Косяківців (баптистів) і Чаплинців (штундів)⁵⁾.

Перші — Косяківці — мають за науку перекладений з німецької мови (перекладали херсонські штунди) рукописний виклад

¹⁾ „Церковн. Вѣдом.“ 1889 ч. 34.

²⁾ Балабан так виясняв о. Рождественському, через віщо вони завели обряд „преломленія“ хліба: „наші баби кажуть нам, чомуж се у нас нема преломлення? — в Основі і по інших місцях воно єсть. Ну й завели“.

³⁾ Рождеств. ст. 177.

⁴⁾ Нам доводилось на питання чи він баптист, чи штундар, чувати таку відповідь: „Се все одно, нас звать і так, і так“. Самі-ж штунди зовуть себе „євангелистами“ і просять так звати їх; штундами-ж їх прозвали православні. („Херсонск. Епарх. Вѣдом.“ 1886 ч. 13).

⁵⁾ Ушинський. Вѣроученіе и т. д. Київ 1883.

їх науки, що складаєть ся п'ятнадцятьох членів¹⁾. Чаплинці-ж (власне штундові) не мають писаного викладу своєї науки. Але-ж на прохання Ушинського Коваль, пресвітер Чаплинський, написав йому свою науку. Авторство Ковалева здаєть ся о. Рождественському не певним, бо, як переказував йому Лисоцький, сей виклад скомпонував Балабан, а Коваль тільки переписав його. Ми спершу покажемо науку Косяківців (баптистів), як переказує Ушинський, а потім науку штундів, як переказують Коваль та інші видатніші поводирі, що про їх згадують усіякі автори.

Баптистський катехизис, що з його користують ся, як каже Ушинський, Косяківці та інші українські баптисти, складаєть ся з п'ятнадцятьох членів. Кожен член складаєть ся з артикулів з текстами з Старого й з Нового Заповіту. Деякі з сих артикулів згожують ся з наукою православної віри, а де-які ні²⁾.

В першому члені про Слово Боже відкидаєть ся св. Переказ, шанування образів і хреста. У другому члені — про Бога — проминуто його властивости: самобутність, незмінність, досконала сьвятість і безмірна добрість. В питанні — чи виходить Сьвятий Дух тільки від Бога Отця чи й від Сина Косяківські баптисти не мають визначеної думки; і взагалі до сього питання вони зовсім байдужі.

Третій член — про гріх. Люди, через те, що походять від грішного Адама, нахилані й здатні до всього лихого, а не до доброго.

Четвертий член „про искуплення“ згідний з наукою православної церкви.

П'ятий член „про обрання до блаженства“ показує на те, що обрання людей до блаженства загоді установив Бог; про вільну волю людську не сказано нічого.

Шестий член „про благодарні способи й їх порядок“ згодний з наукою церкви православної.

В сьомому члені про поворот грішників через Слово Боже, не виразно сказано про уділ самого чоловіка в його прокиданні від гріховного сну.

У восьмому члені — про св. Хрещення — сказано, що хрестити ся можуть тільки дорослі.

У дев'ятому члені — про св. Вечерю — сказано, що в таїнстві причасти віруючим даєть ся не справжнє тіло і кров Христові, а хліб і вино, що єсть тільки ознакою тіла і крові Христової.

В десятому — про Церкву Божу — головою Церкви визнаєть ся тільки Христос. Церква вибіра з посеред громадян пре-

¹⁾ Ibid. Хоменко каже, що коло 70—72 р. посеред штундів ширили ся „десять правил новообращенныхъ русскаго братства“, скорочений переклад баптистського катехизису; зробив його якийсь німецький пастор (Хоменко, „Разборъ десяти правъ“)

²⁾ Виклад науки Косяківських баптистів переказуємо за Ушинським тільки в таких пунктах, що не згожують ся з наукою православної віри.

свитерів, учителів і служителів; їх висвячують. В житті своєму вони однаково підлягають церковному суду, як і всі громадяне. Пресвитери порядкують на зборах у штундовій громаді; вони ж виконують і присуди громадські. Учителі кажуть проповіді на молитовних зборах, але вся громада пильнує, щоб їх наука була чиста і як часом який проповідник одхиляє ся в чому од євангельської науки, як її виложено в баптистському катехизисі, то такого громада має право зараз іскинути з учителювання. Хрестити та причащати можуть і пресвитері і вчителі. Звичайна світська людина може бути пресвитером чи вчителем і в той же час робити свої світські справи. Коли ж громада хоче, щоб вони цілком віддали ся духовній службі, то мусить визначити їм плату, яку зможе по своїх достатках. Служителі церкви (диякони) пособляють пресвитерам і учителям. На раді громадській усі справи рішають ся голосуванням, більшістю голосів; усі громадяне мають однакове право в голосуванні. Нових членів приймають теж голосуванням, але наперед кожен новий член повинен перед громадою показати свою віру. Тих громадян, що живуть не так, як вимагає віра, виключають з громади (церк-и) теж голосуванням.

Одинадцятий член — про освящення

Дванадцятий член — про закон Божий

Пятнадцятий член — про друге пришествіє Господнє однакові з православними. —

Тринадцятий член — про шлюб, що не вважаєть ся за таїнство; розходити ся повінчаним дозволяєть ся.

Чотирнадцятий член — про громадський лад. Безодмовно треба слухати ся усіх законів уридових, „як що тільки вони не обмежують права вільно виконувати обовязки нашої христової віри“. Визнаючи присягу і військову службу вони в той же час кажуть: „проте можемо ми щиро єднати ся з тими, що не згожують ся з нами у думках про присягу та про військову службу“. Осе в головних рисах артикули баптистського катехизису, як їх переказує Ушинський. З цього катехизису користують ся далеко не всі сектарі навіть з тих, що визнають себе баптистами. О. Автономов каже, що „Рибошапка показує катехизис баптистський, яко виклад науки своєї віри, але се він робить тільки через те, що взяв ся прохати в уряді, щоб штунду признано за дозволєну в Росії секту¹⁾“.

Поглянемо тепер на науку власне штундів. У науці штундів, що виложив Коваль, хрещення визнаєть ся тільки „духом

¹⁾ „Краткія свѣдѣнія о прошломъ и настоящемъ штунды въ Любомірскомъ приходѣ“ 1887 б. 112. Секту баптистів (німецьких) у Росії терплять. (Закон 1879. 27 Марця). Наші штунди, що прийняли од німецьких баптистів друге хрещення, не раз удавали ся до уряду з проханням дозволити їм вільно визнавати свою віру, бо їх віра така, як і в німецьких баптистів. Вони доводили се здаючи ся на баптистський катехизис. Прохання їх урид не задовольняв яко „безпідставні“. (Див. про се напр. „Хер. Епарх. Вѣд.“ 1890 ч. 18.

і вогнем“, без ніякої обрядовости; „преломленіє“ теж не визнаєть ся. Л. С.]

Оден з Херсонських штундів Кондрацький (в початку семидесятих років) теж вважав хрещення водою непотрібним після слів євангельських: „Я вас хрестив водою. Ви-ж охрещені будете Духом Сьвятим“ (Рожд. 174). У добр. Емельянова наведено листи якогось штунди до братів, де той повстає против хрещення і усякої обрядовости. Виписуємо звідти про се: „Сповіджаю вас, брати, про вчинки старшого брата (ім'я рек): він узяв гроші з скарбнички на вбогих і купив на їх чашу (до причастя) і обрус на стіл. Звичай сей вкрадено з православної церкви, а чам кажуть уважати його за сьвятощі. Отже се ідол і так не повинно бути. Все се тільки установи і більш нічого, а в Писанню сказано: Оттак, коли ви з Христом вмерли задля сьвіту, тож навіщо ви додержуєте постанов, як би й ті, що живуть задля сьвіту. (Кор. III. 20¹. Так саме скажу й про хрещення водою. Всеж одна петля“¹).

Єсть такі, що визнають, що треба хрестити дітей, робити „преломленіє“, иньші ні; є, що визнають „миросьвященіє“, вважають, що треба обмивати ноги (відповідно біблейському звичаю). Штундові не визнають за непорушний авторитет так званого у православію „сьвященнаго преданія“, се-б то творів і пояснень богословів „сьвятих отців“ Злотоустого, Василя Великого etc.

„В слові Божому“, — говорив оден штунда, — „я знахожу все, що потрібне єсть для спасення... Дух Сьвятих нас навчає“. На увагу православного, що опріче керування церкви та духовних пастирів ніхто, буцім, не має права вияснити сьвяте Письмо, штунда вельми зручно відказав: „ба ні! Слово Боже виразно каже: Хай буде проміж вас слово Христове, багате на всяку мудрість, навчайте і врозумляйте одно одного псалмами, славословієм духовним, піснями любови“. („Колос“ III, 16)²) Балабан так пояснив погляди штундові на твори Василя Великого, Григорія Богослова та Йоана Злото-

¹) „Отечеств. Записки“ 1878 ч. 5.; Рождеств. 6. 175.

²) „Херсонск. Епарх. Вѣдом.“ 1875. ч. 18. Рожд. 179.

устого: „що в їх творах не суперечне єсть слову Божому, того ми не цураємось, але щоб ставляти їх вище над иньчі, сього ми неробимо, бо Господь однаково дає благодать усім людям“. Так саме і Коваль виключає „предане“ з джерел свого вчення; се вчення взято з Сьвятого Письма, через духовне просьвіщення, з сьвідощтва Ісуса Христа, з духа пророкування, що його сьвіт просьвічує кожду людину, яка на сьвіт приходить¹⁾.

„Божественність“ єрархії православної штунди не визнають: „єї походження (від VII в.), тайства, єрархія є виключно діло рук людських²⁾. Церкву православну звуть „блудницею“, що сидить на водах многих, дочкою Вавилона (Апокал. XXVII, 1, 2; Псал. 136, 8—9)³⁾. Попи православні накладають вагу тяжку й не легконосиму на плечі людські, а самі не поворухнуть єї й перстом. (Матв. XXIII, 4). Тому кажуть, „треба відцурати ся їх і розилутати пути їхні і скинути кайдани їхні з себе“. (Псал. II. 31.) „бо Господь на небеси смієть ся з їх і зневажає їх“ (Псал. II, 4)⁴⁾.

Місіонер Леонов каже, що штунди не узнають за потрібне почитати ангелів і сьвяті у їх звичайні люди, що нічим не відрізняють ся від простих смертних⁵⁾.

Проти почитання сьвятих показують ось які місця: Апокаліпсис XIX, 10⁶⁾. „Діянія“ X. 25—26⁷⁾ („Труды Киевской Духовной Академіи“ 1884 ч. 4, б. 603).

Про посередництво сьвятих між людьми та Богом штунди кажуть: „Бог всюдисущий і тим йому нема потреби, щоб сьвяті доводили йому про гріхи сьвітові“.

¹⁾ Ушинській „Върученіє малорос. штундистовъ“ 1886 б. 179. Рождеств. 179.

²⁾ „Екатеринославскія Епарх. Въдом.“ 1884 ч. 22. Рождеств. 179.

³⁾ „Краткія свѣдѣнія о прошломъ и настоящемъ штунды въ Любомирскомъ приходѣ“ 1887 б. 4.

⁴⁾ Рождеств. 180.

⁵⁾ Рождеств. 181.

⁶⁾ І я впав перед ним навколѣшки, щоб помолитись. А він каже до мене: вважай не чини сього, я тобі співробітник і братам твоїм, які свѣдѣчать про Ісуса Христа: Богові молись!

⁷⁾ 25 І коли Петро підійшов, зустрів його Корнелій і впавав навколѣшки, почав його благодати; 26 отже Петро, відводячи його, каже: встань, я тільки людина.

Таїнств в мистичному розуміню православія не узнають. „Мало хіба“, — кажуть вони, — „є на світі таких, що хрестились водою і що року причащались по скільки разів, але се ні трохи не визволяє від гріхів і вони, як і раніше, кохають ся в піяцтві, розпусті і всякій гідоті“¹⁾.

Діти не треба хрестити через те, що для хрещеня потрібне є каяття і віра в Христа (Марко XVI, 16. Мат. XXVIII, 19)²⁾. Рябошапка теж говорив, що проте, щоб хрестити малих, нічого нема в св. Письмі. Про таїнство „миропомазанія“ любомирські штунди казали, що воно не може бути таїнством тому, що передавати Духа Сьвятого через помазанє могли тільки апостоли і сього дару нікому не передали. А се видко з того, що коли проповідник Пилип охрестив Самарянів, то не міг сам їх „помазати“, а мусіли задля того прийти апостоли Петро й Павло. (Діянія VIII, 6—7)³⁾.

„Пресуществлення“ хліба і вина в тіло і кров Господа не визнають⁴⁾ задля глуму показуючи на Апокалипсис XVII, 3—5⁵⁾, притчі Саломонові IX, 4—5; Осії IX, 2.

Оден штунда казав православному: „ви православні, причащаетесь у вашій хаті (церкві) не тілом та кровію Ісуса Христа, але паляницею та вином“⁶⁾.

„Покаяння“. — У нас оден сьвященик і отець (Мат. XXIII, 10), що на небесах, і йому сповідаємо ми гріхи наші, а в Писанню сказано: „одно одному сповідайте гріхи свої“ (Йоан, V, 16) („Отечеств. Записки“ 1878 ч. 5. 213. Рожд. 183).

Проти таїнства „сьвященства“. Господь дав змогу молитись кожному — кожний і має право відправу

¹⁾ „Одесскій Вѣстникъ“ 1878 ч. 79. Рождеств. 182.

²⁾ „О положеніи штунды въ Близаветградскомъ окр.“ 1887 б. 37. Рожд. 182.

³⁾ „Близаветгр. Вѣстникъ“. 5887 ч. 22. Рождеств. 182.

⁴⁾ „Херсонск. Епарх. Вѣдом.“ 1882 ч. 21. Рожд. 183.

⁵⁾ Ушинскій б. 209; Рожд. 183. В Апокалипсисі XVII, 3—5 говорить ся, як Йоанови уявила ся блудница дїва з кубком вина в руці.

⁶⁾ „Екатерин. Епарх. Вѣдом.“ 1885 ч. 24. Рожд. 183.

святую чинити¹⁾. „Священство“ яко тайнства суперечило-б Апокаліпсисові: V. 10 („і зробив Ти (Христос) нас царями і священниками Богови нашому і ми будемо царі на землі“). Коваль говорив: „Ісус Христос прийшовши на землю зробив ся єдиним священником за для всіх, що вірують в Бога. Відколи прийшов Христос, нема окремих яких священників²⁾).

Шлюб у штундів проста умова юридична³⁾.

Про „маслосвятіє“ кажуть, що з святого Письма не видно, як і коли Христос установив се тайнство⁴⁾.

Православні храми непотрібні: (Йоан IV, 20—24⁵⁾; „Діяння“ VII, 49—50 XVII, 24—25; перше і Петрове II, 5; Кор. VI, 16)⁶⁾.

Про почитання хреста оден штунда казав: „Господь спас людей не хрестом, а на хресті, хрест тут ні до чого. Хрест — се шибениця. (Втор. XXI, 23). „Що коли-б вашого батька або матір на шибеницю повісили“, кажуть вони, „то хіба-б ви стали на ню кланятись та цілувати єї“⁷⁾.

1) „Церковно-Обществ. Вѣстникъ“ 1880 ч. 91. Рожд. 183.

2) Рождеств. 183.

3) Рождеств. 183.

4) Рождеств. 183.

5) Розмова Христа з Самаритянкою про те, де молитись і де Христос каже, що тепер час прийшов, коли молитись треба в Дусі і Правді, бо Бог — Дух.

6) 49. Небо престіл мій і земля підніжжя ногам моїм, — про щож то ви хочете будувати дім мені? Скаже Господь. Або де воно те місце пробуття мого?

50. Не моя хіба рука всё сотворила? XVII. 24: Господь, що сотворив світ і все, що в йому є, і будучи пан неба і землі, не живе в храмах, зроблених руками людськими.

25. І нема йому потреби, щоб хто з людей доставав йому що, тому, хто сам дає життя і дихання скрізь.

Петрове, II, 5. Також і ви наче живе каміння будувате з себе Дім духовний і Священство святе, щоб принести жертву духовну, котру Господь прийме через Ісуса Христа.

2. Кор. 16. Що має храм Бога спільного з (храмом) богів? Ви-ж есте храм живого Бога, — як сказав Господь: я хочу пробувати в них і в них ходити і хочу їм Богом бути і вони мають бути моїм народом „Труды Киевск. Акад.“ 1884, ч. 4, 6. 512.

7) Рождеств. 184.

Емельянів ще наводить місця з Письма, що на підставі їх вони почитання хреста відкидають. — се „Премудр. Солом.“ XIV, 8. і „Посл. Галат.“ III, 13¹⁾. „Ті, що кладуть на себе хреста, — кажуть вони. — за прахом уганяють; вони одурені в серці“. (Ісаї XLIV, 20)²⁾.

Балабан про ікони говорив на суді: „ні Спаситель, ні Апостоли не сказали, щоб вірити в ікони. В Євангелії про се нема ніде; се „преданіє“ церковне, тому ми їх не приймаємо і не поважаємо за сьвятощі“³⁾.

„Де в Біблії, — питався оден штунда, — є про нерукотворені образи та про ікони Богородиці, що буцім св. Лука їх малював“⁴⁾.

„Ікони робота людська, тому кланятися їм — ідолослужити“⁵⁾.

Місіонер Чепурний показує, що саме з св. Письма наводять штунди проти ікон: Ісх. XX, 3—5; Левит XXVI, 1; Второзак. IV, 15—29, 23; Псал. CXIII, 12—16; Псал. CXXXIV, 15—18; Ісаїя XLIV, 9—19; Діяння XVII, 25—31(?); Послан. Йоанна V, 21⁶⁾. Інші показують ще на Діяння Апостольські XVII, 29; Апокаліпсис IX, 20⁷⁾

„Як можна малювати Бога, — говорив оден, — як його ніхто не бачив?“ (Йоан. I, 18⁸⁾).

Присягу (божіння й присягання взагалі) штунди відкидають на підставі третьої заповіді і Мат. V, 33—37⁹⁾.

¹⁾ Галат III, 13: Христос визволив нас з під прокляну Закону, бо він нас ради проклін узяв на себе, сказано бо в Писанні: Проклят єсть той, що висить на дереві. (вішали на дереві хрестом).

²⁾ Рождеств. 185.

³⁾ „Голось“ 1878, ч. 108. Рождеств. 185.

⁴⁾ „О положенні штунды вь Близаветгр. міссіон. округь“ 1887 б. 52. Рожд. 185.

⁵⁾ Рождеств. 185

⁶⁾ „Донесенія Чепурнаго“ 1886. Рождеств. 185.

⁷⁾ „Дѣла Кіевской Дух. Консист.“ 1886 і „Дѣла Херсонск. Дух. Конс.“ 1875. Рожд. 185.

⁸⁾ „О полож. штунды вь Близаветгр. округь“ 1887, б. 52. Рожд. 185.

⁹⁾ „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1881. ч. 8. Рожд. 186.

„Свѣята тільки ті треба свѣяткувати, які визначено в св. Письмі“ — каже Рябошапка. Останні свѣята (вони кажуть) „від преданія“. (Мат. XV, 3). Про їх вони кажуть, що се „вага“ (бремена) (Мат. XXIII, 4). Пости тяжкі та свѣята вигадали самі попи „але се, по слову Божому, тільки зверхня мудрість і мордування тілови — се-ж останнє — тяжкий гріх¹⁾. Постують через те, що не розуміють св. Письма, з невіжі²⁾).

„Коли тіло безсиле, то підсилювати й годувати його треба, а не мордувати; як вола не погодуєш — не поїде. Коли кінь краще працюватиме: чи овес, чи соломі вживаючи? Так і з людиною: щоб легше нею керувати, попи вигадали піст³⁾. Проти постів виставляють: Марка VII, 15; Посл. Римл. XIV, 1—3, 14—15, 17, 20—23⁴⁾).

„Божественного“ походження уряду свѣтського штунди теж не признають: „Чи від людей шукаю благовісткування, чи від Бога? Чи людям догоджати маю? (Галат. I, 1—13, II, 6). А се до кого пише Матвій: XVII, 24, 27? Галат. IV, 21—31; а псалом LXXII, 1—17 про які благородія каже? Ще, як каже нам ап. Павло, і як безмірна є його величність в нас: вище над усяке начальство і власти, і сили, і панства усякого імені іменуємо яє тільки в сїм віці, але й в будучім. (Евр. I, 19—23(?), Колос. II, 14—15). А що то за образ звіриний, як не їхній? (Апокал. XIII, XIV). Сей образ вбиває людей; адже й йому те буде через люди, яким Біг надихнув сю думку: вийди, народе мій, скаже Господь, і віддайте їм так, як вони вам завдавали, і двічі віддайте їм задля діл їх“ (Апок. XVIII, 5—6). „А як се має бути читай голови 18 й 19 Апокалипси Йоаннового. Є про се чимало і в иньчих пророків⁵⁾. Не знаємо скільки правдиве є „донесеннє“ Чепурного, де він говорить, як розуміють штунди Єремію

¹⁾ Рождеств. 186.

²⁾ „Херсонск. Епарх. Вѣдом.“ 1886 ч. 3.

³⁾ „Отечеств. Записки“ 1878 ч. 5 б. 208. Рожд. 186.

⁴⁾ „Воззваніє высокопреосв. Никифора“, 1885 б. 3—5. Рождеств. 186.

⁵⁾ „Отечеств. Записки“ 1878 ч. 6, 220. Рожд. 187.

ХІІІ, 18—21, але наведемо його тут: „Тут виразно каже Бог, що наступає вже час той, коли з голови сих православних царів спаде вінець слави їхньої, і вони сумирять ся і сядуть нижче, се-б то цілком погине й імя їхнє; і отєї тільки південні города, що пізнають анабаптистський сьвіт, замкнені будуть, се-б то уціліють, а уся Росія обведена буде у бран і всіх оттих православних начальників схоплять болї, як жінку в родиво, і так навіть, як вони того ніяк не сподівають ся і не покладають“¹⁾.

Війни не повинно бути. Єлизаветинець Бобик казав: „Православіє благословля війну, називаючи своє військо христілюбним, війна-ж зло і у нас не христілюбне вояцтво, а розбійники. Той, що мечем бере, сказано, від меча загине“²⁾. „Війну, — каже Сливка, — забороняє Євангелїє“ („Заря“ 1885, ч. 148). „Люди тепер опинили ся в новому єгипетському рабстві. Людину тепер неволили нові Єгиптяне — дужі в сьвіті сьому. Сї Єгиптяне користують ся з праці нашої, порядкують над нашими силами. Ось через віщо тепер такого багацько лиха на землі. На війні проливається неповинна кров людська, так і в житті розвелось розбішцтво, грабування, насильництво, незлагода, злодійство, шахрайство“³⁾. До сучасної громади вони прикладають Посл. Римл. ІІІ 10, 18⁴⁾.

Штунди вірять, що колись їхня віра буде вірою усіх людей і земля тоді буде спільна; торгівлі, здириства (експлуатації) і грошей не буде, а відносини економічні обмежують ся простим мініанням здобутків господарських⁵⁾.

Коваль визначає свою віру, як „закон духа“, се-б то допевняєть ся духовного життя, проповідуючи внутрішню віру, в служенні Богові „духом і істиною“⁶⁾.

¹⁾ „Донесенія Чепурного“ 886; Рождеств. 188.

²⁾ „О прошлом и настоящ. штунды въ Єлизавет. мисс. окр.“ 1887, б. 13; Рождеств. 188.

³⁾ „Недѣля“ 1887, ч. 2, б. 54; Рождеств. 189.

⁴⁾ Рожд. 189.

⁵⁾ „Недѣля“ 1877, ч. 55; Рожд. 203.

⁶⁾ Ушинскій, 182. Рождеств. 192.

Щоб одержати вічне життя треба „сповняти закон“¹⁾. Послідовці сього вчення „сиплюють ся обминути ті вади, які властиві були Юдейському народови і за які йому пророки докоряли“. „Синагога юдейська почитала Господа кривавими жертвами і вся любов її була тільки позверхна; вона забула віру в єдиного Бога“²⁾.

Прикладом для їх сходин були перші християнські спільки, у членів котрих і був свій псалом, поучення, мова, одкровення і виrozumіння (Кор. XIV, 26). На своїх сходинах вони благають Господа „уділити їм дару його, щоб зрозуміти тайности і границі вічної його церкви“. На своїх зібраннях не подають ся тілесному духови пиhi, щоб не впасти в лихі ересі та богохульства, а намагають мати дари Духа Сьвятого. Тому у їх нема облуди і фарисейства, а самі благодатні вчення і наставлення благодатної церкви, як учить слово Боже. (Кол. III, 16; Єфес. V, 19) Головою церкви своєї уважають Ісуса Христа „Вони-ж каже автор віроучення, не попускають пробувати в своїй спільці блудникам, п'яницям, лихварям, ідолопоклонницям то що; таких по слову Божому (Рим. XIV, 4; Як. IV, 11—12) вони не осуджують, але відлучають від себе, (Мат. XVIII, 15—18) щоб не було ганьби на церкву Божу“. „За для того, щоб брацтво наше не запишало ся по фарисейському і чисте zostавало ся від фарисейської родини (Лук. XII, 1; Мат. XVI, 12), воно не боронить сторонним приходити на свої зібрання“. Приходити на їх зібрання вільно кожному, хто схоче, відповідно словам апостольским (Кор. XIV, 25). З віроучення Коваля не видно, чи він визнає догмат Тройці Єдиного Бога по православному вченню, чи ні, уважаючи Ісуса Христа і Сьвятого Духа силами не рівними Богові і служебними йому³⁾. Саме слово „Тройця“ зовсім не згадуєть ся. (Про сили небесні, ангелів, Коваль згадує тільки, що

¹⁾ Ibid. 179.

²⁾ Ibid. 181—2.

³⁾ Чепурний каже, що Херсонські штунди так розуміють Тройцю: „Дух сьвятий не Біг, бо він тільки той, що покріплює нас і „ходатайствує“ за нас так саме, як і Христос“ (Римл. VIII, 26—27). Рощ. 198.

вони славили рожденного Христа. Загального погляду про ангелів не висловляє¹⁾. Під душею розуміє волю, розум, сумління²⁾. (Ушинський).

„Київські штунди, — каже о. Терлецький, — признають св. Тройцю, принаймні кажуть, що вірують в Отця, Сина і Св. Духа“. Теж потвержує місіонер Леонов³⁾. „Щоб сподобитись царства Божого треба, щоб в серці в людини родив ся Христос“ се-б то бажання жити по слову його. Хрещення розуміє Коваль духовно: „Христос тільки оден, одні і хрещення: Огнiste хрещення одно тільки (Мат. III, 11—12). (Огонь, каже Коваль, — се любов). І се хрещення зробив Христос, і „ми не підемо до берегів Йорданських і до многих вод Солинських; ми хрестимо ся в Господа нашого Ісуса Христа, що вмер за для нас і воскрес і ми з ним умираємо і воскресаємо вірою; ми віруємо, що купіль наша була домовина Христова, як апостол Павло рече: Хиба не знаєте ви, що в Христа есте хрестили ся і в смерть його погреблисте ся; яко-же возстав Христос славою Отця свого, так і ми поновивши життя, ходити почнемо“. (Рим. VI, 4—5). Се алегорично-духовне речення штунди так і розуміють алегорично-духовно: „Ми віруємо, — пише Коваль, що в смерть Христову хрестити ся — значить вмерти за для гріха і сьвіта і каяттям воскреснути — славою Отця.“ (Ушинск.). Такий погляд на хрещення Коваль потвержує ще: 1 Петр. III, 20; Ісаїі X, 17. „Водою, — каже він, — ми можемо обмити тіло, а не душу“. (Ушинск.). У Емельянова про хрещення водою:

¹⁾ Автор „Малор. штунд.“ каже, що штунди не допускають окремого самостійного істнування ангелів і злих духів. В кожній людині неодмінно сидить добрий або лихий дух, що народжуєть ся укупі з людиною. („Недѣля“ 1877 ч. I, б. 24. Рожд. 198).

²⁾ Той же автор каже, що штунди признають істнування душі. Д. Емельянів свідчать, що багатько штундів відрізняють в людині дух і душу. Дух — се сила, що Бог вдихнув у чоловіка по образу і подобию своєму (розум, пам'ять, воля), а душа просто сила життя, чи інакше сказати, душа — основа і причина життя в організмі людському. („Отеч. Записки“, 1878, ч. 3, 209. Рождеств. 198).

³⁾ Рождеств. 198.

„все отсе оден обряд — зверхний знак“, — кажуть штунди — „і не в сьому сила: треба хрестити ся живою водою, що Христос казав про неї Самарянці біля криниці (се-б то „духом і істиною“), а не мертвою“.

Як баптистам показують, що сам Христос дав приклад, охрестивши ся у воді, одрікають: „мало що робив Христос, він і обрізував ся і динарія давав на храм, бо стояв пак на межі нового й старого завіту, нам же казав уперед іти і цурати ся фарисейської рощини“. „Та й в часи апостольскі хрещенне було річ другорядної ваги“, — кажуть вони, — „Христос посилав апостолів найголовніше проповідувати євангеліє, а апостол Павло навіть радіє, що охрестив усього два чи три чоловіки, бо через хрещенне вже й тоді незлагодя устала: той казав, що він Павлів, а той Аполлосів“. Опріче того хрестячи тоді вживано пісок замість води. Звідси видко, що вода при хрещенню єсть видимою ознакою духовного хрещення, як от дерево чи полотно за для змальовання осіб чи подій усяких. У книзі Премудрости Соломонової (VI, 15—21) сказано: „батько, що любив свого сина, лишив як той умер поличча на спомин, а потомки вже і се поличча і материял, на якому воно було намальоване, стали вважати за сьвятощі; так саме, як непотрібне, вживане за для окраси з часом поробило ся сьвятістю і люди йому кланяли ся, як ідолам. (Премудр. Солом. XIV, 15—16; XIII, 11—19). Теж самісїньке, — кажуть штунди, — стало ся із хрещеннем: взяли та й обожили воду, літерально розуміючи слова Йоанна III, 5. Хоча сам Христос і не хрестив, а ученики його. Тоді, чому-б не розуміти літерально і „огонь“ там, де сказано, що Христос хреститиме духом сьвятим і огнем. (Лук. III, 16). Взяли-б та й палили людий на огнищах, щоб очистити від гріхів, як спалено Гуса та иньших наших братів“¹⁾.

Коваль учить, що хто вмер для гріха і знов родив ся для Бога, той стає причастником тіла

¹⁾ „Отечеств. Зап.“ 1878 ч. 5, 228—30: Рожд. 201 прим.

(церкви) Христового. Се з'єднання з Христом вони звуть „причастєм“. „Причастє св. Духа, — каже Коваль, — тепер сповняєть ся в істинній (вірующій) церкві (штундовій), яка і є тіло Христове. Члени сеї церкви, причащаючись тіла і крови самого Спасителя, прилучають ся до вічної церкви, що своїми сугавами і звязками єднає себе до самого Спасителя“. (Еф. IV, 15—16; Кол. I, 18). Плоть і кров Христову сектарі розуміють не по православному примитивному розумінню, яко справжню кров і тіло, якою вони буцім причащають ся, а духовним образом, іменно яко слово Боже, вчення Христове. „Ми приймаємо його (Христові) слова, — каже Коваль, — і причащаємось його плоті і крови, як каже Спаситель: хто слухає слова мої і вірує в того хто послав мене, — матиме вічне життя. (Йоан I, 1—2; V, 24; VI, 27). Ми віруємо, що Ісус Христос — хліб життя (Йоан. VI, 33, 36; VI, 47—59; 1 Петр. I, 18—24). Ми віруємо, що Спаситель — лоза виноградна, від якої маємо вино пити“. (Йоан. XV, 1—12). Сі метафори Коваль і розуміє так, як треба: — і „хліб життя“ і „лоза“, все се аллегоричні вислови Слова Божого. „Ми признаємо, — каже він, — що слово Боже міцніше єсть над усяку видимость (позверховну форму, обряд), бо до нас послано слова через пророка Ісаї (Іс. IV, 10—11); опріче того вино багатьох одурило (Осії IX, 2)“. Таким робом причащення розумієть ся духовно.

Коваль признає посмертне життя: „ми громадяне небесного міста, нащадки Аврама, Ісаака, Якова. Христос придбав нам право наслідувати довічне життя“.

Автор „Малорос. штунди“ теж каже, що штунди вірять, що померші воскреснуть і тоді починєть ся власне царство ангелів, життя духів¹⁾. Штунди в с. Топилівці (Чигиринського пов.) вірують, що Христос прийде удруге, вірують у Страшний Суд і „воздаєніє“ за добрі чи лихі вчинки²⁾. Антін Стригун, штундовий пресвітер з Ігнатівки (у Херсонщині), казав д-ви Рождественсь-

¹⁾ „Недѣля“ 1887 ч. 1, 24.

²⁾ Рождеств. 203.

кому, що він велику суперечку мав з Ігнатівськими баптистами, що відкидають воскресення мертвих.

Про богопочитання так тільки: „повинні єсємо сьвятити і воздавати славу Передвічному художникови й Творцеви — Богови“. Авксентій Мамай (сл. Стара Бута Черкаськ. пов.) у листі до Моринцівчан каже: „Преклоняйте коліна перед жертovníком, с. є. Ісусом Христом, бо він жертівник, а молитва — жертва. (Псал. 50, 19; Ісаї 66, 2¹).

Проміж себе поводять ся по заповіді любови по писанню (Євр. XIII, 1; Йоан. XIII, 34). „Блуд і усяка нечисть, — каже Коваль, — не іменують ся у нас“. (Ушинск. 1886).

О. Ігнатович сьвідчить, що штунди уважали за гріх усякі веселощі, напр. ходити на весіля. Не тільки п'ячити заборонено було, але й зовсім не дозволялось вживати усякі питя, що спляняють²). Добр. Рождественському Іван Лясоцький казав, що у штундів заборонено було курити тютюн, пити горілку, лаятись, їздити на базарі в неділю, ходити на іменини, хрестини, весіля і т. п. Останніми часами де-які з сих постанов не дуже виконують ся; горілку й вино заборонено не безумовно, дозволено і тютюну вживати.

Покаяння як сердечну скруху про гріхи, вважають штунди за притьом потрібне³). Про теж каже і Емільянів: „Бог любить грішника, що каєть ся, — кажуть вони і потвержують слова свої притчами про згублену вівцю та про блудного сина; опріч того ще показують на розбійника, що покаяв ся вже на хресті і Бог простив йому усі гріхи“⁴).

Де які штундові доходять до думки, що Христос не Бог, а проста людина. Се сьвідчить часопис одеська „Правда“ (1879 ч. 5) про одного елизаветградського штундового⁵).

¹) Рождеств. 203.

²) Рождеств. 203.

³) „Кіевск. Епарх. Вѣдом.“ 1885 ч. 20.

⁴) „Отечеств. Записки“ 1878 ч. 5, 213.

⁵) Рожд. 197, прим.

Автор „Малороссійск. штунды“ каже: „Спасителя штундові уявляють собі борцем за правду і істину і вкупу з тим він друг, учитель і пастир добрий кожному вірному. Зійшовши на землю і виконавши те, що йому було призначено, він тепер витає по планетах, ширячи там поміж людом сьвіт і істину. Він Син Божий і родив ся від Діви Марії“).

Христос не хоче смерті грішникови. Він добрий пастир, друг і брат навіть²⁾).

Демієвці: Основа віри — Євангелія і Біблія. „Церква на всякому місці, де збирають ся вірні Христові“, каже Хведоровський: — „Я вірю, що Бог в трьох лицах і що він же Дух. Хрещення і миропомазання не признаю; шлюб, сьвященство, маслосьвятіє і покайняє признаю згідно з Євангелією“³⁾).

„Діти поки не хрестимо, — казав Капустянський, — та на те й нема особливої потреби, навіть коли й вмірають нехрещені, бо Спаситель сказав: такових єсть царство Боже“. „Не згідні єсьмо з перехрещенцями (баптистами) в поглядах на хрещення водою. Причастя, як тайнства нема, але часом робить ся „преломленіє“ хліба і вживаєть ся вино, але тільки на згадку про Тайну Вечерю. Сповідь потрібна є і кожен мусить каяти ся завжди і прилюдно на зібраннях. Сьвящеників заміняємо старшими в зібранні, але достойних з поміж себе обираємо за пресвитерів. Шлюб по писанню, що шлюбний лишає батька, матір і приліпить ся до жінки“. „Основа вчення, — казав Капустянський, — віра в Христа, любов, згода і бездоганне життя, навіть перед лицем ворогів. Ніяких іменин, хрестин, родин, похорон та иньчого такого не шануємо трапезою або безділлям“.

На злочинців дивлять ся з погляду духовного; вони жалують їх, бо ті чинять, не відаючи їх. Злочинець вже не злочинець, скоро він покаєть ся і може бути прийнятий до християн і уважати ся за такогож брата, як і иньші, бо Господь не цураєть ся того, хто каєть

¹⁾ „Недѣля“ 1877 ч. 1, 24; Рождеств. 199 прим.

²⁾ Емельянів — „Отечеств. Зап.“ 1878, ч. 5, 208. Рожд. 199, прим.

³⁾ Рождеств. 204.

ся; навпаки, Він сказав: прийдіте до мене всі „труждаючієся и обремененные“¹⁾.

В Київській часописі „Заря“ (1885, 148) є короткий виклад учення Сливки, чигиринського штундового, але вельми уривковий. Взагалі се вчення не відрізняється від спільних усім штундам основ і так саме, як і всі, розуміє Єванг. вислови та речення духовно, а не літерально. Можна навести хіба цікаве опрєдєлення Бога. „Бог — се любов, але не образ. „Також: початку сьвітови й людям не з'ясовано. Неба як тверді нема“.

2. Богослуження.

Відправи богослужєбні відбувають штундові на зібраннях у звичайних хатах, що нічим не відрізняють ся від иньших. Там, де вже встановила ся штунда, молитовні доми удержують громадським коштом. У Демієвських штундів була карнавка на гроші, з неї наймано сьвітлицю молитовну, осьвічувано й топлєно єї; що зоставало ся, те йшло на вбогих²⁾. Обстановка у молитовних домах проста вельми: „У сьвітлиці, — описує в „Правдѣ“ кореспондент, — по під лівєю стїною були лави про жіноцтво. Опріче лав та кільких дерев'яних стільців не було ніяких окрас. Тільки на покуті стояв маленький столик, засланий білою скатертиною; на столі лежали Біблія, книжка „Духовныхъ пїсенъ“³⁾. Прєсвитери і всі иньші в звичайній одежі, тільки у Горжалчинського є звїстка, що „той, що був за прєсвитера, мав поверх звичайної одежі довгу чорну кєрею (мантию)⁴⁾. Книги до відправ уживають ся: Біблія і Новий Заповіт. До сьпіву скільки книг. Перше вживано піснї православної церкви та рукописні переклади з німєцьких книжок, що їх теж Німці поперекладали. 1867 року з'явилась у їх книжка „Приношеніє православнымъ христїанамъ“. Її

¹⁾ „Новое Время“ 1885, ч. 3396; Рожд. 205 прим.

²⁾ „Новое Время“ 1885, ч. 3396; Рожд. 243.

³⁾ „Правда“ 1879. ч. 5. Рожд. 243.

⁴⁾ „Кієвск. Епарх. Вѣд.“ 1876, ч. 12. Рожд. 244.

перероблено 1864 р., (друге видання дозволене духовною цензурою) там 94 пісні. Автор книжки невідомий; але зложено єї на основі німецьких збірників пісень протестанських¹⁾. Популярний опріче того збірник: „Духовныя пѣсны“ (Пісень дев'яносто), видрукований в Царгороді²⁾. Пісні звідси вживають на „преломленні“, потім як хрестять, вінчають та ховають.

Останніми часами ширить ся у штундових книга „Голосъ вѣры или собраніе духовныхъ пѣсень и псалмовъ для пѣнія, для употребленія при общественныхъ и домашнихъ богослуженіяхъ христіанъ баптистскаго исповѣданія“; видав єї Воронин 1882 р. у Тифлісі. Книжка має 13 розділів. В першому псалми віршом (переклад з німецької), в другому молитовні пісні. З сьвяточних пісень є лиш на Великодні сьвята, на Вшестя й на Різдво; з обрядових пісні похоронні, вінчальні, на хрещення й на причастя, тим сьпіваник сей є мов „требником“ штундовим³⁾. Опріче того вживають ся: „Радостныя пѣсни Сіона“ (17 пісень) і „Любимые стихи“ (35 пісень) В. А. Пашкова Спб. 1882 р. (дозволені цензурою)⁴⁾. Що на відправах уживають „Любимые стихи“ каже й дописувач з „Нового Времени“⁵⁾. Автор статі „Русскіе раціоналисты“ каже ще, що у штундів чимало є пісень власного компонування, декотрі з них скомпоновано не без творчости⁶⁾.

Про молитовний настрій штундових кажуть усячину мов би то штундові рвуть на собі одєжу, бють кулаками в груди, кричать: Христос, дай нам! Спаси нас! і т. и. Але-ж се все не відомо на що говорить ся. Навіть д. Емельянів не йме віри сим байкам. Молючись, — каже він, — штундовий втуплює очі в землю і вся постава його виявляє якесь приниження та почуття власної несили. Що найбільш, до чого доходити можуть штунди, — се плачучи просити Бога, щоб простив гріхи,

1) „Вѣстн. Европы“ 1881, ч. 1, 308. Рожд. 245.

2) „Кіевскія Епарх. Вѣдом.“ 1880, ч. 18—19.

3) „Кіевск. Епарх. Вѣд.“ 1883, ч. 3.

4) Рождеств. 246.

5) „Новое Время“ 1884, ч. 3071. Рожд. 246.

6) „Вѣстн. Евр.“ 1881, ч. 7, б. 308.

припадати до землі, нарікаючи на свою гріховність¹⁾. Штунди сьвяткують неділю, Різдво, Великдень, Сошествіє св. Духа. Сі сьвята усі штунди сьвяткують²⁾. Демієвські штунди теж сьвяткують неділю і важніші сьвята, що встановлено на спомин про Христа³⁾. У листі р. 1870 Балабан так каже про неділю: „Я бачив Чаплинців-селян, що вони чинять проти заповіді Божої: у неділю в ставку рибу ловили, а се заповідь Господня боронить: (вона наказує) щоб християни у неділю від усякої праці вільні були“⁴⁾ „Неділю штунди звуть Божим днем“, — каже Чепурний. Він же сьвідчить, що штунди неділю сьвяткують не на спомин про Воскресенє Христове, а як сьомий день у тиждні, замість суботи⁵⁾. Отже Чепурний вельми непевний і неправдивий сьвідок і там, де він думає обвинуватити штунду в чому негарному (тут буцім її юдейство виявляє факт, що замість суботи неділю сьвяткують) він не спинаєть ся ні перед якою брехнею; досить показати на те, що в противність усім сьвідощвам він говорить, буцім штунди не сьвяткують Великодня і буцім „ненавидять слово про Воскресенє Христове“ „всі вони того дня сумні, мовчазні та скорботні“, а навпаки у Велику П'ятницю на білім тиждні — „нарівні з розпинателями Христовими велебно сьвяткують та радіють, вранці понаїдають ся м'яса та крашанок (?) понапивають ся вина та горілки (!!!) і увесь день радіють та веселять ся“⁶⁾.

Зібрання бувають звичайні одні, і другі „з преломленієм“ хліба. Часу визначеного на останні нема. Звичайні відбувають ся взимку двічі на тиждень — у середу і в неділю, влітку тільки раз на тиждень — у неділю. У середу збирають ся раз на тиждень, а в неділю двічі, рано й вечір. Ранком звичайно година у 9 або

¹⁾ „Отеч. Записки“ 1878 ч. 5, 215.

²⁾ „Недѣля“ 1877 ч. 1, 25; „Одесскій Вѣст.“ 1868, ч. 35; „Отеч. Зап.“ 1878, ч. 5.

³⁾ „Новое Время“ 1885, ч. 3396. Рожд. 249.

⁴⁾ Рождеств. 249.

⁵⁾ Рождеств. 250.

⁶⁾ Рождеств. 249.

в 10, а увечері в четвертій годині¹⁾). В „Правді“ одеській ось як описано звичайне зібрання в Єлизаветграді. „Зібрання розпочав молитвою молодий господарів син, він благав у Бога помочі „по вся дні“. Усі, і чоловіки й жінки, стояли навколішках. Після молитви той, що держав „зібрання“, казав просьпівати пісню з книжки „Духовн. Пѣс.“ Сьпівали сидячи. Як досьпівали, старий господар почав проказувати молитви, і він і всі поставали навколішки. Молитву, як бачця, він імпровизував; у їй він молив ся за свою спілку, за царя і за його наступника. Потім знов посідали і почали читати, а тоді той, що зібрання „держав“, сказав казання. Казання се було таке, що проповідник читав і поясняв вірш по віршу притчу про десять дів. Доказавши він попрохав, що коли хто не так розуміє сю притчу, то щоб сказав товаришам, як саме він її розуміє. Але ніхто не озвався, а оден молодий чоловік став навколішки і почав проказувати імпровизовану молитву. Я постеріг, що за кожною молитвою сектярі стають навколішки і спускають очі. Тоді знов почали сьпівати пісню, оден старший штундовий сказав, якої саме пісні сьпівати, а далі перепинив сьпівання і почав проказувати молитву, а тоді вже досьпівали пісню. Тоді прочитано розділ з першого Посланія Йоанового і коротенько її вияснено. Далі просьпівали пісню, старий господар сказав, якої саме сьпівати; після пісні він проказав молитву. Тоді ще просьпівали дві пісні. З жінок ні одна молитви не проказувала. На при кінці всі поставали і просьпівали молитву: „Царю небесний“, далі старий господар речитивом проказав молитву: „Пресвятая Тройце помилуй нас“. Ще просьпівано „Отче наш“ і „Прійдіте, пиво пем новое“. Тоді всі по братерському поцілували ся. З жінками не цілують ся²⁾).

До сього можна ще додати, що жінки й чоловіки садовлять ся нарізно, а зібравши ся вітають ся: „здоров, брате, сестро!“ і жінки цілують ся з жінками, а чоловіки з чоловіками. Коли є пресвітер, то він „держить

¹⁾ Рождеств. 250.

²⁾ „Правда“ 1879, ч. 5. Рожд. 252.

зібрання“ і сідає за столом на стільці. Як бачить пресвітер, що вже потюмили ся, то каже: „зібрання скінчилося“. Жінки перші виходять. Жінкам не можна на зібраннях виясняти св'яте Письмо¹⁾.

Добр. Емельянів свідчить, що в багатьох місцях жінки уряджують свої зібрання окремі без чоловіків і тут уже мають волю виясняти св. Письмо, проповідувати і т. п.²⁾. На зразок наведемо імпровізовані штундові молитви: „Господи Милосердний, Ти-ж бачиш, Ти-ж видиш неміч мою, що я недостойний і слабкий страждаю від покус: втиши-ж мою скорботу і лютеє горе, одвали камінь від серця, визволь мене від спокус великих і виведи Господи з сього Єгипту, як із терему(?) О Господи праведний! Ти-ж бачиш нашу тісноту, піддерж братів та сестер у темниці сухих, підкріпи їх Господи, щоб вони, як ті раби, не заспали зустріти господаря свого, а „невісти жениха“ і щоб проміж усіма нами була любов, бо де любов, там сам Бог пробуває Аминь“³⁾. А ось друга: „Господи, ми нещасні, нищі духом, слабі, нерозумні. Пожаль ся, змилуй ся над нами, навчи нас правди, відкрий наші очі духовні, зроби так, щоб вороги наші не знущали ся з нас“⁴⁾.

Опис „преломленія“ знаходимо у д. Рождественського записаний зі слів штундового Комарова⁵⁾. Сказавши з початку: „почнімо зібрання в імени Господа Ісуса Христа“, пресвітер читає про установу старозавітної Пасхи (Ісх. XII, 1—15), поясняє, що сю пасху встановлено було на спомин про те, що Бог визволив Євреїв від смерті тілесної, а тепер кров ягняти визволя від смерті довічної. Далі читають 1, Корин. XI, 21—23 і про Тайну вечерю (Мат. XXVI). Тут диякон приносить дрібно покришений хліб і чашу, наливає в чашу стаканів зо два вина і покривши, зробленою на се хусточкою, становить на стіл. Проказавши: „прийміте,

¹⁾ Рождеств. 253.

²⁾ „Отечеств. Записки“ 1878, ч. 5, б. 211.

³⁾ „Отеч. Зап.“ 1878, ч. 5, б. 214; Рожд. 253.

⁴⁾ „Заря“ 1885. ч. 148; Рожд. 253.

⁵⁾ Рожд. 254—256.

ядіте..." пресвітер передає тарілку з хлібом дияконови і той подає усім або штундові самі передають тарілку з хлібом оден одному. Після всіх бере шматочок хліба диякон, а тоді пресвітер. Як роздають хліб, то сьпівають з „духовнихъ пѣсень“:

Когда, Христе, Ты смерть свою
Ученикамъ являлъ
Тогда Ты за вечерю
Взялъ хлѣбъ, благословилъ

И преломивъ раздалъ имъ всѣмъ
Къ нимъ говоря сіе:
„Пріймите и ядите всѣ
Се тѣло есть мое“.

Як порозбірають хліб, пресвітер читає далі євангеліє (Мат. XXVI, 27) і як скаже: „пийте із нея всі, сие бо есть кров моя Нового Завіту..." диякон бере чашу з вином і всі по черзі пють із неї і досьпівують пісню:

Такъ же съ виномъ Ты чашу взялъ
Благодаривъ, дая
Своимъ ученикамъ сказалъ:
„Сие есть кровь моя,

Пріймите, пейте изъ нея
Всѣ, ибо эта кровь
За васъ изливаема
Въ прощеніе грѣховъ.

Сей Новый мой Завѣтъ въ крови
Вамъ въ завіщаніе:
Въ мое творите вы
Воспоминаніе..."

Після того пресвітер сам проказує молитви, дякуючи Богови, або кого иншого просить проказати. Тоді вже всі молять ся. Далі сьпівають з „Духовн. пѣсень“:

Прими хвалу, благодаренє,
Сынъ Божій, за твою любовъ;
За грѣхъ нашъ Ты понесъ мученє,
За насъ Ты проливъ потъ и кровь...

Після сеї пісні пресвітер читає Євангеліє Мат. XXVI, 30—32, тоді всі співвають: „Благодать Господа Нашого Ісуса буди зо всіми вами“, і на тому зібрання кінчаєть ся.

Як дають імя дитині. Антін Стригун говорив д. Рождественському¹⁾, що ймення народженному дає батько. Тут, — каже Стригун, — штундові йдуть за прикладом сьвященика Захарії, батька Івана Предтечи. В „Кіевск. Епарх. Вѣд.“ писано було, що штундові дивлять ся по календарю, якого сьвятого в той день, як народила ся дитина, таке й імя дають¹⁾. У Херсонщині штундові замість календаря чи сьвятців уживають Новий Завіт. Роблять се так. Розгортають Євангеліє або Новий Заповіт і як розгорнуть ся напр. Єванг. Луки, то й дитину наменовують Лукою; як же розгорнуть ся. Посланє без показання, кому його послано, то шукають, яке імя стрінеть ся в текстї там, де розгорнуло ся³⁾.

Христять дітей на зібранні. Комаров казав, що штунди (херсонські) хрестять, кроплючи⁴⁾ дитину водою (мабуть так саме хлюпають водою, як і попи православні в нас роблять, щоб одрізнити ся од московського звичаю „погружать“ у воду). Місіонер Леонів свідчить, що Київські штундові христять діти в колисці або в козубеньці кажучи: „Господи, охрести младенця“⁵⁾.

Обряд шлюбу. Звісток дуже мало.

Часом обряд складаєть ся з того, що духовний наставник молодих кладе на їх руки. У д. Рождественського (258—9) наведений цікавий опис шлюбу. Описує шлюб Чепурний. „Родителі молодого, висватавши йому

¹⁾ Рождеств. 257.

²⁾ „Кіевск. Епарх. Вѣд.“ 1883, б. 69. Рожд. 257.

³⁾ Рожд. 257.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Рождеств. 257.

дівчину, скликають „братів“ та „сестер“ по вірі і ведуть молодих до пресвитера. Молодих родителі становлять поруч і показуючи на їх рукою кажуть пресвитерови: „отсі діти вже в шлюбi хочуть поєднатись“. Тоді пресвитер стає за столом і каже поставити молодих перед столом і питаєть ся в молодої: „Ти, дівце, сама хочеш совокупити ся в плоть єдину законним шлюбом з отсим парубком, чи може тебе хто до того присилював: батько, мати або иньчі які родичі?“ — Сама хочу, — відказує дівчина. Після того пресвитер питаєть ся: „А чи любиш сього парубка?“ — Люблю — відказує та. „А чи любитимеш і жалуватимеш його, як він стане недужий або старий?“, — все, — відказує дівчина. Тоді він саме так розпитуєть ся в жениха. Врешті чита з „Духовн. пїсенъ“ Ч. 84.

Господи Боже, Зождитель всего

Видимаго и невидимаго...

Могуществомъ силы Своей

Ты создалъ видимый міръ весь въ шесть дней

И въ немъ создалъ человѣка и рекъ:

„Нехорошо, чтобы онъ былъ одинокъ“.

Ты сотворилъ для него и жену,

Кую привелъ и, вруча ему,

Благословилъ ихъ союзомъ любви

И рекъ: „растите и множитесь вы

И наполняйте всю землю сію...“

Вотъ и сїи два лица предстоятъ

Также отъ ихъ (першихъ людей) рождены и хотять

Благословеньемъ Твоимъ здѣсь вступити

Въ брачный союзъ, въ одно плотію жить.

Ты ихъ, о Господи, благослови

Совокупитесь имъ брачною любовію,

Какъ и Адама съ Евой въ раю

Благословилъ въ жизнь супружескую.

Прочитавши сю пісню, пресвитер каже молодим поцілувати ся, далі здоровить їх з законним шлюбом, а за ним се роблять і всі, хто тут є. На сьому й край“. До сього опису Комаров ще лещо додає. Він каже, що

пресвітер за три дні сповіщає „братів“, хто має брати шлюб і просить оповістити його, чи нема яких перепон до такого шлюбу. Перепоною може бути і „неціломудренність“ кого з молодих. Вінчають і близьких родичів, тільки брат не може оженити ся з рідною сестрою. Часу визначеного задля шлюбного обряду нема, а звичайно беруть шлюб у неділю. Окріче того шлюб самий відбувається після зібрання (звичайно). Комаров додає, що після шлюбної пісні (Ч. 84 „Духовн. п'єсень“), яку співвають усі гуртом а не сам пресвітер, як у Чепурного писано, і се мабуть певніше, бо звичайно штундові усяких пісень духовних гуртом співвають, пресвітер читає ще перше Посланє до Корин. V, 1—6¹⁾. Далі пресвітер ще навчає молодих, як вони повинні жити, а тоді вже здоровить із шлюбом. Батько молодого або сам молодий кличе усіх до себе в гостину²⁾.

Похорон. Коли хто вмере, то його обмивають, одягають і кладуть у труну. (У Деміївців перед тим, як покласти небіщика в труну, читають псалми, XV голову з першого Послання до Корин. і IV голову з першого Послання до Тессал.³⁾). Далі сходять ся люди і пресвітер приходить. Пресвітер читає 51—57 стих з XV голови з першого Послання до Корин. Прочитавши се каже, що „всі ми не минемо тих воріт, якими тепер мусить проходити покійник, тому кожен мусить покаяти ся“. Тоді кладуть труну на мари, виносять з хати і ставляють перед дверима. Пресвітер каже яку пісню співати. Звичайно співвають Ч. 36 з „Духовн. п'єсень“:

Несемъ мы тѣло ча покой,
Покроемъ мы его землѣй,
Ибо Творецъ опредѣлилъ
Въ землю и пепель осудилъ і т. д.

Співавочи сю пісню, беруть мари і несуть. За труною йде пресвітер з євангелією в руці, за пресві-

¹⁾ Се місце не відповідає шлюбній одправі, либонь тут помилка в цифрах мусить бути VII, 1—6.

²⁾ Сей обряд і в перехрещенців (баптистів) і в иньших однаковий.

³⁾ „Новое Время“ 188, ч. 3396. Ровд 259.

тером чоловіки, за чоловіками жінки. Чоловіки без шапок. (Як перестають на деякий час сьпівати, то надівають шапки¹⁾). Сьпівують усі. Окріче Ч. 36 сьпівують ще ЧЧ. 35 і 38 з „Духовн. пѣсенъ“.

Ч. 35.

Разверзивши свой нѣдръ, земля!
Прими ты сей остатокъ днесъ;
Дай мѣсто въ тихомъ прахѣ здѣсь
Почить сокровищу(?) отъ зла... і т. д.

Ч. 38.

Радостно, радостно въ путь я иду
Къ мѣсту душъ праведныхъ на высоту,
Ангельски хоры на встрѣчу поють
Радостно, радостно къ дому зовуть і т. д.

Як домовину принесуть до ями, пресвітер читає Єванг. Йоан. XII, 24—26. Далі говорить проповідь і труну спускають у яму і засипають землею. Хреста (звісно) не ставляють. Комаров каже, що після похорону ставляють обід, а інші кажуть, що поминів ніяких не буває¹⁾. Те, що на похороні усі сьпівують, дуже подобається православним і приваблює їх. О. Дяківський про се так каже: „Досить мелодійний сьпів на похороні в штундових приваблює православних. Бачивши, що тут і старе й мале сьпіває, вони, по своїй сьпівочій українській натурі, спершу починають підсьпівувати, а далі й ходити до штундових на похорон посьпівати. Штундові починають вихваляти свої молитви, сьвятість своєї церкви, кажуть, будім уряд дав їм право вільно додержувати їх віри, впевнивши ся, що віра їх істинна єсть“²⁾).

¹⁾ „Правда“ 1878, ч. 231. Рожд. 260.

²⁾ Рождеств. 259—260.

³⁾ Рождеств. 260.

3. Організація штундових спілок, „брацтв“.

Комунальна влада штундових брацтв, про яку свідчили Значко-Яворський та о. Терлецький — сама байка; їй не йме віри навіть письменник з духовних о. Рождественський¹⁾. Він каже, що в штундових брацтвах М. Ратушного та Адама Войсаровського в перші часи їх існування не було досліджено ніякої коммуні. Кожен штундовий мав своє окреме господарство²⁾. Пробували вони потім заводити асоціації (спілки), але вони не прищепили ся³⁾. У їх існує про те поміч братська (принцип „толоки“).

Брархична організація має поки два ступені — пресвитера і диякона. Їх обирає брацтво. Коваль на шлюбних свідощтвах підписував ся: „избранный изъ среды братьевъ пресвітеръ“⁴⁾. Пресвитери ведуть перед на зібраннях, переважно вони як найбільш освічені виясняють св. Письмо, (хоч кожному вільно подавати свою думку) виконують усі обряди, яких додержує брацтво, записують метрики, переважно їх посилають депутатами на спільні збори кількох братств і т. и. Диякон пособляє пресвитерови виконувати його обовязки, а як пресвитер куди поїде, то стає замість його. Брацтво пильнує пресвитерові та дияконові вчинки. Воно має право скинути їх з уряду.

Д. Шугаєвський свідчить, що за „шлюб, за похорон, то що, селяне давали самохіть пресвитерам паляниці і иньчі „продукти“ (їстовні речі). Про теж, щоб пресвитерам визначено було яку плату за їх працю, звісток не маємо. Бачити-ж „мзду“, як се робить д. Шугаєвський у тому, що братчики пособляють пресвитерови засіяти поле, з'орати, вижати то що⁵⁾ може тільки той, хто не знає всеукраїнського звичаю „толоки“ (з якого попи православні користують ся безбожно), братерської

¹⁾ Рожд. 262.

²⁾ Ibidem 263.

³⁾ „Кіевск. Телеграфъ“, 1876, ч. 15; „Недѣля“ 1877, ч. 2, б. 57; Рожд. 263.

⁴⁾ Рожд. 263.

⁵⁾ „Вѣра и Разумъ“, 1886, ч. 20; Рожд. 264.

помочи, на якій засновані всі стосунки в штундових. Сюди належить і той випадок, на який попи теж пальцями показують, яко на „мзду“, що Ковалеви Якову його братчики пособили збудувати хату¹⁾. Се штундові роблять не самим пресвитерам, а кожному, хто сам не спроможеться. Пресвитер, що віддає більшу частину свого часу братству, певна річ, має потребу в братській пособі; „мздоїмства-ж“ тут не може бути вже й через те, що тут пресвитери залежуть від брацтва, а не стоять над ним урядовими колючками, як православні попи над своєю єпархією і через те поцївські уваги, що штундові пресвитери експлуатують паству свою, можна вяснити тільки тим, що зачеплено їх матеріяльні інтереси; та і всі взагалі їх набріхування вясняють ся тим же; про се казано буде потім.

Братерство і любов — основи стосунків людських, і виразом сього братерства у штундів єсть і те, що вони стріваючи ся цілують ся (чоловіки з чоловіками, жінки з жінками, хоч є приклад і загального цілування в Авдотіївці²⁾). Про цілування чоловіків з чоловіками, жінок з жінками у миколаївських штундів доводить „Кіевск. Телегр.“ 1876 ч. 15; (Рожд 264).

Братерство виявляєть ся ще запомогою обоїльною. „В багатьох місцях заведено громадські скарбниці за для вбогих братів. Де нема скарбниці там на зібраннях збирають гроші на вбогих. Найбільш пособляють тоді, коли кого спостигне хвороба, пожежа або ще яка пригода³⁾. Комаров каже⁴⁾, що на зібраннях, на прикінці, оповіщають про нещастя, що спостигло якого брата. Деякі брати зараз дають гроші, иньчі обіцяють принести потім. Коли брата закинуть у тюрму, то збирають гроші на адвоката.

Пресвитер повинен доглядати чи так як треба живуть братчики, та й самі братчики пильнують життя

¹⁾ „Кіевск. Епарх. Вѣд.“ 1880, ч. 20. Рожд. 264.

²⁾ „Недѣля“ 1877 ч. 2, 58. Рожд. 264.

³⁾ „Отечеств. Записки“ 1878 ч. 5, 210, 212; „Недѣля“ 1877, ч. 2; „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1884, ч. 11, 354. Рожд. 264.

⁴⁾ Рожд. 264.

одно одного. Хто прошепетить ся, прогрішить ся, того кожен братчик має право на самоті вмовляти. Коли самому не пощастить умовити, тоді він закликає до себе ще одного чи двох і тоді вмовляють уже гуртом. Як же й се не поможе, то оповіщають про негарні вчинки братові усе братерство (на зібранні). Пресвітер і все братство ще раз пробують напутити його, а коли й се не пособить, то виключають з братства. Се робить ся по євангельському наказу. „Отже се робить ся не відразу, — каже Емелянів, — а спершу відлучають тільки на деякий час, не пускаючи на свої зібрання і після двох-трох таких спроб зовсім уже виключають, як що не покасть ся“¹⁾. Про такі кари згадує і автор чаплинського викладу віри²⁾.

Сварки і всякі иньші непорозуміння штунди судють самі і не вдають ся до судів державних слухаючи ся першого Посл. Коринт. VI, 1—8. „Хиба вже між нас — кажуть, — не знайдесть ся такого, щоб міг полагодити суперечку?“ Судють не поспішаючись. Спершу дбають про те, щоб вороги помирили ся сам на сам. Коли-ж сього не досягнуть, то справу розбірають у зібранні і там умовляють помирити ся. Хто не схоче мирити ся, того відлучають від братства³⁾.

Є не досить певні звістки про те, що в штундових бувають з'їзди. Так автор статі „Штундисти на Югѣ Росіи“ говорить про такі з'їзди. На одному обговорювано стосунки штундових до уряду; на другому (1873 р. в кольонії Александерфельд у Херсонщині) обмірковувано проєкт правил „Ново-євангеличеської братської спілки“. На сьому з'їзді були заступники од баптистських і штундових братств⁴⁾. Дописувач „Правди“ згадує про штундовий з'їзд („конференцію“) 1876 р.⁵⁾. Як був у Києві 1884 р. з'їзд архирейв, то штундові

¹⁾ „Отеч. Зап.“ 1878, ч. 5. Рож. 265

²⁾ Ушинський 1886, 6. 189—190. Рож. 265.

³⁾ „Недѣля“ 1877, ч. 2, 58; „Отеч. Зап.“ 1878, ч. 5, 211; Рождеств. 266.

⁴⁾ „Церковн. Вѣст.“ 1882, ч. 43. Рожд. 266.

⁵⁾ „Правда“ 1878, ч. 231.

буцїм відновили собором у Херсонщинї, де предсїдателем був якийсь єпископ(?) німець Катеринославський¹⁾.

4. *Хатнє життя. — Сїмя.*

„Батько в сїм'ї (штундовїй), — пише дописувач „Кіевск. Телегр.“ — не всевладний пан. Він тільки старший. Так саме й мати. Чоловік та жінка-рівні. Щирі відносини братерські, так думають штундові, мають бути зразком усім иньшим відносинам. Деспотичне поводження з дітьми шкідливе і його не повинно бути. В основі сього поводження мусить бути найбільша людяність²⁾. „Штундова сїмя дуже цікава і характерна, — каже автор „Малороссійской штунды“, — сварки і незлагода бувають у їй дуже нечасто і се там незвичайна річ“. Справді (фактично) у сїм'ї панує повна рівноправність між усіма: між чоловіком і жінкою, між батьком і дітьми. Батьківська (родительська) зверхність не прибірає тяжкої і гострої вдачі навіть при вихованню дітей. Штундові силкують ся впливати на їх своїми думками, впливати на розумовий і моральний бік їх життя і взагалї живим прикладом справжнього християнина; тому штундові майже ніколи не карають свої діти³⁾. Правда трапляєть ся в практичному житті приклади суперечні сим принципам⁴⁾, отже вони не перешкоджають зрозуміти, що пануючий колір штундової сїм'ї вельми людяний і братерський, що випливає з їх учення.

Автор „Малорос. штунды“ пише, що штундові вельми прихильні до письменности, вона дає змогу читати і розуміти св. Письмо, а се їм головна річ. Віддавати діти до урядової школи штундові не хочуть, тому вони дбають про те, щоб навчити їх письму власними засобами. Проте, коли не можна інакше, то віддають дітей вчити ся у православні школи. Вчити діти вва-

¹⁾ „Тульскія Епарх. Вѣдом.“ 1885, ч. 13

²⁾ „Кіевск. Телегр.“ 1876, ч. 15. Рожд. 267.

³⁾ „Недѣля“ 1877, ч. 2 б. 60. Рожд. 268

⁴⁾ „Кіевск. Телегр.“ 1876, ч. 15; „Нов. Время“ 1885, ч. 3396. Рождеств. 268.

жають за неодмінно потрібну річ. Часто буває так, що батько й мати вчать ся письма вже геть немолодими бувши¹⁾. Автор статі „Любомірськіє штундисты“ каже, що вони з усякої вільної години користують ся, щоб вчити ся письма²⁾. Великої осявіти теж не цурають ся, як пише „Новое Время“ і признають її корисною, бо апостол Павло опріче „найтия св. Духа“ свідомий був і наук.

Більшість штундових хлібороби. Є поміж ними і ремісники усякі. Ремісників у їх більше (процентою); ніж у православних, чимало мірошників та рибалок⁴⁾.

Одежею то що наслідують Німців. „Цураючись роскошів та окрас штундові прихильні до всяких корисних річей, — пише автор „Малорос. штунды“, — так, сливе кожен, навіть найубожший, яко мога дбає про те, щоб мати годинника і потім притьмом намагаєть ся з чисто німецькою дбалістю порадкувати своїм часом і діяльністю. Так саме прихильні штунди до зручної теплої одежі. Одежу, себ то куртки, сукняні штани, високі чоботи(?) і таке иньше штундові переняли од Німців, своїх учителів і се переймання доходить до дробязків. Хто при звичаїв ся, той відразу може впізнати штундового по одежі“⁵⁾. „Штундові“, — пишуть у „Таврическихъ Епарх. Вѣд.“, — „намагають ся все переймати од Німців-кольоністів. Вони навіть вчать свої діти німецької мови“⁶⁾.

Се переймання німецької одежі, звісно, річ не загальна. Наведені „Вѣдомости“ грішать, роблячи загальний вивод. Маса штундових звичайно ходять в українській одежі, хіба що краще одягають ся. Так і д. Рождественський. що чимало бачив штундових, свідчить, що вони одежею не відрізняли ся від людей свого стану⁷⁾. Правда, заможність дає штундовим змогу обстав-

1) „Недѣля“ 1877, ч. 2, 59; Рожд. 268.

2) „Блисавет. Вѣст.“ 1877, ч. 22; Рожд. 268.

3) „Новое Время“ 1885, ч. 3396; Рожд. 268.

4) „Недѣля“ 1877, ч. 2, б. 58; Рожд. 268.

5) „Недѣля“ 1877, ч. 2, б. 59; Рожд. 269.

6) „Тавр. Епарх. Вѣд.“ 1881, ч. 16; Рожд. 269.

7) Рождеств. 269.

ляти своє життя далеко краще від православних. Се свідчать напр. „Херсон. Епарх. Вѣд“¹⁾ і д. Рождественський каже: „Одна особа, що добре знає штундових, казала нам, що вони вельми дбають про те, щоб поліпшити обставину свого життя“²⁾.

Про високу моральність штундових свідчать усі свѣтські органи і чимало честних письменників духовних³⁾. „Добре моральне життя штундових, — пишуть у „Кіевск. Епарх. Вѣдом.“ вартє уваги“⁴⁾. В „Кіевск. Телегр.“ писано: сили та насильства штунди не вживають, так саме й брехні та підкопування. З якоюсь покорою та добродушністю дивлять ся вони на неправду та на негоже в житті⁵⁾.

Штундові, — каже автор „Малорос. штунды“ відзначають ся підприємством, любовю до праці і завзяттем та енергією, досягаючи свої мети господарської.

Працю вони так дуже шанують, що цурають ся всякої утіхи, навіть найневиннішої, щоб не змарнувати часу даремно. Штундові суворі і консеквентні в сьому і не роблять пільги нікому ні старим, ні людям середнього віку, ні молодим, ні дітям. Далі штундові суворо дивлять ся на вживання напитків, що спяняють. Горілку вони вживають як ліки, нею можна лікувати ся, але пити її притьмом шкодливо і нерозсудливо, навіть до обіду⁶⁾.

„Усі, хто знає штундових, — пише автор статі „Глизавет. штундисты“, — мають їх за людей чесних, тверезих, розумних, працюютих, за передових людей між селянством...“ Справді всього сього їм не можна відмовити; треба бути вельми озвіреним на їх, щоб з погордою дивити ся на людей, що невинно працюють і увесь вільний час віддають на вчиття⁷⁾. „Штундові, —

¹⁾ „Херс. Епарх. Вѣдом.“ 1834, ч. 11; Рожд. 269.

²⁾ Рождеств. 269.

³⁾ „Свѣдоцтва про моральність на суді 30 Березія 1878 р.

⁴⁾ „Кіевск. Епарх. Вѣдом.“ 1872, ч. 7, б. 150; Рожд. 269.

⁵⁾ „Кіевск. Телегр.“ 1876, ч. 15; Рожд. 269.

⁶⁾ „Недѣля“, 1877, ч. 2. б. 58—59; Рожд. 270.

⁷⁾ „Глизаветгр. Вѣст.“ 1877, ч. 22; Рожд. 270.

каже Емелянів, найпрацьовитші люди, не крадуть, не піячуть, не обманюють, не лають ся, взагалі живуть, як годить ся справжньому християнинові. Майже не чути у їх про лихі вчинки. Найбільша добродетель у штундових — се голодного нагодувати, невдячного вдягти, коло недужого пошкілувати ся, притулок дати подорожньому — одно слово у всьому допомогти меншого брата¹⁾. „Усі штундові чесні, тверезі, — пишуть у духовній часописі „Церковно-Общественный Вѣстникъ“, жалісливі і люблять вільним часом читати книги і навіть часописі, з яких намагають ся робити виводи на користь своїм змаганням та думкам²⁾. Другий письменник і принципіальний ворог штунди д. Шугаєвський, що був судейним слідчим у Таращанському пов. в Київщині, переказує те, що чув од місцевого справника, а саме, що штундові вражають своєю моральністю і що по селах залюднених штундовими сливе не буває лиходійств; що родинне життя їх бездоганне; що відносини їх між себе цілком християнські, що дякуючи тому, що вони зовсім покинули пити, економічний стан їх далеко вищий од економічного стану православних, а про освітний стан вже нема що й казати, більшість бо штундових письменні³⁾ і вони дбають про те, щоб освічувати неписьмених: читають їм користні книжки, та виносять св. Письмо⁴⁾. Про моральну перевагу штундових над православними свідчить і священник Горжальчинський⁵⁾.

Після всього сього що треба думати про ті клевети про штундових, яких допускають ся де-які темні лицарі православні як от Чепурний, Козакевич і инчі. Щоб зрозуміло було, що такі лицарі брехні і православія могли тільки компромітувати православіє перед кожною

¹⁾ „Отеч. Зап.“ 1878, ч. 5, б. 208—210; Рожд. 270.

²⁾ „Церковн. Обществ. Вѣст.“ 1880, ч. 91; Рожд. 270.

³⁾ Як широко письменство розповсюджено єсть межі штундовими, свідчить уже те, що навіть дописувач духовного часописа а саме „Церковн. Общ. Вѣстн.“ каже, що кожен, хто бажає в штундове братство вступити, мусить поперед усього навчитися читати й писати. (Церк. Общ. Вѣст.“ 1880, ч. 2).

⁴⁾ „Вѣра и Разумъ“ 1886 ч. 20, б. 41—42; Рожд. 271.

⁵⁾ „Кіевск. Епарх. Вѣд.“ 1871; Рожд. 271.

безсторонню і скільки небудь тямущою людиною, ми наведемо деякі перли їхньої злосливости, що сама себе виказує.

Д. Чепурний напр. говорить, що під неділю в дев'ятій годині увечері штундові „повбірають ся, як краще, понапивають ся вина та горілки й позбіравши ся в господі, сідають на ослонах. Пресвітер скаже їм поучення, далі просьпівають кілька пісень, а після того гасють світло і чинять між собою братську любов таку, що соромно про ню й говорити“¹⁾). Як бачите, се так д. Чепурний описує „зібрання“ штундові і без сорома казка, допускаєть ся що найгідшої клевети, буцїм штунди кінчають свої молитовні зібрання содомським гріхом! А ось і другий такий лицар про неправдивість якого засвідчили і Херсонський губернатор і „товариш прокурора“ Єлизаветградського окружного суду; лицаря того наші читачі вже знають, се о. Козакевич, піп любомирський. „Штундові шкодливі, — каже він, — не миролюбів, злобителі, помстливі і распустні. З селянства та з міщанства отверто визнають себе штундовими тільки люди лихі, що зганьбили свою добру славу в громаді клеветою, шахрайством, піянством, злодійством найбільше і навіть розбишацтвом і що вони не цурають ся і тепер сих злочинств“²⁾). „Брехня та одурювання, хитрість та лукавство — ось сіновими усякого штундового“, — вигадують „Херсонскія Епарх. Вѣдом.“³⁾).

Ті з духовенства, у яких злоба та лютість на штундових ще не відобрали геть до решти глузду, розуміють добре, що громада освічена має відомости про штундових притьмом одмінні від свідощв таких Чепурних та Козакевичів і має певну рацію уважати сі відомости незмірно певнішими за вигуки заінтересованого материяльно попівства. Тому то такі духовні розуміють, що поганьбити на моральність штундових робом Чепурно-Козакевичівським притьмом неможливо,

¹⁾ Рождеств. 554.

²⁾ „Новороссійскій Телеграфъ“ 1878, ч. 1068; Рожд. 271.

³⁾ „Херсонск. Епарх. Вид.“ 1882 ч. 11; Рожд. 271.

то вони беруться обережно і доводять, що, мовляв, справді спершу штундові визначалися моральністю, але тепер вони стали не кращі за православних, а то й гірші... (і все в такому дусі). Так д. Рождественський каже¹⁾, що „не можна звісно, думати, буцім досліді життя штундів умисне славили про небувалі добродієвности сектярів. Одначе можна гадати(?), що ті, хто прихильно говорив про сектярів, не зібрали потрібного числа фактів(?), щоб зробити з їх відповідні виводи. Опріче того, як нам казано, більшість штундових у перші часи свого життя(?) справді визначалися серед загалу своїми гарними властивостями, вони справді морально впливали на тих, з ким мали діло“. Отже так було не довго. Вже р. 1876 як у „Кіевск. Телегр.“ похвалено штундових, в „Херс. Епарх. Вѣдом.“ ось що доводжено: „не можна безоглядно згодити ся з дописувачем „Кіевск. Телегр.“²⁾ що до життя штундових. Чулисьмо від самовидців (таких як Чепурний?) і читалисьмо в офіційальних документах (зітканих з донесеннів такого-якого Козакевича?) про такі речі з життя штундових, що не заробили ніякої особливої хвали. З початку, як і усякі сектярі, щоб принажувати прозелітів, штундові, може бути що й визначались добрим життєм, але тепер їм не чужі єсть звичайні вади і навіть лихі“³⁾. Зауважте, яка делікатна тендітна обачність і здержанність!...

„Росхвалені добродієвности штундових, — вчить нас другий духовний письменник Воронов, — такі як честність, працьовитість, тверезість, поважність, письменність, безперечно побільшано на підставі слів самих штундових, що взагалі охоче розмовляють з усяким, хто цікавий їх справи. Певна річ, що вони тут виставляють себе яко мога кращими. Про те не можна заперечити якогось дочасного морального поліпшення прозелітів, що є звичайно річчу при всякій одміні у релігійних пересвідченнях, надто у людей, що були і в

1) Рождеств. 278.

2) „Кіевск. Телегр.“ 1876, ч. 15. Рожд. 278.

3) „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1876, ч. 9. 6. 128; Рожд. 278.

православії релігійні. Але потім моральність штундових виходить тільки з інтересів пропаганди, а не з самої істоти нової віри. Так(?) треба дивити ся на тверезість штундових та на їх письменність: і се і те вимагається і додержується в тій мірі, якої треба за для успіху пропаганди, за для рекомендації, мовляв штундівства. Отже скоро рух у сій, чи тій місцевості ушухає то й вимагання тверезости та письменности менчає¹⁾.

Хиба не хитро-мудро! Отже наймудрійшого argumentu'у ужив, на ваш погляд, д. Рождественський.

Полемізуючи з авт. „Малор. штунды“ за те, що той заявив, що „штундові визначають ся щонайбільшою миролюбністю та незлобливістю, що їм чужий єсть фанатизм та бажання влади й панування“, о. Рождественський каже²⁾: „що до того, буцім у їх нема бажання влади і, додамо ще, вживати на зло ту владу, то чим же вяснити заборону урядову оббірати штундових на сільські громадські уряди?“ Нам дивною здається наївність о. Рождественського, бо він же знає, що ся заборона єсть один з заходів, яких уживає уряд, щоб приборкати штунду. І о. Рожд. не вагається казати таку нелогічну нісенітницю

1) „Русскій Вѣстникъ“ 1884. ч. 3, 6. 20—21. Рожд. 279.

2) Рождеств. 279.

ДОДАТОК

до роботи Т. Зіньківського від впорядчика.

Соціально-політичний елемент у вченню і діяльності штундів.

Тим часом як декотрі письменники, ідеалізуючи „расколь“, (Пругавін та інші) навіть у сектах старообрядців, — фанатично прихильних до букви, до поверхніх форм релігії, до обрядового її боку, — вбачають міцний протест проти існуючих політичних і соціально-економічних відносин, — інші знов, навпаки, навіть у найбільш раціоналістичних сектах у Росії, як от штунда, не бачать ні активного протесту, ані же змагання витворити на нових підвалинах справедливіші, більш відповідні духові євангельському відносини¹⁾. Здаєть ся нам, що єї останні дослідчі ть то дуже песимістично дивлять ся на справу, зменьшуючи вагу фактів з історії релігійних раціоналістичних сект у Росії за останні 15—20 років. Хто хоч трохи знає погляди у „старообрядців“ і в раціоналістів (наприклад у штундів), то пересвідчить ся, що вони є по своїй суті діаметрально противулежні, маючи тільки одек спільний рис: — се ворогування до державної релігії. Старообрядство народилось, яко протест проти новин, що надавались „зверху“ (виправління за патріярха Никона книг святого письма), і відколи істніло, завсїгди виявляло надзвичайно вперту прихильність до старих підвалин життя, і змагання, не вважаючи ні на віщо, оборонити їх, — і фанатичну ненависть до усяких новин, хоч би від їх було й краще жити. Тим часом раціоналісти (говоритимем з окрема про штундів) почали зрєкати ся старих підвалин життя, відцурались традиційних відносин до церкви, поглянули критично на суспільний склад і вироблені нові розуміння, силкувались і силкують ся пересадити у сферу громадських відносин і реалізувати їх у житті во імя ідеалу Христового. У старообрядстві нема волі критичній думці, єї звязано традицією, а в раціоналістичних вченнях навпаки — ніщо

¹⁾ Харламов „Идеализаторы раскола“. „Дѣло“ 1881 р. ч. 9.

не зупиняє критики й особистого міркування навіть про такі речі, що з їх складається суттє релігії, а старообрядці (та і не самі вони) мають се за зневагу до святиощів. [Примітка. Оден знавий православний антиштундовий місіонер, запеклий ворог нової науки, пише про сю секту ось як: „вона (штунда), яко протестанська секта, присвоїла собі й дух протестантський — дух вільнодумський та невірський. Те, що штунди відхилились од догматів православних надзвичайно відбилось на практичному житті в сектарів: воно витворило осібний життєвий дух сеї секти, дух вільнодумський, зневажний до всякого авторитету — і знищило до краю прихильність до гарних старих традицій, що лишились од батьків і дідів“ (Козицький „Нѣсколько словъ о штундизмѣ“ — „Церковный Вѣстникъ“ 1890 р. ч. 2.).

Отже добродій Харламів не робить різниці між російськими сектами що до питання про активний протест проти існуючого суспільного складу і про змагання провести свої ідеали у життя.

[Примітка. Як що ми рівняємо сі дві діаметрально протилежні релігійні вчення старообрядство й раціоналізм в загальному розумінню, так се тільки через те, що з славянофільського табору почувались і почувують ся голоси навіть про перевагу релігії російського народу перед західно-європейськими релігіями (себ то і перед раціоналістичними вченнями). Наведемо тутечки кілька думок що до сього питання, — значного російського філософа Володимира Соловйова: „головна вада нашого духового життя, — се неотямність нашої віри, прихильність до традиційної букви, байдужність до релігійної думки, нахил — мати благочестя за усю релігію, а саме благочестія вважати за одно з обрядами. Ся безперечна вада, що й тепер мулить очи, надає дуже сумну вдачу і єдиному значному релігійному рухові в російській історії — расколу старообрядському. І ось виходить, що ся аномальна прихильність до релігійної обрядовости, на лихо иньшим (розумовим) і моральним елементам релігії, — що ся хвороба російського духу є справжнє здоровле і велика перевага нашого благочестя перед релігійністю у західних народів. Ті, коли вірять, то й думають про речі своєї віри і силкують ся зрозуміти їх, яко мога, ліпше, — а ми віримо без усякого міркування, об'єкти віри ми не маємо за об'єкти міркування й познання, се-б то иньшими словами ми віримо, самі незнаючи в віщо, — чи ж не безперечна наша перевага?“ (Влад. Соловйов „Очерки изъ истории Русскаго самосознанія“ — Вѣстникъ Европы — 1889 р. Декабрь)].

З історії науки штундової видно, як штунда, почавши під впливом од німецьких учителів критикувати науку православної церкви, надзвичайно швидко пішла шляхом перечення, перенісши критику в сферу політичних і соціально-економічних відносин, — отже інакше й не могло бути. Релігія охоплює увесь світогляд

у людини, що вірує, в ній людина шукає відповіді на всякі, які є питання, що подає йому життя¹⁾.

„Чи по правді се і чи по євангелському се“, — питає себе штундар, „що людей поділено на панів та на мужиків, на можних та на бідних?“ Із євангелії бачить він, що ні, се не по правді. Але ж чому се є і чи не можна сього збути ся? А тим воно є, — міркує штундар, — що люди ходять у темряві та в гріхах і не освітілись сьвітом справжньої релігії, себ то штунди.

Останніми часами „людність досягла краю розпусти. Бог дає людині хліб і усякі речі, що їх треба йому на життя, а людина торгує сією благодатю, торгує навіть сумлінням, вірою і людськими істотами. Бог обурив ся за все се на людей і оддав їх у неволю. Саме тепер людськість опинилась у новій єгипетській неволі; над нею панують нові Єгиптяне — дуки сьвіту сього. Сі Єгиптяне користують ся з нашої праці, керують нашими силами; от через що тепер так багато скорботи на землі; на війні леть ся кров людська неповинна, у повсякчасному житті лютують розбої, грабування, насильництво, обопільні нарікання, незгода, злодійство і шахрайство“²⁾. Так характеризуючи сучасний соціальний склад, штунди мають свої ідеали будучого складу, коли усі люди, як на їх думку, будуть штундарі. „Згодом по усьому сьвітові житимуть самі штунди; штунда буде тоді за спільну релігію усім людям і земля зробить ся спільною; торговлі, здирства і грошей зовсім не буде, а люди тільки мінятимуть ся своїми здобутками господарськими“³⁾.

„Як нас буде багато“, кажуть штунди, „ми спроможемо ся улаштувати своє братерське царство, поділимо рівно землю і житимемо, як у раї, збувши ся усяких податків та всяких сьогочасних утисків“⁴⁾. Відкидаючи насильництво, штунди певні, що їх ідеали колись таки запанують у житті. Щоб се стало ся — треба проповідувати своє вчення а воно „має зробити усіх людей духовними, бо воно проповідує внутрішню релігію, а вона є служіння Богови духом і істиною“⁵⁾.

У своєму життю, скільки се залежить од їх самих та від сучасних умов, штунди силкують ся втілити ідею рівності і братерства. В кожній штундовій громаді усі члени суть брати, мають

¹⁾ Дуже вдатно як на нашу думку визначив, що то релігій, д. Михайловський: „релігію я маю за таке вчення, що звязує воно сьвітогляд, що того часу істніє, з правилами особистого життя і громадської діяльності, звязує так міцно, що тому, хто се вчення визнає, поступити ся своїм моральним переконанням, є така саме річ неможлива, як згодитись, що $2 \times 2 = \text{стеаринова свічка}$ “. [„Література и жизнь“. Спб. 1892, бік 49].

²⁾ Недѣля 87 р. ч. 2, ст. 54.; Рожд. 189.

³⁾ Недѣля 1887 р. ч. 2, ст. 55 і Рожд. 203.

⁴⁾ Петров „Новыя свѣдѣнія о штундизмѣ“ Херс. Еп. Вѣд. 1887 р. ч. 13.

⁵⁾ Ушинскій стор. 182.

громадську касу, щоб допомогати бідним членам у пригоді¹⁾. Громадським коштом відбувають ся судові процеси, виплачують ся грошові штрапи після присуду мирових судів за недозволені сходини для молитов, за похорон штундовим обрядом і т. и. вчинки, що вважають ся за зламання законів²⁾. Подекуди окремі громади виявляли солідарність, єднались проміж себе за-для торгівлі. „Варто уваги“, каже православний місіонер Козицький, „що сектари з усього побережя Дніпрового живуть кагалом, одлюдно і допомагають один одному. У пригоді або коли доведеть ся платити штрапи по присуду мирових судів, тоді найзаможнійші допомагають бідним і платять за їх гроші дуже справно. Гуртова допомога і підтримування надають надзвичайну живучість штундовим громадам на усьому побережжі Дніпровому. Становище села Топилівки і сусідніх сел (на березі Дніпровому) сприяє правильним зносинам у штундів з иньшими сектарськими центрами — г. Київом і з Херсонськими городами (а також дає заробіток побережжам)³⁾. На побережжі Дніпровому сектарі (штунди) є купці особного типу, добре торгують і скидають ся на російських глитайв(!)⁴⁾. Глитайство штундарів щось зовсім не відповідає їх громадському братерському духові, що про його каже той самий автор. Ми маємо відомости що до громадського духу також і про иньші штундові громади. Громада усяди має на меті допомагати бідним, платити штрапи за своїх членів і ширити свою науку. „Громадську запомогу в штундів правильно з організовано“, — каже той же Козицький про штундові громади в селі Рейментарщині, Антонівці (Васильківського повіту Київської губернії): „після кожної Божої служби вони збирають жертви, допомагають бідним у громаді, купують задля їх вівці, платять за їх рату, достачають їм топливо. Справу пропаганди теж добре з'організовано, — нею керує ватажок Василенко; під своєю орудою він має кількох чоловіків, цілком прихильних до справи пропаганди. Велику живучість подає сектарській громаді гуртове життя, — доля і недоля у громадин спільні. Через часті зносини істнїє між поодинокими громадами єдність⁵⁾. Про організацію штундової пропаганди ми здибаємо і у иньших духовних авторів звістки. Д. М—кий каже, ніби за-для всіх штундів у Росії є „центральное управление“; воно, як бува треба, розсилає пропагаторів, щоб підтримувати своїх одвоірців по тих місцевостях, що небезпешні з боку православія. „Сими часами“, каже М—кий про штунду в Києві, „головне управління (в колонії Херсонської губернії) визначило К—аго (Капустинського за роз'їздного місіо-

¹⁾ Пробувано завести колективну форму праці у громаді та з сим не пощастило. (Рожд. 263).

²⁾ П. Козицький „Штундистская община на побережьи Днѣпра въ Чигиринскомъ и Черкасскомъ Киев. г.“ Церк. Вѣд. ч. 6, 90 р.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Козицький. „Штундистская община въ с. Рейментарщинѣ-Антоновцѣ Васильковскаго у.“ Церк. Вѣд. 1889 р. ч. 50.

нера з великою задля його, яко колишнього хурмана, платою (75 карбованців на місяць)¹⁾.

[Примітка. У українських, як і в німецьких баптистів, — за підвалину організації покладено централізм, чого непомітно у штундарів. На чолі баптистських громад стоїть конференція, вона пильнує віри, службу божу, орудує організацією громад, судом пресвітерів і справою пропаганди. Ще істніє у їх, яко повсякчасний інститут, місіонерський комітет, його членів оббірає конференція. Комітет доглядає за громадською скарбницею, дає плату місіонерам, виконує постанови конференції. Се все про баптистів. Що у штундів було центральное управління* про се нічого не відомо. Либовь добродій М—кий, якого слова ми вище навели, не відрізняє штундів од баптистів, як се роблять багато авторів через те, що вчення у обох сект підхожі, що часто переходять сектанти з однієї секти до другої, що одна секта пособляє другій; до того й через те, що штундарі не люблять, коли їх звуть штундами і пресять звати їх євангеліками, але не змагають ся, коли їх звуть баптистами. Література має кілька звісток про штундові з'їзди: на одному, наприклад з'їзді, штунди обмірковували свої відносини до влади, на другому — 1873 року — обмірковували проєкт правил „Новоєвангелської братерської громади“. На обох сіх з'їздах, як і на тому, що був 1876 року і пізніше, були баптисти і штунди, штундів було більше. Про виключно штундові з'їзди в пресі нема звісток].

Позаяк в кінці 80-тих років були випадки ренегатства серед штундів і навернення до православ'я, штундові ватажки збентежились і почали робити частійші одвідини по єпархії. У Київ викликано з Бассарабії „відомого і безперечно талановитого вихованця баптистської гамбурської семінарії Іванова, Капустянського, Л—мана (німець) і иньших“²⁾. Херсонський місіонер Зубов, пишучи про штундові громади елизаветської місіонерської округи³⁾ теж каже про братерський дух їх. В с Карлівці, „як скінчить ся зібрання, присутні кидають на стіл по 5—10 копійок, обраний скарбівничий лічить їх прилюдно і каже, скільки зібрано. Сими грішми допомагають бідним, купують вино задля преломлення хліба і т. д.“ Тут, кажуть, є член місіонерського штундового комітету Андрій Сичів⁴⁾. Сей же місіонер у другому місці силкує ся довести, що штунди „в урядкованню свого сімйового і громадського життя пильнують часом соціалістичну, часом комуністичну мету“⁵⁾. Тутечки мусимо за-

¹⁾ М—кий — „Борба со штундою въ г. Києвъ и возвращеніе штундистовъ въ лоно церкви“. — Церк. Вѣд. 1890 р. ч. 8.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Херсоньску єпархію поділено на кілька місіонерських округ, щоб легше бороти ся зо штундою.

⁴⁾ Зубовъ „Въ мірѣ штундистовъ“. изъ записокъ місіонера Херс. Епарх. Вѣд. 87 р. ч. 3

⁵⁾ Зубовъ „О прошедшемъ и настоящемъ штундизма“ Херс. Еп. Вѣд. 1887 р. ч. 18.

уважити, що духовні письменники, — ми їх висліди найбільше цитуємо в нашій розвідці, дуже необережно і необачно поводять ся з такими словами, як то: комунізм, нігілізм, соціалізм, атеїзм і т. и., часто мішаючи їх до гурту і либонь не дуже то ясно уявляють собі їх значіння. Одне тільки задля їх ясно: се те, чого вони допевняють ся налякати, підбуряти на штундів адміністрацію і викликати репресалії, чого вони й досягають. А реакційна преса слухаючи тих обвинувачувань од православних місіонерів радіючи дзвонить про їх і бовкає „Caveant consules“. Кожен з сих духовних письменників висловивши своє переконання, що штунди мають на увазі соціалістичні і комуністичні мети, неодмінно додає: „особливо у боротьбі зі штундою повинні в купі працювати духовенство і поліція, адміністрація і суд“ як от робить напр. о. Зубів і інші¹⁾. Хоч у словах місіонерів є багато злючої небезсторонности, несприятливих змагань навести біду на своїх запеклих і упертих ворогів з боку урядової влади, проте вони недалеко від правди, хоча вони більш почувають інстинктом, ніж ясно вбачають тісний зв'язок між правом особистого міркування у релігії і вольнодумністю взагалі. Сей зв'язок, що на його ми раз-у-раз показували і який логічно виводить ся з суття річей, дійсне виявляється ся по всяк час у відносінах штундів до державного ладу; так само вона виявлялась і раніш усюди і завжди в історії раціоналістичних релігій. Про сей зв'язок Бокль висловлює ся ось як: „Теж право особистого міркування, що гучно оголошували перші реформатори, дійшло до розвитку фатального задля тих, що повставали проти його. У політиці воно скасувало уряд, у релігії — церкву. Повстання і вресь — се дві форми тієї самої неповаги до традицій, того самого сьмислового і незалежного духу. Обидва, власне, були не що, як протест нових ідей проти старих розуміннів“²⁾. Оцю саме залежність поміж иньшим зауважив і місіонер Козицький. Критична думка штундів, що розбуркав найперш від одвічного сну німецький раціоналізм, почала інтензивно працювати, спалюючи потроху усе те, перед чим вони перше схиляли голову. Що до негативного боку вчення штундів, так воно оброблено гарно, се визнають самі православні місіонери ті, що борються з штундою. Але-ж, щоб відбудувати замість зруйнованих нові підвалини життя, штунди не мали иньшої основи крім євангелії; європейська наука — се заборонена й неприступна річ задля селянина, недавно визволеного з кайданів крпацких; вплив осьвіченого стану людей вони почували з боку ворожого до усього вияву вільної думки православного духовенства, уряду й дідачів. Зносини з заступниками незалежної інтелігенції були зрідка, цілком випадково й не довгий час.

¹⁾ Зубовъ. А. С. Опойченко. Херсон. Епарх. Вѣд. 86 р. ч. 20. Козицкій А. С. Данкевичъ. „Какіе цѣли главнымъ образомъ преслѣдуетъ штундизмъ“ Церковн. Вѣдомости, 89 р. ч. 48 і инші.

²⁾ Бокль „Исторія цивилизації Англії“ т. I, ч. 2, стр. 482, С. Петербургъ 1864 р.

Звістки про сі зносини маємо ми з доносів духовенства. Найбільше цікавим є донесення о. Ділова, так що ми подаємо його тут; автор згоджується з думкою деяких духовних письменників, що штунда „коли і пильнує релігійні мети, так чи не більше того — політичні, навіть шкодливо соціальні“. Яко довід своєї тези автор наводить факт, що ватажок-штунда, зрештою релігій, легко пристає до соціальних анти-урядових громадок, почасти роблячись небезпешним проповідником і розповсюджувачем у народі шкодливих ідей соціалізму. „Хто не знає“, каже він далі, „про всякі темні ідеї, що пущено у народ за 70-і роки про право власності, про новий поділ ґрунтів і т. и., що викликало окремий циркуляр од міністра внутрішніх справ“. 1877 року у село, де автор був за попа, з'явився селянин і підмовляв селян, „щоб вони діти не хрестили, щоб не брали шлюбу у церкві; усе се, — казав він, — повигадували попи на свою користь; у церкву ходити не треба, не треба святили сьвічок перед образами, бо се речі ідольські, а як хочеш, щоби сьвічку прийняв Бог, яко жертву, так купи у церкві сьвічку і підпали нею церкву, яко ідольський будинок“. Проповідник сей був аккерманський міщанин Олекса Клименко. Клименко брався до усякого ремесла, аби легше розповсюджувати своє вчення поміж народом. „Він був, наприклад, ковалем, слюсарем, телею, столярем, гарним грабарем, кравцем, чоботарем, навіть музикою“. Далі, після слів авторових, „вчинки Клименкові стали занадто виразні і нарешті виявилось, що се не стільки штунда, скільки шкодливий соціалізм“. О. Ділов не забарився з доносом до уряду, що Клименко „розповсюджує у народі шкодливий соціалізм, і їм сполучивши до купи кількох осіб хоче реорганізувати урядові інституції, власність, сімйові інституції то що“. Але надивовижу авторові на слідстві не зачеплено питання про шкодливий соціалізм і Клименка віддано на поруку селянинові Поліщукови. До суду Клименко не прийшов. 1879 року укупі з терористичною громадкою Юрківського, Южакова, Россикова і ин. він підкопувався під Херсонську губернську скарбівню і звідти витягнуло 1½ мільйона грошей. Клименка присуджено до каторги¹⁾. Другий факт подає д. Петрів²⁾. „Безперечно“, каже він, „поміж проповідниками штундовими були соціалісти, що хотіли скористувати ся з сприяючих обставин і навернути штундів до своїх замірів. От, напр., у селі Авдотівці (Херс. губ.) першими проповідниками штунди були з початку Ратушний, а потім соціалісти Ковальський, Аваніва і невідома на ім'я жінка“.

„Коли в Одесі забито Стрельникова, то у арештованих з сього поведи терористів знайдено спис авдотівських штундів“³⁾.

¹⁾ Св. Гр. Дьловъ „Кое-что о штундизмъ и его вожакахъ“ Хер. Епар. Вѣд. 1890 р. ч. 21.

²⁾ „Новыя свѣдѣнія о штундизмѣ“ Херсон. Епарх. Вѣдом. 1887 р. ч. 13.

³⁾ ibidem.

Зрозуміло, згадані терористи проповідували селянам не штунду, але силкувались розбуркати критичну думку в народа, з'ясувати змагання соціал-демократичні, дискредитувати перед народом уряд і викликати до його ворогування, — бо се все було їх найголовнішою метою. Найбільш придатний ґрунт задля своєї пропаганди вони звайшли у штундів, бо в їх критична думка вже міцно працювала. Тим часом, як православний є консерватор, живе, як жили його батьки і коли незадоволений своїм життям, так звертає усю провину на Бога („так Бог дав“), штундар навпаки — людина поступова і реформатор, силкуєть ся перебудувати життя згідно з наукою євангелською і залюбки слухає кожного, хто як він почуває, безінтересово бажає допомогти йому визволити ся з під корми його користолюбних добродіїв — урядників світських і духовних. Члени революційного товариства знаходили поодиноких помічників поміж штундами, що знали з їми однакової долі, як от Клименко, і загальне співчуття маси штундів, пригноблених адміністрацією.

Зносини між революціонерами 70-х років і штундами істали, очевидячки, також у Правобережчині, на се показує знов звістний вже о. Козицький. „У сій місцевости, каже міспонер, ґрунт задля штунди підготували політичні аітації, що визначили ся у аграрному рухові. („Чигиринское дѣло“, що в йому були Дейч і Стефанович). Завели штундову громаду по узбережю і у с. Топилівці з окрема селяни — Леонтій Оржехівський та Ів. Шепотенко. Їх за те, що вони причетні були до відомої чигиринської справи, посаджено до Сквирської тюрми, там їх і навершенно до штунди“. Повернувши ся у рідне село, вони заходились коло пропаганди штундового вчення палко, як неофіти¹⁾.

Автор статі „Возвращеніе въ лоно православной церкви штундистовъ Киев. губ.“ зважливо каже, що в Канівському повіті ґрунт задля пропаганди штунди підготували соціалісти. „Раніш від штунди“, каже він, „за 70-і роки сюди (у с. Ісайки Канів. пов.) влізли соціалісти“.

„Цікаво“, додає він, „що штунди удавали з себе тоді рестаураціоністів гетьманщини(!)“²⁾. Автор, очевидячки, змішує два розуміння: соціалістів 70-х років і українофілів, бо соціалісти, та ще й так звані загально русси-соціалісти 70-х років ніяким побитом не могли пропагувати у народі відбудовання гетьманщини.

Цілом навпаки, вони, яко ворожі до українофільства, силкували ся-б спиняти пропаганду націоналістичну, коли правда тому, що каже автор наведеної статі. Автор каже бездоказно, то краще мати його слова за вигадку, що мала на меті забити не 2-х, а 3-х зайців одразу. Співробітник „Церковныхъ Вѣдомостей“, де надруковано наведену розправку, конче подав би факти, коли-б

¹⁾ П. Козицькій „Штундистская община на побережьи Дѣпра въ Чигиринскомъ и Черкасскомъ уѣздахъ, Киев. губ.“ Церк. Вѣд. 1890 р. ч. 6.

²⁾ „Возвращ. въ лоно прав. цер. штунд. Киев. губ.“ Церк. Вѣд. 93 р. ч. 29.

їх мав. Так само за вигадку (до того ще з властивою звичайній росайській людині мішаниною розумінь про всякі поступові групи з назвищем на іст, чи без його) треба мати слова і другого автора, д. Корчинського. „У громаді Ісайківських штундів“, каже сей дописувач „Московскихъ Вѣдомостей“ „занадто вже помітно основу народництва і його ідеї, помішані з релігійними поглядами штунди¹⁾).

А ось із чого то все видно, каже д. Корчинський. „Штунди живуть собі окремо, щоб православні почували, що своїм життям штунди краді й вищі не від православних взагалі, а саме від „руських“ (цікаво запитати автора, яких се православних, окрім „руських“, бачив Канівський штунда? — Прим. авт.) З сього вже добре видно, що штунди у своїому житті змагають ся виробити відрубну етнографію(?) і національну окремішність²⁾. „Вони (себ то штунди), дуже Німців люблять і хвалять. Нема, кажуть, народу лучшого за Німців; Німці нам угодні“. говорили д. Корчинському православні. „Нас мала ще сила“ кажуть штунди, піддержуючи все таки зносини з православними, і росповсюджують чутку, що Німці десь закладають „штундове царство“, де прихильникам сього вчення дадуть усі добра світові³⁾. Як бачите, „основа народництва“ визначилась після д. Корчинського тим, що (мало)-руські штунди хочуть довести, що вони лузні й вищі не від православних взагалі, але саме від мало-русів, себ то від самих себе, і разом з тим змагають ся втворити власну етнографію(?); ще теж „народництво“ визначилось у тому, що штунди дуже люблять Німців і бажають попасти до якогось штундового німецького царства! Оттаку неможливу нісенітницю друкують „Московскія Вѣдомости“ і „Церковныя Вѣдомости“, тільки через те, що задля їх користо ширити думку, наче-б штунду росповсюджує Германія, щоб германізувати Україну, і що „народники“ їм пособляють у сій справі. А у голові д. Корчинського так мало здорового розуму, така мішанина розумінь, що „основа народництва“ могла хаотично змішати ся з поглядами штундів, через що врешті вийшла чудернацька дурниця! Стата д. Корчинського може бути пересторогою, щоб не користувати ся без доброї критики з літературного матеріялу до штунди, що достачає майже тільки духовна й ретроградна частина російської преси. Про зносини штундів з заступниками інших поступових гуртів не маємо ніяких звісток⁴⁾. Який літературний матеріял цікавить штундів, можемо

¹⁾ Корчинській „Изъ поѣздки къ штундистамъ“ Церк. Вѣд. 1890 р. ч. 8 (передрук допису з „Московскихъ Вѣдомостей“).

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ В історії штунди сказано, що штунди зносини мали з пашківцями, з російськими й з німецькими баптистами, хлістами й иньш. Є звістки й про вплив на штундів од Л. Толстого. В с. Малій Водній, голова штундовий Левченко цитував цілі

побачити з тих книг, що їх знайдено в штундів, як їх трушено. У Подольській губернії витрушено в штундів „Потерянный рай“ Мильтона і церковні книги (часловець, Псалтир)¹⁾. У Основин знайдено: Часловець, Псалтир, Новий Завіт, Сьвятці й „Приношення православнымъ христіанамъ“. Часловець і Псалтир часом закордонного видання, хоч і московською мовою²⁾. По інших місцях знайдено „Новую Скрижаль“, Біблію по московському, „Духовныя пѣсни“, Евангелію, „Голосъ Вѣры“, „Радостныя пѣсни Сіона“, „Любимыя пѣсни“ Пашкова та інші книги з релігійним змістом. Оце бачимо, що й жа духовна у штундів і невелика, і одноманітна³⁾.

уступи з „Исповѣди“ Л. Толстого. (Зубовъ въ міръ штундистовъ Херс. Еп. Вѣд., 1887, ч. 3). Штунда Бирик теж виявляв, що він сьвідомий науки Л. Толстого та й інших сектарів. (Зубовъ, О прошедшемъ и настоящемъ штундизма. Херс. Еп. Вѣд. 1887, ч. 17). Бирик висловив ся про Толстого яко про атеїста (Ibidem). У Петербурзі нам доводилось бачити літографований „Катехизисъ штундистовъ“, але він нічого спільного з наукою штундовою не має, — то просто науку Л. Толстого викладено. Деякі штунди бачили ся з Л. Толстим. Більш звісток про вплив од Толстого на штундів не маємо.

¹⁾ Церк. Вѣд 1889, ч. 52.

²⁾ Сектарі більш закордонні видання поважають, аніж російські. „Закордонне Товариство“, — кажуть вони, — „краще ніж російське, знає, які книги каноничні, а які ні, які певні, а які ні. То ми більш віри ймемо сьому Товариству, ніж російським“. (Козицкий, Нѣск словъ о штундизмѣ. Церк. Вѣд 1889, ч. 2). — „Аджеж Росія“, — каже штунда Бирик, — „тільки задля політичної користі за православіе обстоює, а тоб і вона прийняла науку від західної Європи, де людей більш і освіченіші вони. (Зубовъ, О прош. и наст. штунд. Херс. Еп. Вѣд. 1887 ч. 18).

³⁾ Увесь літературний матеріал, що є в штундів, належить до московського письменства. Як один наївний Українець запитав штунду, чом вони не вживають української євангелії, українського псалтиря, так той здивував ся, почувши вперше, що є ті книжки вкраїнською мовою і сказав: „дайте!“ — А сього „інтелігент“ зробити не міг: він сам якось на швидку руку бачив сі книги. На сей поклик „дайте!“ — ми звертаємо особливу увагу вкраїнської інтелігенції і додамо: „дайте“ не гаючись, мерщій, коли від нас вимагають, коли просять нашої заплотоги, а то дадуть інші і ті інші стануть через те ближчі до штундів, ніж ми. Заплотоги треба не гаючись, а то ми станемось інтелігенцією без народу, як сього часу істніє вкраїнський народ без інтелігенції. На громадських своїх сходинах, у молитовних штунди вживають попсованої московської мови. Усім відомо те надзвичайне змагання до освіти, що його штунди виявляють. Старі люди, до штунди приставши, захожують ся вчити ся письма; чимало є таких, що євангелію на память знають; Левченко цілі уступи на-

Окрім цих книг, — кажуть дослідачі. — штунди люблять читати часописи найбільше цікавлять ся звітками про свою секту, про те, що робить духовенство і т. п.¹⁾ Через критичні відносини до сучасности, що підсилюють ся знайомістю з людьми з незалежної інтелігенції, а також через ті книжки, що їх певне вони мали від знайомих інтелігентів, раціоналізму в науці штундовій де далі все більшає — се з одного боку. а з другого — де далі ви, обляють ся все більш сьвідомо ворожнеча до людей сьогочасного режиму в Росії. Про обидві ці речі ми ще раз згадали, хоч уже не раз про їх казано і в історії штунди. Значніші штунди, геть одкинувши все незрозуміле та таємниче в справах релігійних, додержують самої чистої науки Христової без коментарів „отців церкви“, разом з тим Христа вони мають не за Бога а за людину і толерантність свою до чужих переконань доводять до „*non plus ultra*“. Христос — се (не є син Божий, але тільки розумна й сьвіта людина²⁾). Христос — се була така саме людина, як ось ми всі, але зовсім не Бог, бо він був син

водить на пам'ять з „Исповѣди“ Толстого, то що. Вивчаючи церковні книги мовою московською, навчають ся сектарі тої мови і становлять її яко зрозумілу проти церковно-словянської яко мало зрозумілої. Ось що пишуть, напр., штунди з сіл Косяківки та з Чаплинки у своїй супліці до київського губернатора: „з того часу, як, через велику ласку Божу та з надиху духа справжньої любови нашого Імператора до підданців, вишановано нас спомогою к жному православному християнству дізнати шлях до правди через доручення кожному св. письма зрозумілою народови мовою (тоб то — московською), з того часу, як слово Боже численними промінниками ширить ся серед нашого краю, — ніч суевірства, невірства й неучтва осяюєть ся проміннем знання..“ і т. п. (Рождественський, бік 85) [Видимо, що ці люди навіть не розуміють, що можна ще їм зрозумілішою, рідною мовою читати св. письмо, — їх так з'учено до того, що їх мова тільки жаргон, недостойний бути в книзі, що вони навіть і не згадують про неї. В. У.]. Одна з багатьох причин, через що штунда пішла, — се те, що службу церковну правлено незрозумілою народови церковно-словянською мовою. Штунди почали шукати зрозумілішої до молитви мови: не дано їм української, — вони взяли московську, зрозумілішу за мертву церковнослов'янську. Окрім церковних, релігійних книг українською мовою конче треба подати народови наукові відомости, що їх він прагне, викладаючи йому робом зрозумілим здобутки європейської думки в сфері громадсько-політично-економічних та філософських наук, се бо найбільш тепера штундів цікавить.

¹⁾ Д. Емелянов каже, „що ще з більшою цікавістю читають листи від братів“, — найбільш од тих, що по тюрмах сидять“. От. Зап. 1878. ч. 5.

²⁾ Церков. Вѣд. 1889. ч. 52 (з дослідів І. М. про штунду в Подольщині).

теслин і мав братів і сестер, — от, як і ми всі; Христова мати також була жінкою, як і у всіх нас жінки¹⁾. Автор „Малоросійської штунди“ каже, що „Спаситель здасться штундам борцем за правду і разом з тим він є друг, учитель і пастир добрий кожному штунді. Зійшовши на землю та зробивши тут те, що мав зробити, ходить він тепер по планетах, ширючи серед людей, що там живуть, світ і правду“²⁾. „Всі мисіонери свідчать“, — читаємо у „Отчетъ св. Андреевскаго братства“ з р 1892-го, „що між штундами останніми часами найбільш раціоналістичні погляди трапляються, а часом то й цілком невірство та атеїзм. От у селі Малій Водиній трапляються такі штунди, що, — кажуть вони самі, — а ні в Бога, ані в чорта не вірять. У м. Миколаві, у м. Глодоссах, у с. Щербанівці та по інших місцях деякі штунди в голос проповідують, що Христос не Бог, а проста людина, Дух святий теж не Бог. У м. Глодоссах штунда Таран каже, що Христос не воскресав, тільки наука його воскресла. Засланий на Сибір штунда Гуманюк каже, що євангелію зовсім не від Бога дано, а що єї такі самі люди написали, як і він. Штунди дуже часто й скрізь проповідують що щоб спасись, то байдуже хто якої віри — аби були в людини добрі діла, а без добрих діл ніяке православ'я не спасе. Голова Ігнатівських штундів, Іван Троїн ще докладніше сю думку висловив: „усяка віра“, каже, — „доведе до спасення: і жидови, і навіть язичикови можна спасти ся. Оврамів батько був язичник, а Оврам повірив Богови і за сю віру він був праведником; через віру спас ся Мусій, перелюбник Раава та інші. І всі вони не загинули, хоч і не бачили Христа. Та й Христос у причах про вевід та про „плевели“ виразно показав, що спасти ся можна з усякої віри, а не з самих православних“. У іншому місці штунди сказали мисіонерам, що „ім байдуже, чи Татарами, чи християнами бути, аби робити добрі діла“. („Отчетъ св. Андреевск. братства за 1892 г. — Херс. Еп. Вѣд. 1893, ч. 3. — брошура, Одес. 1893, б. 64—65). — Мисіонер Станиславський про містечко Миколаївку (жидівське) каже: „з фактів та з'явщ самого життя кожне бачить, що штундова віра не то, руйнує церкву православну, а ще й підкопує підвалини і в громадського, і в сімйового життя, вихоує в народі те небажане вольнолюбство в думках, що все відкидаючи, не сотворяє собі нічого розумного і доходить аж до опору проти ряду, — се й було в м. Жидівському, бо там штунди побили соцького, як він свою повинність чинив“. — Разом з тим штунда, — каже далі справозданне, — підкопує підвалини і в державного життя — пошану до законів. Штундовий М. сказав мисіонерови, що „всі закони він має собі за обовязкові тільки тоді, коли вони не звязують його сумління, а коли вони звязують моє сумління, та я маю право і не слухати ся їх“. (Ibidem, 66). „Ми не визнаємо ніякої старшини, тільки царя“, — казали штун-

1) Рождеств. 197. Звістка від мисіонера Чепурного.

2) „Недѣля“ 1877, бік 24.

ди в с. І—ці Херс г. мисіонерови. — „Мені“, — каже далі мисіонер, — „казано (хто казав?), що штунди з нашого південного краю хочуть пожаліти ся німецькому й иньшим західним державцям на р сийського царя, що він їх утискає за віру і навіть казали, хто тую жалобу має писати“. (Ibidem l. c.). — У с. Е—ці штунда Ф Г, — каже „уридниязь“ (сільський поліціянт), — проповідує разом із своєю фальшивою наукою ще й ідеї політичні; він каже, що як розповсюдиться ся штунда по Росії, то з того станеть ся повстання народне, а послідком того буде згода загальна й братерство, не треба буде урядів та царя. Сі думки Г. перейняв од одного з найзавзятіших штундових, Р. Ш—ого, колишнього католика, що держить у посесії землю у с. Б—х (парахвія с. С—го). Поліціянт той каже, що до сього Ш—го сходили ся в ночі всякі непевні люди та проповідники штундової віри; на тих сходах казано, „що долі й нашого царя не буде, православну віру й церкву скафовано буде“. Як донесено про се, дак у с. Е—ку приїздив з Блисавету жандарський офіцер і до-свідчено, „що й справді Ш—кий та Г. ті ідеї ширють“. (Ibidem). Піп почаївський ще геть перше у своїх звістках отак характеризував штундову віру: „Штунда — то щось мов революційне проти держави; штундові намагають ся визнати увесь сьогочасний лад, на самій невільницькій підлеглисти збудований, за пікчемний, і заснувати щось мов виборовий уряд, що від усіх залежний і кожен без винятку його контролювати може“. (Рожд. 65, прим.). І иньші духовні письменники констатують, що штунди до уряду ворожі, хоча ми й не знаємо, щоб де бунтували ся штунди та й віра їх уське насильство забороняє і тим протест їх робить легальним опріче поодиноких випадків¹⁾. Своє ворогування до уряду сектарі силкують ся з св. Письма вивести. Урядовці православці, що носять на собі надгороди — от як хрести, — кажуть штунди „прокляті, вони живі ідоли, і хто їх шавує — той балвахалець“. (Рожд. 187). Урядовців вони ще звуть „кущими янголами з кіхтями“. — „Штунди думають“, — каже о. Терлецький. — „що власть мають багаччі та дужчі за вньших, що ніякої старшини, ніяких кар, острогів не треба“. (Рожд., 187). Штунда Микита Пуховий казав що „царя сього не буде, а будуть люди вибирати царя; кому жеребов упаде, той і буде царем, і все золото, що йде на царські палаци, буде в нас у руках“. (Рожд., 188). Виєняючи розділ 13-й, стихи 18—21 з пророка Яреми, вони кажуть: „тут Бог виразно сказав, що вже надходить той час, що в сих православних царів іспаде з голови вінець слави їх, і вже вони притихнуть і свдуть нижче, — тоб то — зовсім скасуєть ся і звання царське; і тільки оці південні міста, що

¹⁾ У Київщині, — кажуть, — штунди пробували податки не платити“. (Пегров). По деяких місцях ображувано вчинком сільський уряд. Але ті вчинки, що мали вдачу насильницьку, викликали від штундів загальну зневагу. („Отчетъ св. Андр. братства за 1892“. Херс. Еп. Вѣд. 1893, ч. 3)

світу анабаптистського зазнають, замкнені будуть, тоб то цілі будуть, а всю Росию в бран заберуть, і всю сю старшину православному болі вхоплять, як породілля, і так навіть, що вони того ніяк не сподіваються і не думають". (Рожд., 188. „Донесеніє Чепурнаго“).

Негативно відносячись до сьогочного режиму силкують ся штунди скільки мога не мати з ім і діла. Ото штундовий майже ніколи з своєї волі не піде в державний суд позивати ся. „Сварки й позви“, — каже Рожд., — „що бувають у сім'ях у штундів і поміж штундами-неродичами, судять звичайно своїм судом: на суд до „язичників“, у відносинах проміж себе вони не йдуть, слухаючись 1—8 ст. 6-ї голови 1-го „Листа до Коринтян“. Хіба в нас самих, — вони кажуть, — такого не знайдець ся. щоб суперечку владнав?“ (Рожд., 266. — „Недѣля“, 1877, ч. 2, б 58. „Отеч. Зап.“ 1878, ч. 5, бік 211). — Привідця Сливка каже таке про суд: „осудивши можна духовно вбити чоловіка; судею повинно сумління бути, а братам не треба глядіти, чи винний чи не винний той, що зле діло вчинив, а те, через віщо він його зробив“. („Заря“, 1885, ч. 148. — Рожд., 188).

В цих словах простої людини неосвіченої вбачаємо високо-гуманне почування. — такого не знайдемо в його освічених супротивників, вони бо засланнями й тюрмами карають простих людей тільки за те, що ті хочуть жити так, як Христос у євангелії показав..

Ми надаємо велику вагу тому, що раціоналістичне вчення серед українського народу постало; сей факт свідчить, що думка в народі здорова, свіжа, критичний аналіз дужий і вони дали змогу народній масі визволити ся з під опіки тих опікунів, що накидали народови свої погляди — на користь кому иньшому, а не народови; визволити ся за приводом сусідів-Німців, без по собі від тієї інтелігенції, що народови чужою стала ся, виробити поступові світовому відповідний світогляд, що де далі ширше й ширше народні маси обнімає. хоч його й гнітють усіма способами духовенство й уряд. Та ми певні, що всі репресії, всі закони драконові хіба на якийсь час тільки зможуть припинити розвиток розумовий, пригнітити живу вільну думку, але не зможуть до краю винищити її. Нема такої сили, що могла-б силу переконання побороти. Пересвідчує нас у цьому історія. Вона показує, як надзвичайно шкодливо є країні, коли уряд припиняє в їй розвиток розумовий, не дає виявляти ся вільній думці, що є потребою в народа в той період його культури, і як пригнічена думка знов таки подужує темряву і пишним цвітом процвітає.

„Раз-у-раз“, — каже Бокль, — „стриваємо в історії доводи того, як то мало впливає на народ релігія, коли поперед неї не йде розвиток розумовий. Цікавим прикладом того є вплив од протестанства, як що рівняти його до впливу від католицизма. Католицизм до протестанства стоїть у таких саме відносинах, як похмурі часи середньовікові до XVI віку. В середні віки люди були легковірні й темні, то вони й сотворили таку релігію, що

багато віри вимагала, а мало знання. У XVI в. їх легковірність та темнота, хоч ще й значні, швидко поменшали, — то й посталала потреба сотворити релігію, що більш відповідає новим обставинам, прихильнішу до вільної думки, не таку повну чудес, легенд та ідолів; релігію, що єї відправи не такі часті й не такі важкі були-б, що не потурала-б заходам тіло мертвити, які довго скрізь панували“. (Бокль, Історія цивілізації в Англії. Т. I, стр. 194).

Кажучи далі про те, через віщо протестантство розвивати ся перестало, Бокль говорить: „на жаль, європейські уряди, що мають завичку встрявати туди, куди їм не треба, за свою повинність уважили обороняти релігійні інтереси народні. Поснавши із католицьким духовенством, вони часто ігвалтом припиняли ересь і тим стримували натуральний розвиток віку. Таке втручання майже що разу з добрими замірами роблено, а вияснити його можна тільки тим, що уряди не знали справжніх меж своїм обовязкам; але зло, що се незнання вчинило, таке величезне, що тяжко його вагу побільшити“. (Ibidem, б. 195).

„Вчучи історію культури світової“, — каже Бокль, — „побачимо тісний звязок між знанням і волею, між цивілізацією, що зростає, і демократією, що наближаєть ся.. Навіть що до материяльного становища, то ні одна країна не може довго цвісти й добра зазнавати, коли єї народ не прибільшує своєї власти, не робить ширшими своїх прав. — сказати-б — не робить одним себе й інституції державні“. (Ibidem, т. I, ч. II, б. 455. Вид. р. 1864).

Скажемо ще від себе кілька слів, щоб розвідку скінчити.

Українська інтелігенція, що вважає себе за заступника народного, не може бути байдужою до такого видатного факту в українській історії, як от штунда. Яким робом українська інтелігенція поставить себе до сього факту, такий і вплив на його характер буде, і на долю самої штунди се в такому напрямку впливатиме. Сумно було-б дуже, коли-б сей глибоко поступовий рух пішов і далі без впливу на його від свідомої української інтелігенції, як то досі було, бо коли-б се зробило ся, то осталась би тоді інтелігенція без ґрунту, без підвалин; народ зовсім би занехав єї-яко чужу, бо не прийшла вона пособити йому в тяжкі часи, як він боров ся за волю сумління.

Л. С.

К І Н Е Ц Ь.

Література про штунду.

1) *Автономовъ* свящ. Краткія свѣдѣнія о прошедшемъ и настоящемъ штундизма въ Любомирскомъ приходѣ Єлизаветградскаго уѣзда 1887.

2) *Йогож.* Изъ бесѣдъ со штундистами о св. Церкви и таинствахъ „Херсонск. Епарх. Вѣдом.“ 1887 ч. 3.

3) *Богородицкій* Іоаннъ, свящ. О важнѣйшихъ истинахъ христіанской православной церкви (противъ штундистовъ) Київ 1886.

4) *Вороновъ* Штундизмъ. „Русскій Вѣстникъ“ 1884, ч. 3, ст. 1—45. Сю статью переказано в „Странику“ тогож року ч. 5, ст. 120—42; там же замітки на статью Петрушевського в „Трудахъ Дух. Кіевск. Акад.“ 1884.

5) *А. Г.* Записки южно-русскаго крестьянина „Устон“ 1881, ч. 1, ст. 64—89, ч. 2, ст. 140—72.

6) *Йогож.* Какъ я сталъ „духовнимъ братомъ“ *Ibidem* ч. 9—10, ст. 280—358.

7) *Данчевичъ* Вл. свящ. Какіе приемы и способы употребляютъ штундисты при толкованіи св. Писанія съ цѣлью увлечь православныхъ въ свою секту? „Руководство для сельскихъ пастырей“ 1889, ч. 42, стор. 183—191.

8) *Йогож.* „На что должно быть обращено вниманіе при борьбѣ со штундой?“ (*ibidem*, 1890, ч. 4, ст. 95—100),

9) *Замуравъ* А. свящ. О томъ, какъ неправильно истолковываютъ Св. Писаніе новѣйшіе лжеучители, „Екатеринославскія Епарх. Вѣдомости“ 1886, ч. 10.

10) З. О сектѣ штундистовъ“ „Тулъск. Епарх. Вѣд.“ 1876, ч. 17.

11) *Значко-Яворскій А.* Секта штундовыхъ „Одесскій Вѣст.“ 1868 ч. 35 (вѣтяг з рукопису для генерал-губернатора) *ibidem*. „Современ. Извѣстія“, 1868, ч. 8; Голос 1868, ч. 64.

12) *Зубовъ* свящ. Къ вопросу и свѣдѣніямъ о южно-русскомъ штундизмѣ „Херсонск. Еп. Вѣд.“ 1884, ч. 11.

13) *Ивановскій Н.* Руководство по исторіи и обличенію раскола etc. (Про штунду дивись бб. 207—215, Казань 1878.

14) *Корчинскій Хр.* Штундизмъ и XVI—XVII в. въ исторіи Юго-Западной Руси. „Руководство для сельскихъ пастырей“ 1890, ч. 4, б. 100—5.

15) *К.* Секта штундистовъ и мѣры, предлагаемыя къ искорененію ея. „Судебный Вѣстникъ“ 1875, ч. 73.

16) *Лавитскій І.* Бесѣды о церковномъ поминовеніи усопшихъ (проти штундів) „Руководство для сельскихъ пастырей“ 1877. чч. 17, 25.

17) *Лавитскій І.* свящ. Бесѣды о необходимости и богоугодности кажденія, употребляемаго при богослуженіи православной церкви для предохраненія(?) прихожанъ отъ лжеученія штундистовъ. „Руководство для сельскихъ пастырей“ 1877 ч. 43.

18) *Л. . .скій* О необходимости храмовъ (проти штундових) „Екатеринославскія Епарх. Вѣдом.“ 1886, ч. 17; „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1886, ч. 21.

19) *Молчановъ* Религіозныя секты и братства въ Юго-Западномъ краѣ. „Новое Время“ 1884, ч. 3396.

20) *Ольшевскій Густ.* Изъ записокъ миссіонера. (Полемика изъ штундою) „Руководство для сельскихъ пастырей“ 1890, ч. 29, б. 297—307.

21) *Опоиченко І.* О святыхъ иконахъ. Противъ заблуждающихся. „Воскресное чтеніе“ 1886, чч. 13—15.

22) *Опоиченко І.* протоіерей. Объ истинности ученія православной церкви и ложности ученія штундистовъ. „Херсонск. Епарх. Вѣдом.“ 1886, ч. 2; „Воскресное чтеніе“ 1886, ч. 19—21.

23) *Г. П.* О сектѣ штундистовъ и новыхъ сектахъ въ старообрядчествѣ. „Тильск. Епарх. Вѣдом.“ 1873, ч. 22.

24) *Поповъ А.* Рѣчь о штундизмѣ. „Подольскія Епарх. Вѣдом.“ 1877, ч. 20.

25) *Поповъ Д.* Къ вопросу о южно-русскомъ сектанствѣ. „Странникъ“ 1888, ч. 5, б. 72—111.

26) *Протасовъ Д.* Разборъ вѣроученія русскихъ штундистовъ. „Труды Кіевской Духовной Академіи“ 1888, ч. 4, б. 583—643, ч. 11, б. 1—43; 1889 р. ч. 1, б. 83—94, ч. 6, б. 285—297, ч. 9. Полемічна писанина, фактичнихъ звѣстокъ нїякихъ.

27) *Порфирій*, викарій Кіївський. У „Кіевск. Еп. Вѣд.“ 1872, ч. 7, б. 147—52 надруковано вибірки з його листу до митрополита про штунду в Кіїві.

28) *Разногорскій М.* О богоучрежденности и непрерывности священноначалія въ церкви Христовой (проти штундовихъ) „Екатеринославскія Епарх. Вѣдом.“ 1886, ч. 21.

29) *Йогож.* О богоучрежденности святѣйшаго таинства причащенія *ibidem*, 1889, ч. 1.

30) *Йогож.* О почитаніи святыхъ и призываніи ихъ въ молитвахъ (проти штундовихъ) „Екатериносл. Еп. Вѣд.“ 1886, ч. 4.

31) *Йогож.* О святомъ Писаніи и святомъ Преданіи, какъ одномъ и томъ же словѣ Божіемъ. „Екатериносл. Епарх. Вѣд.“ 1886, ч. 3.

32) *Йогож.* О почитаніи св. иконъ. „Екатериносл. Епарх. Вѣд.“ 1886, ч. 22 (проти штундовихъ).

33) *Румянцевъ*, дьяконъ. Письма изъ Германіи о штундѣ. „Вѣра и Разумъ“ 1885, ч. 2.

34) *Рождественскій Арсеній* Южнорусскій штундизмъ СПб. 1889.

35) *Розовъ И.* Секта штундистовъ. „Черниговск. Епарх. Вѣд.“ 1884, ч. 12, б. 591—602; ч. 7, б. 13—14.

36) *Русановъ И.* Православному простолюдину о православной христіанской вѣрѣ. Казань 1886. Полемика проти штундовыхъ, баптистовъ та молокановъ (російска рациональна ересь). Ваги, яко матеріял не має нїякої.

37) *С.* Что дѣлать со штундой? „Церк. Вѣстникъ“ 1885, ч. 46, б. 772—3.

38) *Савченко И.* Игра въ штундисты. „Кіевскій Епарх. Вѣд.“ 1885, ч. 12, б. 570—3.

39) *Погож.* Штундисты въ селѣ Лучинѣ Сквирскаго у. Кіевской губ. Лист до редакціи „Кіевск. Еп. Вѣд.“ 1881, ч. 16. Передруковано в „Черниг. Епарх. Вѣдом.“ 1883, ч. 6.

40) *Погож.* Встрѣча православнаго со штундистомъ „Кіевск. Епарх. Вѣд.“ 1880, ч. 36.

41) *Погож.* О томъ, гдѣ штундисты наиболѣе успѣвають въ своей проповѣди, о мѣрахъ къ пресѣченію распространенія штундизма. „Кіевск. Еп. Вѣд.“ 1885, ч. 5, б. 2 1 37.

42) *Скромный учитель.* Допис в „Церковно-Обществен. Вѣстникъ“ 1895, ч. 55, б. 3—4 з Берд. пов. (Бердянського?) про відправи у штундових та в молуканів.

43) *Слѣпневъ К.* Еще нѣсколько словъ о штундистахъ „Одесскій Вѣстникъ“ 1878, ч. 79.

44) *Стуковъ О.* Святой крестъ, какъ предметъ религіознаго почитанія, разсматриваемый въ отношеніи къ нему штундистовъ. „Православный собесѣдникъ“ 1889, ч. 2, б. 248—269. ч. 3, б. 354—369. Полемічна балачка попівська.

45) *Склябовскій* Штунда. Москва 1888, боків 52. Полеміка звичайна попівська.

46) *Старинкевичъ К.* Религіозное движеніе на югѣ Россіи. „Слово“ 1880, ч. 6, б. 91—109; ч. 8, б. 103—30.

47) *Спасскій А.* Къ вопросу объ ученіи штундистовъ. „Воронеж. Епарх. Вѣд.“ 1887, ч. 5; у ч. восьмому під тим же заголовкомъ суперечка за ікони.

48) *Спасскій А.* Штундизмъ на Руси, его происхожденіе и развитіе. Воронеж 1886. (Передруковано в „Пастырск. Собесѣдн.“ 1885, чч. 16, 21, 29).

49) *С—озъ М.* Штундизмъ и мѣры противъ него. (В додатку до „Подольск. Еп. Вѣд.“ 1886, чч. 4, 6).

50) *Сергій,* епископъ могиливецький і метиславський. Православное ученіе о почитаніи св. иконъ и другія соприкосновенныя съ нимъ истины православної вѣры 1887. Се полеміка з штундовими за ікони і т. и.

51) *Йогож. Св. Животворящій Крестъ Господень* (Супроти штундових) „Могилевскіе Епарх. Вѣд.“ 1886; передруковано в „Подольск. Еп. Вѣд.“ 1886, ч. 13, 14.

52) *Скворцовъ. Устанавлюющійся болѣе правиль- ный взглядъ на штунду. Київ 1890. Відбитки з „Руко- водства для сельскихъ пастырей“ 1890. Нікчемна брошюра¹⁾.*

53) *Ткаченко. Нова віра на Україні. Женева, 1878 (?)*

54) *Троицкій Ів. Указатель книгъ, брошюръ и ста- тей по вопросу о штундизмѣ съ краткими замѣчаніями о болѣе выдающихся изъ нихъ. „Руководство для сельск. пастырей“ 1889, ч. 41, б. 159—70, ч. 42. Се показчик вельми неповний, здебільшого духовної літератури, але до складання нашого показчика став нам у пригоді.*

55) *Ушинскій А. Вѣроученіе малорусскихъ штун- дистовъ. Київ 1883, третє виданє 1886, боків 287. Звичайна полеміка, фактичного матеріялу мало.*

56) *Йогож. О причинахъ появленія раціональныхъ ученій штунды и о мѣрахъ противъ распространенія этихъ ученій. Київ 1883.*

57) *Харламовъ И. Штундисты. „Русская мысль“ 1885, ч. 10, б. 143—158; ч. 11, б. 1—17, число 12?*

58) *Холостовъ Ев. Письмо къ уклонившомуся въ баптистскую ересь. „Дон. Епарх. Вѣд. 1885, ч. 12, б. 444—7.*

59) *Четыркинъ Виталій. Штундистъ и право- славный. „Семейное чтеніе“ 1880, ч. 45.*

60) *Четыркинъ Ф. По поводу мѣръ противъ ра- спространенія штунды въ одной изъ епархій. „Церков- ный Вѣст.“ 1880, ч. 47. Передруковано в „Уфимскихъ Епарх. Вѣд.“ 1881, ч. 2.*

61) *Шимановскій свящ. За поминальнымъ обѣдомъ „Кіевск. Епарх. Вѣд.“ ч. 8.*

62) *Шугаевскій А. Изъ наблюденій надъ штун- дизмомъ въ Кіевской губ. „Вѣра и Разумъ“ 1886, ч. 20. б. 401—28, ib. 1887, ч. 20. Штундистскій прото- пресвитеръ.*

¹⁾ В „Руковод. для сельск. пастир. підписана літерами П. П.

63) *Шиманекій Гр.* В „Поученіи въ четвертую недѣлю Великаго поста“ полемізує супроти штундових думок про піст; теж саме і в статі „О постахъ православної церкви“. „Воскресное чтеніе“ 1884, ч. 8, 9.

64) *Ширяевъ.* Замятка о происхожденіи и родинѣ штундизма. „Кіевлянинъ“ 1876, ч. 50.

65) *Є. Я. Держающій* штундизмъ на судѣ присяжныхъ „Московск. Вѣд.“ 1890, ч. 274.

66) *Юзовъ.* Почва малорусской штунды. „Недѣля“ 1878, ч. 30.

67) *Юзовъ І.* Русскіе диссиденты Спб. 1886 (про штундових див. 66. 174—180).

68) *Южный А.* На Днѣпровскихъ порогахъ и Два дня у штундистовъ. „Вѣстн. Европы“ 1881, ч. 7. 66. 399—419.

69) *Томенко* свящ. Разборъ десяти правилъ вѣроученія штундистовъ. Кіїв 1873.

*До сього списку додамо ще список головнішихъ джерел,
з якихъ ми користувались:*

1) Замятка в „Одесск. Вѣст.“ 1877, ч. 277.

2) Русская Община баптистовъ въ Тифлисі. „Церк. Вѣст.“ 1879, ч. 49; 1880, ч. 32.

3) Штундисты „Херсон. Епарх. Вѣд.“ 1880, ч. 3, б. 100—102.

4) Русскіе рационалисты. Е. В. „Вѣстн. Европы“ 1881, ч. 2, б. 650—689 і ч. 7, б. 272—323.

5) Штундисты на Югѣ Россіи. „Церк. Вѣст.“ 1882, ч. 42, 43 і 48.

6) Матеріали для исторіи возникновенія и распространенія штунды на Югѣ Россіи П. Л—въ. „Кіевск. Стар.“ 1884, ч. 10, б. 305—320 і ч. 11, б. 499—506.

7) Отчетъ Одесскаго братства св. ап. Андрея Первозваннаго за 1882—83 г. Брошюра 1884 р. Одесса. Все сього братства, заснованаго виключно для боротьби з сектарством, дуже цікаве. Братство на свій кошт держить кілька місіонерів, щоб бороти ся найголовніше з штундою.

8) Баптизмъ или штунда въ Кіевской губ. П. Л—въ. „Кіевск. Стар.“ 1885. ч. 3, б. 490—518

9) *В. А. Комаровъ* Возвращеніе въ лоно церкви штундиста. „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1886, ч. 22.

10) Отчетъ Одесскаго св. Андр. братства за 1885—86 г. Брошюра. Одесса 1887

11) Отчетъ Одесскаго св. Андр. братства за 1884—85 г. Брошюра. Одесса 1886.

12) *Н. П. Пестровъ*. Новыя свѣдѣнія о штундизмѣ. „Труды Кіевск. Духовн. Акад.“ 1887. ч. 3, б. 377—403 і ч. 4, б. 60—620. Рефератъ про сю статью в „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1887 ч. 13. Статя ся дуже важлива; Автор, професоръ Кіевськ. Дух. Академ. Питанне про початок і значіння штунди. Автор — ворог раціоналізмови.

13) *Зубовъ* свящ. О положеніи штундизма въ Єлизаветградскомъ міссіонерскомъ окрузѣ въ 1887 г. Брошюра. Одес. 1887.

14) Отчетъ Одесскаго св. Андр. Братства за 1886—87 г. „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1888, ч. 2.

15) Опытъ подробнаго разбора лжеученія сектантовъ-штундистовъ. Кіів 1890.

16) Изъ записки приходскаго священника о штундизмѣ. „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1890, ч. 22.

17) Отчетъ св. Андреевскаго братства за 1888—89 г. Брошюра. Одес. 1890.

18) Отчетъ св. Андреевскаго братства 1887—88 г. Брошюра. Одес. 1889.

19) *Дльовъ* свящ. Кое что о штундизмѣ и его вожакахъ. „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1890, ч. 21.

20) *Б. Козицкій*, міسیونер. Нѣсколько словъ о штундизмѣ. „Цевк. Вѣст.“ 1890, ч. 2.

21) *П. Козицкій*. Штундистская община на побережьи Днѣпра въ Чигиринскомъ и Черкасскомъ у. Кіевской губ. „Церк. Вѣд.“ 1890, ч. 6.

22) Богуславскіе штундисты. „Церк. Вѣд.“ 1890, ч. 8.

23) *С М—кій*. Борьба со штундой въ г. Кіевѣ и возвращеніе штундистовъ въ лоно церкви. „Церков. Вѣд.“ 1890, ч. 18.

24) Изъ поѣздки къ штундистамъ. „Церк. Вѣд.“ 1890, ч. 19.

25) О положеніи штундизма въ Полтавской епархіи. „Церк. Вѣд.“ 1890, ч. 40.

26) Секта Пашковцевъ. „Церк. Вѣд.“ 1890, ч. 40.

27) Извлеченіе изъ всеподаннѣйшаго отчета обер-прокурора свят. Синода за 1886 г. „Церковн. Вѣдом.“ 1889, ч. 41 (?)

28) Пять мѣсяцевъ въ штундистскомъ приходѣ. „Церковн. Вѣд.“ 1889, ч. 36.

29) *И(ванъ) Н(аумовичъ)*. Собесѣдованіе о. архимандрита Арсенія съ штундистами въ г. Кіевѣ. „Церк. Вѣд.“ 1889, ч. 47.

30) *Данкесичъ*, свящ. Какія, главнымъ образомъ, цѣли преслѣдуетъ штундизмъ. „Церк. Вѣд.“ 1889, ч. 48.

31) *П. Козицкій*. Штундистская община въ с. Рейментаршинѣ — Антоновкѣ Васильковск. у. Кіевской губ. „Церковн. Вѣд.“ 1889, ч. 50.

32) О бесѣдахъ со штундистами въ поселкѣ Маловодяная Александрійскаго у в 1886 г. „Херсонск. Еп. Вѣд.“ 1886, ч. 13.

33) Изъ отчета міссіонера протоіерея Опоиченка „Херс. Епарх. Вѣд.“ 1886, ч. 20.

34) *Зубовъ*. Въ мірѣ штундистовъ „Херсон. Епарх. Вѣдом.“ 1887, ч. 3.

35) Пашковщина. „Херсонск. Епарх. Вѣд.“ 1887, ч. 17.

36) *Зубовъ* О прошедшемъ и настоящемъ штундизма. „Хер. Епарх. Вѣд.“ 1887, ч. 18.

37) Отчетъ св. Андр. братства за 1889—90 г. Брошюра Одес. 1892.

38) Отчетъ св. Андр. братства за 1890—91. Брошюра Одес. 1892.

39) Отчетъ св. Андр. братства за 1891—92. Брошюра Одес. 1893.

40) Отчетъ св. Андр. братства за 1892—93. Брошюра Одес. 1894.

Найкращі розвідки про штунду дав о. Арсеній Рождественський у своїй книзі „Южно-русскій штундизмъ“ Спб. 1889, де яко мога детальніше розібрав усе, що надруковано було про штунду до 1888 року. В сій книзі автор зібрав чимало цікавих фактів при нашу секту, які містилися по часописах від 1867 р., коли в „Одесск. Вѣстн.“ з'явила ся перша звістка про штунду і до 1888 р., коли автор склав свою книгу і таких, які знайшов по архивах Київської і Одеської духовної консисторії і одеського свято-Андріївського братства („Дѣла о штундистахъ“), куди о. Арсенія допущено яко певного „благонадійного“ чоловіка. Його розмови з проводирами штундовими мало були користні д. Рождественському через те, що сектярі, як він каже, „крили ся від його“.

Кожен, хто працює над питанням про штунду, не може обійти ся без цього важливого твору; через се не дивно, що майже всі звістки, які містять ся в творі Зіньківського можна знайти у д. Рождественського.

Л. С.

ФИХТЕ СТАРШИЙ.

Дрібні дописи.

Фихте Старший.

Це — не самостайна робота Зінківського. Тут він при-
казує, з своїми додатками, розвідку А. Градовського: „Возрож-
деніє Германії и Фихте старшій“, друковану в книзі Градовського
„Национальный вопросъ въ исторіи и въ литературѣ“ (Спб. 1873,
вѣк 142—216). Переказує її він коротенько, найбільш тільки ту
частину, де про національні погляди самого Фихте казано. Зін-
ківський склав цю статію, щоб прочитати її серед невеличкого
гуртка української молодіжи та познайомити його з національ-
ними поглядами німецького філософа. Ширшого світу статія не
мала бачити. Хотівши зробити якомога повне Зінківського пи-
саннів видання, друкуємо й сю роботу його тут, хоч сам Зін-
ківський і не мав цього робити.

В. Ч.

„Дух“, — каже Гегель, — „вже виявив свою
міць і тепер тільки ідеї мають вагу і тільки те, що не
суперечить ідеям, і тільки те одне, і має цінну, що може
справдити ся перед розумом і думкою.

Одна з таких великих ідей в наш час є ідея на-
ціональна. Не можна знайти ймення в історії, що було-б
так дуже звязане з національною ідеєю, як ймення —
Фихте старший. Я не кажу тут про великих патріотів
з усіх країв і народів, патріотів, що боронили свій
край, що покладали своє життя за його долю й волю:
се були люде практичного, безпосередного патріотизму,
— а я хочу сказати, що Фихте перший дав ідеї націо-
нальній філософічну основу; що він, працюючи за свого
часу як і інші патріоти в практичнім житті, здолав під-
няти національне питання до високости питання фільо-
зофічного, значить питання загально-людського. Він
зробив з ідеї національної принцип філософії історії.
В сьому його слава і право на увагу від усіх народів.

Нам же особливо треба обізнати ся з діяльністю та філософією Фихте тим, що голий централізм російський страшенно зопсував і поплутав розуміння у нашої молодіжі до того, що вона в національній ідеї бачить якийсь вузький партикуляризм і натомість становить ідею абстрактної „вселюдини“, без роду й народу, якогось неприкаяного космополита, що мусить висіти між до небом та землею і тому недотепний ні до якої практичної і позитивної праці. Такі „вселюде“, не маючи під собою ніякого справжнього ґрунту, в кращім разі ганяти муть тільки абстрактні химери, а звичайно сі добродії, несвідомі того самі, працюють на користь поліційному централізмови, що теж має мету поперешивати усіх, хто під його владою, на один копил. Тільки маючи практичний дотеп, централісти не вдають ся в химерні сентименти про „вселюдину“, а дбають про річ позитивну, — про „все-Москаля“. Сій роботі як найкраще допомагають, самі того не добачаючи, химерні „вселюде“.

Філософія історії бачить в національній ідеї не те, що бачуть в ній „вселюде“ — не вузький партикуляризм, і не те, що бачуть такі національні розбишаки-об'єдинителі, що чисту ідею національну спогадали, закрившись нею, щоб вдовольнити свій дикий еґоїзм — знищити усі иньші народности, зробити з їх сіру скрізь однакову масу без обличчя й подоби Божої, — бо тільки така маса інертно терпітиме розбишацтво та злирство в громадському житті і мож бути тим об'єдинителем зручним материялом, щоб виконувати усякі химери деспотичні — повоювання, всьогосьвітні монархії etc.

Філософія історії навпаки бачить в народности найсамперед живу колективну одиницю, що відрізняється від иньших прикметами свого інтелекту, складом своєї вдачі, сумою свого морального і розумового дотепу і хисту. А через те вона, ця одиниця має право на самостайне життя і розвиток. Са різниця національна прикмет була і буде першою і найпотрібнішою підвалиною вселюдському поступові і культурі. Кожний найкультурніший народ може виявити тільки один бік

людського духу. Філософія історії показує народам шлях однаково далекий і від китайського відмежування себе од інших народностей, і від сліпого слідування за іншими. Вона кличе кожне плем'я дати світові все те, що сховане єсть у лоні його духовно-моральної натури. Народня творчість — ось мета в науки; без сеї творчости не може людський поступ іти швидко і просто. Знищити творчу силу у народу — однаково, що вбити силу особистої ініціативи в одиниці.

Звідси видно, який принцип національності мусить бути з погляду філософії історії. Не пануванням над іншими народами фізичною силою, але працею коло себе, розвиванням прикмет свого духу, виховуванням себе до свідомого духового життя — тільки такою працею народ може здобути собі місце в історії цивілізації; виходить, — принцип національності — се принцип культурного громадського життя. Якіж умови творчого культурного життя? Сих умов дві: внутрішня самостійність культурна і політична воля, або хоч автономія. Як одиниці рабство, так народові страта політичного життя — або зовсім геть нищать або спиняють його енергію творчу. В таких стані політичного рабства опинив ся наш народ після того, як розлив море своєї та чужої кров, боронючи свою автономію політичну, після того як розвалив, щоб зберегти ту автономію, аристократичну панську Річ Посполиту. За інтелектуальною і матеріальною підмогою нашого народу брати наші північні з ликої татарської Московії, що, невідома нікому, скила в краях „гіперборейських“, стали світовою державою, змоглись до початків європейської культури, а нам подякували за все це тим, що не тільки відібрали у нас права вільного народу, не тільки знищили нашу громадську культуру, але й узурпували наше ймення, нашу історію і постановили собі мету: знищити нас навіть як етнографічну одиницю геть з карти навіть. Треба сказати, що народові з свідомою себе і міцною інтелігенцією політична неволя не вельми страшна: хоч вона спиняє поступ, нищить культуру, руйнує, грабує, а проте зовсім зруйнувати, зовсім знищити народність таку ніякий деспотизм не здолає. Найкраще до цього

свідомість дають нам Поляки. Хоч як лютовали Москалі і лютують тепер супроти їх, а врешті мусять прийти до пересвідчення, що вони можуть змоскалити тільки одиниці, а польська народність як скеля стоятиме посеред рівучої морської хуртовини. Власний інтерес примусить Москалів дати Полякам автономію, бо вже й тепер пайлутійші польонофоби бачуть, що з польським терором їм не можна говорити „братам слав'янам“ про якусь там панславянську ідею під стягом московським. Ті мовчки показують їм на Польщу: „**Се** приклад того братерського життя укупі, що ви нам дасте?!“ Поляки мають міцну інтелігенцію і значить мають свою власну культуру. Зовсім не те у нас. Ми своїми руками знищили останню умову нашої самостійности культурної — ми зреклись власної культури і поперевертались на Москалів. Полон такий духовний, що віддав у його себе народ з власної волі, присуджує його на пасивне слідкування за чужим возом — смерть усякій творчости. Наші батьки зреклись себе, міркуючи, що вони зрекають ся за для вищої культури, хоч і се була омана: московський народ культурою, беручи се широко, далеко нижче стоїть од українського. Річ тільки в тім, що московський уряд узурпував знаряддя культури і освіти: школу, письменство, науку собі самому — от через се позичена європейська культура, що виробляти її Москалі ані трохи не пособляли, могла здаватись (та й тепер здається людям несвідомим речі) власністю московського народу. А порівняйте у народів українського та московського побут народний, юридичні погляди, громадські змагання, погляди релігійні та моральні, народню поезію — і тоді треба сказати щось иньше. Та в усякім разі з погляду філософічного духовний полон одного народу навіть у справді вищої культури — річ шкодлива незмірно і згубна йому, бо вбиває в йому самостійну творчість.

Фихте був перший, що з'ясував своєму народови сі правди, а тому його висновки мають світову наукову вагу, так саме, як висновки раціональної філософії XVIII в., що з'ясувала права одиниці. Фихте народив ся р. 1762, того року, як Руссо видав свою славетну працю: *Du*

contrat social. Значить він виріс в ту добу, коли най-
 дужче розцвіла раціональна філософія в Європі
 і догматична в Німеччині, Кантова, Шеллінгова, Ге-
 гелева, добу, що її Французи пережили вже в XVIII
 віці за Декарта, та Малєнбранша. Догматики як Ге-
 гель цурали ся практичного громадського життя;
 вони покладали, що ідея філософська самотужки
 опанує думками людськими і перейде в життя, і тому
 Гегель наприклад навіть неприязно дивив ся на на-
 цionalну борню Германії з Наполеоном. Сі великі
 події історичні здавались йому тільки на заваді справ-
 жньому життю, філософічному. Зовсім иньшого штибу
 філософ був Фихте. „Я не родив ся“, — казав
 він, — „цеховим вченим; я не можу просто ду-
 мати, а бажаю праці.“ „Я“, — каже вдруге, — „маю
 одну жагү, одну потребу — робити по-зако́ло мене са-
 мого.“ Се виходило з його філософії, відомої під наз-
 вою суб'єктивного ідеалізму. Ся філософія єднає до-
 гматичну філософію Декартову, що її перший принцип
 є той, що наша думка єсть перша правда (*cogito — ergo
 sum*), і критичну філософію Кантову, яка вчить, що ми
 не знаємо фізичних річей самих по собі (*für an sich*),
 ми їх знаємо тільки як *phenomena*, якими її наші чуття
 уявляють розумові, — се-б то в виявах фізичної при-
 роди; тому розум не може піднятись до початків теори-
 тичних, бо вони виходять по-за досвід; тому й розу-
 міння такі, як Бог, воля, безсмертя не можуть
 бути об'єктом теоретичному довідуванню, бо не підля-
 гають досвідові; тим Кант і мусів признати всі такі
 абстрактні розуміння прирожденними кожному розумові.
 Признавши головні підвалини з обох великих систем,
 Фихте не схибив ся перед тим виводом, що суб'єктив-
 ний розум не може знайти в фізичних виявах первотної
 субстанції. Він рішив завдання так: суб'єктивний дух
 не може довідати ся (пізнати) первотної субстанції
 не тому, що його на се не вистача', але тому, що фі-
 зичний і материяльний світ не має реальної субстан-
 ції, а ми маємо тільки ідеї материяльних річей — ідеї
 материяльні мають свою причину в нашому я, вони —
 твір нашого я. Таким побитом се я стало замість попе-

редньої субстанції. Воно зробилось не тільки принципом, зняряддям довідування (познаванню), але й творчою силою, основою реального існування. Прикладаючи сей початок до філософії моралі, Фихте вивів, що людина не тільки корить ся признаним од неї законам моральним, але й сама їх творить. Тому перша основа моральному життю — згода між вчинками і внутрішню істотою у суб'єктивного я. На се треба бути незалежним від усякого побічного мотиву: людина робить вчинки не тому, що її силує, примушує об'єкт якийсь, але самодійним духом власним, що постановив собі якийсь закон.

Філософія Фихтева мала вагу тим, що вона постановила, намісць логічного закону з иньших спекулятивних систем, закон моральний, моральну повинність, обовязок. А се звело філософію з неба до долу, до практичного життя. Виголошуючи принцип волі, Фихте думав тим викликати в суспільности творчий дух. Фихте, як то вже згадувано, викохав ся на раціональній французькій філософії. Так в своєму творіві „Натуральне право“ (1796) він ще держить ся французьких ідей про громаду та державу, що все завдання у держави — оборонне — суд і поліція в вузькому значінню, без іїякої творчої ініціативи. Французька революція здавалась йому останнім словом цивілізації, а французька культура єдиною всім народам, що за нею сліпо мусять вони шкандибати. Скільки французька цивілізація панувала над душами тодішньої громади виразно свідчить те, що Німець природознавець Форстер здав без бою Французам фортецю через те, що перед їм стояли люди „вищої цивілізації.“ Перше ніж стати в обороні за свій народ Фихте мусів рішити собі завдання: чи справді треба Германії волі не тільки з погляду фізичної самооборони, але і в інтересах цивілізації? Чи справді панування французької цивілізації єсть духовний полон, що на довго нищить самостійну духовну творчість у народу, чи треба народові боронитись від сеї вищої культури в інтересах самої культури? Вже виступивши сьміло обороняти Германію, показуючи на те, що французька цивілізація єсть річ дочасна і не

абсолютна, що германська культура мусить сказати своє слово, — він ще не зовсім визволився з під космополітичних ідей. Так в його „Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters“, читаних pp. 1804—5, ще знаходимо таке: „Де рідний край справді осьвідченому християнинові європейцеві? Загалом в Європі, а кожної доби історичної з особна — в тій європейській державі, що веде перед в цивілізації. Ся держава колись згине і тому перестане стояти на чолі поступу. Але через те, що вона згине і мусить згинутися, — з'являть ся інші і з поміж них одна надто всіх випережає. Нехай же земнородні, що їм рідний край ґрунт земний, ріки й гори — хай вони зостають ся синами зниклій державі: вони матимуть те, чого бажають і що їх робить щасливими. Але сонцеподобний дух невпинно притягаєть ся і лине туди, де світ і право. І в сьому всесвітньому космополітичному почуттю ми спокійно подивимось на долю й дії держав.“ Але сей квітизм космополітичний зник дуже швидко перед реальним з'явищем — перед чужоземним повоюванням (pp. 1806—1807 Німеччина була в руках Наполеонових.) Фихте побачив, „що гори, доли й ріки“ теж рідний край, що громадянин з „держави, що загинула“ не може мати потіхи в космополітичній філософії. І він кинув ся в бій за стоптану рідну країну проти панування „вищої цивілізації“. Тоді він заробив довшньої слави своїми „Reden an die deutsche Nation“. „Я говоритиму Німцям і про Німців“, сказав він. Дивна се була картина — одинокий філософ, ширяючи духом міцним над рідним краєм, що по рабському лежав під пятою в пройдисьвіта, — не губить віри в свій народ, кличе його до відродження і до високої історичної діяльності — саме тоді, коли сей народ дійшов до краю в своїх бідуваннях та в своїй нікчемности. Мало того — відвага й віра у сього великого чоловіка ще більшає, як більшає нещастя його народу. Величність сього духа рівна з величиною нещастя. Щоб підживити занепалий дух у свого народу на культурну борню, вдаєть ся Фихте до далекої старовини і там шукає прикладів і підстав сій борні проти деспотизму вищої цивілізації. „Вірючи, що народ наш

довішно жити-ме; наші спільні предки, батьки нової цивілізації“, — каже він, — „відважно боронились проти всесвітнього панування римського. Чи не бачили вони на свої очі, як цвіла висока культура в римських провінціях, їх тендітного розкошування, їх законів, курульних крісел, а до того ще й вязанки різок з сокирами? Хиба Римляне не були радніші дати їм змогу з того добра користуватись? Чи не пережили вони панування багатьох своїх князів, що очима римськими дивилися на війну з такими добродіями вселюдськості як на бунт? Не бачили вони хиба уславленого милосердя римського, що покірливих квітчало королівськими титулами, високими урядами в війську та римськими священними пов'язками, давало їм захист і плату по своїх пишних містах, коли їх вигонювано з рідного краю? Не розуміли вони хиба вигоди римської цивілізації, наприклад в тому, що військо римське, що в його Арміній не погордував учити ся військового діла, краще упорядковано? Їм не можна докоряти недбальством та нехтуванням, — їх потомки переняли римську освіту, коли могли се зробити без шкоди своїй волі й не гублячи самостійності. За що-ж воювались вони в кривавих війнах, що цілі віки займались з новою силою?“ Один римський письменник так вияснив се словами одного їхнього ватажка: „Хиба-ж нам залишилось що небудь, як тільки свою волю оборонити, або вмерти рабами не поробившись?“ Воля їм була в тому, щоб зостати ся Германцями, щоб працювати самостійно в своїх справах і відповідне своєму духові, щоб в згоді з сим духом поступати наперед і передати сю самостійність своєму потомству. Рабством звали вони всі блага, що їх принесли Римляне, бо під впливом сих благ вони мусіли перестати бути Германцями, на половину переробившись на Римлян. Видима річ, що вони воліли кожен краще вмерти, ніж зробити ся на пів — Римлянами. Вони знали, що кожний щирий германець бажає жити тільки на те, щоб бути і зоставати ся Германцем і викохати з своїх дітей таких само Германців. — Вони не всі повмірали, не бачили неволі і полишили волю своїм дітям!... Їхній завзятості має сьвіт дякувати, що він

істиніє такий, як тепер є. Коли-б Римлянам пощастило їх поневолиити і, як се вони робили скрізь, знищити їх як народність, то весь дальший поступ історичний по-няв ся б иньшим коліром — треба думати, — невеселим. Їм мусимо подякувати ми, найближчі наслідники їх землі, мови й духу, що ми ще Германці, що нас ще несе потік своєрідного й самостійного життя; їм маємо подякувати за все, чим були, як нація, чим будемо далі, коли нам не судилось погинути і коли в наших жилах остатня краплина крові їхньої, що дісталась нам в спадок, не буде звойована. Їм мають дякувати за своє життя иньші народи, що поробились тепер чужоземцями, наші брати по крові. Як наші батьки завоювали Рима, ні одного з сих народів ще не було; тоді була завойована і їм можливість відродитись.“

Щоб добре зрозуміти Фихтеві „Reden“ треба на увазі мати головні його філософічно-історичні погляди, виложені в „Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters.“ Багацько треба було відваги в душі мати, щоб тієї доби, коли найбільше процвіла французька міць політично-культурна, як се було р. 1804—5, не тільки критично обмірковувати ідеї всевладної Франції і підводити сі ідеї під зверхність тих нових ідей, що на їх мусіла засновати ся нова філософія історії, але й голосно вияснити основи тієї величньої ролі, яку матиме Германія, і дочасність французької цивілізації. Фихте так визначив, яку мету мають його відчити: показати філософічно образ сьогочасної доби (ein philosophisches Gemälde des gegenwärtigen Zeitalters). Себ то: показати вищий принцип, початок, що з його виходять і в йому можуть знайти собі повне вияснення всі нарізні факти і події в сучасній добі. Але кожна доба історичня у Фихте тільки один ступінь до загального поступу і тому філософ мусить, виясняючи принцип, початки доби, мати на увазі звязок сього принципу з загальною ідеєю, що панує в історії сьвітовій. Себ то: аналізуючи події якого часу, філософ мусить пам'ятати про те, що Фихте зве „сьвітовим планом“. Сьвітовий план визначає одну спільну ідею, що з неї він виходить і що її виконати намагається сьвіт, маючи її

за мету своєму поступови й життю. Принцип кожної доби мусить бути тільки один ступінь з усього шляху і тому не може містити в собі всю ідею, а тому замість сієї доби стає нова і показує, які вади були першої. Фихте звертає увагу на ідею й мету в житті у всієї людськості, а не у нарізних людей, на поступ у всього роду (Gattung), а не в індивідуу.

Ідея світового плану у Фихте така: „мета в людського життя — се впорядкувати се життя силою волі (хотіння) на підставі розуму.“ Розумне впорядкування життя суспільного не може бути без волі, тільки нею розум може виявитись в житті. З сього погляду історія світова може бути поділена на дві половини. За першої світ живе не впорядкувавши вільно й розумно свої відносини. За другої — він досягає сього. Але ці дві половини можуть розбивати ся на нарізні ступені. Так в першій половині світ не впорядковує своє життя на підставах волі й розуму, — отже „може бути“, — каже Фихте, — що розум сам собою, з власної сили, без підмоги людської волі впорядкує їм життя, бо розум сам по собі виявляєть ся в людському житті, є підвалина в сій історії, не однаково тільки виявляючи себе в формах життєвих. Тому історію можна поділити на сі ступені. Перший ступінь — се як панує інстинкт. Розум без волі виявляєть ся як інстинкт. Інстинкт — сліпа сила, він не розуміє підстав у своїй діяльності. Тому він суперечить волі, бо вона розуміє основи своєї діяльності. Ся внутрішня суперечність веде на дальшу ступінь життєву. Друга доба, се як панує авторитетний примус, визначаєть ся тим, що свідомий себе розум виявляєть ся у геніяльних і могутних волею нарізних людей. Вони беруть до своїх рук організацію, впорядкування людського життя і становлять початки розуму супроти інстинкту. Вони вивольють людей з під пановання темного інстинкту, але вимагають сліпого послуху перед авторитетом. Перші законодавці, вносячи розумні початки в життя, не можуть вяснити, на чому вони сі початки засновують, бо вони в їх самих виявляють ся тільки як інстинкт, як віра в вищий порядок. Вони не можуть сі початки

зробити відомими і зрозумілими людям, щоб ті, самотужки, з власної волі, увели розумний початок примусом, силою авторитету. Під сим авторитетом Фихте розумів перший його ступінь — релігійний авторитет, теократію, що була першою формою розумної організації людської, а потім державний авторитет чи абсолютну монархію, як се було середніми віками, чи абсолютну міць народоправчу, як се було за класичних республік. — Третя доба, доба критичизму, суб'єктивного розуму, що вже йому не досить іти слідком на осліп за покажчиком од авторитету, але намагаєть ся той розум перевірити усі основи життєві, все, що вважало ся досі за правду. Все підлягає його судови. Сей загальний рух визволяє людей від авторитету і дає початок і підвалину вільній діяльності, що має прийти. Але сїєї доби розум не стільки шукає правди, скільки намагаєть ся скинути з себе ярмо авторитетних форм, що вже визначились яко негодящі. Тому панує байдужність до правди і нема кріпких основ моральних. Ся доба — доба руйновничої філософії XVII та XVIII вв., вона найбільш виявилась у Франції. Але людський розум не може zostавати ся з самою неґацією. Розум починає шукати позитивних правд, почати ся мусить доба науки розуму (*der Vernunftwissenschaft*). Правда вважатиметь ся за найвище в житті за наймиліше над все. Останній ступінь і робота розуму має бути в тому, щоб правда не zostавала ся тільки теоритичною, але щоб увійшла в життя, зробилась законом моральним, те, що Фихте зве *Vernunftkunst*.

Фихте думав, що його часи се кінець третьої доби критичного раціоналізму і руйнування авторитетів, що так повно виразила французька революція. Нова доба, доба науки розуму, *der Vernunftwissenschaft*, мусить вже почати ся, бо думка, розум вже дійшли до пересвідчення, що раціональна філософія XVIII віку вже не може вдовольняти потребам життєвим і бути виразом поступу. Фихте зве третю добу добою визволеною, але не вільною. Се визволення з під ярма авторитету виявилось тим, що люди воліли слухатись тільки того, що вони могли легко розуміти своїм інди-

відуальним розсудком. Значить, доба третя була добою природженого індивідуального розсудку, те, що звуть *sens commun*. Вчителі природженого права, як Томазіус, будували систему громадського і державного життя на початках *sensu communі*, природжених, спільних усім основ звичайного розсудку. З того-ж погляду дивилась і вся раціональна філософія. Се панування звичайного, природженого розсудку, що їм думали все вияснити і зрозуміти, довело до того, що головним принципом у житті визначено було принцип „самооборони“. Природжений розсудок, зрекаючись усього незрозумілого, знайшов тільки одну реальність — існування, життя індивідуальне і тому початком нового громадського життя визначено було „природженну“ потребу самооборони, а метою сього життя — добро індивідуальне. Тим людина, що її принцип є індивідуальне добро, віколи не підійметься до чистої ідеї, до розуміння річей а ргіогі, — що не може стояти на грубій формі досвіду. Звідси вікчемні політичні та громадські ідеали.

Четверта доба мусить натомість бути життям розуму, а не розсудку і сю добу мусить виразити германський дух. Розумне життя мусить бути в тому, щоб індивідуум забував за себе в радї, віддаючи йому все своє життя, а не маючи своє індивідуальне добро за принципі того життя. Ся доба не цурати-меться невідомого та незрозумілого. Людині не все зрозуміле значить і довідане як істина. Людині з третьої доби та невеличка сума розуміннів, що вона їх зве природженими, здаєть ся кінцем усякого знаття, тому і панування загальних, ужитих висловів і навіть улюблених слів. Людині з третьої доби досить самих голих слів: „воля, гуманізм, популярність“, щоб не стямитись з радощів. Тим Фихте зве третю добу ще добою абстрактної волі без позитивного змісту. Але четверта доба знати-ме, що самі слова нічого не дають, — треба їм дати той чи инший зміст.

Третя доба, зруйновавши авторитетні правди старі, не дала нових. Розуміння безмежного (безконечного) вилетіло геть з людських душ, а натомість запанувало

обмежане (конечне), а обмежане в громадському, суспільному житті: се індивідуум з його особистим добром. Але четверта доба поставить ідею безмежного (безконечного), котра вираз свій має в житті всіх людей. Духовне життя індивідуальне є тільки частка ідеї безмежного, ідеї, що виявляєть ся в історії світовій. Тим філософічний дух, що хоче служити ідеї, мусить себе віддати громадському ділові. Ідея в громаді — ось головний принцип в четвертій добі.

Така висока і чиста мета, що її показав німецькій громаді Фихте. Ніщо так не підіймає в гору духу людського, ніщо так не сприяє народності з занепаду відроджуватись, як вияснення нового завдання, що їй судило ся його виконати. Що чистіший та вищий ідеал, то більш він впливає на життя людське, очищаючи його. Християнство тим мало велику вагу світову, що воно становило перед людьми високий ідеал моральний. Фихте тим є щасливий, що слово його падало не на камінь. Так звана боротьба за волю, *Befreiungskrieg* 1813—1814 мала мотиви вищі, ніж потреба прикροї фізичної оборони свого рідного краю і своїх законів. Вона, зробившись народним ділом, викликала в громаді повагу до власного я, що їй виявилось домаганням волі в громадському житті і ладу кращого. Опріч того, вияснити високу мету, ідеал, що його народ може виконати — значить розбуркати той народ, заставити його поважати своє національне я, збудити почування достоїнства й самостійності серед інших народів. Се його становить, як каже Фихте, на свої власні ноги, він перестає бути рабом чужого життя. Се має вагу загально — людську тим, що люди, які починають національне відродження, становлять своєму народові такі завдання, які громадське життя у інших народів не порушало. Кожний народ може і мусить дати свою ленту до скарбниці світової історії і культури, кожний народ може поставити собі ідеал відповідний його силі й хистові, а який сей ідеал — те мусить показати історія, бо в їй народ виявляє свої поривання духові в сфері вищій од звичайних інтересів індивідуальних. Хай сі ідеали будуть не такі величні, як ті, що постановив Фихте німецькій на-

ції. Кожному своє. Такий народ світової волі для культури, як німецький, має велику силу до великих завдань. Славянство стоїть далеко позад культурних народів з західної Європи, але і воно мусить сказати своє слово. Наш народ в сім'ї славянській не послідній, його історія дає нам, синам сього народу, право думати, що роль нашого народу в культурній роботі славянській була не малої ваги в минулості і ще більшою має бути потім, не вважаючи на те, що тепер він безсило лежить неначе в труні, неначе забувши і занедбавши свою історію, свої ідеали і діти його безнадійно питають самі себе:

„За що-ж ми били ся з Ляхами?
За що-ж ми різались з панамі?“

Тепер цікаво послухати Фихте, які способи він бачить і радить своєму народові, щоб виробити собі самостійність яко шлях до виконання тих величних ідеалів, що він призначив їх йому. Германія лежала стоптана під ногами у гордого завойовника. Її власні князі й державні мужі продавали свою батьківщину то за королівські титули, а то й за так грошей, боячись, що не вціліє їх власне я, що буде шкода їх власним інтересам. Прінципи індивідуального добра третьої доби дійшов у Німеччині того часу до свого *pes plus ultra*. Що треба робити? який вихід?

„Жадна нація“, — казав Фихте, — „що дійшла до неволі чужоземної, не здолає встати за поміччю звичайних способів. Коли вона не могла оборонити ся, маючи у себе в руках всі свої сили і засоби, то що зможе вона тепер, збувшись з того трохи не всього? Инакше: суспільність, що жила прінципом індивідуального добра, могла сподівати ся собі поратунку тільки од уряду свого. Уряд і робив що міг, але на дармо. Тепер суспільність згубила можний уряд і не може від його нічого сподівати ся. Те, чим міг уряд запобігти лихови, як міцно держав у руках державу, тепер не годить ся, бо ся держава тільки здаєть ся, що у руках в уряду, бо самою його рукою керує чужоземний завойовник. Коли така національність може бути обратована, то но-

вими, ще не вживаними способами — новим ладом громадським.“

„Загальний план сього новово ладу мусить іти до того, щоб одмінити сьогочасні відносини індивідови до цілого. Досі відносини сї стояло на відносинах індивіда до самого себе. Відносини індивіда до вічного життя цілого потемнились; даремне намагають ся поставити намість цієї ідеї бажання національної „слави й честі“. Сї марні мотиви ніколи не можуть стати замість справжнього громадського звязку“.

„Сей громадський звязок може бути звитий не з материяльних пориваннів, надії й страху за своє особисте існування, а з духовного поривання морального вдоволення, чи невдоволення або найвищого афекту втіхи чи невтіхи, гляючи на себе чи на иньших. Материяльне око, звикле до охайности та до ладу бридити-меть ся дивитись на бруд та нелад в господі, хоч фізичного болю воно й не чути-ме. Так і духовне око у людини можна так викохати, що одного погляду на безладне, негідне і безчесне існування його народу буде досить, щоб йому заболіло, щоб воно мучилось цим, опріч власних своїх надій та страхів. Хто мати-ме таке око, боліти-ме й радіти-ме укупі з своїм народом, бо він почувати-ме себе частиною від його і йому добре жити-меть ся тільки тоді, коли ціле буде досконале і добре впорядковане. Тільки прищепивши індивідам такого погляду на суспільне життя мати-мемо головний, навіть єдиний, спосіб, обнови́ти суспільне життя, що гине з єгоїзму індивідуального. Тим — добра система громадського виховання — то єдиний ратунок Німеччині“.

Фихте хоче, щоб се виховання було цілонароднім, а не було тільки привилеем вищих станів громадських. Спосіб обнови́тись було показано — таке виховання й осьвіта, що могло-б викликати творчі народні сили¹⁾. Але чи є такі сили в германському народови, чи здатний він, щоб обнови́ти ся? Відшукуючи, які сили може мати його народ, — сили, що мусять бути джерелом

¹⁾ Слід зауважати, що Фихте рекомендував шкільну систему Песталоцці.

живої в ньому воді, — Фихте силкуєть ся вияснити, чим Німці одрізняють ся від иньших народів. Спершу він питаєть ся: чим одрізняють ся Німці від иньших народів германського коліна? Німці, — каже він, — то частина з усього германського племені, — тим вони родичі мало не всім племям, що побудували собі держави там, де була римська імперія. Та між Німцями й иньшими народами є дві головні різниці. Перша: тільки вони й zostались на тому місці, де спершу осілись германські племя, — иньші покинули його; друга: тільки Німці й зберегли та викохали прабатьківську мову свою, — иньші взяли собі чужу мову, своїм взором її відмінивши. Тим Німців можна звати нацією самородною, *Urvolk*, — себ то їх історія під впливом натуральних умов складала ся, первопочаткові основи розвиваючи.

Найбільше Фихте надає ваги — мові, бо вона є орган духовного життя в народі, в її те життя виявляєть ся. Мова — то не купа умовних звуків, що їм який там гурт людей умовив ся ті чи ті розуміння наменувати. Самородна мова виявляє духовну діяльність народу. Чого газнав він, коло чого думка працювала, — те і в мові вислів свій має.

Через те мова міцно в громадському житті звязує. Кожне слово в самородній мові не тільки визначає річ фізичну, чи абстрактне розуміння, як у мінеральногічному кабінеті напис, але виявляє собою результат вікового духовного життя народу, суму його творчости; воно нерозривно звязане з свідомістю народною, будить у кожного думку свідому, розворушує всю його моральну істоту. Тим тільки той народ, що своєю мовою говорить, може свідомо орудувати сим органом життя духовного і здатен так розвивати його, як природа своя каже.

Зовсім иньша річ, коли народ одцурваєть ся своєї мови, беручи иньшу, розвитійшу, надто в абстрактних розуміннях, — от як зробили народи з романського коліна. Такий народ мусить повивчати чужі звуки, що висловлюють розуміння, не в його вироблені. Спершу йому так як дитині, як ту звуків учать а вона й не знає, що ті звуки значуть. З такими словами, що

материяльні речі наменовують, ще краще, бо тут і показувати ті речі можна. А вже слова, що духовні речі визначають, так не сила вяснити. То, щоб зрозуміти такі слова, треба людині вдати ся до минулої історії того народу, що виробив ті розуміння, обізнати ся з його ідеалами, підхилити ся під його світогляд. Тим духовне життя в такої людини залежне стає від чужих розуміннів, стає просто наслідуюваням. Міць самостійної творчости зникає, і мова вже такої ваги не має. Коли, щоб добре втямити слово, треба сього науковими вислїдами доходити, то тоді не багато людей його добре тямити-ме, — масі се просто згуки, мертві літери. Тому таку мову маємо право мертвою звати. А як мертва мова, то й духовне життя несамо-стайне, і творчости та самородних ідеалів нема.

До сих гадок додає Фихте й прикладів. Він розбирає три модні слова французькі: ліберальність, гуманність та популярність. Він показує, як мало сі слова говорять народній самосвідомості иньших народів, бо слова сі римське життя виробило. Результат видимий: У народа, що говорить своєю мовою, освіта не одбивається ся від життя і завжди на його впливає. А коли мова чужа, духовна освіта різнить із життям, життя й думка кожне своїм шляхом ідуть. Справжнє філософське життя, повне життя духа, може бути тільки в самородної народности, бо тільки тоді розуміння виявляє собою справжню думку й почування того, хто думає. Тільки таке розуміння може зробити ся людині своїм, стати ся її пересвідченням. Але розуміння не піде в життя, коли воно думку иньшого народу виявляє і виробило його чуже життя. Тоді у розуміння з життям конче рвуть ся звязки.

Коли є така різність у відносинах ідеї до життя, то й відносини субєкта до ідеї, до духовного життя не однакові будуть. Мислитель, що належить до самородної народности, вбачає в думці щось важливе, таке, що мусить воно збагатити духовний скарб народній і зробитись елементом дійсного життя. Він знає, що його всі зрозуміють, що він за для всього народу думає. Тому він свого діла з повагою до його пильнує.

Навпаки буває з мислителем, що набрався чужих розуміннів і не розуміє, чим вони злучаються з життям (бо й справді вони нічим не злучаються): такий кладе свою силу не так на творчу роботу, як на форму, — тим він мало зважає на серйозний зміст своїх думок. У філософії він блищить парадоксами, в поезії визначається каррикатурами. Справді в історії романських народів не стає справжньої народньої творчості. В католицькій церкві воскресла ідея імператорського Риму, імперію Карла Великого збудовано кшталтом римської; французька централізація нагадує римську одноцілість, а панування Парижу над усім життям Франції має свій прототип у вічному Римі. Казавши про філософію, кожен найсамперед розуміє твори германських та британських філософів; поезія нагадує Шекспіра, Гете, Шіллера, Гейне.

Духовне життя, що має глибоко свої корні в народньому ґрунті, захоплювати-ме всі стани громадські. Кожне нове придбання в царстві духа й думки буде справжнім усього народу придбанням; кожен мислитель у своїх дослідях мати-ме на меті увесь свій народ і за найбільшу собі шану вважати-ме зробити ся народним мислителем, як от були народні Лютер, Лессінг, Фихте. Навпаки, в народа, що мусить говорити чужою мовою, освіта не про весь народ буде, вона станеться привілеєм вищих станів, — задля їх думати-муть і писати-муть усі мислителі. Через те вищі стани, яко освічені, відрізнять ся од нижчих, яко неосвічених; „письменні“ „темними“ гордувати-муть, і нерівність межі людьми свідомо вповажнювати-ме й викохувати-ме наука. Через се загин і нижчим, і вищим, бо сі не покладають своєї просвіти на живих силах народніх, а в тих убивається ся спромога творчість виявляти.

Сі теоритичні виводи можна вивіряти на подіях історичних. Найцікавіший приклад Фихте вбачає протестантському рухові. Як критичний дух так званого віку гуманізму показав на всенародні очі неправду й лицемірство римської церкви, — мусіли народи або зректись неправдивої віри, то-б то без усякої віри зостати ся, або зберегти релігійне почування й виробити

про його нові форми церковні. Та на таке нове діло треба було й народу такого, щоб він зберіг у собі силу первотворчу, здатний був нове життя розпочати, коли видно стало, що старе недобре. Се був германський народ. Романські народи, осьміявши католицтво од сьміху в невірство вкидали ся або, як Франція, злякавшись, кинулись знов до католицтва, — тим часом германські реформатори заходились творити нові форми церковного життя, засновуючи їх на відродженню релігійного почування народнього. Тим вони по сам перед дали народови біблію німецькою мовою. І пощастило цілком. Тоді, як романські скептики поперекидали ся знов на папистів, протестанти поновили церковне й національне життя.

Таким робом, коли нова система духовного виховання мусить приготувати народ до самотворчости, то скористувати з сеї системи може тільки такий народ, що зберіг свою самородність національну. Та й не все ще. Кожен індивідуум може виховатись для справжнього творчого духовного життя тільки на національному ґрунті. Людина без національного почування не здатна до розумного духовного життя. Віра кожної благородної людини, — каже Фихте, — в вічне буття його діяльності на сій землі, стоїть на вірі в вічне життя того народу, що з його він сам виріс, в його духовну самостійність. Ся самостійність і мусить бути тим вічним, що в йому він містить свою власну вічність, — вічний лад, що в йому він убачає й свою вічність, бо життє його народу — частина вічного життя сьвітового, і таким робом в життю свого народу людина живе вічним життєм усього сьвіту. В сьому його любов до свого народу, його радощі й гордощі національні.

Допис до „Зорі“.

Петербург падолиста 1887.

У нас тут гостює від 22 падолиста труппа Кропивницького. Ставились досі ось які пєси: Назар Стодоля, Наймичка, Мартин Боруля (комедия Карпенка Карого), Чорноморці і Наталка Полтавка. Театр звичайно повний. Викликам і оплескам кінця нема. Тут багато Українців, переважно молоді, що вчать ся по різних закладах наукових, тому то й чути раз-у-раз: „гарно! ще раз!“ Скрізь по театрі чути українську мову; наші дорогі гості будять між петербурзькими земляками, що вже може може й призабули на свою вітчину, проживаючи многі роки на чужині, почуттє народньої свідомости — се найбільша користь з українського театру. Росіяне, хоч і вельми задивляють ся на наш театр, не розуміють його вповні. Так от, коли в Чорноморцях один з товариства засьпівав козацьку пісню:

Максим козак Залізняк,
Козак з Запорожа,
Як поїхав на Вкраїну,
Як повная рожа!

в публиці російській при останнім віршу я побачив рух незрозуміння й дивовижі, навіть чути було сміх: (рожа по російськи значить: пика). Потім Росіяне не могли зрозуміти ентузіязму Українців до співу дружок у Чорноморцях. Сі співу були так чудово виконані, так істинно, що Українця ся ява переносила в яке небудь село на родину, він забував, що він у театрі. Тричі дружки мусіли пересьпівати, а Росіяне дивувались сьому ентузіязмови, не розуміючи, не відчувши тої правди, яка була для Українців в сих співаннях. І багато можна помітити комічного, дечого з незнання нашої мови й нашого життя Росіянами.

Головними артистами суть Кропивницький і Заньковецька (хоч і ансамблі труппи всякого при-

знання достойні), з однаковим успіхом граючи самі противні ролі. Так Заньковецька, граючи звичайно драматичну, у Чорноморцях — виступила в комічній — грала Івгу Цвіркунку і так знаменито, як од неї тяжко-б було сподіватись; кожне її слово покривалось ясними оплесками, вона була й в тім царицею представлення. Що до Кропивницького, то навіть неприхильні до українства дневники російські як от „Новое Время“ признають, що між теперішніми російськими артистами жадного нема, щоб міг порівнати ся з Кропивницьким.

Драму „Наймичка“ вельми полюбili в Петербурзі. І справді сій драмі нічого не можна закинути. У печатному примірникови в послідній дії вияснюється, що Коцуль, загубивши життя наймички своїм самолюбством, був її батьком, і тут він розливається над її трупом в проклонях над собою. Се трошки пересадне, наче авторови ходить про те, аби яко мога більше лиха та сліз до купи зібрати, хоч доля наймички і без того на стілько повна лиха, що видавлює слези навіть у чоловіків, не кажу вже у жінок. Артисти добре зробили, що викинули сей придаток, від чого пєса нічого не втеряла, хіба лиш ще кращою стала. В „Мартині Борулі“ автор виказує багато письменського хисту. Перші чотири дії незвичайно живі і сценічні, лиш пята дія надто довга і публіку видно томила. Зміст драми ось який. Чиншовик (Мартин Б.) дохапується на підставі якихсь старих документів, дворянства. Подає в сенат до затвердження, змагається за обиду з дідичом, сина віддає в чиновники (підканцеляристом), а вкінці хоче й дочку віддати за чиновника. Тимчасом (вже в дії V) всі його красні надії й пляни падають, сенат не затверджує дворянства, бо документи не годять ся з його іменем (він Боруль, а в письмах стоїть Бируль); його вмовляють спалити прокляті папери: він недужий, надто вигнаний дідичом з ґрунту, послушав сеї ради, але мигом опам'ятується, кидається за ними, ледво придержують. Так пуста мрія руйнує життя цілої сім'ї.

„Наталка Полтавка“ й досі одна з найбільш улюбаних пєс. Мусимо дивоватись тільки, що в ті часи, коли на російській сцені панувала мертвеччина всяка:

Димитрій Самозванець, Донськіє і т. и., — український дух зродив „Наталку Полтавку“, повну правдивого життя. Закид Наталці „сентименталізму“ зовсім безосновний і виходить з незнання вдачі українського люду. Сила, інтензивність почуття, що характерно відріжняє українську поезію народню (а значить і вдачу) від російської, здаєть ся несвідущим критикам пересадою і сентименталізмом. Через се лиш і можна зрозуміти, що тіж критики вбачають сентименталізм навіть в істинно — правдивих повістях Квітки. Хиба от нагле навернення возьного на шлях добра може видатись неприродне, про се не змагати-мусь. Самим голосним доказом достоїнства „Наталки“, се велика її популярність не лиш серед Українців, але й великоруську публіку вона принаджує так, як небагато пес українських. Тепер у російській публіці сентименталізму менше, ніж коли: Росіяне та-кіж природжені й голі реалісти, як і Французи (нігде школа Золі не має тільки прихильників, як у Росіян — школа мовляв би голого реалізму). Школа Карамзина не лиш забута Росіянами, а викликає один сьміх, — на „Наталку“ ж ніколи й не потовпиш ся. Де-ж тут сентименталізм і як можна рівняти „Наталку“ до „Бѣдной Лизы“? Хиба лиш через те, що Котляревський і Карамзин були сучасні?

„Зоря“ 1888, ч. 2.

Передруковуємо без одмін. Знаючи мову Зіньківського, певне можна сказати, що редакція „Зорі“ дуже переробила на галицьке мову в сьому дописови.

В. Ч.

З Харьківщини.

(Як приймають у нас нову інституцію „земських начальників“).

Діло було в початку жовтня 1890 року під Харьковом (5 верстов від гóрода, в селі). Сподівали ся нового „земського начальника“, а треба зауважати, що народ український неприхильний до тих начальників через те, що пішла чутка, буцім інституція земських начальників — се ступінь до привернення народа на кріпацтво. Відомо, що через сю інституцію московський уряд думає запровадити, як кажуть, „міцну власть“ на селі, задля чого земським начальникам надано власть над селом і поліційну і судову й до того з правом сікти адміністративним порядком без суда. Опріч того границь сеї власти, де вона починаєть ся і де кінчаєть ся, — не зна' до пуття ні жаден земський начальник і не можна справді сього й дізнатись. Наш народ уявив собі суть сеї інституції вельми характерно: розповсюднилась чутка, що у Петербурзі цар дав кожному земському начальнику таку машинку, що сама хапає мужика і сама січе його. Видима річ, що коли зібрана громада, про котру йде річ, почула від земського начальника, що він прибув запровадити нові порядки, то вона зрозуміла сі нові порядки, як змагання до кріпацтва і один з поміж громади відказав: „Не треба нам нових порядків, хай старі зостануть ся краще“. Земський начальник за таку опозицію вдарив селянина ціпком. Громада загомонила, й скінчила ся на тому, що поповили здорово таки земського начальника і коли приїхав губернатор — громада притьмом не хотіла й слухати про земського начальника і стала на тому, що вона не допустить його. Скінчило ся на тому, що з Харькова післано було посадити на стільця непризану нову власть баталіон пішого і ескадрон кінного війська. А вже відомо, як такі „сікуцї“ швидко і леньсько запроважують лад і спокій в усіх непорозуміннях і питаннях народного життя на нашії не своїй землі.

Замітка бібліографічна.

Гомерова Одиссея ч. I. Львів 1890, перевіршував Петро Байда

Справедливо сей перший переклад Одиссеї на українську мову піднесено по часописах, яко велике придбання для нашого письменства. Але тим більш треба звернути увагу на деякі помилки в сій поважній праці, що неминуче мусять бути і в найкращім ділі. То-ж я не виставляючи того, що є цінного і хорошого в Одиссеї, а зверну увагу на ті хиби, що їх далось мені спостерегти. Такі хиби я можу поділити на три частини. — До першої належить де-скільки слів, чи виразів, що так би сказав, українізують Одиссею, або надають чужу барву їй, коли вона мусить zostаватись чисто грецька. До другої частини я лічу не вельми точні переклади грецького перетвору. В третю частину я звязу помилки супроти мови української, московської, церковної і письменної барви.

I. Так грецьку китару — *κίθαρξ* — переложено „кобзою“ (піс. I., 153) а *αοιδός* — співівець — кобзарем (16. 325 et passim.); *δίφρος* — колесниця (на два місця) — переложено „бричкою“; *Θρόνος* — стілець, дзиглик — чомусь обернено в турецький „диван“ (II. III., 322, 387); *ἄμαξα* (віз) теж „бричка“ у перекл. (II. VI., 37.).

Μίαν πόλιν перетвору — ціле місто, город — переложено в „губерню цілу“. Вже-ж Елліада Гомеровська не була поділена на московські губернії і в Одиссеї для „губернії“ не мусить бути місця. (II. IV., 175).

„А рушників не давали“ (на сватанні). Сі „рушники“ нам нагадують українське сватання, а не еллінське, тим більш вони не до шміги, що в перетворі ні про які рушники нема нічого. (II. IV., 6.). „Присилають ся за рушниками“, в перетворі „сватають ся“. (II. IV., 34).

„Нагайка“ (в першотворі — пуга) дає місце згадці в Одиссеї про ногоайців, від котрих перенято „нагайку“.

Χόρος, Χοροί — гуртовий танець, або просто — танець — перекладач раз перевертає на українські „вечерниці“ (II. VI., 64, 157), а вдруге на московський „хоровод“ (II. XII. 316).

Замість ти, перекладач уживає ви, — „ви добродію“ (II. VII., 28, 48). Греки не знали такого виразу шани, як Українці, або нові иньчі народи — вікаючи на старшого. У перекладача: „крепацьким хотів би наймитом бути“ (II. XI., 490). В першотворі про крепацтво, розуміть ся нічого нема, а лише: волів би я краще „робітником-наймитом бути“. Грецький пелеорон квадр. = 10.000 квадр. стіп переложено на „морг“, девять „моргів“ ἐννεα πέλεθρα) див. II. XI., 578.

II. „і виглядаючи там гекатомби“ (ἀντιῶν... ἐκατόμβης). Ἀντιῶν partic. = йдучи на зустріч; про Бога-ж (як тут Посейдон), значить милостиве, прихильно приймаючи гекатомбу. (II. I., 25).

...„Що-б ним (списом) під час зупиняти, тих джиклунів невгамучих, що так на обиду охочі“ так переложено 100 і 101 в I. пісні:

. . . . τῷ δάμνησι στίχας ἀνδρῶν
ἥρώων, τοῖσιντε κατέσσεται ὄβριμοπάτρῃ.

котрі значать трошки не те, а іменно:

Ним би ніщила (нівечила) мужів героїв

На кого-б гнівилась потужного батька дочка.
(Атена).

. . . γῆραι χυφός ἐστιν — похилий від старощей — переложено непевним виразом: „літами найлуччий“ (II. II., 16).

Φαίδριος — блискучий, славетний — переложено словом „хисткий“. А се слово одного кореня не зі словом „хист“, а з „хит(кий)“, від котрого воно й походить через вставку букви „с“ і справді значить те-ж саме, що і „хиткий“, н. пр. „хистка кладочка“. (II. III. 188). В подібнім-же значінню „хисткий“ вживається

досить часто, н. пр. в II. IV., 265, в III. пісні, 218 *κοδάλλιμος* — славетний і інде.

Ἀελλα — хуртовина, переложено чомусь словом „хвортинна“ (II. III., 382). Те-ж саме II. IX., 68.

Ἀποστρίβοντες ἀλείφατος (про камінне) переложено „як блискучі від лаку“. Виходить, наче намащено було сі каміння. Треба-б: блискучі мов би вимащені, або: блискучі, мов масло. Та й слово „лак“ не значить масло, мастіло.

„Що-б там в кого иньшого стали собі на квартиру (II. IV. 29). В нашім розумінню „квартирь“ у Греків не було, а странный мав „прохати ся“ (*ἰκνέμεν* по первотвору) у добрих людей на ніч.

„Хропнув об землю“ (II. IV., 343). Такий вираз не до ладу в устах поважного царя Менелая — красше-б лишити як у первотворі: вдарив об землю (*ἔβαλλε κρατερῶς*).

„Дід, морський царь“ (II. IV., 349). В первотворі лиш дід морський (*γέρων ἄλιος*), справді бо морським царем був лиш Посейдон.

„Вирівняв олівницею (олівець, *σκαυον*?) й шнуром“. (II. V., 245). В первотворі нема ні про яку олівницю, а лиш про шнур. Та чи й знали тоді Греки вживати олівці в теслярстві?

„Пас свою череду товсту“ (?). Так сказати по українськи не можна, а лише сїту, гладку череду, як і в первотворі: *πίονα μῆλα* (II. IX., 217).

„Очі слізми заслонило (?). В первотворі — очі слізми залило (заповнило) — *ὄσσε δακρυόειν πίμπλαντο* (II. X., 247).

„Кожний відпливав, кебети заживши“. В первотворі: *πλείονα εἰδώς* — досьвіду (знаття) багацько здобувати. Так що „кебета“ тут, як здаєть ся, не на місці. Див. II. XII., 198.

Переходжу по помилок супроти мови.

III. „Не зміг уламати (?) Егиста, одже тепер той бідою за все й поплатив ся. Ib. 42, 43. Замість уламати, в первотворі стоїть „вмовити, вговорити“

(πεῖθειν) а натомісць „поплатив ся“ по українськи треба: заплатів (за все).

„Чому-ж твоє серце таке неподатливе (ib. 60). Неподатливе — слово російське і сей вірш було-б краще: чому-ж твоє серце неприхильне — або: чом серцем не обернеш ся (до Одиссея) — οὐδὲ νῦ σοὶ περ ἐντρέπεται φίλον ἦτορ.

Є у перекладача слова в короткій формі, коли вони вживають ся у нас в повній, як: владіють (володіють) II. I., 67; „Чужостранця“ (чужосторонця) ib. 106; „в страни чужії“ (сторони, краї) ib. 183, IV., 391; „сморд“ (смород, сморід), смрадний“ (смердячий) II. IV., 404, X., 280; „трахнути (торохнути) II. IV., 505.

Слова, ужиті в значінню російського, коли вони у нас иньче щось значать:

Злодій — fur як рос. злодѣй — злочинець, лиходій. Див. II. I., 299, III., 304 et passim.

„Достигли Гереста“ (II. III, 176). У нас кажуть: „яблока достигли вже, або що.

„Пройшло три дні“ (ib. 179, IV., 404). У нас, коли говорять про час — вживають слова минути: минуло три дні, а проходити може те, що ноги має.

Противне в значінню: стидке, бридке (ἀεικὲς). Се слово у нас значить oppositum — противний беріг річки.

Засада як засід: „як старому засаду зробити (IV., 393) се-б то: як на старого засід зробити. Те-ж ib. 439.

Лишив возвороту (ib. 467) се-б то: відобрав змогу вернутись.

Строїти в значінню будувати VI, 9, IV, 172.

Пóчет ужито яко шаноба VI, 30. Пóчет у нас вживаєть ся як la soite de roi на приклад.

„Вік свій проводять (вікують, живуть?) ib. 46.

Сутки в значінню день і ніч VII, 253, 267; X, 141. У нас російські сѹтки зовуть ся днями, як і у Греків, (ἐννῆμυρ φερόμεν VII, 303).

„Майдан Феакійцями запрудив ся в значіню вкрив ся. VIII, 16. Прудити ся, або запрудути ся, у нас значить щось иньчого.

Товар в значіню крам IX, 128.

вилічити, як вигоїти. ib. 520.

возітись як по́ратись: „з каменякою возитись. XI, 595.

Луг як лу́ка XII, 159 й інде.

Правити як володіти, керувати I, 398.

получити, здобути. ib. 396.

приказувати ужито як наказувати, веліти XII, 663. Приказувати у нас значить те-ж що і примовляти, приговóрювати. Прийшло ся як довелося 175.

Єсть те-ж слова зовсім не українські, або не в українській формі, як от:

повсюду (скрізь, усюде) I, 66; „з отвсюду“ (з від усюде, з усюде) ib. 401.

науськати (ε̑ποτρύω = підмовляю, підбиваю) I, 89, підуськати II, 73; IV, 274.

Сі російські слова значать, що у нас нацькувати, підцькувати.

Хаїре, замість здоров був, переложено рос. „здрастуй“ I, 123; VIII, 21.

ε̑τίγιστον, достоменно, дійстне — переложено рос. досконально I, 174, 149.

насилъне, по українське силоміць, силою. I, 199.

Те-ж насилком IX, 406, 408.

Відомстив ся кому, замість української форми помститись над ким, I, 268; II. 195, 197. XI. 118.

„їзжай“, се-б то їдь, поїдь. I. 281; VI, 69.

мущинське то діло (чоловіче діло) I., 359.

задаром, українське даремне, дарма, I, 376; XII, 390.

препоштенний φέριστε = вельми шановний, любий), поштенний рос. I, 405; II. 69.

гораздий, як дотепний II, 88; IV, 210. У нас лиш ф. гаразд.

сватовство (сватання?) II, 199.
 дорогу запружають, в значінню забаряють
 (мені). II, II, 265.

і денно і нічно, се-б то: і в день і ночі. II,
 345; VII, 93; X, 27, 29; ніччю (у ночі) ib. 85;
 XII, 155.

Вечірко́м (се-б то у вечє́рі) II, 257.

лишно (?) з російського излишне. В перво-
 творі: *обдѣ ті сехрѣ* — нема чого, не треба. ib. 370.

мука́ (борошно?) ib. 354, 380; X, 519; XI, 28.

послушне (слухняне) II, 423.

прямо, укр. просто. III, 17; IV, 84.

надéжний (= надійний?) III, 266.

Служанка (служня укр. служебка), IV, 52.

Хвастатись, українські вихвалитись, ib. 158;

XII, 98.

впі́рав ся до тебе озвати́сь в знач. нама́гав ся.
 IV, 258.

Рота зажавши (= затуливши) ib. 287.

пожалі́в було (зам. був), IV, 199.

захлі́бнувшись (зам. захли́снувшись, похли-
 нувшись) IV, 509.

калаву́рний (вартівничий, сторож), калаву-
 рити. ib. 522, 524; і те і друге слово можна геть ви-
 кинути з українського словозбору, бо сі зайшли слова
 мають у нас синоніми і кращі і рідніші.

ни́рнув (зам. пі́рнув), ib. 568.

Nominativ. замість vocativ. ib. 679, 695, 705.

„рідко сюди завертала“, тут слід би нечасто.
 ib. 809.

Су́ша (зам. Суході́л) V, 56; XII, 27.

зну́рили (зам. знесилили, змордували). 457.

Батю́щі (зам. батенькові, батеньку) VI, 51, 67.

Батю́шка російська форма, а не українська.

од темного збави́в ся моря́ (зам. визво́лив ся)
 ib. 170.

ку́дри (зам. куче́рі) ib. 230.

западо́вець (?) зам. західний ві́тер. VII., 118.

Горожа́нки (зам. городя́нки) ib. 131.

неу́ч зам. неук. VIII, 179.

обкарнити замість обрізати, обтяти (κολλοῦειν) ib, 211.

як од уплати Арее увільне ib. 353; увільнути — російське слово в первотворі єї οἰχοίτο, по укр. скорше би утече, відцураєть ся.

вдохновенний (зам. надхнений) ib. 499.

сонце склонилося зам. схилилось, опустилось.

IX, 58.

бушують, ib. 139, слово російське.

Стадо пужнули на нас (зам. потурили, погоніли — ὄρταν). Пужнуть, російське слово = сполошити. ib. 155.

шляєтесь, зам. вештаєтесь, швендаєте. ib. 253.

надудлив ся молока. ib. 297. У нас кажуть віжлуктив.

уминати, по нашому бгати. ib. 291. В первотв. зробив собі вечерю, повечеряв (ὠπλίσσατο ὄρπον).

збава (?) зам. визвіл. ib. 421.

Безчоловічний, зам. безсердечний, як воно й в первотворі — τέτλιος ib. 477.

чуточку далі. ib. 483, 540 зам. трошечки-б ще далі.

защитили зам. оборонили X. 221.

навпрямки не одкауйсь від ліжка X, 296; навпрямки слово російське. В первотворі: ἔνθα σὺ μηκέτ' ἔπειτ' ἐπηνήνασθαι — ти вже тоді не пурайсь, не відмагайсь притьом ліжка.

Родственник зам. рódич, крівняк. ib. 440.

від душі пожалкувавши XI, 56. Вираз російський; краще-б: серцем (душею) його пожалівши, або: жаль в серці до його почувши τὸν ἐλέησά τε θυμῷ.

мір ввесь ib. 109. В знач. mundus у нас „світ“, а мир иньче значить. Слова-ж „мір“, зовсім нема.

Кротість зам. лагода, лагідність ib. 203.

в-вишину зам. заввишки ib. 312.

каркають зам. крячуть. ib. 606.

Гам зам. галас, зик ib. 634.

Туловище зам. тулоб. XII, 90.

Не можна те-ж не зауважати, що перекладач частенько уживає форми *particip.* на ший і ючий. Першої форми в українській мові притьом нема, а друга хоч і є, але вживається лише як *adjectivus* — земля плодюча, але ні за що „прапор держачий“, як у перекл. Замість сих форм *participii* по українськи треба вживати описательну мову: зам. „підпиравшого“ I, 126, 333.

„погибший“ II, 24; „прапор держачий“ IV, 64; треба-б: що підпирав, що погиб, прапор, що держить. А *part. intransit.* у нас має свою форму на лий і тому замість „з финика виросу“ VII, 163, треба-б: финика виросу(ю). Замість „погнивших“ XII, 46, треба-б: погнилих.

Противно вимові у нас почали писати на російську форму *мясо*, *мягкий* і таке иньче, як от і в перекладі Одиссеї III., 33, 37 *et passim*. Треба писати *м'ясо*, *м'який*, бо се останки в українській мові малого юса, а не зопсування слова, як де-хто думає. Порівнай *м'ясо*, що вимовлялось *м'ясо*; *м'який* = *м'янький*. Те-ж саме що й в словах *ви́м'я* українське *вимня*; *пла́м'я* українське *поломня* й иньші.

Польських слів й форм, правда не багато, але все-ж таки трапляються, як от: „овшем“ I, 217; келих, келишок, II, 330; IV, 289 *et passim*.

нігди (зам. ніколи) VIII, 147.

приємно (зам. любо, хороше) VIII, 236, 405.

Бібліографічний показник писанням Зінківського.

1885.

1. Заяць, що себе жертвує. Казка Н. Щедрина — переклав Т. З. — „Зоря“, 14.

1887.

2. Руска исторична бібліотека під редакцією Олександра Барв'яньського. Томъ VI. Історія великого князівства Литовського від найдавніших часів аж до упадку удільної системи в Литовській Русі. В. Антоновича и Д. Иловайского. В Тернополи 1887. [До цього видання Зінківський переклав частину роботи Д. В. Антоновича.

1888.

3. Допис до „Зорі“ про український театр у Петербурзі. „Зоря“. ч. 1. [Підписано: Т. З.]

1889.

4. Малюнки справжнього життя. Т. Певний. У Петербурзі. Року Божого 1859. 16 ч. 59 боків. Ц. 20 коп.

5. Національне питання в Росії. Т. Звіздочот. Правда, ч. IX.

1890.

6а. Тарас Шевченко в світлі європейської критики. Трохим Звіздочот. Правда, чч. IV, VII — X.

1891.

6б. Тарас Шевченко в світлі європейської критики. Т. Звіздочот. Правда, ч. I.

7. Про переклад Одисеї П. Байди. Т. Звіздочот. Правда, ч. II.

8. З Харківщини. (Допис). Т. Звіздочот. Правда, ч. 1.

9. Кудюю йти? Різдвяна повістка Т. Певний. „Зоря“, ч. 3.

10. Про видання творів Шевченкових (без заголовку яко розділ IV статті „Рідня Шевченка“) Підписано: Z.

1892.

(З сього року підпис скрізь: Трох. Зінківський.)

11. Сон. Мрія. Зоря ч. 11.

12. Сумління. Драматичні картини. Зоря, ч. 12.

13. Моншер — Козаче. Гумористичне оповідання. Правда, чч. II, VII, VIII.

14. Батьків смуток. Байка. Дзвінок, ч. 11.

15. Ненажерливість собача. Байка. Дзвінок, ч. 12.

16. Біт та мишеня. Байка. Дзвінок, ч. 13—14.

17. Брехня. Байка. Дзвінок, ч. 19.

18. Мишачі пригоди з котом. (Вірші). Дзвінок, ч. 20.

19. Чабан та вівця. Байка. Дзвінок, ч. 20.

20. Море. Байка. Дзвінок, ч. 22.

21. Драбина. Байка. Ілюстрована бібліотека для молодіжи, мѣщанъ и селянъ, ч. 6.

22. Спілка. Байка. Ibid., ч. 9.

1893.

23. Історична казка. Правда, ч. 1.

24. Догадливі наймички. Байка. „Ілюстр. бібл. для молод., мѣщан. и сел.“, ч. 7—8.

25. Писання Трохима Зінківського. Зредагував та життяпис написав Василь Чайченко. Книга перша. (З портретом авторовим). Друковано під доглядом К. Паньковського. (Львів). Мала вісімка. LXXII + 248 + IV. Ціна 1 зр.

Зміст: Передмова. — Трохим Зінківський. — Лист Т. Зінківського до О. Пипина. Додаток до життяпису. — Байки й інші вірші. — Сумління. Драм. сцени. — Історична казка. — Сидір Макарович Притика. — На вулиці. — Сон. — Кудюю йти? — Моншер-козаче. — Бджола, пучечок казок. — Переклад з Щедрина: Заяць, що себе жертвує. — Езопові байки.

1895.

27. Етнографическіе матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Выпускъ 1. Разказы, сказки, пословицѣ, загадки и пр. Б. Д. Гринченко. Черновъ, 1895.

Тут видруковано етнографічні записи Зінківського. Див. NN 9, 13, 49, 73, 74, 86, 98, 99, 100, 103, 108, 118, 129, 130, 133, 179, 183, 184, 189, 191, 198*).

*) Т. Зінківський записував од народу ще й пісні. Вони друкувати-муть ся у тому-ж виданню.

27. Писання Трохима Зіньківського. Зредагував В. Чайченко. Книга друга. Друковано під доглядом К. Паньковського. Львів. Мала вісімка, II + 234 + III. Ціна 1 зр. а. в.

Зміст: До читача. — Національне питання в Росії. — Тарас Шевченко в світлі європейської критики. — Молода Україна, її становище і плях. — Штунда, українська раціоналістична секта. — Фихте старший. — Бібліографічний показчик творів Зіньківського.

Ми силкувались скласти повного показчика творів Т. Зіньківського. Алеж тільки „Малюнки справжнього життя“ його друковано в Росії, а всі інші твори — в Галичині або на Буковині по всяких часописах. Не маючи всіх галицьких та буковинських виданнів, ми може й проминули що; не завели в сей показчик; та у всякому разі всі друковані твори Зіньківського тут зазначено, а коли що й приминуте, то хиба який дрібний передрук з показаних уже тут писаннів.

В. Ч.

З М І С Т.

	Стор.
До читача	1
Національне питання в Росії	39
Тарас Шевченко в світлі європейської критики	81
Молода Україна, її становище і шлях	121
Штунда, українська раціоналістична секта	289
Фихте старший	310
Допис до „Зорі“	313
З Харківщини	314
Про переклад „Одисеї“ П. Байди	322
Бібліографічний показчик писанням Зінківського	

Найважливіші помилки.

Всюди, де стоїть його, ему треба читати його, йому.

Надруковано:

Мусить бути:

Бік	7 з гори	12	довершене	повернено
"	8 "	14	фунгувати	функціювати
"	9 "	21	національної	національностей
"	14 "	13	європейський	єврейський
"	16 "	11	по новій	на новій
"	16 з низу	8	стремять ся	стремять ся
"	17 "	17	настояще	настоящее
"	19 з гори	17	couler	couleur
"	22 з низу	14	нагадав	погадав
"	22 "	10	гнущаючись	знущаючись
"	24 з гори	8	І справді тікав	І справді Запоро- жець тікав
"	28 "	5	правлять	правлять
"	36 "	4	за того	з за того
"	42 "	6	знати	знайти
"	42 "	24	братерськи,	братерськи
"	42 з низу	6	renaissance	renaissance
"	42 "	3	illettré	illettrée
"	42 "	3	rend	rende
"	42 "	3	honneurs	honneurs
"	42 "	2	sanctuaires	sanctuaires
"	42 "	2	religieux	religieux
"	46 з гори	8	вдахованья	вдахнавенья
"	46 з низу	8	призр'янія	презр'янія
"	46 "	1	я очищеною	и очищеною
"	46 з гори	4	не чистою	своею чистою
"	48 з низу	7	тото	того
"	48 з гори	18	Москалів	москалів
"	48 "	26	так вітер	як вітер
"	53 з низу	14	нижче	нищо
"	57 з гори	19	Так пісні	Такі пісні

Надруковано :

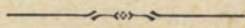
Мусить бути :

Бік	58	з гори	6	Причина	Причинна
"	59	"	15	різниця	ріжниця
"	62	з низу	9	tendenziöse	tendenziöse
"	67	з гори	8	достатню	достотню
"	71	"	15	і самою	і з самою
"	73	з низу	8	відросини	відносини
"	75	з гори	21	за того	з за того
"	76	"	3	Що ж до того	ще ж до того
"	77	з низу	16	ие порушня	непорушня
"	78	з гори	18	від убогої наших	від убогої поезії
"	78	"	20	наших	наших
"	78	"	20	на те, що у всеї	не те, що у сусід
"	84	"	20	Європи, але й у	Славян, але у всій
"	84	"	20	сусід Славян	Європі
"	84	"	20	воно	вона
"	84	з низу	7	то	що
"	86	з гори	18	до 30	до 30-их
"	87	з низу	13	людові	ладові
"	92	"	18	жару	шару
"	93	з гори	16	одлюдка	одлюдька
"	93	"	14	вина	вона
"	93	"	24	справжньою	з справжньою
"	97	"	14	всіх недолюдків	своїх недолюдків
"	103	з низу	14	свої	свої народности
"	104	"	11	66. 115—115	66 114—115
"	104	"	1	та	то
"	111	"	1	католицьтву	католицтва
"	114	"	7	форти	форми
"	115	з гори	1	иа	на
"	116	з низу	3	ассоцияції	ассоцияції,
"	123	з гори	4	на цим	над цим
"	127	з низу	8	синагогах	у синагогах
"	130	з гори	14	свичайну	звичайну
"	130	"	19	обставини	обставини
"	135	"	5	уплив	упливи
"	140	"	12	не не стану у	не стану у
"	140	"	15	Німця	Німця."
"	140	"	15	Бонекемпера	Бонекемпера (усюди
"	145	"	25	та	та ж
"	145	"	4	Чорнопорка	Чорногорка
"	151	"	3	не самохить	самохить
"	162	з низу	11	в с. Проському	в с. Плоському
"	166	з гори	8	Шубинах, Ставах	Шубиних-Ставах
"	176	з низу	1	Репментарцина	Рейментарцина
"	179	з гори	19	почавши ся	почавши ся
"	185	"	20	зверховні	позверховні
"	185	"	20	зверховні	позверховні

Надруковано :

Мусить бути :

Бік	184	з низу	10	порикати ся	поривати ся
"	188	"	19	ряснопільська	ряснопільський
"	189	з гори	15	"руйнують	руйнують
"	192	"	13	вона	воно
"	194	"	6	губернаторову	губернаторови
"	197	"	15	витяв	витівав
"	201	"	18	обер зніше	обережнійше
"	203	"	16	щирих	щирі
"	205	з низу	9	належитість	належність
"	208	"	26	огниці	огниці
"	208	"	16	пощастили	пощастило
"	209	з гори	19	ознайомлений	ознайомлений
"	211	"	5	пояснити	пояснити
"	211	з низу	15	107 арт.	197 арт.
"	213	з гори	1	молочанами	молоканами
"	217	"	20	радість	радість та
"	219	з низу	5	київської	київські
"	228	"	2	нічо	ніщо
"	230	з гори	1	п'ятнадцятьох	з п'ятнадцятьох
"	230	"	23	нахилині	нахильні
"	230	з низу	4	нравъ	правиль
"	237	"	20	ще,	ще
"	238	з гори	7	обведена	одведена
"	240	"	14	Солинських	Солимських
"	242	"	3	відрующей	віруючий
"	244	"	3	вкупу	вкупі
"	244	з низу	8	чинять	чинять злочинства
"	248	"	16	єї	його
"	249	з гори	13	терему (?)	терену.
"	251	"	4	проливъ	пролилъ
"	252	"	13	все	єге
"	252	"	16	зождитель	зизждитель
"	258	"	22	трапляєть ся	трапляють ся
"	259	"	22	дробязків	дрібязків
"	260	"	5	обставину	обставини
"	262	з низу	5	на моральність	моральність
"	270	з гори	17	вбичають	вбачають

2004

(476485)

В 864
1-2

Зінківський
ПИСАННЯ